

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND V · HÆFTE 2

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1971

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetervet 3, 1167 København K.

Copyright © 1971

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og amanuensis, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 54 kr., for studenter 36 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 63 kr. (også for studenter). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række I, II, V (à 6 kr.), 6. række IV (6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række III–V (à 12 kr.), 10. række IV–VI (à 15 kr.), 12. række I–IV (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II–IV: 20 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælles *ikke* af foreningen).
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

Alle priser er incl. moms.

*Hvilken (kong) Svend belejrede Hedeby?**

I. HISTORISKE IDENTIFIKATIONSMULIGHEDER

AF

AKSEL E. CHRISTENSEN

IDENTIFIKATION af runeindskrifter med kendte historiske personer og begivenheder har gennem aarhundreder været en fornem videnskabelig sport for filologer og historikere, men er i vort eget aarhundrede blevet et delikat og farligt forskningsemne. Mange laurbær er i tidens løb vundet ved denne ædle kunst, men de fleste er forlængst visnede, om end omslaget fra ry til spot sjældent har virket saa overvældende som ved Finn Magnusens herostratisk navnkundige læsning og tolkning af Runamoklippens naturlige sprækker som en bekræftelse paa den litterære overlevering om Braavallaslaget.

Forskningen omkring runeindskrifterne har fra første færd haft et dobbelt aspekt. At tyde runer var og er ikke blot at udsondre de enkelte indhugne streger fra naturlige sprækker og at identificere dem med runetegn, men ogsaa at tolke runerne sammen i en meningsfyldt sammenhæng i form af ord og sætninger og at forklare den saaledes etablerede tekst. Det er uundgaaeligt, at der er en større eller mindre vekselvirkning mellem de to sider af runetydningen, men denne kan give frugtbar grobund for det romantiske indslag, der saa længe har været forbundet med bestræbelserne for at løse runernes gaader, og som navnlig florerede i ønsket om at identificere indskrifternes navne med personer fra historietraditionen og at bekræfte og kommentere denne med runestenene. Indenfor

* De efterfølgende stykker gengiver hovedindholdet af et dobbeltforedrag, holdt i Dansk Selskab for Oldtids- og Middelalderforskning maj 1949 af de to forfattere.

dette studium var kravene til bevis yderst minimale. Argumentationen indskrænkede sig som oftest til, at samfald var muligt – eller i nødsfald ikke umuligt – og ved at kombinere et antal af saadanne muligheder bibragte man sig selv og andre en illusion om, at man var naaet frem til en overvejende sandsynlighed, som man med svage forbehold identificerede med virkeligheden.

I forhold til denne naivt romantiske indstilling betød Ludvig Wimmer, udgiveren af det monumentale runeværk fra aarhundredskiftet (1893–1908), i virkeligheden et mægtigt fremskridt. Han henregnede kun 18 runesten til de saakaldte „historiske mindesmærker“, og han søgte i hvert enkelt tilfælde at føre et sandsynlighedsbevis for sine identifikationer.¹ For den senere kritiske historiker kan hans bevisførelser ofte forekomme ufuldkomne og naive, og hans benyttelse af dem til at opbygge et kronologisk system for runeindskrifterne i almindelighed førte hele runologien ind i en farlig blindgyde af ringbeviser. Imidlertid maa man erindre sig, at Wimmer blot delte den samtidige videnskabs tyrkertro paa den jævne og kontinuerlige udvikling indenfor naturen og menneskelivet, derunder ogsaa sproget, og vi maa heller ikke glemme, at den historisk-metodiske kildekritik i mellemtiden fuldstændig har kuldkastet alle gamle forestillinger om den historiske traditions paalidelighed.

I vore dage placerer den kritiske historieforsker sig mellem den romantiske optimisme, hvor den blotte mulighed opfattes som identisk med den historiske virkelighed, og den gølge skepticisme, der konsekvent afviser ethvert resultat, saa snart der kan opstilles alternativer. Historikernes opgave er at finde faste kriterier for en sandsynlighedsvurdering med angivelse af paalidelighedsgraden. Med hensyn til runestenenes kronologi kan jeg stort set tilslutte mig resultatet af Lis Jacobsens afhandling fra 1932 om „Vikingetidens ‘historiske’ danske runeindskrifter“.² Der er kun seks runesten, hvor identifikation med historiske personer og begivenheder er saa sikker, at de kan anvendes til opbygningen af en runeindskrifternes kronologi. Det er de to Sigtryg-sten fra Hedeby, Jellingstenene med Sønder-Vissing-stenen samt Absalons og Asbjørn Mules kirkebyggersten fra det skaanske Åsum. De – og de alene – udgør de faste grundpiller for den absolutte runestenskronologi.

Imidlertid medfører denne reduktion paa ingen maade, at man herefter maa afstaa fra ethvert forsøg paa at indordne andre runeindskrifter

¹ De danske Runemindesmærker I. Almindelig Indledning. De historiske Runemindesmærker, 1893–1908, især s. clxxix.

² Scandia V, 1932, s. 103–47.

i det historiske begivenhedsforløb, men man maa da regne med, at man overalt maa erstatte sikkerhed med sandsynlighed. Afgørende for dette spørgsmaal er, hvad der skal til for at man tør sætte en runesten i forbindelse med en historisk begivenhed eller person. Hertil kræves flere ting.

En første afgørende betingelse er, at indskriftstypen tidsmæssigt er i fuld harmoni med begivenheden eller personen. For det andet maa der kunne konstateres en betryggende konformitet mellem de momenter, som runestenen og den historiske kilde beskriver; overensstemmelse med hensyn til navne eller lokaliteter kan være tilfældig og er i sig selv utilstrækkelig. Dertil kommer et tredje forhold, sjældnere paaagtet, men ikke mindre vigtigt: den yderst svage og meget uensartede overlevering om vikingetidens hjemlige begivenheder. Vi har aar for aar ret omfattende og præcise oplysninger om vikingernes optræden i det fremmede, men de angelsachsiske, frankiske og tyske aarbøger interesserer sig kun undtagelsesvis for danske forhold, der ikke samtidig angaar deres eget land, og man kan kun vente at finde danske begivenheder berørt i de norrøne skjaldekvad, naar de kan bruges til at berømme helten i digtet. Der bliver derfor mange vigtige interne danske hændelser og forhold, som man ikke kan vente at finde omtalt i nogen samtidig kilde. Det samme gælder ogsaa dansk-svenske mellemværender og andre begivenheder ved Østersøen. Dertil kommer, at det er en tilfældig, tynd og meget ensidig, mere eller mindre afsporet og forvansket tradition, der er overleveret os i Adam af Bremens gengivelse af Svend Estridsens meddelelser om sine forfædre blandt danske konger.

Alt dette bevirker, at den videnskabelige diskussion kun undtagelsesvis kan dreje sig om, hvorvidt en runeindskrift vedrører den ene eller den anden kendte begivenhed, da det vil være langt mere sandsynligt, at den maa sættes i forbindelse med en af de talløse hændelser, som vi ikke har overlevering om. Et enkelt eksempel kan illustrere denne overleveringens spinkelhed tilstrækkeligt. Om vikingetidens fire mægtige ringborge, Trelleborg, Aggersborg, Fyrkat og Nonnebakken ved Odense, som er fremdraget i den sidste menneskealder, har vi ikke den fjerneste historiske overlevering, skønt dog et par af dem bærer tydelige spor af ufred og kamp. Et andet eksempel viser konformitetens betydning. Fra gammel tid har man sat Hällestad-stenene og Sjørup-stenen i Skåne i forbindelse med traditionen om det navnkundige slag paa Fyrisvall i Uppland. Endnu Wimmer udtrykte sig meget kategorisk herom: runestenedes kamp ved Uppsala „kan *kun* være det store slag paa Fyrisvoldene“. Den metodiske kritik kom og med den omstyrtedes hele tradi-

tionen, men dog ikke mere end at Curt Weibull ansaa det for rimeligt at identificere runeindskrifterne med Thorvald Hjaltasons kvad om Fyrisvallslaget: samme kampplads, samme tid og stort set samme hændelsesforløb. Siden har Lis Jacobsen fremsført stærke argumenter mod samtidigheden, om end hendes tolkning, hvorefter der var forskellige sejrherre i de to kilder, ikke lader sig opretholde. Afgørende er det, at Ove Moberg overbevisende har dokumenteret, at kildernes konformitet ikke er tilstrækkelig til, at man kan tale om identitet; tværtimod har han påvist, at Wimmer som saa ofte ellers har tolket skjaldekvadet i overensstemmelse med de senere sagamotiver, mens en stringent tolkning ud fra en isoleret tekstanalyse giver et andet resultat: skjaldekvadets anfører er en ellers ukendt Hunding, der ikke lader sig identificere med Hällestadstenens Toke Gormsøn, og hjemstedet for kvadets vikinger er „fjeldelvstranden“, hvad der umuligt kan henvise til Skaane. Overensstemmelsen mellem runesten og tradition er følgelig saa overfladisk, at det ikke kan være tilladt at hense dem til samme hændelse. Skaaningernes togt ifølge runeteksterne er ikke nedfældet i nogen kendt tradition, og det er da heller ikke paa nogen maade mærkværdigt, at Upplands-sveer gentagne gange har vist danske vikinger tilbage med braadne pander.³

LAD os efter disse indledende bemærkninger vende blikket mod Hedeby. I indeværende aarhundrede har udforskningen af problemerne omkring dette anlæg fra vikingetiden gjort mægtige fremskridt. Negativt har den historiske kritik siden Laur. Weibull bortskaaret al det sene og sagnagtige traditionsstof, og positivt er der tid efter anden slaaet en række nye vigtige kendsgerninger fast. Udgravninger i Halvkredsvolden ved Haddeby Nor og i Slesvig by har gjort ende paa den evindelige diskussion: Hedeby kontra Slesvig. Vi ved nu, at der faktisk er tale om et dobbeltnavn for samme bydannelse ved Haddeby, indtil byen efter midten af 11. aarh. flyttedes til domkirkens plads nord for Slien. I kraft af de tyske arkæologers udgravninger kan det endvidere dokumenteres, at Halvkredsvoldens Hedeby gennem omkring 250 aar (fra ca. 800 til ca. 1050), muligvis med en forløber syd for volden, har udgjort et betydningsfuldt bysamfund, der har været hjemsted for et internationalt marked med liv-

³ Laur. Weibull: *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, 1911, s. 86 ff. (genoptrykt i hans *Nordisk historia I*, 1948, s. 299 ff.); Curt Weibull: *Sverige och dess nordiska grannmakter*, 1921, s. 54 ff.; Lis Jacobsen i *Scandia V*, 1932, s. 122 ff. og Ove Moberg i *Scandia X*, 1937, s. 129 ff. – Sten Körners genoptagne argumentation for en identifikation (*Scandia XXVIII*, 1962, s. 391 ff.) er imødegaaet af Moberg i (*Sv.*) *Hist. tidskr.* 1963, s. 385 ff.

lige handelsforbindelser vestpaa og østpaa samt mod nord.⁴ Et indtrængende historisk studium af nordisk vikingetid i europæisk sammenhæng – indledet med Sture Bolins mønthistoriske forskning⁵ – har endvidere sandsynliggjort, at tidens nordiske ekspansion, og dermed Hedeby opkomst, skyldes eller hænger sammen med en særlig konstellation, hvor vareudvekslingen og den kulturelle kontakt mellem Orienten og Vesteuropa blev tvunget bort fra Middelhavet (Pirenne), men delvis oprettholdtes via den nye forbindelse gennem Østersøen og langs de russiske floder; paa denne rute var Hedeby ved foden af den jyske halvø en af de vigtigste omslagspladser.

For Halvkredsvolden, der er noget yngre end selve bydannelsen, kan der konstateres adskillige byggeperioder inden bebyggelsens ophør ved vikingetidens slutning, ifølge den tyske udgraver H. Jankuhn ikke mindre end ni, ifølge Vilh. la Cour noget færre.⁶ Til denne fortsatte forsvarsvirksomhed svarer, at de skriftlige kilder dokumenterer, at danske, svenske, tyske og muligvis slaviske herskere skiftevis har raadet over dette vigtige marked og vejknodepunkt. Hedeby har ustandseligt været det store og omstridte maal for tidens hurtigt skiftende vikingeriger. Vi savner sikre og konkrete meddelelser om de fleste af de hertil knyttede kampe og erobringer, men det er evident, at byen har skiftet herre en halv snes gange – muligvis flere, idet den gennem ret lange perioder har ligget hen i et fuldstændigt historisk mørke, hvor der kan være hændt store og afgørende ting, uden at vi kan forvente at finde dem overleveret, det være sig i samtidige udenlandske kilder eller i dansk-nordisk tradition.

Det er klart, at det i dette historiske *claire-obscur* med stadige krigerske foretagender omkring Hedeby, er saare vanskeligt at foretage blot nogenlunde sikre identifikationer. For de to ældste af de fire Haddebysten (Sigtryg-stenene) er der dog et saa gennemført samfald mellem de navne fra det svenske kongedynasti, der mindes paa runestenene, og dem, der er optegnet i tyske annaler og hos Adam af Bremen, at der ikke kan herske tvivl om, at runestenene bekræfter eksistensen af et svensk Hedeby-herredømme eller -dynasti i dets slutfase – antagelig i 930erne.⁷

⁴ Om Hedeby-forskningen: H. Jankuhn: *Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 4. udg. 1963, og H. Schledermann: *Slesvig/Hedeby's tilblivelse* (Sønderjyske Årbøger 1966 og 1967); begge med henvisninger.

⁵ Muhammed, Karl den store och Rurik (Scandia XII, 1939), genoptrykt med andre relevante afhandlinger i *Ur penningens historia*, Lund 1962.

⁶ H. Jankuhn: *Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Trene*, 1937, og Vilh. la Cour: *Daneverkestudier. En arkæologisk-historisk Undersøgelse*, 1951, s. 20 ff., 208 ff. og 272 ff.

⁷ Jfr. Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, 1969, s. 197 ff.

Anderledes forholder det sig med de to yngre Haddeby-sten, Svend-stenene, der i det følgende skal behandles nærmere. Kræver man sikkerhed kan man paa det foreliggende grundlag kun komme til samme resultat som Lis Jacobsen i 1932: det er ikke muligt at afgøre, om den kong Sven, der nævnes paa Skarde-(eller Dannevirke-)stenen (Haddeby 3), er Svend Tveskæg fra omkring aar 1000 eller Svend Estridsen fra omkring 1050.⁸ Usikkert er det ogsaa, om den Sven – uden kongetitel – som Torulv var hirdmand hos ifølge Erik-(eller Hedeby-)stenen (Haddeby 1), er identisk med Skarde-stenens kong Svend. Følgelig kan man ikke opnaa noget absolut sikkert grundlag for at knytte Erik-stenens „drenge“, der belejrede Hedeby, til nogen kongelig belejring. Den kan meget vel have unddraget sig enhver overleveret tradition.

Naar sagerne forholder sig saaledes, er det imidlertid evident, at de to yngre Haddeby-sten paa ingen maade kan tjene til at fastlægge rune-stenenes kronologi, men at en eventuel historisk tolkning af indskrifterne tværtimod omvendt som første og vigtigste forudsætning maa kræve en runologisk datering. Eller mere konkret formuleret: historikeren maa have svar paa spørgsmaalet, om forskellen i runetyper, ortografi, stil m. m. mellem disse to runesten, specielt Skarde-stenen, paa den ene side og indskrifterne paa Jellinge-stenene paa den anden side er saa store, at det forudsætter en udvikling gennem flere generationer, hvad Lis Jacobsen plæderede for i 1935, eller om Svend-stenene alligevel staar paa et mere tilbageblevet stade end de saakaldte Ingvar- og Knud-sten og andre forholdsvis sikre nordiske runeindskrifter fra midten af det 11. aarhundrede, saaledes som Erik Moltke siden har hævdet.⁹ Ifølge Moltkes opfattelse behøver afstanden fra Jellinge-typen trods alt ikke at repræsentere mere end et enkelt generationsskifte (jfr. hans efterfølgende afhandling).

Uden at tage hensyn til de runologiske dateringer skal det i det følgende forsøges at opridse de muligheder, som andre historiske kilder indeholder for at knytte de to Haddeby-sten til henholdsvis Svend Tveskæg og Svend Estridsen. Det skal straks pointeres, at det alene drejer sig om at angive teoretiske muligheder, da de lakoniske indskrifter ingenlunde er saa konforme med de knappe, tvetydige og tendentiøse berettende kilder, at man kan vente at finde nogen fast og entydig løsning.

En kort gennemgang af et par af de talrige hypoteser, der i tidens løb

⁸ Scandia V, 1932, s. 112–18.

⁹ Lis Jacobsen i Scandia VIII, 1935, s. 64–79; jfr. Danmarks runeindskrifter ved Lis Jacobsen og Erik Moltke, Text 1942 sp. 10 og 1024, hvor Moltkes forbehold gør sig gældende.

er blevet fremsat til forklaring af disse runestens (kong) Svend, er i sig selv meget talende.¹⁰ Allerede umiddelbart efter fundet af Erik-stenen satte den slesvigske lokalforsker J. Chr. Jürgensen i 1798 belejringen i forbindelsen med en meddelelse, som biskop Ekkehard afgav paa en synode i Gandersheim aar 1000 om, at hans bispesæde laa øde, og at han derfor var landflygtig. Da Skarde-stenen 60 aar senere blev fundet, identificerede filologen P. G. Thorsen i 1864 for første gang de to stenes Svend med Svend Tveskæg, mens den skotske runolog George Stephens tre aar senere henførte ham til Svend Estridsen, som oldforskeren C. C. Rafn allerede i 1856 havde identificeret med Erik-stenens Svend.

Med Ludv. Wimmer førtes indskrifterne paany tilbage til Svend Tveskæg, nærmere bestemt til foraaet 996, da kongen vendte hjem fra England og fordrev den svenske erobrerkonge Erik Sejrsæl fra Hedeby, som han ifølge Adam af Bremen skulde have erobret sammen med det øvrige Danmark; denne generobring skulde være foretaget ved hjælp af jomsvikingen Skarde, der var traadt i kong Svends tjeneste, mens den døde styresmand Erik placeredes som skibshovedsmand paa kongens personlige skib. I tiden derefter fulgte man stort set Wimmers konstruktion; det gælder saaledes Johs. Steenstrup i *Danmarks Riges Historie* fra 1901 og den tyske historiker Wilh. Biereye i en afhandling fra 1909, den sidste dog med den variation, at det ikke var Erik Sejrsæl, men dennes søn Olaf Skotkonge, der besejredes af kong Svend; en anden variation fremsattes af den norske historiker Alexander Bugge aaret efter, idet han med hjemmel i en ret tilfældig passus i et skjaldekvad erstattede den svenske kong Olaf med den norske kong Olav Tryggvason.

Aar 1911 aabnedes saa en helt ny epoke, idet den metodiske kildeskritik satte ind med Laur. Weibulls *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Wimmers luftige beviser for runestenenes dateringer pillede Laur. Weibull fuldstændig fra hinanden, og endvidere gennemhullede han (senere sekunderet af broderen Curt) hele Adam af Bremens Svend Tveskæg-tradition, der karakteriseredes som en fordrejelse af virkeligheden til ukendelighed. Konklusionen blev, at det var uvist, hvilken Svend der kunne komme paa tale. „Kun gennem hele serier af antagelser“ har runeindskrifterne kunnet sættes i forbindelse med traditionen om den svenske erobring af Danmark og med Svend Tveskægs postulerede generobring af Hedeby“.¹¹

¹⁰ Litteraturhenvisninger til de refererede m.fl. opfattelser i Danmarks runeindskrifter, Text, sp. 6 f. og 10.

¹¹ Se ovenfor s. 300 n. 3; Curt Weibull-citatet anf. værk s. 88.

Selvfølgelig kunde forskerne ikke lade det blive ved denne helt negative løsning. Problemet fristede stadig til at forsøge en løsning ved nye forklaringer. Med udgangspunkt i den samtidige tyske krønikeskriver Thietmar af Merseburg, der karakteriserer Svend Tveskæg som en „ødelægger“ af sit eget land, lod Erik Arup i sin *Danmarks Historie* fra 1925 (I s. 127) de to Hedeby-sten være vidnesbyrd om, hvorledes vikingekongen Svend Tveskæg vendte sine vaaben mod sin egen by og i forlængelse af et vikingetog plyndrede købmændene, som holdt marked der. Derefter vilde Johs. Steenstrup ogsaa forsøge sig som moderne kritisk historieforsker. I 1927 svigtede ogsaa han Wimmer og forlod sin tidligere hypotese om, at Slesvig ifølge Ekkehards vidnesbyrd laa øde ved aar 1000; med nogle besynderlige forklaringer gjorde han Ekkehard til biskop i Aldenburg i Wagrien, og det var altsaa denne by, ikke Hedeby, der var lagt øde. Hedeby-stenene sattes i stedet ind i en helt ny sammenhæng; de var vidnesbyrd om, at Svend Tveskæg som sin faders medkonge havde gennemført tilbageerobringen af Dannevirke- og Hedeby-området fra den tyske kejser umiddelbart efter Otto II.s katastrofale nederlag i Syditalien i 982.¹² Steenstrups hypotese blev godtaget og videreført af Vilh. la Cour i *Sønderjyllands Historie I* fra 1931, og da han omgaaende blev skarpt imødegaaet af Lis Jacobsen,¹³ opbyggede han i en særlig afhandling et sindrigt og omstændeligt forsvar for hypotesen (1934).¹⁴

I sin strengt kritiske afhandling fra 1932 om runestenenes datering havde Lis Jacobsen som tidligere Weibull'erne ladet spørgsmaalet om, hvilken kong Svend der var tale om, staa aabent, men i 1935 genoptog hun Rafns og Stephens' gamle teori og gik ind for Svend Estridsen som den sandsynligste mulighed. Hendes bevæggrund var nok runologisk, men hendes dokumentation var rent historisk; forklaringen fandt hun ubesværet i samtidige skjaldekvad, der indiskutabelt oplyser, at Harald Haarderaade i 1051 indtog og brændte Hedeby, men derefter under skyndsom flugt blev jaget tilbage over havet af kong Svend. Til denne situation passede runeteksterne udmærket, mente Lis Jacobsen, dog at man saa maatte opfatte de belejrende „dreng“ som kong Svends modstandere, altsaa som norske krigere, men ogsaa den tolkning lod sig godtage, mente hun.¹⁵

¹² Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 77–84.

¹³ Scandia IV, 1931, s. 242f. og V, 1932, s. 112–18.

¹⁴ Sønderjyllands Historie I, 1930–31, s. 279 ff. og i Aarb. f. nord. Oldk. 1934, s. 72–75.

¹⁵ Scandia VIII, 1935, s. 64–79.

NAAR seriøse videnskabsmænd har kunnet fremsætte saa mange og saa vidt forskellige teorier og hypoteser til forklaring af disse runeindskrifter, er det klart, at kildegrundlaget maa være meget vagt og spinkelt. Faktisk er traditionen saa løs, at der overhovedet ikke kan være tale om at diskutere, hvorvidt den er konform med beskrivelserne paa runestenene eller ikke. For Svend Estridsens vedkommende har vi nemlig ikke kundskab om nogen egentlig belejring af Hedeby, hverken fra dansk eller norsk side, og Svend Tveskæg nævnes – mirabile dictu – intetsteds i forbindelse med Hedeby, ja i hans regeringstid nævnes Hedeby kun indirekte, nemlig som biskop Ekkehards sæde, og som nævnt har man endda villet bestride, at dette var Hedeby.

Under saadanne forhold kan man tvivle paa, om det overhovedet er muligt at sætte Svend Tveskæg i forbindelse med en belejring af Hedeby. Men lad os alligevel se lidt nærmere paa de fremsatte teorier i forhold til de berettende kilders meddelelser. Vort eneste mulige udgangspunkt er biskop Ekkehards udtalelse paa synoden i Gandersheim aar 1000. Denne, der indgaar som et forsvar mod en anklage for embedsforsømmelse, gives saaledes af Thangmar i *Vita Bernwardi*: „Mit bispedømmes omraade er affolket ved barbarernes grumhed, byen er øde og kirken forladt; jeg har intet sæde“.¹⁶ Det kan straks slaas fast, at en flytning af biskoppen fra Slesvig-Hedeby til Aldenburg ikke kan opretholdes; Steenstrups og la Cours løsning, der kombinerer Adam af Bremens fejl og misforståelser med vilkaarlige og ubestyrkede antagelser, strider i sit fundament mod samtidige paalidelige tyske kilder, der udtrykkeligt benævner Ekkehard (ogsaa kaldet Ezico) som biskop i Slesvig, og Sture Bolin har paavist, hvad der kan have foraarsaget forvekslingen med Aldenburg hos Adam.^{16a} Ekkehards undskyldning for ikke at varetage sin bispegerning kan derfor kun vedrøre Slesvig-Hedeby. Alligevel er der ikke grund til at tillægge hans forklaring større sandhedsværdi, for skønt han først døde i 1026, indtog han aldrig siden sit sæde, og det kan endda være tvivlsomt, om han nogensinde har virket i sit danske bispedømme. I hvert fald kan hans lange fravær paa ingen maade skyldes en tilfældig belejring og erobring, for Hedeby blomstrede op paany; aarsagen er snarere, at det tyske ærkesæde efter Harald Blaatands død var uden myndighed i den danske kirke, der under Svend Tveskæg og Knud den Store i stedet var knyttet til den angelsachsiske kirke, indtil kong Knud i 1027 udsonede sig med

¹⁶ *Vita Bernwardi episcopi Hildesheimensis* kap. 33 (Mon. Germ. SS. IV s. 733).

^{16a} Sture Bolin: *Om Nordens äldsta historieforskning*, Lund 1931, s. 17 ff.

kejser Konrad II og samtidig accepterede ærkebiskop Unwan af Hamburg som den danske kirkes overhoved.

Teorien om, at de to indskrifter skal henføres til den danske tilbageerobring af Hedeby-området fra den tyske kejser aar 983, maa karakteriseres som en endnu mere luftig hypotese. Paa den tid var Harald Blaatand endnu konge, og det er sandsynligt, at denne tilbageerobring er den bedrift, han berømmes for i indskriften paa Jellinge-stenen, om end denne tolkning af ordene „vandt sig Danmark / al“ langt fra er ubestridt. Afgørende er det imidlertid, at man overhovedet intet kender til den unge Svend saa tidligt. Hvorledes kan man da postulere, at han har fungeret som konge, det være sig som medkonge eller modkonge? Dertil kommer at den Skarde, der mindes ved Hedeby, berømmes for at have været med kong Svend „vestpaa“; men der er intet oplyst om, at Svend har deltaget i de fra norsk side genoptagne togter til England før en halv snes aar senere. Hertil svarer, at Svend-stenene med hensyn til epigrafisk teknik og sprogform staar paa et yngre trin end stenene i Jelling, der efter de sidste udgravninger under E. Dyggve maa opfattes som et gentagne gange omformet anlæg, med mellemp perioder af kortere eller længere varighed mellem de enkelte faser, saaledes at den kristnede Harald-sten maa udgøre et sluttrin (bortset fra kirkebygningen).¹⁷

Skal Svend-stenene derfor paa grundlag af de bevarede berettende kilder henføres til Svend Tveskæg, maa det snarest, ja nødvendigvis være til den sejrige vikingekonge, der efter et af sine togter vestpaa til England, altsaa i tiden mellem 994 og 1013, med sine „drenge“ og sin „styresmand“ har gennemført en mindeværdig belejring af Hedeby.

Spørgsmaalet bliver herefter, om de historiske kilder iøvrigt rummer meddelelser, der naturligt kan forbindes med Hedeby. Om Svend Tveskæg findes tre berettende kilder, der giver oplysninger, som historikeren vil tillægge kildeværdi, om end det maa indrømmes, at de alle tre er ensidige og stærkt tendentiøse. I den krønike, som den samtidige og vel underrettede biskop Thietmar af Merseburg (død 1018) forfattede om sit bispesæde og til sine sachsiske kongers og kejseres hæder, omtaler han kong Svend i forbindelse med erobringen af England.¹⁸ Svend fremstilles som en voldshersker, „danernes grumme konge“, der rasede ikke blot mod fremmede, men ogsaa mod sit eget folk. Da han straks efter faderens død var taget til fange af „oprørske *northmanni*“ og derefter haanedes af

¹⁷ Jfr. Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, s. 226–40.

¹⁸ Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon*, ed. R. Holtzmann, bog VII kap. 36 (ed. W. Trillmich, 1966, s. 392 ff.).

nogle, fordi han havde ladet sig løskøbe af sit eget folk, besluttede han i sin forbitrelse at hævn sig, ikke paa de faa ondsindede, men paa det ganske rige. „Han prisgav sit herrevælde for fjender fra udlandet, ombyttede sikker ro med ustadig omflakken, fred med krig, sit rige med landflygtighed, himlens og jordens gud med djævelen, og alt mens han hærgede alt beboet land, berømmede han sig selv for, at han ikke var sit folks købte (og derfor) velsignede herre, men af egen fri vilje dets vidt og bredt huserende fjende“. Efter sin sidste onde gerning, erobringen af England i 1013, dør han saa som „den gudløse blandt fromme“.

Thietmars historieskrivning er ikke indstillet paa at meddele virkelighed i moderne objektiv forstand, men rummer en højere form for søgen efter sandhed. Hans værk er gennemsyret af en augustinsk dualistisk verdensopfattelse, ifølge hvilken den haardnakkede kamp mellem Gudsriget og Djævelens rige ogsaa viser sig i det jordiske menneskeliv, hvordan ytrer sig hos den enkelte, og fortrinsvis blandt de ledende, ved tydelige og skarpt skillende karakteregenskaber. Den, der følger Gudsriget, kendetegnes ved *pax, justitia, humilitas* m.v., mens den, der har svigtet Gud for Djævelen, er præget af de modsatte egenskaber *discordia, injustitia, superbia* osv. – Kong Svend er fremstillet som en udpræget repræsentant for det onde; han er en „*non rector sed destructor*“ og dermed en *rex tyrannus*, der til sin død i al sin ondskab forfulgte og bekæmpede det gode.

Et par generationer senere gav Adam af Bremen, fortrinsvis paa grundlag af Svend Estridsens meddelelser om sine forgængere, en nok saa augustinsk præget fremstilling af dennes morfader Svend Tveskæg.¹⁹ To gange straffer Gud den frafaldne tyranniske konge med landflygtighed, men modsat Thietmar opfatter Adam Englands erobring som en belønning fra Herren til den angrende konge. Med Laur. Weibulls ord giver Adam en „opbyggelig fortælling i tidens stil, om synd og straf, om anger og naade“; den er komponeret over historien om den afgudsdyrkende og genstridige kong Manasse i Gamle Testamente, hvem Herren straffer med assyrerkongen, indtil han angrende søger den rette Gud Herren.²⁰

Kontrasterende med skildringen hos de to tyske forfattere er den dansk-engelske tradition, saaledes som den nedfældedes i den fremstilling, som en anonym munk i det nordfranske St. Omer tilegnede Knud den Stores enke Emma omkr. 1040. I denne *Gesta Cnutonis*, der er formet som et æreminde over hendes afdøde gemal, fremtræder dennes fader kong Svend

¹⁹ Adam af Bremen, ed. Schmeidler, 1917, bog II kap. 27, 29–30, 34, 39–41 og 51.

²⁰ Laur. Weibull, anf. værk, s. 88 ff.

snarest som en *rex justus*, der har været „næsten den lykkeligste af sin tids konger“. ²¹

Spændvidden mellem denne sidste og de to tyske fremstillinger understreger tendensens styrke i den tids historieskrivning. Vi kan pejle os frem til motiverne, men kan vi ogsaa bestemme den virkelighedskærne, der er basis for udlægningen? I *Gesta Cnutonis* er forherligelsen saa almen, at det ikke er muligt; derimod rummer Adam af Bremen en mulighed. Motivet til Adams holdning maa søges i Haralds og Svends forskellige indstilling til ærkesædet i Hamburg, saaledes som Adam fremstiller forholdet. Naar Svend stilles op som den kristenfejdske hedning overfor faderen, den meget fromme og kirkevenlige Harald, afspejler det faktisk blot, at Harald accepterede det tyske ærkesædes myndighed over den danske kirke, men Svend ikke. Imidlertid tyder intet paa, at Svend startede sin kongegering som hedning, men afgørende er det, at han hentede lederne til den danske kirke i England, ikke i Hamburg-Bremen, og da Gudsrigets jordiske velfærd for Adam identificeres med hans ærkesædes trivsel, maa hensynet hertil nødvendigvis fordreje kendsgerningerne til ukendelighed.

En saadan omtolken af virkeligheden kan tydeligst illustreres ved momentet om Svends landflygtighed. Den angelsachsiske Krønike, der konkret registrerer de samtidige hændelser i England, dokumenterer utvetydigt, at virkeligheden bag Adams ynkeligt omflakkende flygtningekonge var den mægtige og sejrige vikingekonge, der aar efter aar siden 994 udpressede danegæld af England, indtil han i 1013 endog erobrede hele landet. Det sande i Adams fremstilling er hans mange og lange ophold borte fra sit danske rige – endda gennem flere aar end Adams to gange syv aar. Curt Weibull konkluderer, at man med saadanne fordrejelser ikke kan tillægge Adams beretning om den svenske erobring af Danmark „något historiskt källvärde“, med mindre den findes bekræftet fra anden side. „Det är möjligt“ – fortsætter han – „till och med troligt, att någon historisk händelse ligger bakom. Men lika litet som det är möjligt, att ensamt ur Adams berättelse om Svends landsflykt utläsa hans berömda vikingatåg mot England, lika litet är det möjligt att utläsa vilken eller vilka händelser, som ligga bakom hans berättelse om Erik Segersälls och Olov Skötkonungs erövringar av Danmark“. ²² Denne vurdering er ligesaa rigtig som den er klart formuleret, men spørgsmaalet er, om det vil være muligt at komme paa sporet af de fakta, som Adam har udnyttet ved sin omtolkende skildring.

²¹ *Scriptores Minores*, ed. M. Cl. Gertz, II, 1922, s. 390–95.

²² Curt Weibull, *anf. værk*, s. 94.

Erik Arup forkastede med rette Adam af Bremen til fordel for Thietmar af Merseburg. Han konstruerede hele sin hypotese om virkeligheden bag runestenens belejring af Hedeby over den sætning, som han ansaa for kernen i Thietmars karakteristik af kong Svend, nemlig at han var „ikke blot sit lands hersker, men ogsaa dets ødelægger“. Der er imidlertid et mægtigt spring fra kildens almene vurdering til Arups konkrete udlægning: Hedeby-stenens tekst forudsætter kong Svends belejring og erobring af egen by, der identificeres med biskop Ekkehards bispestad, og han ser heri aarsagen til, at den ligger øde.²³ Denne tolkning kan selvfølgelig være rigtig, men den er saa svagt forankret i kildematerialet (jfr. s. 305), at det ikke kan undre, at den aldrig fik tilslutning. Svagheden i Arups rekonstruktion er først og fremmest, at han mener der skal være realiteter bag ordene „*non rector sed destructor*“, men efter Thietmars augustinske tankegang og udtryksmaade former disse ord blot en sammenfattende konklusion, den logiske slutdom over den onde og grumme vikingekonge, der konsekvent følger djævelens veje og derved i stedet for at fremme Gudsriget bekæmper og nedbryder det.

Af Thietmars omtale af Svend Tveskæg er det vanskeligt at udskille faktiske begivenheder. Som klar kendsgerning fremtræder alene notitsen om hans tilfangetagelse af „oprørske *northmanni*“ straks efter at han var blevet konge. Som det mest konkrete træk herefter forekommer efter min tolkning de første sætninger i den ovenfor citerede crescendo: „Han lod sit rige ligge aabent for de udenlandske fjender, udbyttede ro og sikkerhed med ustadig omflakken, krig med fred, sit eget rige med udlændighed“, før forfatteren drager den augustinske konklusion af disse præmisser: „og Himlens og Jordens Gud med Djævelen“. Naar virkelighedsgrundlaget for kongens omflakkende tilværelse i opremsningens sidste led maa søges i hans sejrige togter til England, maa vi saa meget desto snarere vente at finde dens første led bestemt af en eller anden form for virkelighed. Svarende hertil bringer Adam af Bremen en udførlig beretning om en svensk erobring af Danmark, idet Erik Sejrsæl under Svends udlændighed bliver „konge over to riger“. Adams fremstilling rummer mange skæve og falske elementer (bl.a. Poppo's jernbyrd), og den er givetvis stærkt overdrevet. Men troligt er det, at det kongeløse danske rige under Svends fravær har været et fristende maal for erobringsslystne vikingefyrster; en begrænset erobring og et kortvarigt styre over et mindre omraade som det tidligere svenske Hedebyvælde kan udmærket være sandhedskernen i Adams overdrevne og fordrejede fremstilling, og

²³ Danmarks Historie I, 1925, s. 127.

vi maa ikke lade ude af betragtning, at man ikke kan vente at finde en saadan forbigaaende aktion omtalt i nogen samtidig kilde, hverken i tyske historiske beretninger eller i norrøne skjaldekvad.²⁴

Konklusionen af det ovenstående maa blive, at det under forudsætning af en runologisk datering af de to Hedeby-sten, der henfører dem til Svend Tveskægs regeringstid, vil være muligt at konstruere en historisk sammenhæng, hvor Hedeby-stenene kan tjene til at bestemme sandhedskærnen i meddelelserne fra de øvrige historiske kilder (Ekkehards beretning, Thietmars krønike med karakteristikken af kong Svend og Adam af Bremens gengivelse af traditionen i den danske kongeslæggt). Uden at der øves vold mod nogen kilde, kan de alle samles i en enhedsforklaring af følgende indhold: Biskop Ekkehard af Slesvig kan sandfærdigt omkring aar 1000 paaberaabe sig, at hans bispesæde er øde, fordi Svend Tveskæg efter en belejring har erobret Hedeby tilbage fra den svenske konge Erik Sejrsæl, der under et af Svends Englandstogter havde tilegnet sig denne vigtige handelsplads mellem øst og vest. Men samtidig maa det betones, at denne harmoniserende forklaring kun er en logisk mulighed, og at det vel er mere sandsynligt, at Hedeby-stenene har deres plads i en situation, om hvilken der ikke er overleveret os nogen kundskab.

Hvis den runologiske bestemmelse falder anderledes ud, og det forudsættes, at runeformer og ortografi for Hedeby-stenene adskiller sig saa meget fra runeindskrifterne i Jelling, at der snarere er tale om en tidsforskel paa mere end et halvt hundrede aar end om et enkelt generationsskifte, maa man givetvis foretrække Lis Jacobsens identifikation af Hedeby-stenenes Sven med Svend Estridsen fremfor med Svend Tveskæg. I saa fald kan man heller ikke benægte, at placeringen af stenene i forbindelse med Harald Haarderaades togt til Hedeby omkr. 1050, saaledes som det fremtræder i skjaldekvadene, i og for sig frembyder en nærliggende mulighed til forklaring, og det vil næppe være muligt at udpege nogen anden lejlighed i overleveringen om Svend Estridsens historie, hvor de to sten kan placeres ind.

Imidlertid volder en identifikation af situationen ifølge runeindskrifterne med skjaldekvadenes beskrivelse langt større vanskeligheder end dem, der fremgaar af Lis Jacobsens afhandling,²⁵ for tages kravet om konformitet alvorligt, vil man hurtigt konstatere, at overleveringen om den norske konges erobring og afbrænding af Hedeby ikke rummer nogen

²⁴ Jfr. Vikingetidens Danmark, s. 252–57.

²⁵ Se ovenfor s. 304 med note 15.

sandsynlig forklaring. Om Skarde-indskriftens kongelige hirdmand hedder det, at han „var draget vestpaa“, før han „nu fandt døden ved Hedeby“. Formelt-filologisk lader disse udtryk sig tolke paa mange maader, men analyserer man teksten ud fra den givne situation og den almene mentalitet bag runestensteksterne, er det indlysende, at ordene skal dække over noget, som mindeværdigt kan sikre den afdødes ry. At være farin uestr med en konge kan derfor næppe betyde andet end at have deltaget i et kongeligt vikingetogt til et vestligt land, ligesom udtrykket *uarþ ta uþr* kun faar mening naar det her som andetsteds dækker indholdet „faldt i kamp“. Lis Jacobsens benægtelse heraf i dette tilfælde er saa meget mere usandsynlig, dels fordi det angaar en hirdmand (*hemþagi*), og dels fordi han rammes af døden ikke *i*, men *ved* (a t) Hedeby. Imidlertid foreligger der intet om, at Svend Estridsen paa den tid togtede til England, men tværtimod at han ifølge den samtidige og velunderrettede angelsachsiske krønike søgte den engelske konges bistand mod angrebene fra den norske konge.

Vedrørende Erik-stenen hævder Lis Jacobsen, at ordene „da drenge sad om Hedeby“ ogsaa kan dække den situation, hvor „drene“ som fjender af Svend og hans hirdmænd belejrede Hedeby. De fremførte analogier fra norrøne skjaldekvad muliggør maaske nok teoretisk en saadan tolkning, men de lader sig ikke anvende paa den givne situation ved Hedeby. Her er det klart, at betegnelsen *drenge* fremhæver den mindeværdige bedrift og derfor kun kan være anvendt paa den døde og stenrejseren og deres fæller under hirdherren Svend. De rette analogier for den plurale anvendelse maa derfor blive indskrifter fra det skaanske Hällestad og det svenske Bjälbo, hvor *drenge* kun kan omfatte den faldnes egne fæller. Forstaaet i sin kontekst i den givne situation udtrykker Erik-stenen entydigt, at den mindede styresmand er faldet i ærefuld kamp, da han som medlem af Svends drengeskare deltog i en belejring af Hedeby.

KONKLUSIONEN af den foretagne undersøgelse af Haddeby-stenenes (kong) Svend maa følgelig blive, at det om Svend Tveskæg er muligt paa grundlag af den øvrige tradition at konstruere en situation, der giver en naturlig forklaring paa de to runeindskrifter, mens der ikke om Svend Estridsen er overleveret kendskab til nogen situation, der er konform med indskrifternes meddelelser. Samtidig maa det dog indrømmes, at den konstruerede situation vedrørende Svend Tveskæg kun har en stærkt begrænset mulighed for at repræsentere virkeligheden. Man maa stadig regne med, at runestene angaar en begivenhed, hvorom der ikke findes

nogen overlevering. Lis Jacobsen har derfor med rette udelukket de to Svend-stene fra de egentlige historiske mindesmærker, da de ikke paa nogen maade kan tjene til at give runestenenes relative kronologi en absolut datering. De maa tværtimod selv placeres i tid ud fra runologiske kriterier.

Til slut skal det understreges, at undersøgelsen er foretaget ud fra den forudsætning, som ogsaa er anlagt af Erik Moltke, at Skarde-stenens Svend er samme hirdherre som kong Svend paa Erik-stenen. Identiteten mellem de to er meget sandsynlig: samme sted og samme runologiske trin samt begge hirdleder ved en kamp om Hedeby. Fuld sikkerhed for identitet foreligger der dog ikke, men forkaster man denne forudsætning og regner med, at Skarde-stenens Sven eventuelt kan være en anden end Erik-stenens kong Svend og muligvis vidne om en helt anden hændelse, da bliver situationerne saa almene og intetsigende, at Skarde-stenen kan indpasses i enhver vestlig vikingefærd, foretaget af en kong Svend, mens Erik-stenen har utallige muligheder.

II. RUNOLOGISK DATERING

AF

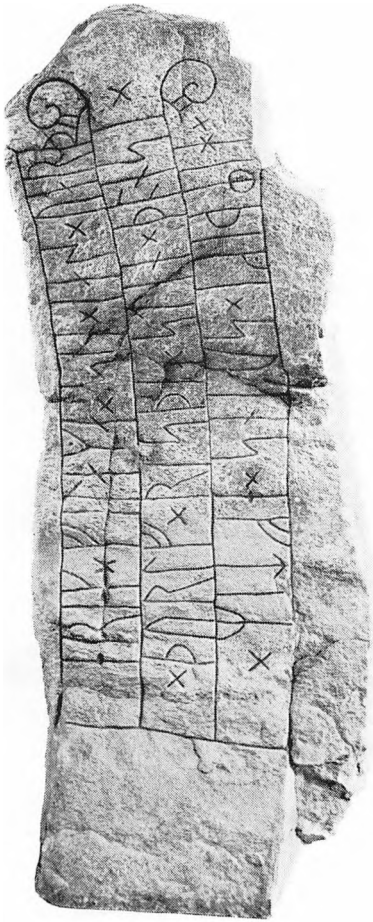
ERIK MOLTKE

TILSYNELADENDE i brændpunktet af vikingetiden og i centrum af Danmarks runestensmode står to typiske runesten, der hører så nøje sammen i sted og formodentlig også i tid, at man eenstemmig har vedtaget, at de hentydede til een og samme begivenhed, således at den Sven, der omtales på Haddeby 1 (Erikstenen, tidligere kaldt Hedebystenen), måtte være identisk med *kong* Sven på Haddeby 3 (Skardestenen, tidligere kaldt Danevirke- eller Bustorfstenen), og den død *ved* Hedeby, som nævnes på Haddeby 3, skulle derfor have fundet sted under den belejring af Hedeby, der omtales på Haddeby 1. Hvordan det nu end forholder sig med disse spørgsmål, er der et andet, hvormed der ikke hersker enighed: Hvem er den konge, der kaldes Sven på Haddeby 3? Er der tale om Sven Tveskæg (ca. 985–1014), eller er kongen Sven Estridsøn (1044(47)–1074)?

Indskrifterne på de to sten lyder:

Haddeby 1

Side A: × þurlf × risþi × stin × þansi ×
 × himþigi × suins × eftir ×
 erik × filaga × sin × ias × uarp

A

B

HADDEBY 1
(Erik-stenen)

belejringen sigter snarest til Harald Hårderådes erobring af Hedeby 1051; Sven på Haddeby 1 vistnok identisk med kong Sven (Estridsøn) på Haddeby 3. – I DR hedder det sp. 10 om Haddeby 3: Historisk datering: kong Sven = Sven Tveskæg ell. Sven Estridsøn, hvor den første angiver Moltkes, den anden Lis Jacobsens standpunkt.

Formålet med denne artikel er nu på rent runologisk og sprogligt grundlag at vise, hvem af de to konger – Tveskæg eller Estridsøn – Skardestenen hentyder til samt undersøge mulighederne for, at de to runeindskrifter hentyder til samme begivenhed, en belejring af Hedeby, således at historikerne kan få et sikkert grundlag for deres slutninger. Ganske vist er det vanskeligt at datere runeindskrifter fra vikingetiden blot nogenlunde snævert. Men selv usikkerheden har sine grænser – også inden for runologien. I dette tilfælde er forholdene så klare, at man helt kan udelukke den ene af de i den standende diskussion nævnte konger.

Som det ses af ovenstående litteraturuddrag, har Sven Estridsøn-teorien kun to tilhængere, Stephens og Lis Jacobsen, idet Rafn i anden omgang sluttede sig til Sven Tveskægs tilhængere. Vi ser her bort fra fantasien Stephens og kan koncentrere os om Lis Jacobsens indlæg i diskussionen, så meget mere opmærksomt som hun var den, der først ryddede op i de såkaldte historiske indskrifter og trak skarpe linjer op for det runologiske dateringsgrundlag.

I to afhandlinger har Lis Jacobsen gjort rede for de to indskrifter, først i Scandia 1932 i den grundlæggende afhandling om *Vikingetidens „historiske“ danske Runeindskrifter*; her gjorde hun endegyldigt op med Wimmers altfor snævre runologiske dateringer. Efter at have gengivet indskriften på Erikstenen skriver Lis Jacobsen s. 113: „Her omtales altsaa en Belejring af Hedeby, som – da Indskriften er dansk – maa formodes at have fundet Sted fra dansk Side, hvad der forudsætter en fremmed Besættelse af Byen. En historisk Fastsættelse af denne Begivenhed er ikke paa Grundlag af det Kildemateriale, vi er i Besiddelse af, mulig“. Antagelsen, at den på stenen nævnte Sven skulle være identisk med kong Sven på Skardestenen, afvises, ligesom identiteten af de to begivenheder, der er omtalt i de to indskrifter (s. 115): „der er intet Holdepunkt for, at Skarde er faldet i Kamp; han kan lige saa godt være omkommet ved Ulykke eller død af Sot i Nærheden af Hedeby, da han vendte tilbage fra sit Togt . . . men et saadant Togt kan have fundet Sted saavel under Svend Tveskæg som under Svend Estridsøn . . .“. Lis Jacobsens undersøgelser af de runologiske kriterier giver følgende resultat: Epigrafien fra Jelling-gruppens tid har i de to indskrifter nået et nyt udviklingsstrin

med de stungne runer; korsskille tegn anvendes på Erikstenen, de læn- gere præpositionsformer eftir, uftir står i modsætning til Jelling- gruppens aft, uft; ud fra runologiske kriterier kan man derfor ikke komme til andet resultat, end at indskrifterne er adskilligt senere end Jelling- stenene. S. 118 konkluderes: „Vi har . . . i Øjeblikket intet Middel til at afgøre, om Indskrifter af Hedeby-Stenenes Type tilhører f. Ex. Tiden omkr. 1000 eller Tiden omkr. 1050“. Hvad de to sten angår, da „maatte man datere Stenene til forskellig, ikke til samme Tid: Danevirke-Stenen [Skardestenen] som den ældste, Hedeby-Stenen [Erikstenen] som yngre end hin“. Denne sidste slutning bygger på en ren statistisk optælling af de stungne runer i de to indskrifter, hvoraf Skardestenen kun har een stungen e-rune og een stungen g-rune, „men l for e og ʃ for g er bevaret i 6 Tilfælde; paa Hedeby-Stenen synes Udviklingen videre fremskredet, her er e brugt i 4 Ord, g i 3, overfor 8 med Bevaring af de gamle Tegn“.

Det næste indlæg om emnet leverer Lis Jacobsen i samme tidsskrift 1935: *Runeindskrifternes vidnesbyrd om kampene omkring Hedeby*. Det, der vedkommer os, er følgende: I Festskrift til Kristian Erslev 1927 søger Steenstrup at vise, at Ekkehards klage over de barbariske plyndringer i hans bispedømme „lige så godt eller snarere kunde henvisse til plyndringer af Aldenburg i Wagrien“ (end som tidligere antaget til Hedeby); i konsekvens heraf sluttede Steenstrup, at den på Erikstenen omtalte belejring var identisk med de danskes tilbageerobring af Hedeby 983; de danskes fører skulle da have været den senere konge Sven Tveskæg. Dette historiske standpunkt kan Lis Jacobsen ikke anerkende; hun giver sine modbeviser og spørger: når indskriften ikke kan sigte til 983, hvortil sigter den da (s. 71)? Med henvisning til sin forrige afhandling fæster hun sig særlig ved de punkterede runer, om hvilke man må slutte, at de „først er blevet tilegnet af danske runemestre ved den fortsatte og livlige forbindelse med England under Sven Tveskæg og Knud den Store“. „Næste gang kilderne melder om uroligheder ved Hedeby er o. 1050, da Harald Hårderåde overfalder byen og sætter ild på den for derpå at stikke til søs med byttet, forfulgt og indhentet af kong Sven“. Det forekommer nu Lis Jacobsen (s. 73) „lidet sandsynligt, at hverken norrøne eller tyske eller senere danske kilder skulde nævne en besættelse af Hedeby i slutningen af 10. eller 1. halvdel af 11. årh. med påfølgende tilbageerobring, hvis Hedeby virkelig havde været i fjendevold“ – nemlig hvis Hedeby mellem 983 og 1043 havde været på fremmede hænder for derefter at blive erobret tilbage af danerne. De ‘drenge’, der belejrede Hedeby, må derfor have været Harald Hårderådes norske ‘drenge’. „Et samlet hensyn til de

sproglige og historiske forhold synes mig [L.J.] at give grundlag for en identificering af den belejring, der omtales på Hedeby-stenen, med det i skjaldekvadene skildrede norske angreb på byen“ 1051. Erikstenens Sven må da naturligt opfattes som identisk med kong Sven (Estridsøn) på den anden sten; herefter, da Lis Jacobsen nu opfatter *warþ døþr* som hentydende til en voldsom død, bliver det naturligt at identificere begivenhederne i de to indskrifter, idet det er mindre sandsynligt, at Skarde-stenen hentyder til slaget på Lyrskov hede 1043, eftersom Sven betegner sig med kongenavnet.

Der spores en tydelig udvikling i synspunkterne fra afhandlingen 1932, hvor det gjaldt om at gøre dateringerne så usikre som muligt over for Wimmers alt for store sikkerhed. Stenene regnes nu (1935) for samtidige, Sven på den ene sten identificeres med *kong* Sven på den anden, skønt det kun tre år før hed (s. 114): „Hvorfor i Alverden skulde derfor den Høvding Svend, hos hvem Tolv var Hirdmand, være den samme som den danske Konge – selv om Stenen omhandlede samme Begivenhed. Og er dette Tilfældet?“ Og mens Lis Jacobsen i 1932 ikke ad historisk vej kunne tidfæste indskrifterne andet end til enten Sven Tveskæg eller Estridsøn og på runologisk grundlag kun kunne sætte stenene til 1000–1050, tager hun nu ikke i betænkning at placere dem efter 1051 og knytte dem til en historisk begivenhed. Den egentlige begrundelse for denne historiske tidsfæstelse er Steenstrups ovenfor nævnte teori om Aldenburg som biskop Ekkehards sæde, idet Lis Jacobsen ikke har ført nye runologiske argumenter i marken for sit nye standpunkt.

Mens Lis Jacobsens rummelige datering i afhandlingen 1932 retfærdiggjordes af hele indlæggets karakter og synspunkter, savner man i 1935-afhandlingen *den runologiske kontraprove*, der skal vise, om det virkelig er holdbart at sætte to indskrifter af et så umiddelbart alderdommeligt udseende til et tidspunkt, hvor moden at rejse runesten efter den almindelige antagelse – også Lis Jacobsens – var ophørt i Danmark, men begyndt på Bornholm – og i Sverige. Thi 1935-afhandlingens standpunkt involverer, at disse to ‘klassiske’ indskrifter bliver samtidige med de ‘degenererede’ bornholmske sten, yngre end de svenske – og norske – Knud-sten, ja, yngre end de svenske Ingvar-sten.

Det er derfor på sin plads at foretage en undersøgelse, der ganske lader de historiske kilder ude af betragtning og udelukkende holder sig til runologiske kriterier: rune- og sprogformer, ornamentik og skriftordning og betragter de to stenes sammenhæng med andre indskrifter inden for samme periode og deres modsætningsforhold til den foregående og efter-

følgende type for endelig at trække linjerne over til Sverige i håb om at hente nogen hjælp der.

DE to indskrifter tilhører uimodsigeligt Efter-Jelling-typen, dvs. at de *typologisk* (men derfor ikke absolut) er yngre end den store Jellingsten, der i alt fald er rejst før Harald Blåtands død (senest 987).² Da rejseren af Skardestenen betegner sig som *kong* Sven, er der indholdsmæssigt en overvejende sandsynlighed for, at stenen også *absolut* er yngre end 987, selv om man ikke kan afvise den antagelse, at Sven, dersom det drejer sig om Tveskæg, havde taget kongenavn under de stridigheder, der til sidst førte til kong Haralds død.

Ortografien er meget konsekvent: monoftongering af *æi > e* er gennemført skrevet med i ikke e, hvorimod e anvendes for kort, sikkert åbent e i uestr. Derimod er den skrevne diftong bibeholdt i *tauþr* (for *tuþr*), skønt allerede Gorms Jellingsten fra før o. 950 har *þusi* for ældre *þausi*. Indskriften bruger også de gamle former *ias* og *uas* (for yngre *iar* og *uar*) og skelner rigtigt mellem brugen af *r* og *ʀ*.³ Betragter man selve indskriften, er det tydeligt, at runerne er hugget ret skødesløst, men kraftfuldt ind i den grovkornede sten; de enkelte runer er ikke særlig kønne og upedantisk varierede i formerne; der er ingen famlen eller nølen, men heller ingen sirlighed.

Vender vi os nu til Erikstenen, træffer vi en rister af en helt anden type;

² I tidsskriftet *Grænsevagten*, 1952, s. 257 (jfr. *Kulturhist. leksikon for nordisk middelalder*, artikel *Ottosk kunst*) har jeg nærmere begrundet min opfattelse for at datere den store Jellingsten til 960'erne. I en senere artikel vil jeg – efter fornyet undersøgelse af stenen – beskæftige mig med dette spørgsmål samt problemerne vedrørende indskriften: Er den planlagt og ristet sammen med billedudsmykning og ornamentik, eller er runerne ristet i to eller flere tempi? [Korrekturnote: I tidsskriftet *Kuml*].

³ Den eneste tilsyneladende anomali i denne regelmæssige indskrift er formen *iaŋ* med nasaleret *a*, idet dette ord ellers altid skrives *ia n* med den unasalerede *a*-rune; dog er der næppe nogen, der vil kunne nægte, at dette ord i risterens udtale kan have haft nasalering, som derfor er blevet skriftligt udtrykt. Der er imidlertid tre ting, der gør eller kan gøre sig gældende i runeindskrifternes ortografi: først og fremmest traditionen (det er den, vi finder i *tauþr* for *tuþr*), dernæst det talte sprog; det er det, der finder udtryk på Erikstenen i *þurlf rispi*, hvor *þurlf* ved sammenstødet med *rispi* har mistet sit slut-r. Det er ifølge denne indskrifs hele karakter hævet over tvivl, at risteren ville have hugget *þurlfʀ*, dersom dette ord fx. havde stået foran en anden konsonant end *r* eller foran en vokal. Af en eller anden grund har risteren under indhugningen haft begge ordene i øret eller munden på en gang med det resultat, at fonetikken har sejret over den ortografiske tradition. Endelig må man for det tredje regne også med den tendens, at hvert ord mellem skilletegnene – og det er vel det almindeligste – har dannet en isoleret helhed, udtalt for sig selv uden sammenhæng med naboordene og derfor med tryk; således kan det gå til, at et i den sammenhængende sætning trykløst småord som *netop en* under indristningen er udtalt trykstærkt, hvorved nasaleringen kan være blevet udpræget.

her er runerne sirligt prentede med regelmæssige former og mellemrum, og pladsen er tilsyneladende forud beregnet eventuelt ved afmaling af runerne inden indhugningen. Runografisk står de to indskrifter på ganske samme standpunkt, idet man ikke må lade sig narre af, at der på Erikstenen er ikke mindre end fire e-runer (eftiR, erik, trekiar, tregR); thi det gælder for det første og de to sidste ord, at e-runen ligesom på den anden sten betegner en åben e-lyd, mens *e* af ældre *æi* (risþi) udtrykkes ved i-runen. Skrivemåden erik synes at stride mod denne konsekvens; her kan dog henvises til stavemåden *qirirk* på Starupstenen i Haderslev amt, en af vore ældste runesten,⁴ en stavemåde der antyder en ældre form *Æinrik* og en overgangsform med relativt åben e-lyd. Imidlertid har vor rister een uregelmæssighed, som ikke kan bortforklares, nemlig *haiþa bu*, som han for konsekvensens skyld burde have ristet *hiþa bu* i overensstemmelse med Haddeby 3; her har traditionen (jfr. note 3) spillet ham et puds, og hans børnelærdom er løbet ham i hammeren.⁵

Afvigende fra kongestenen anvender Erikstenen korsskilletegnet, som er så karakteristisk for Efter-Jelling-typen; der forekommer også dobbelt-punkter som *skille*, i alt sex. En anden forskel er, at Erikstenen bruger det mere gammeldags *stin þansi*, mens kongestenen ganske ukancellimæssigt udelader *þansi*. Da Erikstenen også har den gamle form *ias* med *s* og *tauþr* med skrevet diftong, ligger stenene i det hele hinanden så nær, at der intet er i vejen for, at de kan være ganske samtidige, og i alt fald tør man med bestemthed fastslå, at de er ristet under den samme kong Sven, når valget kun står mellem Tveskæg og Estridsøn. Men er dette tilfældet, kan det da ikke også sandsynliggøres, at det er den samme begivenhed, der sigtes til med den enes: da 'drenge' sad om Hedeby og den andens: han blev død (o: faldt) ved Hedeby? Erikstenen nævner en regulær belejring, Skardestenen omtaler ingen kamphandling, men glosen *werþa døþr* bruges som regel om en voldsom død. Vi står da over for to tilsyneladende helt samtidige indskrifter, af hvilke den ene meddeler, at en mand 'blev død' da 'drenge' sad om Hedeby, den anden, at en mand 'blev død' ikke i, men ved Hedeby; den sidste er rejst af den danske konge,

⁴ Jfr. ordlisten i DR sp. 646.

⁵ Såvel runer som ornamentik er utvivlsomt fra de ældste til de yngste indskrifter (ligesom på mange helleristninger) hugget ikke med mejsel, men med spidshammer. Det var først på et relativt sent tidspunkt i mine runeundersøgelser, jeg blev opmærksom på dette fænomen, der vistnok ikke er omtalt i DR. Jeg så det først på et gipsaftryk af Himmelstadlundstenen i Stockholms Historiska Museum, hvor de bredt hugne runer bærer spidshammerens tydelige mærker; jfr. i øvrigt Hobrostenen I DR fig. 319, Århusstenen 6 fig. 189, 191 og (knap så tydeligt på) Føvlingstenen fig. 74, der er en liggende, romansk gravsten.

som har været til stede med sin hird ved Hedeby. Hvorfor? Formodentlig i anledning af Hedeby's belejring. Hertil kommer, at de to sten i runologisk henseende er fremmede for Sønderjylland, idet Lis Jacobsen så rigtigt i DR sp. 1025 påviser, at stenene af Efter-Jelling-typen i Jylland alle grupperer sig nord for Århus. De to indskrifter kan derfor antages at være ristede af nørrejske ristere, der var til stede i Sønderjylland, ved Hedeby, i samme ærinde som Hans Majestæt. Det er derfor i denne forbindelse uden interesse, om Skarde er død ved et ulykkestilfælde, af sot eller er faldet i kamp, selv om det sidste vel turde være det sandsynligste. Han må have været til stede i forbindelse med den belejring, der omtales på Erikstenen. I det følgende vil de to indskrifter derfor blive behandlet under eet.

SOM ovenfor omtalt tilhører de to indskrifter typologisk Efter-Jelling-gruppen, ligesom de sikkert også gør det absolut (jfr. s. 317). Denne gruppe fordeler sig ifølge artiklen Tidsfæstelse og typologi i DR fra ca. 1000 til ca. 1050. Disse to grænsetal er så nogenlunde grebet ud af luften. Det første er et 'rundt' tal, der egentlig blot angiver, at gruppen er yngre end den yngste Jellingsten, der i DR (sp. 79) får en „Historisk dat.: 2. halvdel af 10. årh. (983–85?)“ på meget omstridte og omstridelige præmisser (jfr. note 2). Efter-Jelling-gruppens begyndelsesårstal synes således at kunne trækkes adskillige år tilbage før år 1000.

Hvad det sidste årstal, o. 1050, angår, ligger sagen endnu dårligere. Thi efter Jellingstenene og Sven-stenene, hvis datering vi nu er i færd med at finde ud af, bliver de næste daterbare runebeskrevne genstande Sven Estridsøns runemønter (fra ca. 1070'erne) og den næste „historiske“ runesten Norra Åsumstenen, der er rejst i ærkebisp Absalons levetid (altså før 1201). Selv om en jævnføring mellem runestene og metalmonter er en sammenligning mellem heterogene størrelser, tyder den vidt fremskredne udvikling, runerne har nået på Sven Estridsøns mønter dog på, at runestensmoden ikke har strakt sig til 1070'erne, men man kan, som det forhåbentlig vil fremgå af det følgende, med større ret end o. 1050 ansætte sluttiden til o.1025. Efter den tid er der næppe – bortset fra Bornholm – rejst mange runesten i Danmark. Men hvad enten man nu regner Efter-Jelling-perioden fra o. 1000–o. 1050 eller fra o. 975–1025, må spørgsmålet med hensyn til de to Sven-sten blive: hvor ligger de typologisk i gruppen, først, i midten eller sidst? Svaret bliver, at de ligger så fast forankrede i den ældste del, at de ikke behøver at være rejst ret mange år efter kong Haralds Jellingsten. Men det er en ny generation,

der taler gennem disse indskrifter med deres to stungne runer (e og g) og deres eftir-uftir-former over for Jellinggruppens ustungne i og k og aft-uft-præpositionerne. Og disse to ting opregner også alle forskellene. Der er ikke andre stungne runer, idet y-runen er ukendt for begge ristere (sturi-, bu); den i Jylland gammeldags m-rune Ψ med rundt hoved over for denne landsdels yngre gaffelform Υ er bevaret. De gammeldags sprogformer med s er bevaret i ias og uas over for det yngre udviklingstrin ia \mathfrak{R} og ua \mathfrak{R} . På den skrevne diftong kan man ikke lægge større vægt. Begge indskrifter har gennemført monoftongeringen af $\ae i > e$ undertagen Erikstenen med dens ha i þa bu over for kongestensens hi þa bu, en ortografisk vaklen, der findes på andre Efter-Jelling-sten; begge sten har derimod bibeholdt diftongen i ta u þr, skønt allerede Gorms Jellingsten har þusi. Ligegyldigt hvor stor betydning man vil tillægge disse forhold, så tyder de i alt fald ikke på ungdommelighed. Det samme gælder skriftretningen, de parallelt løbende linjer i plovfureorden; i sin ovennævnte artikel, Tidsfæstelse etc. i DR karakteriserer Lis Jacobsen ellers linjeordningen i denne periode med følgende ord: „I Efter-Jelling typen er den tidligere næsten eneherkende parallelordning nu på flertallet afløst af konturordningen“, dvs. indskriftbåndet følger stenens kontur. Beklageligvis ligger der ikke noget nøjere dateringsgrundlag i den specielle regelmæssige og uregelmæssige bustrofedon (plovfureordning), der benyttes i de to indskrifter.

Hvad angår udsmykningen, er kongesten uden ornamentik, mens Erikstenen anvender den i Jellinggruppen almindelige spiral, endda i dens klassiske form med to små tværstreger til hovedrammen. Det eneste nye ved stenenes udstyr er i virkeligheden krydsskilletegnene på Erikstenen, der dog også bruger det almindelige to-punkt-skille (der er det foretrukne inden for Jellinggruppen).

Alt i alt tør man da sige, at såvel sproglige som runologiske forhold enes om at sætte de to indskrifter så tidligt i Efter-Jelling-perioden som muligt; men det skal understreges, at der ikke hermed er ført noget bevis for, at stenene er rejst i Sven Tveskægs tid, eftersom de her fremførte kriterier sporadisk kan findes i indskrifter, der viser typologisk ganske unge træk; bustrofedon findes sågar i periode 3 (391 Øster Marie 2). Vi må derfor vende os andetsteds hen for at få fast grund under fødderne med henblik på en absolut datering.

Vi tager da først til *Bornholm*, hvor de ældste runesten efter alles mening tilhører Sven Estridsøns tid. Der er aldrig givet nogen absolut begrund-

delse for denne mening, og det må derfor undersøges, om der blot er tale om et i luften svævende postulat.

Der findes ingen „historiske“ runesten på Bornholm, da den eneste, der burde kunne knyttes til de skrevne kilder, er et brudstykke, hvorpå titlen ærkebiskop forekommer; men navnet mangler. Indskriften på 405 Klemenser 7 lyder i al sin ufuldkommenhed: . . . × arkibiskubs : ma? ra : hi? : . . . ?r : ha . . ., idet det må henstilles som usikkert, hvorvidt a-runerne med prik under skal læses som a eller æ. Men i øvrigt godtgør indskriftens rune- og sprogformer, at stenen ikke hører til øens ældste sæt; måske er den ikke engang fra periode 3 (vikingetidens sidste del), men fra middelalderen (periode 4).

Hovedparten af Bornholms runesten er kristne, dvs. enten prydet med et kors, eller indskriften indeholder en kristen formel. De ni sten, der ikke viser kristent indslag, slutter sig imidlertid i rune- og sprogformer nær til de „kristne“, og de fleste af dem tilhører det yngste runestensæt på øen.

Vi véd fra Adam af Bremen – og på det punkt er der al grund til at stole på ham –, at bornholmerne blev kristnet af Lundebispen Eginio, hvis bispetid falder fra 1060 og til hans død 1072. Han, fortæller Adam, vandt mange afguderiske folkefærd for Kristus, i særdeleshed de barbarer, som kaldes Blekinger (Pleicani) samt Goternes nabofrænder på øen Bornholm (et qui in Hulmo insula degunt affines Gothis).⁶

Det kan derfor ikke være meget forkert at regne med, at der før o. 1050 næppe har været rejst nogen kristen runesten på Bornholm. Da endvidere, som ovenfor nævnt, de bornholmske indskrifter, der ikke viser kirkeligt indslag, sprogligt og runologisk hører nøje sammen med de kristne, tør man med sindsro udvide denne bestemmelse til at gælde alle Bornholms runeindskrifter.

Hvordan er da disse indskrifers sproglige og runologiske karakteristika? Disse indskrifter der ifølge Lis Jacobsen skulle være samtidige med de to Haddebysten eller kun lidt yngre?

I artiklen Tidsfæstelse og typologi i DR sp. 1028 henregnes de bornholmske indskrifter til periode 3, dvs. perioden, der følger Efter-Jellingtiden, og som regnes at strække sig fra o. 1050– o. 1100.

Alt i indskrifterne fra periode 3 er i fuld opløsning eller udvikling, om man vil: runerne r og R blandes, ensidige runer er under svensk ind-

⁶ Bernh. Schmeidler: Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte, 1917, s. 236.

flydelse⁷ trængt ind i indskrifterne, de stungne runers antal er forøget, den nasale a-rune har fået værdien *o*, *sj* er gået over til *st*, diftongen *ai* skrives ofte *ei* etc.

De bornholmske indskrifter er kort sagt mere forskellige fra de to Sven-sten end disse er fra Helnæs-Gørlev-gruppen, den type der går forud for Før-Jelling-gruppen.

Nu kunne en streng kritiker imidlertid indvende, at vel er det klart, at der på Bornholm er tale om en efterklassisk periode, men hvem kan sige, om de bornholmske runesten er rejst så tidligt som o. 1050; hvorfor skulle de ikke kunne være fra 1075 og følgende år –, og da gælder sammenstillingen med Haddebystenene (efter Lis Jacobsens datering) jo aldeles ikke.

Denne indvending er berettiget; thi der er i det foregående kun leveret et sandsynlighedsbevis for, at de bornholmske indskrifter er yngre end o. 1050 –, men ikke hvor meget yngre. Det kan imidlertid påvises, at de typologisk ældste bornholmske indskrifter med stor sandsynlighed kan henlægges netop til årene kort efter 1050.

I den ovenfor som note 7 citerede afhandling har jeg nærmere begrundet, at de bornholmske runesten står under stærk svensk indflydelse, en påvirkning, der udstrækker sig til andre kulturelle forhold. Kaster man nu et blik ud over de 1000-tallige svenske runesten, opdager man, at der ikke i dette land findes „historiske“ runesten, der kan tidsfæstes så snævert som Jellingstenene i Danmark. Men der er dog to sæt runesten, der omtaler tidsfæstede historiske begivenheder: de såkaldte Knudsten (eller danegælds-sten) samt Ingvarstenene. De svenske danegælds-sten ligger ikke så fast i tiden som den eneste norske, der er bevaret, Evjestenen.⁸ Den er rejst over en ung mand, der faldt på Knud den stores Englandstog 1015–16, hvorfor den med sandsynlighed kan tidsfæstes til få år efter.⁹ Alle de tilsvarende svenske indskrifter er imidlertid rejst over mænd, der overlevede deres Englandstogter – men hvor længe véd vi ikke. De viser dog stort set et ret ensartet runologisk standpunkt, der svarer til den danske Efter-Jelling-type. Der er tegn på begyndende udviskning af de to r-runer, ligesom den nasalerede a-rune er ved at fortrænges af den unasalerede; formerne *uas* og *ias* bruges i nogle, *uar* og *iar* i andre indskrifter. På den anden side træffes ingen stungne runer,

⁷ E. Moltke: Vester Mariestenen VI og lidt om svensk indflydelse på bornholmske runestene, i Danske Studier, 1934, s. 9 ff.

⁸ Lis Jacobsen, i Norske oldfunn, 1933, s. 1 ff.

⁹ Evjeindskriften kan ikke bruges i jøvnførelsen med de samtidige danske runeindskrifter, fordi udviklingen i de to lande er helt forskellig; fx. er den nasale a-rune allerede gået over til at blive betegnelse for *o* på Evjestenen, jfr. i øvr. DR sp. 939 f.

ligesom o-runen endnu ikke er opfundet. Da en datering ante qvem non foreligger, kan man om de svenske danegældsstenene kun sige, at de sandsynligvis fordeler sig i anden fjerdedel af 1000-tallet. De er markant forskellige fra de bornholmske indskrifter.

Vender vi os til Ingvar-stenene, ligger sagen for så vidt bedre, som her er tale om en snes indskrifter, der er rejst over mænd, som fandt døden samtidig, nemlig sammen med deres høvding Ingvar. Nu er det imidlertid så uheldigt, at Ingvars dødsår ikke kan betegnes som helt sikkert belagt. Den sene Ingvarsaga, der ikke er en egentlig saga, men mer eller mindre fri digtning om heltens rejser og bedrifter i Rusland, lader ham dø 1041, og samme år opgives i de islandske annaler. Finnur Jónsson siger kort og godt i sin islandske litteraturhistorie (s. 403), at Ingvar døde 1041, og den forsigtige Elias Wessén udtaler i fortalen til *Södermanlands runinskrifter*, at Ingvarstenenes tidsfæstelse til 1040'erne „bör kunna räknas som en tämligen säker hållpunkt i runstenarnas f. ö. så svävande kronologi“.

Undersøger vi nu den snes indskrifter, der er til rådighed i Uppland (6), i Västmanland (1), i Östergötland (1) og i Södermanland (15), fremgår det, at de står på overgangen mellem de danske indskrifers periode 2 (hvis yngste afsnit er Efter-Jelling-typen) og periode 3 (de bornholmske) med hovedvægten på periode 3, idet de nærmest står på samme standpunkt som de bornholmske indskrifter. Af stungne runer findes både e, g og y; a- og r-runerne står i udviskningens tegn, *sp* er i flere tilfælde gået over til *st* (formerne *raispi*, *raisti* og *reisti* forekommer, den sidste med den også for mange bornholmske sten typiske diftong). Vigtigt er det, at man nu kan træffe o-runen, der i Danmark (bortset fra Bornholm) først dukker op i periode 4 (middelalderen). Skønt det klassiske runesystem således viser stærke opløsningstendenser, er det dog værd at understrege, at alle Ingvarstenene – det gælder også danegældsstenene – er ristet med de såkaldte danske runer, ikke med den såkaldte svensk-norske futhark med korte og ensidige runeformer. Disse indskrifter repræsenterer derfor ikke et isoleret svensk fænomen, men en runisk udvikling i nøje samklang med dansk runeskik (bortset fra den fra norsk lånte o-rune).

Vi kan nu rekapitulere: 1. De to Sven-sten må ses i sammenhæng, eftersom disse to i sproglig og runologisk henseende ensartede sten skylder deres tilstedeværelse i Sønderjylland en større begivenhed, der har hidkaldt kongen med hird, hær og runemestre. Denne begivenhed omtales på den ene sten som: da 'drenge' sad om Hedeby.

2. Sprogligt og runologisk, dvs. hvad runeformer, indskriftsordning og ornamentale forhold angår, tilhører de to indskrifter det ældste sæt i den såkaldte Efter-Jelling-Periode, der strækker sig fra Jelling-stenene til ca. 1025, idet ortografien i denne periode står meget langt fra de bornholmske (og de svenske Ingvarsten, jfr. punkt 3).

3. Skulle de to Haddebystens Sven og Sven konge (der sandsynligvis er identiske) være Sven Estridsøn, måtte stenene trods indskrifternes gammeldags, klassiske former være de yngste egentlige runesten i Danmark (bortset fra Bornholm), idet alle med gode grunde antager, at runestensmoden ophørte i Danmark med periode 2 (stadig undtagen Bornholm), og Sven-stenene måtte da være jævngamle med de bornholmske runesten, skønt disses runologiske og sproglige system betegner en vidt fremskreden opløsning af de forhold, der karakteriserer Haddebystenene og i øvrigt hele Efter-Jelling-gruppen; endvidere måtte de være yngre end de svenske Ingvarsten, der tilhører 1040'rne, og hvis runologiske opløsningsproces er næsten ligeså fremskreden som de bornholmske stenes.

På rent runologisk grundlag kan man derfor slå fast, at de to Sven-sten må være noget – men det behøver ikke at være meget – yngre end den store Jellingsten, men betydelig ældre end Ingvarstene fra 1040'rne og de bornholmske indskrifter.

Først nu tør vi vende os til de historiske forhold og kan da konstatere, at dersom kun kongerne Sven Tveskæg og Sven Estridsøn kan komme på tale i forbindelse med denne diskussion, er der intet valg. Kongen er Sven Tveskæg. Han døde 1014. Før den tid er stenene rejst.

SUMMARY

Which (King) Swen laid siege to Hedeby?

I. Historical possibilities of identification.

It was in 1796 and 1857 respectively that the two runic stones Haddeby 1 and Haddeby 3, the so-called Swen-stones, were found just outside the Viking town of Hedeby. The inscription on them – see above p. 312 f. – runs as follows in English:

Haddeby 1: Thorulf, Swen's huscarl, erected this stone to Eric, his companion, who met with his death when warriors (drængs) laid siege to Hethaby; and he was »styriman« (i.e. commander of a longship for war), a very highborn »dræng«.

Haddeby 3: King Swen erected the stone to Skarthi, his huscarl, who had gone westward, but now met his death at Hethaby.

Many scholars have in the course of time made widely differing suggestions in order to relate these inscriptions to historical events. The editor of *De danske Runcmindesmærker* (1893–1908), L. Wimmer, looked upon them as »historical« inscriptions, and he identified the (king) Swen mentioned on them with Swen Forkbeard (d. 1014). In 1932 Lis Jacobsen excluded them (with reason) from her short list of positive »historical« inscriptions that would allow definite datings in the field of runology. Motived runologically she then, in 1935, argued historically in favour of tracing them back to Swen Forkbeard's daughter's son King Swen Estridsson (d. 1074).

Modern critics lay down very strict rules before allowing a runic inscription to be linked with historical facts. These are: agreement between the period of the type of inscription and the period of the historical data (names etc.) and an adequate conformity of the text as shown by an exact evaluation of the sources. These requirements greatly limit the possibility of an acceptable solution. An analysis of the written sources about the two kings that could be in question produces this result:

I. There is one possibility that it is Swen Forkbeard. By combining our knowledge of his expeditions to England after 994 (Ags. Chron.) and the testimonies of Thietmar and Adam of Bremen that he surrendered his land to the Vikings (the Swedish king's conquest) with the report by the Bishop of Schleswig from 1000 that Hedeby had been laid waste and the church deserted in his barbarian-infested See (*Vita Bernwardi*), there is a logical basis for reconstructing a situation in which Eric and Skarthi, commemorated on the runic stones, fell during Swen Forkbeard's siege of Hedeby, after the town had been taken by the Swedish king. This was after Swen had been on an expedition »westward«, meaning England, at the end of the 990's.

II. There is no possibility that it could have been Swen Estridsson. Lis Jacobsen's argument that the runic stones should be seen in connection with Harald Hardradi's devastation of Hedeby is not tenable. The requirements for conformity have not been satisfied. One reason is that the honorific designation »drængs« cannot be applied to the enemy but only to the warriors of

Swen, the chieftain, and the other is that Swen Estridsson could not possibly have been on an expedition to England at that time. Nor can any other historically justified situation be found that has any connection with the stones.

The conclusion then is that the (king) Swen of the runic stones must be identified according to chronological criteria. If the result of this should be Swen Forkbeard, it can be fitted into a historical situation which is logically feasible, but which by no means has to be the true one. By dating the stones to a later period or differently no possibility remains for their inclusion in a historical context.

II. Runic Dating.

In *Danmarks runeindskrifter* by Lis Jacobsen and Erik Moltke (1937–42), where the first and third Haddeby stones are numbered 1 and 3 (for text see p. 312 f.), it is suggested that the King Swen mentioned on Haddeby 3 could be either Swen Forkbeard († 1014) or Swen Estridsson († 1074). Erik Moltke estimates that he is the first mentioned king, while Lis Jacobsen asserts that he is the second. Two papers (1932 and 1935) by Lis Jacobsen on this subject (with greatly differing points of view) are analysed critically. It is shown: 1) that the Swen on the two stones is in all probability the same man, meaning Swen, a king. – 2) that the two stones considered runologically (i.e. runic form, stop signs, arrangement of characters and ornamentation) as well as linguistically not only belong to the so-called Post-Jelling period (which here is taken to last from about 975 to c. 1025 “after which year hardly any runic stones were raised in Denmark except on Bornholm”), but without doubt date from the early part of this period. – 3) the runic stones on Bornholm are all later than c. 1050. Their runological and linguistic development is far superior to that of the two Haddeby stones. – 4) the dating of the Swedish »Cnut stones«, which tell of Cnut the Great’s danegeld, has not been definitely determined, as they were erected over Vikings who had survived the expeditions to England; they seem likely to date from the second quarter of the 1000’s, and as far as development goes their stage is close to that of the Haddeby stones. – 5) the Swedish Ingvar stones, carved with Danish runes, are all likely to date from the 1040’s. Their runic and linguistic forms correspond most closely to those found on Bornholm.

Conclusion: The old forms *ias* and *uas* (as compared with the later *iar* and *uar*) etc. show that the stones come from the earlier part of the Post-Jelling period; but the pointed runes, e and g, as well as the long prepositional forms *eftiR*, *uftiR* (Jelling: *uft*, *aft*) indicate the advent of another generation; the two Haddeby stones may only be a few years later than Harald Bluetooth’s death (at the latest 987), which in Erik Moltke’s opinion took place about 20 years after he had erected the great Jelling stone. “When we turn to the historical evidence we find that when it can only be a question of either Swen Forkbeard or Swen Estridsson the choice is straightforward. The king is Swen Forkbeard. He died 1014. The stones were raised before that time”.

H. C. Reedtz' henvendelse i august 1850 til Rusland og Frankrig om militær hjælp mod den slesvig- holstenske aggression

AF

HOLGER HJELHOLT

KORT efter den slesvig-holstenske revolutions udbrud og ministerskiftet i København overtog *Holger Chr. Reedtz*, der tidligere havde været ansat i udenrigsdepartementet, men taget sin afsked i 1842, igen en post i udenrigsledelsen.¹ Stillingen, han fik, kaldtes depechesekretær og svarer nogenledes til den tidligere direktør-stilling, som havde været beklædt af Dankwart. I de følgende 3–4 år kom Reedtz til at spille en betydelig rolle i arbejdet på en bilæggelse af den dansk-tyske konflikt. Han var tredje-mand i den danske delegation, der førte de forhandlinger i Berlin, der resulterede i den »simple« fred 2. juli 1850. Den 6. august samme år udnævntes han til udenrigsminister.

Uden hensyn til Berlin-freden eller det danske forsonlige manifest af 14. juli gik den slesvig-holstenske hær angrebsvis til værks og rykkede ind i Slesvig. Dens nederlag ved Isted gjorde dog, at danske tropper kunde besætte den største del af Sønderjylland. De afholdt sig imidlertid fra at

Hvor intet andet kildested anføres, befinder de i det følgende citerede depecher sig henholdsvis i det franske udenrigsministeriums arkiv i Paris og i det danske (i Rigsarkivet) i de almindelige rækker. Den russiske gesandts depecher findes i afskrift i Rigsarkivet. Pakken: »Udenrigsmin. Alm. Korr. Sager Litr. K. Krigen 1848–50. Holstens pacifikation« citeres som »Holstens pacifikation«. – Reedtz' henvendelse er kort omtalt hos Alex. Thorsøe: *Kong Frederik den syvendes Regering*. II, s. 83 og noget udførligere i det af Generalstaben udgivne værk *Den dansk-tyske Krig i Aarene 1848–50*. 3. del, s. 1412–1416. Den omtales ligeledes summarisk i *Vicomte de Guichen: Les grandes questions européennes et la diplomatie des puissances sous la seconde République Française*. II (1929), s. 116 f. og hos *Jens Engberg: Det slesvigske Spørgsmål 1850–1853* (1968), s. 101 ff. Der vil i det følgende som regel ikke blive gjort opmærksom på evt. urigtigheder i disse foregående skildringer.

¹ Se H. T. 11. r. VI, s. 3 f.

forfølge den slagne fjende ind i det tyske forbundsland Holsten, hvad de os venligtsindede magter stærkt frarådede. Men følgen var, at den slesvig-holstenske hær, der forøgedes fra alle kanter af Tyskland og havde en stærk position, støttet til Rendsborg fæstningen, blev en trussel for de sejrige danske tropper.

Det var disse forhold, der bevirkede, at Reedtz kort efter sin ministerudnævnelse fattede den plan at søge at få Rusland og Frankrig til at opstille troppekorps ved Ejderen for at sætte bom for yderligere slesvig-holstenske angreb.

I et den 16. aug. afholdt statsrådsmøde udtalte Reedtz ganske vist kategorisk, at det »syntes at være udenfor al tvivl, at vi måtte opgive ethvert håb om effektiv bistand« fra stormagterne.² Krigsministeren, C. F. Hansen, var af samme mening: »Fra de store magter var der ingen hjælp at vente, og en besættelse af Sydslesvig ved neutrale tropper uopnåelig.«³ Hansen anså den danske hærs stilling for særdeles farlig, da vi af diplomatiske hensyn ikke turde føre kampen ind i Holsten, som han for øvrigt heller ikke troede, vi ved våbenmagt kunde undertvinge.

Forud for statsrådsmødet havde Reedtz dog fra vor gesandt i Paris, grev E. C. L. Moltke, modtaget en depeche, der syntes at kunne rokke ved hans nævnte realistiske betragtning. Moltke beretter den 6. aug. om en samtale, han dagen før havde haft med den franske udenrigsminister La Hitte.⁴ Denne, skriver han, talte med største interesse om Danmarks sag, frarådede os vel at rykke ind i Holsten, men vi burde forstærke vor hær, så vi kunde holde insurgenterne i skak, og tid vindes, indtil signatarmagterne – underskriverne af London-protokollen om opretholdelse af Danmarks integritet – blev enige om, hvordan de vilde intervenere. Da Moltke fremhævede, hvordan insurgenthæren styrkedes ved tilløb fra hele Tyskland, udbød La Hitte: For pokker, man vil ikke lade jer knuses igen af Tyskland. Vi har endelig også vor flåde, som vil kunne gribe ind. (Den var blevet forflyttet til Cherbourg). Moltke udtrykte stor taknemlighed over denne udtalelse, men tilføjede, at i påkommende tilfælde vilde det være i høj grad ønskeligt, at flåden medførte en division tropper, for hvilke vi havde større behov end for skibe. Det undlod La Hitte at svare på og pointerede, at hans udtalelser var hans personlige.

Vistnok dagen efter førnævnte statsrådsmøde, altså den 17., kom det til en drøftelse om Danmarks militære stilling mellem den russiske ge-

² Statsrådets Forhandl. 1848–1863. II (1956), s. 566.

³ I. c., s. 568.

⁴ Dep. 6/8, nr. 98. Holstens pacifikation.

sandt, Ungern Sternberg, og Reedtz og Hansen.⁵ Den sidste befandt sig hos Reedtz, da denne fik besøg af Sternberg. I Sternbergs referat af forhandlingerne bemærker han først, at Holsten er blevet Nordeuropas urocenter, hvorhen revolutionære fra alle kanter søger. For at genoprette orden er signatarmagternes intervention påkrævet. England, der havde mæglet freden, var nærmest til at skride ind. Reedtz vilde også herom henvende sig til England, men tvivlede på, det vilde hjælpe. Heller ikke fra Sverige ventede han hjælp. En virkelig sådan vilde det være, hvis kejseren besluttede sig til at lade sin flåde udskibe 5–6000 md. i Egernefærde, som var vort militært svage punkt. Da Sternberg sagde, at en isoleret russisk intervention vilde være uheldig, bemærkede Reedtz, at måske vilde Frankrig også sende en eskadre og nogle tusinde md. til Husum: en sådan dobbelt intervention vilde afholde slesvig-holstenerne fra at tage offensiven. Som begrundelse for ytringen om Frankrigs holdning lod Reedtz Sternberg læse Moltkes lige omtalte depeche. Sternberg sagde, han ikke kendte kejserens intentioner; han kunde alene love at referere drøftelsen.

Den 19. aug. udfærdigedes derpå en cirkulærdepeche til vore gesandter i Paris, London, St. Petersborg og Kristiania.⁶ De allierede magter, hedder det her, er næppe helt klar over Danmarks vanskelige stilling. Oprørshæren er, på grund af rekrutteringen i Tyskland, måske stærkere end før dens nederlag. For at få Tyskland til at indtage en virkelig fredelig holdning må de magter, der i 1720 garanterede Slesvigs forbliven ved Danmark, og som nu i 1850 erklærede sig som vogtere af det danske monarkis integritet, foretage en hurtig og virksom intervention.

I depechen til Paris, men ikke i de andre, anføres, hvordan Reedtz tænkte sig denne intervention, nemlig den i samtalen med Sternberg udskastede plan.

Hvis La Hitte, hedder det her, på ny og mere konkret nævner muligheden for en samvirken med den franske flåde, skulde Moltke sige ham, at hverken den russiske eller svenske eskadres nærværelse havde gjort indtryk på de tyske regeringer eller på insurgenterne. Danmark måtte derfor ønske, at de os venligtsindede magter vilde støtte os der, hvor vi blev

⁵ Sternbergs dep. 17/8, nr. 104. – Det siges ikke direkte i depechen, at drøftelsen fandt sted på depechens datum. I Reedtz' nedenfor nævnte brev til O. Plessen af 20. hedder det, at Sternberg »me fit l'honneur l'autre jour de passer chez moi«. Den 18. omtaler departementssekretær Julius Sick i brev til O. Plessen indholdet af samtalen. (Ges. ark. St. Petersborg. Correspondance politique particulière. 1849–51). Det fremgår af Sicks brev, at der først har været tænkt på at afsende en depeche til Moltke den 17. (lig det særlige indskud i dep. af 19. til Paris) og at cirkulærdep. af 19. var tænkt afsendt den 18.

⁶ Udenrigsmin. Gehejmeregistratur.

angrebne, nemlig på landjorden. Dette vilde være et sikrere middel til at påvirke Tyskland og give vægt til stormagternes ord og deklamationer. Et hærkorps på nogle tusinde mand, transporteret til Ejderens munding, vilde være en lige så betydningsfuld som effektiv foranstaltning og desuden fuldt berettiget af traktaterne og endog af Berlin-freden.

Forudsætningen for, at Moltke afgav disse meddelelser til La Hitte, var, som anført, at denne selv kom ind på den franske flådes eventuelle indgriben. Men i det private brev, som Reedtz dagen efter sendte Moltke, er denne forudsætning gået ud.⁷ Det var ønskeligt, skriver Reedtz, om Frankrig i dette moment lod sig bevæge til en energisk optræden og en materiel demonstration. Han havde vist Ungern Sternberg, fortsatte han, Moltkes depeche af 6. og vedlagde udtog af et konfidentielt privatbrev (af 20.) til Plessen i St. Petersborg, hvori han underrettede denne om den drøftelse, han og Hansen havde haft med Sternberg. Han pålagde nu Moltke at søge at få den franske regering til såvel i London som i Petersborg at erklære sig villig til militære forholdsregler, navnlig ved opstilling af et stærkt observationskorps i Sydslesvig. Herom havde Moltke at konferere med Englands og Ruslands gesandter i Paris, særlig, selvsagt, med russeren Kisseleff. Jeg imødeser med spændt forventning resultatet af Deres bestræbelser, sluttede Reedtz.

Ifølge Reedtz' brev til Plessen skal Sternberg have udtalt, at Danmark bl.a. på grund af Tysklands indirekte støtte til insurgenthæren havde ret til at påkalde de allieredes hjælp, og have nævnt, at den russiske flåde havde 11.000 md. om bord.⁸ Det var mig, skriver Reedtz, »un doux moment«, da jeg blev overbevist om, at kejserens hjælp, når det kom til stykket, ikke vilde udeblive. Reedtz omtaler derpå planen om fransk-russiske hjælpekors, og at denne plan ikke lod til at skræmme Sternberg: Men var man indstillet på samme vis i Petersborg, og kunde Plessen skaffe Danmark nogen reel hjælp? Naturligvis vilde Danmark ikke foreskrive stormagterne, hvilke midler de skulde bruge for at iværksætte deres egen beslutning (London-protokollen), og planen var »une idée très vague«, men syntes egnet til at hidføre en hurtig løsning. Hjelpekorpsene, der ikke behøvede at gå ind på forbundsområde, vilde gøre det muligt for den danske hær at tage Rendsborg og derved knuse revolutionen. Regnede man med den mulighed at få svenske tropper til at besætte Sydslesvig, noget som Sternberg var inde på, vilde man – på grund af årstiden – bittert skuffes, ender Reedtz.

⁷ 20/8, uden nr. Holstens pacifikation.

⁸ 20/8. Ges. ark. St. Petersborg. Correspondance politique particulière. 1849–51.

De samtaler, som Moltke i henhold til Reedtz' pålæg i brevet af 20. førte med La Hitte, refererer han i depecher af 25. og 29.⁹ I begge samtaler skød La Hitte sig ind under, at han måtte tale med sine kolleger – præsidenten var også bortrejst – at Frankrig måtte enes med de andre signatarmagter, og at man kunde håbe på et fredeligt, diplomatisk arrangement. For at mindske La Hittes betænkeligheder nævnte Moltke, at måske vilde også Rusland deltage i en sådan intervention. Da Moltke fortroligt drøftede dette med Kisseleff, fandt denne dog tanken alt for farlig på grund af den ophidselse, det vilde fremkalde i Tyskland.

Før disse, ret nedslående depecher afsendtes, havde man i København haft den opmuntring, som storfyrst Constantins besøg i byen den 24. betød. Han var samme dag til taffel hos kongen, hvortil alle ministrene, flere højere embedsmænd og de fremmede diplomater var indbudte.¹⁰ Henimod taflæts slutning udbragte storfyrsten en skål »til ære for den brave danske armé, der så tappert har kæmpet for den gode sag, for sit fædreland og sin konge«. Kongen udbragte derefter et »leve« for storfyrsten, hvilket istemtes med en jubel, der ifølge »Berlingske Tidende« tilstrækkeligt viste, »hvor dyb en betydning der blev tillagt hans ord«. Den franske gesandt fortæller også, at Reedtz til storfyrsten sagde: »Jeg har overtaget udenrigsministerposten under de vanskeligste forhold og med en dyb følelse af min utilstrækkelighed, men efter Deres kejserlige Højheds toast føler jeg mig lettet for trekvart af min byrde.«¹¹ Virkningen af fyrstens skål vil, skriver Dotézac, være at forny forhåbningerne om Ruslands hjælp – om en hjælp af mere substantiel karakter end den række ordener til officerer og menige i »den brave danske armé«, som Constantin var overbringer af.

Trods Constantins skåltale var reaktionen i St. Petersborg på Reedtz' forslag lidet opmuntrende. Sternbergs depeche herom og Reedtz' brev af 20. nåede frem efter en 8 dages tid. Den 30. meddelte Plessen Reedtz, hvordan Séniavine, der i Nesselrodes fravær fungerede som kansler, så på spørgsmålet.¹² Séniavine forsikrede – uden dog da at have talt med kejseren – at denne aldrig vilde gå ind på at sende 6000 md. til bevogtning af Egernfærde. Han var i det hele meget imod at sende hjælpetropper, og årstiden var ugunstig. Séniavine lod heller ikke til at tro, at man i Paris stod sagen alvorligt. Plessen mindede i sit brev Reedtz om, at han tidligere

⁹ Holstens pacifikation.

¹⁰ Berlingske Tidende 26/8, nr. 197 og 198.

¹¹ Dep. 26⁷/8, nr. 357.

¹² 30/8, uden nr.

havde meddelt ham en udtalelse af Nesselrode, at Danmark lettere af kejseren vilde kunne opnå 100.000 md. imod Preussen end 20.000 at sendes til Slesvig.

En uges tid senere kunde Plessen meddele, at Séniavine to gange havde talt med kejseren, men at denne, skønt lidet tilbøjelig til at samtykke i forslaget, endnu ingen endelig beslutning havde taget.¹³ Plessen anså afslaget for næsten sikkert. Dette kom ved en russisk depeche af 12. sept. til Sternberg, som denne havde at meddele Reedtz.¹⁴ Dennes skuffelse, skønt han jo var forberedt derpå af Plessen, var dyb, yderligere øget ved underretningen om, at den russiske eskadre forlod vore farvande.

Formentlig med begrundelse i Plessens udtalelse om, at man i Petersborg ikke troede, at Paris tog forslaget alvorligt, forsikrede Reedtz i brev af 7., at han havde grund til at tro, at Frankrig ikke absolut forkastede det, og at selv Palmerston gouterede det.¹⁵ Det var man, svarede Plessen Reedtz den 13., ikke rigtig overbevist om i St. Petersborg.¹⁶

Den franske gesandt her, general Castelbajac, havde fra sin regering fået meddelelse om Reedtz' henvendelse, men at regeringen ingen afgørelse havde truffet i dette alvorlige spørgsmål om at blande sig i »tyske forhold«. Han fik af Séniavine at vide, at Rusland for sit vedkommende havde givet afslag.¹⁷ Før London-protokollen, skrev Castelbajac, kunde Rusland måske have bestemt sig til at sende 10.000 md. til hertugdøm-

¹³ Brev 7/9.

¹⁴ Kopi af dep. i Holstens pacifikation. – Sternbergs dep. 19/9, nr. 118, og 5/10, nr. 130. – Plessens dep. 13/9, nr. 57. – Jens Engbergs udtalelse i Det slesvigske spørgsmål 1850–1853, s. 104, at henvendelsen til Frankrig skete »efter at det russiske afslag var indløbet«, er, som set, urigtig, hvad for øvrigt fremgår af det kildested, han citerer. – S. 103 indeholder følgende formentlige misforståelse: »Rusland havde ønsket at lade en del af sin flåde i Østersøen gå om til Vesterhavet, men havde fået en advarsel mod at gøre dette af England, og en sådan ydmygelse ville man ikke udsætte sig for en gang til«. Som kildested anføres en dep. 26. aug. fra Bernstorff, preussisk gesandt i Wien (Geheimes Staatsarchiv, Berlin 364) og »Rusl. dep. 1. sep. 50«. Det sidste er formentlig O. Plessens brev af denne dato til Jul. Sick, hvori siges: »Nach dem refus, den man im letzten Frühling von England wegen der Flotte für die Nordsee erhielt, wird man sich einem Zweimaligen [?] refus nicht aussetzen wollen, ein solcher würde nicht ausbleiben, da wie aus der ratifications-Angelegenheit hervorgeht Ld. Palmerston fortfährt sich als Mediateur zu gefallen«. Der må vel her sigtes til Ruslands i min British Mediation in the Danish-German Conflict, 1848–50. II, s. 210 omtalte forslag i juni til England, at også dette skulde foretage en flådedemonstration, nl. i Nordsøen (Vesterhavet). Palmerston afslø. Plessen havde i dep. 14/7, nr. 47, omtalt dette Englands afslag på at sende krigsskibe til Nordsøen.

¹⁵ Correspondance politique particulière. 1849–51.

¹⁶ 13/9, uden nr.

¹⁷ Dep. 31/8, nr. 19, til Castelbajac og dennes dep. 14/9, nr. 24, sml. 31/8, nr. 23, og 16/8, nr. 22 (blyantpåskriften på denne).

merne. Men nu vilde det kun handle i enighed med signatarmagterne: efter protokollen og under hensyn til årstiden kan man hverken politisk eller materielt foretage en intervention.

Som nævnt var Nesselrode fraværende fra Petersborg, og Séniavine, der erstattede ham, havde, skriver Castelbajac et sted, kun »en sekundær autoritet«.¹⁸ Den 19. sept. forlod yderligere kejseren Petersborg for at begive sig til det indre af Rusland med Warschau som mål, hvorefter St. Petersborg heller kun havde en sekundær interesse. Alt vil afgøres i Warschau, skriver Plessen i breve af 30. sept.¹⁹

Først den 7. sept. havde det franske udenrigsministerium underrettet Dotézac i København om Reedtz' henvendelse via Moltke.²⁰ Det understregede, at man ikke burde gøre sig illusioner m.h.t., hvilke alvorlige komplikationer der vilde kunne opstå, hvis fremmede tropper viste sig ved Ejderen. Bedst var det, om spørgsmålet kunde løses på anden vis, og man mente, at situationen øjensynligt havde forbedret sig siden Reedtz' brev.

Dotézac, som Reedtz intet havde betroet om sit forslag, talte derpå den 19. med denne.²¹ Reedtz søgte ret naturligt over for Dotézac at afdæmpe sin indtrængende henvendelse. Det var ikke nogen formel anmodning, sagde han, men mere en meddelelse (ouverture) for det tilfælde, at Frankrig og Rusland, om de anså denne anvisning (indication) gennemførlig og virksom, havde troet at burde acceptere den. Rusland havde forøvrigt, sagde Reedtz, afvist forslaget. Dotézac forstod på Reedtz, at denne heller ikke havde troet meget på samvirken mellem Frankrig og Rusland: »Denne demarche har altså været et forsøg uden stort håb om succes«. At der var tale om nogen forbedring i Danmarks politiske situation, som antydet i depechen til Dotézac, benægtede Reedtz; det modsatte var snarere tilfældet. – Den 12. sept. rettede insurgenthæren et angreb på vor stillings venstre fløj; det afvistes med omtrent lige tab på begge sider. Da meddelelsen om insurgenternes første heldige fremstød telegrafisk nåede St. Petersborg, benyttede Plessen anledningen til igen at appellere til Ruslands hjælp, men forgæves.²²

Netop som man måtte tro, Reedtz havde indset sit forslags uigennem-

¹⁸ Dep. 16/8, nr. 22.

¹⁹ Til Julius Sick [?] og til Reedtz. Ges. ark. Rusland. Otto Plessens breve. 1849–52.

²⁰ Dep. 7/9, nr. 12. Depechen udfærdigedes af direktøren Louis de Viel-Castel i La Hittes navn.

²¹ Dotézac's dep. 20/9, nr. 362. – Først i dep. 11/10, nr. 101, nævner Lagerheim Reedtz' ønske om franske tropper i Slesvig, og skriver, at det er sandsynligt, at henvendelser herom allerede for noget siden er gjort til Frankrig, skønt Reedtz intet har fortalt hverken til ham eller Wynn.

²² Brev til Reedtz 30/9. Ges. ark. Rusland. Otto Plessens breve, 1849–52.

førlighed, modtog han fra Moltke et par depecher, af 16. og 18., der var velegnede til at genopvække troen på det og få depecherne læser til at tænke, at nu gjaldt det at smede, mens jernet var varmt.²³

Ophavsmanden til Moltkes så optimistiske meddelelser var, hvad han selv nævner, vicomte (senere hertug) Fialin de Persigny.²⁴ Denne var som ung blevet så grebet af den bonapartistiske idé, at han havde glemt et aftalt stævnemøde. Han trådte i nært forhold til Louis Napoleon og var med på dennes to mislykkede forsøg under Ludvig Filip på at bemægtige sig herredømmet i Frankrig. Ved Napoleons senere statskup (2. dec. 1851) og tiltagelse af kejserværdigheden kom han også til at spille en aktiv rolle. Hans indflydelse på Napoleon var næppe ubetydelig, men denne holdt ofte igen på de initiativer, han fremkom med.

Skønt Napoleon med overvældende majoritet var blevet valgt til præsident (dec. 1848), var hans magt som sådan jo begrænset af nationalforsamlingen. Napoleons første ministerier – med Odilon Barrot som ledende minister – kan desuden karakteriseres som parlamentariske.²⁵ Persigny var ikke medlem af disse ministerier, tværtimod var hans forhold til dem meget køligt eller fjendtligt. Da Napoleon i slutningen af 1849 overdrog Persigny en mission til Berlin, var hans fjernelse fra Paris derfor nærmest en koncession til ministrene.²⁶

Omkring 1. sept. forlod Persigny Berlin for at tage en badekur. Ved midten af oktober vendte han tilbage til Berlin, forsynet med instruktioner om at få Preussen til prompte at løse det danske spørgsmål på en for Europa tilfredsstillende måde. Som det fremgår af Moltkes nedenfor nævnte depecher, var han midt i sept. i Paris og førte her forhandlinger med denne og søgte at påvirke præsidenten til en energisk optræden i den dansk-tyske konflikt.

I sin depeche af 16. sept. meddelte Moltke, at dagen før havde han gjort La Hitte opmærksom på Danmarks kritiske stilling, og at oprørshæren måske kunde blive så stærk, at vi ikke kunde holde Slesvig. I så fald må magterne intervenere materielt, sagde La Hitte, og endnu befandt den franske flåde sig i Cherbourg. Men skride ind, udtalte ministeren, før man var vis på, at det tyske forbund ikke vilde bringe insurgenterne til fornuft, vilde man ikke.

²³ 16/9, nr. 114, og 18/9, nr. 117, den sidste i »Holstens pacifikation«.

²⁴ Se om ham *Mémoires du Duc de Persigny. Publiées par M. H. de Loire Cte D'Espagne* (Paris 1896) og Honoré Forat: *Persigny, un ministre de Napoleon III.* (Paris 1957. – Ikke i Kgl. Bibl.).

²⁵ *Adrien Dansette: Louis Napoleon à la Conquête du Pouvoir* (1961), s. 285.

²⁶ Om P.s mission se P. Duchon: *Un Essai de Rapprochement entre Paris et Berlin.* (1850). (*La Revue de France.* 1939, s. 197 ff. og 364 ff.).

Dette var altså Frankrigs officielle standpunkt. Det søgte Persigny imidlertid gennem samtaler med Napoleon ændret. Persigny, skrev Moltke, er helt vundet for »vore interesser«. Han vil, Frankrig skal gribe denne lejlighed til at placere sig i den europæiske politik. Han forsikrer mig, han gør alt for at få folk til at indse dette, og han har endnu ikke tabt alt håb om at opnå en fransk materiel samvirken, om nødvendigt. – At Persigny specielt skulde have »danske interesser« for øje, tør vel bekvives. Det andet, af Moltke anførte motiv, er sikkert rigtigt. Måske har Persigny også tænkt på en eller anden mæglerrolle til sig selv i striden mellem Danmark og Holsten. Det havde han tidligere været inde på.²⁷

Den 17. berettede Moltke, at La Hitte efter at have lykønsket til afvisningen af angrebet ved Mysunde havde tilføjet, at angreb insurgenterne igen, vilde man overveje »prompte forholdsregler«. Frankrig vilde ikke tillade, Danmark blev knust.²⁸ Dagen efter sendte Moltke sin 3. depeche, denne gang i chifferskrift, den som bibragte Reedtz den tro, at nu gjaldt det at gribe det gunstige øjeblik til snar handling.

Jeg ved med sikkerhed, skriver Moltke, at præsidenten er tilbøjelig til at ville sende franske tropper til Slesvig. Han er kun betænkelig ved transportvanskelighederne og årstiden samt muligheden for krig med Tyskland, om forbundsområdet [Holsten] betrædes. Til Persigny, der havde meddelt ham dette, havde Moltke da sagt, at udskibningen kunde ske ved Frederiksstad, og at tropperne jo skulde anbringes i Slesvig. I dette øjeblik, fortsætter Moltke, fornyer Persigny sine indstændige henvendelser til præsidenten – og nu meddeler Persigny mig, at præsidenten er vel stemt, og at hans kabinet vil søge forståelse med London og Petersborg om fremgangsmåden.

Rent bortset fra, at Moltkes meddelelser ikke skyldtes den ansvarlige franske udenrigsminister, synes det, at en nøgtern læsning af dem burde have fæstet sig ved det hypotetiske i dem. Har Reedtz ene hæftet sig ved den første sætning og ved den sensationelle opsætning, Moltke havde givet sin depeche?

Med stor taknemlighed, skriver Reedtz i chifferdepeche af 23., har jeg modtaget Deres meddelelser, at Frankrig er sindet at yde os en materiel hjælp.²⁹ Den russiske flådes snarlige tilbagetrækning og den fremskredne årstid gør nemlig vor stilling yderst kritisk. Kun Frankrig kan for tiden gøre Danmark og Europa denne uhyre tjeneste. Det vil ikke være vanskeligt at overføre et hjælpekorps med dampskibe.

²⁷ Se f.eks. hans dep. 12/8, nr. 76.

²⁸ 17/9, nr. 116. Holstens pacifikation.

²⁹ 23/9, nr. 33.

Den 25. nedlagde Reedtz en forestilling til kongen om, at man på grund af kongens forestående rejse (til hæren i Slesvig) måtte være betænkt på at forsyne Moltke med fornøden fuldmagt til, »om omstændighederne skulde føre det med sig«, at forhandle definitivt med den franske regering om afsendelse af et hjælpekorps til Slesvig. Den vedlagte fuldmagt bemyndigede Moltke til at afslutte en konvention herom. Yderligere vedlagdes et brev til præsidenten til kongens underskrift. I dette bad Frederik VII om afsendelse af et hjælpekorps på nogle tusinde mand, appellerede til navnet Napoleon og til mindet om, hvordan Danmark trofast havde holdt sig til Frankrig, selv i dettes værste modgangstid. Af hjertet vilde kongen takke præsidenten, om hans ønske opfyldtes, hvilket desuden vilde give Louis Napoleon en ny lejlighed til at øge de velgerninger, han allerede havde vist »Europa og samfundet«.

Fuldmagt og brev oversendtes Moltke ved to skrivelser af 26. fra Reedtz.³⁰ Det meddeles i den første, at man uopholdelig sender generalmajor Schlegel til Paris for at bistå Moltke ved forhandlingerne om hjælpekorpsset. En energisk optræden af stormagterne, navnlig af Frankrig, er nødvendig; Frankrig vil herved kunne sikre sig politisk indflydelse og ære. Reedtz hævder, at forviklinger med det tyske forbund ikke vil opstå, og at den russiske kejser vil billige en fransk materiel understøttelse. Han henviser til Frankrigs garanti fra 1720, fornyet (bekræftet) i 1848.³¹ I den anden skrivelse anføres også, at denne garanti fuldt berettiger Frankrig til at handle alene, selv om London-protokollen kræver forudgående forståelse mellem signatarmagterne. Det gælder om, hedder det videre i den første depeche, at Frankrig handler – og det hurtigt – og først bagefter meddeler de fremmede kabinetter den tagne forholdsregel og bevæggrunden til denne. Den militære del af den eventuelle konvention skal Moltke afhandle med Schlegel, men han får i øvrigt frie hænder.

Samme dag som disse depecher skrev Dotézac til Paris, at aftenen før havde Reedtz informeret ham om Schlegels sendelse, men bedt ham bevare den største tavshed herom i København.³² Dotézac gjorde opmærksom på, at den nye meddelelse ikke just stemte med, hvad Reedtz nylig havde fortalt ham. Det indrømmede Reedtz, men henviste til Danmarks kritiske stilling. Til Reedtz' udtalelse, at Petersborg havde erklæret med glæde at ville se på, at Danmark fik hjælp fra anden side, gav

³⁰ 26/9, nr. 34 og 35.

³¹ Alex. Thorsøe: Kong Frederik den syvendes Regering. I (1884), s. 364 f.

³² Dep. 26/9, nr. 364. – Det for Schlegel udstedte pas gælder »particulier« Schlegel, der i privat anliggende begiver sig til Lüttich (Liège). Holstens pacifikation.

Dotézac følgende kommentar: »Man bør i Paris vide, hvor korrekt denne forsikring er«. Han havde over for Reedtz afholdt sig fra at give noget håb: »Det står til præsidenten, til hans kabinet i deres høje visdom at afgøre dette alvorlige spørgsmål«.

Havde Reedtz ikke været så rask i vendingen, var Schlegels Paris-rejse vel næppe blevet af. Thi et par dage senere må Moltkes mistrøstige depeche af 22. have vist ham, at Persignys glimrende forespejlinger var af sæbeboblers art.³³ Moltke var, da han intet definitivt svar fik på sin officieuse henvendelse om hjælp i henhold til Reedtz' brev af 26. aug. og ikke så spørgsmålet fremmet ved Persignys anstrengelser, den 20. gået op i udenrigsministeriet. Han traf ikke La Hitte, men fik at vide, at ud over diplomatiske henvendelser var intet sket. Han efterlod da en verbalnote (dateret den 19.), hvori anmodedes om signatarmagternes hjælp til at standse den holstenske aggression mod Slesvig ved, at en eller to af nævnte magter opstillede en militær kordon ved Ejderen. Den 22. talte Moltke med La Hitte, der sagde, han vilde henvende sig til England og Rusland om eventuelle forholdsregler, men stadigt håbede, man kunde undgå sådanne; det var en for alvorlig sag til, at een magt isoleret kunde skride ind. Mere fik Moltke ikke ud af sine indtrængende forestillinger.

Den 25. meddelte han (i chifferdepeche), at der den 23. var sendt instruktioner til den franske gesandt i London om hos Palmerston at insistere på, at der blev truffet virkningsfulde forholdsregler til at hjælpe Danmark i dets farefulde stilling.³⁴ Persigny havde desuden fortalt ham, at der var skrevet både til Frankfurt og Wien, at Frankrig eventuelt vilde sende tropper til Slesvig. Det synes man dog ikke at kende noget til i det franske udenrigsministerium, føjede Moltke til, nu formentlig en smule skeptisk over for Persignys udtalelser.

Efter modtagelsen af Reedtz' opfordring af 23. vedgik Moltke i brev af 28.,³⁵ at han meget frygtede for ikke at være i stand til at bevirke hjælpekorpsets afsendelse. Imidlertid skulde han nok gøre, hvad han kunde, men vidste, skrev han, at man intet kunde foretage sig uden nationalforsamlingens samtykke, og den trådte først sammen i november.

I den samtale, som Moltke den 29. havde med La Hitte, henviste denne også hertil – fastholdt desuden, at Frankrig ikke kunde handle uden i

³³ Dep. 22/9, nr. 118. Holstens pacifikation. – Det anføres meget sjældent på depecherne, hvornår de er ankommet til bestemmelsesstedet. Som regel synes postgangen Paris-København at have taget ca. 5 dage.

³⁴ Dep. 25/9, nr. 120. Holstens pacifikation.

³⁵ Holstens pacifikation.

samarbejde med eller efter samtykke fra de andre signatarmagter.³⁶ Moltke forsøgte så en sidste udvej, idet han anmodede om audiens hos præsidenten. Den fik han dagen efter i La Hittes nærværelse. Men til hans anmodning om et troppekorps svarede Napoleon, at franske troppers nærværelse i Slesvig betød krig med Tyskland. Den risiko kunde han ikke tage, men lovede ikke at tabe Danmarks interesser af syne. Jeg er, skriver Moltke, i sandhed dybt nedbøjet over, at jeg, overbevist om Frankrigs gode vilje og med alt for stor tiltro til Persignys iver for at hjælpe os, har fremkaldt håb, som vanskeligt lader sig realisere.

Den 1. okt. ankom Schlegel til Paris med de ham medgivne ekspeditioner.³⁷ Disse vil nu næppe finde anvendelse, skrev Moltke samme dag, idet han henviste til, at hans depeche dagen før vilde have vist Reedtz det ugrundede i de forhåbninger, Persigny havde stillet i udsigt. For ikke at blive beskyldt for lettroenhed og ubesindighed pointerede han, at han i depechen af 18. ikke udgav nævnte forhåbninger »for andet end Persignys udsagn«. Som vi har set ovenfor, havde han ganske vist glemt at pointere dette dengang!

Spørgsmålet om hjælpekorpsset havde, fortsatte Moltke i sit brev, været under alvorlig debat i statsrådet, men man havde netop da modtaget efterretning om, at Rusland overhovedet ikke vilde deltage i en sådan forholdsregel.³⁸ Derpå har »vore bestræbelser, det vil sige P. . .s og mine«, strandet. Han havde forestillet Schlegel for La Hitte, der underholdt sig længe med ham. Et sidste, fortvivlet forsøg på at opnå tropper vilde Moltke gøre, når han overleverede kongens brev til præsidenten. I øvrigt spekulerede han vældigt på, om der ikke kunde opnås »noget på en anden måde«. »Ihvorvidt det vil lykkes bedre, kan jeg endnu ikke bedømme . . .«.

Den 3. okt. var Moltke sammen med Schlegel hos præsidenten for at overrække Frederik VII.s brev.³⁹ Noget resultat opnåedes ikke. Napoleon mente, at når Frankfurt ratificerede freden [den anerkendtes i Frankfurt den 3. okt., ratifikationerne udveksledes den 26.], vilde situationen helt ændres i dansk favør, og i øvrigt vilde Frankrig aldrig tabe Danmarks interesser af syne. Kongens brev besvarede Napoleon først den 30. okt. Afsendelsen af et fransk korps, hedder det her, var for tiden ikke opportunt, men Frankrig havde rettet indtrængende henvendelser til London,

³⁶ Dep. 30/9, nr. 122. Holstens pacifikation.

³⁷ Moltkes dep. 1/10 (uden nr.).

³⁸ Er dette bogstaveligt rigtigt, kunde man tænke på Castelbajacs dep. af 14/9, nr. 24, eller på en meddelelse fra Kisseleff.

³⁹ Dep. 3/10, nr. 124.

Wien og Berlin om en virksom intervention. Brevet henstillede desuden til Danmark at vise forsonlighed og moderation i forholdet til slesvig-holstenerne.

Schlegel meddelte den 5. okt. Reedtz det negative udfald af sendelsen, men troede, at den dog ikke havde været helt uden nytte.⁴⁰ Moltkes meddelelser i depechen af 30. har Reedtz muligvis kendt, da han den 5. okt. skrev til Schlegel, at denne efter endt sendelse skulde lægge vejen hjem over London og i øvrigt være rede til, om Reventlow anmodede herom, straks at tage til London.⁴¹ Baggrunden herfor var, at Reventlow blev opfordret til at forberede en formelig appel til signatarmagterne – efter det mislykkede forsøg på at drive Frankrig frem til isoleret handling. Schlegel har næppe fået Reedtz' brev. Om aftenen den 9. rejste han med dampskib til København. Hertil ankom han den 13. Under Paris-opholdet blev han dekoreret med æreslegionens kommandørkors, en noget luftig erstatning for de »røde bukser«, som sendelsen havde tilsigtet transporteret til Ejderen.

Den 11. havde La Hitte meddelt Dotézac, at Schlegel var rejst tilbage til København, og at hans sendelses direkte mål, som Dotézac havde forudset, ikke kunde opfyldes.⁴² Han forstod ikke, skrev han, at den danske regering havde gjort sig illusioner herom. Thi sendelsen af et fransk korps uden Ruslands og Englands medvirkning vilde have vist Tyskland, at Danmarks allierede var delte, og have bestyrket det i dets fjendtlige holdning. Men han havde givet den franske gesandt i London positive og presserende instruktioner om at forhandle med Palmerston og Brunnow om forholdsregler for at fremskynde udførelsen af Berlin-freden.

I en depeche, ligeledes af 11., udtrykte Dotézac den formening, at grunden til, at Danmark havde henvendt sig til Frankrig, var, at man var overbevist om, at ingen materiel hjælp var at vente fra Rusland.⁴³ Dotézac undgik, skrev han, omhyggeligt at give København noget håb om fransk hjælp.

Ophavsmanden hertil, Moltke, kom tilbage til dette spørgsmål den 8. okt.⁴⁴ Han hævdede nu, at der faktisk havde været et øjeblik, hvor det franske kabinet og særligt præsidenten havde været nær ved at ville indrømme os hjælpen. Men da Rusland ikke vilde deltage, trak også Frankrig

⁴⁰ Holstens pacifikation.

⁴¹ Smst.

⁴² Dep. 11/10, nr. 13.

⁴³ Dep. 11/10, nr. 371.

⁴⁴ Dep. 8/10, nr. 125.

sig tilbage. Han mente, at Schlegel havde kunnet overbevise sig om, at præsidenten kun modvilligt havde opgivet planen.

Hvad Moltke har tænkt på ved sin ovenfor nævnte udtalelse, om der ikke kunde opnås »noget på en anden måde«, har jeg ikke kunnet se. Men selvfølgelig fortsatte han sine indtrængende henvendelser til La Hitte om at støtte Danmark i dets kritiske situation. I London prøvede også den franske gesandt, Drouyn de Lhuys, i henhold til La Hittes instruktioner at få England med til alvorligere forholdsregler. Resultatet var, som jeg andet steds har skildret, negativt.

Da Moltke en uges tid ind i oktober spurgte La Hitte,⁴⁵ om denne ikke vilde fastsætte en tidsgrænse, inden hvilken alvorlige skridt toges, svarede La Hitte: Hvordan tænker De Dem, at jeg skulde kunne tale om bestemte tider til Lord Palmerston, der er på jagt og usynlig, eller til Nesselrode, der befinder sig på rejse ligesom sin herre. Det er trøstesløst. Med disse herrer kan intet fremmes.

For Castelbajac havde La Hitte den 1. okt. fremhævet, hvordan vanskeligheden ved at løsrive Palmerston fra hans ferie og fornøjelser hindrede Drouyn de Lhuys og Brunnow i prompte at udføre de dem givne instruktioner i det vigtige danske spørgsmål.⁴⁶ Dette gjorde kun ringe fremskridt, skrev han og nævnte desuden betænelighederne ved Radowitz' tiltrædelse som ministerpræsident.

Med baggrund i denne depeche sendte Castelbajac, der vidste, at kejser og kansler nu var ankommet til Warschau, den 17. et særligt brev til Nesselrode.⁴⁷ Med den lange afstand, hvori han befandt sig fra Paris, skrev han den 31. til La Hitte, var det nogen gang nødvendigt for ham selv at tage initiativet. Det politiske indhold i brevet til Nesselrode svarede til La Hittes depecher, men han havde mere frit kunnet give udtryk for sine personlige tanker, end det havde kunnet ske i en officiel meddelelse.

Nesselrodes svar til Castelbajac er dateret Warschau den 24.⁴⁸ Han glædede sig over Frankrigs interesse for Danmark, da Rusland som Frankrig ønskede fjendtlighederne standset snarest. Han delte dog ikke Frankrigs syn på nytten af en kollektiv deklARATION fra signatarmagterne. Det var det tyske forbund, der burde skride ind; til det skulde Danmark henvende sig. Først når alle midler var prøvet forgæves for at opnå forsoning mellem Østrig og Preussen, var det tid for signatarmagterne –

⁴⁵ Dep. 8/10, nr. 125.

⁴⁶ Dep. 1/10, nr. 22.

⁴⁷ Dep. 14/10, nr. 26, og 31/10, nr. 27. – Sml. Plessens dep. 5/11, nr. 62.

⁴⁸ Kopi i bindet *Russie* nr. 205.

hvoraf Østrig jo for øvrigt var een – til at optræde. I det tyske spørgsmål, hedder det, var Ruslands holdning til Østrig gunstigere end Frankrigs. Skred Frankfurt ind imod Holsten, og søgte Preussen at hindre dette, vilde kejseren ikke tåle det. Dette var allerede klart meddelt Berlin og havde der gjort sin gavn, forstærket for resten ved Persignys »så rigtige forestillinger«. – Det er tidligere anført, at Persigny i oktober vendte tilbage til sin post i Berlin.

Persignys bestræbelser eller forhandlinger roses også i Nesselrodes brev af 30. til Kisseleff.⁴⁹ Rusland var glad over, hedder det her, i det danske spørgsmål at være fuldt enig med Frankrig. Kisseleff skulde meddele den franske regering, at Rusland ikke vilde tolerere, at Preussen evt. modsatte sig militære forholdsregler, tagne af Frankfurt for at gennemføre eksekution i Holsten. Det havde kostet kejseren megen overvindelse at skulle erklære sig imod en suveræn, »hans ven og allierede«, og det var kun sket, efter at alle midler til forsoning forgæves var taget i brug. Om-talte beslutning gjaldt kun den danske sag. Udbrød en europæisk krig, forbeholdt kejseren sig frie hænder.

Nesselrodes bemærkning om det franske forslag i London fik La Hitte til over for Castelbajac at konstatere, at i det danske spørgsmål var Ruslands stilling helt svarende til den franske, endog i højere grad end Nesselrode syntes at forudsætte.⁵⁰ Lykkeligvis, fortsatte han, er der ikke længere behov for »vort helt eventuelle forslag« (notre proposition toute éventuelle).

Det skyldtes jo, at zaren på fyrste- og statsmandsmødet i Warschau fik den preussiske ministerpræsident, Brandenburg, til at erklære, at Preussen ikke vilde modsætte sig de i Frankfurt tagne beslutninger om at standse den holstenske aggression. Den 1. nov. skrev Dotézac fra København, at Reedtz havde meddelt ham Ruslands afslag på det franske forslag.⁵¹ Men samtidig var der fra Warschau kommet efterretning om Ruslands for Danmark gunstige standpunkt.⁵² Dette svækker den dårlige virkning af det russiske afslag på Castelbajac's demarche og drager med ny styrke den danske regering mod Rusland. Siden Constantins besøg og hans skåltale havde Dotézac aldrig set Reedtz så opstemt af levende forhåbninger for Danmarks fremtid.

⁴⁹ Smst.

⁵⁰ Dep. 14/11, nr. 25.

⁵¹ Dep. 1/11, nr. 378.

⁵² Dotézac kalder det et brev af 27. fra Nesselrode til Reedtz. Det drejer sig formentlig om Meyendorffs brev af 27. til Pechlin, hvoraf denne den 30. sendte Reedtz kopi. Se min afhandling »Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850«. H. T. 12. r. V.

RÉSUMÉ

Les demandes de H. C. Reedtz en août 1850 aux gouvernements de la Russie et de la France d'aide militaire contre l'agression slesvig-holsteinoise

MALGRÉ la paix à Berlin le 2 juillet 1850 entre la Prusse et le Danemark le gouvernement révolutionnaire de Holstein continua la guerre contre le Danemark, même après sa défaite le 25 juillet près d'Isted. De Holstein l'armée révolutionnaire menaçait les positions danoises et effectuait dans les mois suivants plusieurs attaques énergiques.

Dans le but d'arrêter cette agression H. C. Reedtz, étant nommé ministre des affaires étrangères au Danemark le 6 août, essaya d'obtenir aux gouvernements de la Russie et de la France qu'ils nous enverraient des troupes auxiliaires pour protéger la frontière de Slesvig. Malgré la grande différence qui existait entre les systèmes d'état des deux puissances, il croyait évidemment à une coopération entre eux comme certaine.

Dans l'article présent ces démarches de Reedtz sont décrit très détaillés. Le gouvernement russe se décida très vite de refuser les demandes danoises. Mais les dépêches de notre ministre à Paris, soulignaient la volonté bien définie de la France d'aider le Danemark, et faisaient que Reedtz avait l'espoir d'une certaine aide française. A la fin du mois de septembre il envoyait un officier à Paris pour conclure une convention au sujet des troupes auxiliaires. Aussi le roi Frederik VII écrivait à Louis Napoleon, appelant au nom de Napoleon I, en relevant que le Danemark «avec une constance et un dévouement inébranlables s'est attaché à la France à l'époque de sa plus grande gloire et de ses plus grands rêves».

La base des dépêches optimistes venant de notre ministre à Paris étaient les communications de l'ami du président, le vicomte J. G. V. Fialin de Persigny. Le rôle que jouait ce politicien assez intrigant est relevé dans cet article. Cependant, l'influence de Persigny sur le président n'était pas assez importante pour mener au but de Reedtz. Au lieu de suivre l'invitation danoise qui, dans l'opinion de Persigny, pourrait poser la France «carrement dans la politique européenne», le gouvernement français préférerait d'agir de concert avec les puissances signataires du protocole de Londres (le 2 août 1850). Les négociations sans effet j'ai relevé dans mon travail *Great Britain. The Danish-German Conflict and the Danish Succession 1850-1852* (1971).

Malgré le refus russe d'envoyer au Danemark un corps d'armée pour protéger notre frontière, c'était la Russie qui pendant les conférences à Varsovie (octobre 1850) disposait l'Allemagne de mettre fin à l'insurrection en Holstein, cette insurrection qui était la dernière prise d'arme que restait encore des révolutions de l'année 1848. (Voir l'article «Radowitz et la question slesvig-holsteinoise», *Historisk Tidsskrift* 12. s. V, 1971).

*Danmarks status efter 9. april 1940 og dr. P. Munchs politik**

AF

NILS SVENNINGSSEN

I TIDEN 1. september 1939 til 9. april 1940 havde Danmark status som neutral stat, jeg tror man har lov til at sige: i dette begrebs klassiske forstand. Denne status manifesterede sig bl.a. i, at vi med indforståelse af begge de to stormagter opretholdt samhandel med både Tyskland og Storbritannien og traf aftaler med dem om denne samhandels udformning og sikring.

Denne status ændredes brat ved begivenhederne den 9. april 1940. De retsstiftende kendsgerninger for vort lands ændrede status var på den ene side den tyske militære aggression mod dansk territorium og de i forbindelse dermed fremsatte tyske krav og tilsagn, på den anden side den danske regerings militære kapitulation, dens protest mod krænkelser af Danmarks neutralitet og dens beslutning om at »ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, der har fundet sted«.

Disse kendsgerninger indebar tilvejebringelsen af en *modus vivendi*, uden at der oprettedes nogen overenskomst mellem regeringen og okkuperingsmagten. Det vigtigste principielle indhold af denne *modus vivendi* var på den ene side den forpligtelse, okkuperingsmagten påtog sig til hverken på tidspunktet for besættelsen eller i fremtiden at antaste Kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed, på den anden side den danske regerings, af dens beslutning følgende forpligtelse til at opretholde ro og orden og til at modvirke angreb på okkuperingsstyrkerne og disses interesser.

Uanset hvilken betegnelse man vil give den tyske okkupation – fredsmæssig eller *occupatio sui generis*, krigsmæssig var den i hvert fald ikke –

* Foredrag holdt i Historisk Samfund den 25. november 1970.

lå det i sagens natur, at den danske regering efter det der var sket, ikke længere fuldtud var herre i eget hus. Dens handlefrihed blev begrænset, hvilket er det samme som at Danmarks suverænitet blev beskåret. Denne begrænsning gjaldt både den statretlige og den folkeretlige handlefrihed, men noget formelt juridisk holdepunkt for nærmere angivelse af, hvori begrænsningen bestod, savnes. I jævne ujuridiske ord kan man vel sige, at regeringen såvel statsretligt som folkeretligt kunne foretage sig alt, som ikke kom på tværs af okkurationsmagtens interesser. En definition af vor nye status synes herefter at kunne udtrykkes i følgende: Staten Danmark består fortsat som en selvstændig ikke-krigsførende stat, men med begrænset suverænitet, således at forstå, at den hvad interne forhold angår, bevarer fuld statsretlig handlefrihed i overensstemmelse med den skabte *modus vivendi* på alle områder med undtagelse af det militære, medens den, når det gælder det folkeretlige forhold til andre stater, ikke kan føre nogen selvstændig udenrigspolitik, der strider mod okkurationsmagtens interesser.

Selvom der aldrig under besættelsen blev gjort noget forsøg på at opstille en teoretisk definition af Danmarks status i disse år, kan der næppe være tvivl om, at det for statsledelsen og vel også for befolkningen var åbenbart, at tilstanden var nogenlunde som her skildret. Suveræniteten opretholdtes men i begrænset omfang. Når der i tilkendegivelser fra regeringsside henvistes til og argumenteredes med vor handlefrihed, skete det i udtryk, hvoraf klart fremgik, at der tænkes på den frihed, regering og rigsdag havde til suverænt – uden tysk indblanding – at ordne alle forhold, der vedrørte den interne danske lovgivning og forvaltning på det civile område. Og denne frihed var faktisk bemærkelsesværdig stor. Den strakte sig endog så vidt, at statsledelsen til varetagelse af danske interesser kunne tillade sig at tage initiativet til og formå okkurationsmagten til at acceptere foranstaltninger, der gik ud over tyske interesser, som f.ex. forholdsregler til begrænsning af okkurationstropperne forbrug og til kontrol af de såkaldte værnemagtsarbejder her i landet. Og tænker man på den lange række af forhandlinger med okkurationsmyndighederne, der tilsigtede at tilbagevise eller begrænse tyske krav, finder man adskillige eksempler på, at regeringens frihed til sådanne forhandlinger førte til målet. Altså, ikke blot i rent interne danske anliggender, der ikke havde nogen berøringsflade med besættelsen, men også i anliggender, der vedrørte forholdet mellem befolkningen og okkurationstropperne, fik regeringens handle- og forhandlingsfrihed et stort spillerum. At der så var de før omtalte grænser for regeringens handlefrihed –

indadtil og udadtil – måtte erkendes og blev erkendt. Mig bekendt gjorde statsledelsen sig aldrig nogen illusion om, at Danmark i enhver henseende skulle have bevaret ubegrænset suverænitet efter 9. april 1940. Jeg mindes ikke, at regeringen ved hjælp af fiktioner om fuld suverænitet skulle have forsøgt at udviske disse grænser, noget som på forhånd ville have været dømt til at mislykkes. Jeg husker derimod, at Erik Scavenius under interne danske drøftelser gang på gang mindede om, at det jo var tyskerne, der »havde magten her i landet« (militært og politisk), og derved som den realpolitiker han var, erkendte handlefrihedens grænser. Det var baggrunden for hans forhandlingspolitik, baggrunden for de indrømmelser, han fandt det formålstjenligt at gøre overfor tyske krav, baggrunden for, at han ikke kunne acceptere det fra politisk side så ofte fremførte krav om mere Nej-politik.

Lige så lidt som statsledelsen dengang levede på en fiktion med hensyn til Danmarks status, lige så lidt er der efter min mening basis for nu i historiske analyser af forholdene under besættelsen at operere med begrebet suverænitetsfiktion. At indføre dette begreb bidrager ikke til at skabe klarhed.

Uanset den omtalte suverænitetsbegrænsning blev konsekvensen af Danmarks nye status, at alle offentlige organer forblev i funktion og ukontrolleret kunne fortsætte deres virksomhed med alle interne anliggender. Kongen var stadig landets overhoved, både af navn og af gavn. Rigsdagen udøvede uforstyrret sin lovgivningsvirksomhed. Regeringen forestod landets styrelse i normale former. Alle statslige og kommunale myndigheder fungerede videre. En særstilling fik dog – naturligvis – de militære myndigheder. Vor forsvarsmagt opretholdtes, men selvstændig dansk militærpolitik kunne, som nævnt, ikke føres.

Danmark og Tyskland opretholdt indtil efteråret 1942 gesandtskaber i hinandens hovedstæder, og det danske gesandtskab i Berlin bevaredes endog gennem hele besættelsestiden. Alle henvendelser fra okkuperingsmyndighederne til danske myndigheder angående spørgsmål af blot nogen betydning skete ad diplomatisk vej gennem udenrigsministeriet, der ledede alle dansk-tyske forhandlinger om besættelsens problemer.

Danmark bevarede sin aktive og passive gesandtskabsret med den af sagens natur følgende begrænsning, at vi ikke kunne beholde gesandtskaberne for Tysklands fjendelande i Danmark. Fra alle andre lande end dem, hvormed Tyskland var i krig, kunne gesandter akkrediteres Kongen og udskiftes på normal måde, og Danmark kunne principielt opretholde sine gesandtskaber i samtlige udlande.

Samhandelen med Tysklands fjendelande faldt bort, men med andre lande kunne Danmark føre forhandlinger, slutte handelsaftaler og vedligeholde samhandel i det omfang, faktiske forhold ikke hindrede det.

I de første tre år af besættelsen havde danske politimyndigheder og domstole jurisdiktion i sager om forbrydelser mod okkupationstrop-erne.

Den status, hvis indhold her i få ord er antydet, var grundlaget for forhandlingspolitikken. Hvad denne politik gik ud på, og hvad der opnåedes derigennem er der ingen grund til at komme nærmere ind på ved behandlingen af dagens emne, men i betragtning af det store mål af selvstændighed, der levnedes den danske regering efter 9. april 1940, har man rejst det spørgsmål, om ikke vor nye status i virkeligheden var ensbetydende med, at Danmark fortsat var at betragte som et neutralt land i folkeretlig betydning. Vi blev jo ikke krigsførende som følge af den tyske okkupation. Regeringen lagde til den bitre ende den 29. august 1943 den største vægt på at undgå tilkendegivelser og handlinger, som kunne tydes i retning af Danmarks deltagelse i krigen på tysk side, den proklamerede tværtimod ved adskillige afgørende lejligheder med tysk accept det modsatte. Og det blev på mangfoldige måder evident, at statsledelsen ved sin holdning lige så lidt tog parti for Tyskland som for dette lands modstandere. Kan det da ikke hævdes, at vi uanset besættelsen opretholdt vor neutralitet? Medvirkende til at dette spørgsmål er blevet rejst har det formentlig været, at ordet »neutralitet« forekommer i nogle af de aktstykker, der har forbindelse med besættelsesaktionen den 9. april 1940.

Når vi her skal gå lidt nærmere ind på spørgsmålet, vil det være rimeligt først at betragte det ud fra et teoretisk folkeretligt synspunkt, for derefter at undersøge, om der i relevante udtalelser fra tysk og/eller dansk side findes holdepunkter for dets besvarelse.

Neutralitet defineres af den tyske folkeretslærde Frantz von Liszt som retsforholdet mellem de krigsførende og de stater, der ikke deltager i krigen. Neutralitet er altså herefter ikke betegnelsen for et gode, såsom fred, sikkerhed, uafhængighed eller lignende. Ved at erklære sig neutral engagerer en stat sig i det nævnte retsforhold, d.v.s. indtager en holdning, som får visse retsvirkninger, der indebærer både rettigheder og forpligtelser. Neutralitet er med andre ord ikke et mål i sig selv, men et middel til bevarelse af goder som de nævnte.

For at være helt up to date og for ikke at nøjes med en tysk kilde, vil jeg også citere den definition af begrebet neutralitet, som vi finder i den

1970 offentliggjorte betænkning angående dansk sikkerhedspolitik, den såkaldte Seidenfadenbetænkning. Det hedder her side 318:

»Neutralitet er betegnelsen for en politisk og folkeretlig status, som en stat kan indtage, når den ikke deltager i en krig mellem andre stater. Begrebet neutralitet er knyttet til den forudsætning, at den udenforstående stat ikke blot afholder sig fra at tage del i krigshandlingerne, men også i en række andre henseender forholder sig upartisk i den væbnede konflikt og behandler de krigsførende parter ens. Som en konsekvens af denne holdning kan den neutrale stat kræve, at de krigsførende parter ikke udstrækker krigsoperationerne til dens territorium, og at de tillader den neutrale stats borgere en vis frihed til at fortsætte deres virksomhed som normalt.«

Hvadenten man henholder sig til den ene eller den anden af disse to definitioner, er det vigtigt at holde sig for øje, at neutralitetsbegrebet indeholder både subjektive og objektive elementer, både »animus« og »corpus«. Begge disse sæt af elementer er essentielle, og mangler en af delene, kan der ikke blive tale om neutralitet i folkerettens betydning.

Det fundamentale objektive element er det neutrale territorium. Det er ikke nok, at det subjektive element, d.v.s. en neutralt indstillet regering forefindes, der må også findes et territorium, der kan blive genstand for respektering, henholdsvis krænkelse, og dette territorium må – for at krav på neutral status skal kunne gøres gældende – være behersket af landets egen eller i hvert fald ikke være underlagt nogen af de krigsførende parters militære magt. Dette kan næppe nødvendigvis betyde, at 100 pct. af territoriet skal være frit, f.eks. vil en besættelse af et fra landet fjerntliggende mindre område, hvad enten det udgør en integrerende del deraf eller har en anden karakter, næppe udelukke landets neutrale status iøvrigt, men når der som i Danmarks tilfælde er tale om en generel besættelse af hele hovedlandet, og når dette af den ene af de krigsførende parter direkte eller indirekte udnyttes i krigen mod den anden, så savnes i virkeligheden selve den genstand, for hvilken den neutrale holdning skulle medføre krav på ukrænkelighed. Det okkuperede land indgår simpelthen som del af det samlede område, der beherskes af okkupanten, og kan i krigsretlig henseende ikke udskilles som en ved neutral status særlig privilegeret del deraf.

Da den danske militærmagt den 9. april blev sat ud af spillet, og da landets territorium derefter, sålænge okkupationen varede, var undergivet tysk militær magt, ja af den øverste tyske krigsledelse blev erklæret for militært operationsområde, måtte krænkelse af dansk territorium fra

den anden krigsførende parts side betragtes som krigshandlinger rettet mod okkupationsmagten. Om protester fra dansk side overfor England mod sådanne krænkelser efter 9. april 1940 kunne der følgelig ikke være tale. Noget sådant ville have været latterligt, og tyskerne vogtede sig vel for den blamage det ville have været at stille krav herom overfor Danmark.

For de allierede vestmagter var det en selvfølge, at dansk territorium af dem kunne betragtes og behandles som fjendtligt område, og at krænkelser deraf, såsom overflyvninger og bombardementer, ikke var rettet mod danske interesser (men tværtimod indirekte på længere sigt skulle tjene disse interesser). Når man fra engelsk side var tilbageholdende med at angribe mål i Danmark – hvilket fremgår af omtalen af demonstrationsbombardementet af Burmeister & Wain i København, januar 1943, i Ebbe Muncks »Døren til den frie Verden«, 1967, side 104 ff. – må det formentlig have været ud fra egne militære interessesynspunkter og muligvis også af hensynsfuldhed overfor det okkuperede land og sympati med dets befolkning, ikke fordi man nærrede skrupler ud fra folkeretlige synspunkter om neutralitet.

Jeg ser derefter ikke rettere, end at tanken om, at Danmark efter 9. april 1940 skulle have bevaret sin status som neutral stat, må opgives allerede på grund af ikke-tilstedeværelsen af det væsentligste objektive element i neutralitetsbegrebet, det neutrale territorium.

Men kan det da ikke i det mindste hævdes, at regeringen vedblev at indtage en neutral holdning og for så vidt – i henseende til de subjektive elementer – førte Danmarks neutralitetspolitik videre efter 9. april 1940? I betragtning af 1) regeringens iver for at betone vor ikke-krigsdeltagelse, 2) vor principielle upartiskhed og 3) vor vidtgående passive og aktive gesandtskabsret, kunne det ved første øjekast synes fristende at besvare dette spørgsmål bekræftende. Jeg tror dog ikke, et sådant svar holder overfor en nærmere juridisk prøvelse, selvom en undersøgelse i enkeltheder af regeringens holdning på en række, i forhold til krigsdeltagelse sekundære, områder af neutralitetsbegrebet sandsynligvis vil vise, at denne holdning så nogenlunde svarede til neutralitetspolitik. Afgørende for besvarelsen er nemlig at upartiskheden – for at der skal kunne være tale om neutralitetspolitik – nødvendigvis må bestå i, at vedkommende regering »behandler de krigsførende parter ens«, som det hedder i den før citerede danske definition. Regeringen må altså for det første have mulighed for overhovedet »at behandle« begge de krigsførende parter og for det andet skal behandlingen være ens, ligelig.

At en stat »behandler« en anden på en vis måde er det samme som at den fører udenrigspolitik, hvilket er et udslag af dens status som fuldt suveræn folkeretsenhed, men da begrænsningen af Danmarks suverænitet, som vi har set, netop bestod i, at vi mistede vor handlefrihed på det udenrigspolitiske område, er det evident, at vi var afskåret fra overhovedet »at behandle« de stater, der var eller kom i krig med Tyskland. Og spørgsmålet om »ens« behandling falder derfor bort. Tanken om ens behandling af Tyskland og England var iøvrigt i Danmarks situation utopisk.

Hvad angår vor »behandling« af Tyskland er det en smagssag, hvad man vil kalde det, men neutralitetspolitik kunne det i hvert fald aldrig blive, dertil kræves udenrigspolitisk handlefrihed til begge sider.

Til disse betragtninger må endnu føjes, at forudsætningen for neutral status og neutralitetspolitik er, at det neutrale land må have mulighed for og vilje til at hævde neutraliteten, d.v.s. med den militærmagt, den råder over, at modsætte sig angreb på eller krænkelse af dens territorium. Denne forudsætning forelå jo ikke i Danmarks tilfælde.

Det må vist herefter erkendes, at heller ikke i henseende til spørgsmålet om den subjektive holdning kunne der være tale om fortsættelse af Danmarks neutralitetspolitik fra tiden før 9. april 1940.

EFTER at en betragtning af spørgsmålet udfra et teoretisk folkeretligt synspunkt har ført til dette negative resultat, kan det have sin interesse at se lidt nærmere på det kildemateriale, der består af tyske udtalelser om besættelsesaktionen, og som indeholder nogle passus, der kunne tyde på, at man på tysk side har haft visse diffuse forestillinger om fortsættelse af Danmarks neutralitet efter 9. april 1940. Det drejer sig om tre skriftlige og en mundtlig udtalelse:

1. Den første almindeligt kendte af de tyske tilkendegivelser om formålet med besættelsen var det opråb fra general Kaupisch, der blev nedkastet fra flyvemaskiner. Det var affattet på et ubehjælpomt dansk-norsk med et stærkt agitatorisk indhold. Det gav oplysning om, at der »for Tiden« forhandlede mellem den danske og den tyske regering om »Overenskomster« vedrørende de tyske »Forholdsregler«. Det var altså ikke et budskab til regeringen, men en henvendelse til befolkningen og nærmest beregnet på at påvirke denne til at forholde sig i ro og afvente resultatet af forhandlingen.

Dette opråb indeholdt bl.a. en udtalelse om, at Tyskland havde besluttet »... med sine Magtmidler selv at overtage Beskyttelsen af Dan-

marks og Norges Kongeriges Nøitralitæt og værne den saalænge Krigen varer . . .«. Tanken om at »beskytte et lands neutralitet« ved at krænke den så groft, som det skete med Danmarks den dag, forekommer ret meningsløs. Opråbet gør indtryk af at have været et løst og dårligt gennemtænkt hastværksarbejde. Dets form kritiseredes af general Kaupisch selv i den beretning, han den 30. april 1940 skrev om besættelsens gennemførelse: »Die zahlreichen Fehler in den vorbereiteten Aufrufen und Flugblättern und die sprachlich falsche Übersetzung, ein Gemisch von norwegisch und dänisch, schwächten die Wirkung stark ab; sie blamierten die deutsche Wehrmacht und den Befehlshaber« (Den parlamentariske Kommissions beretning XII a, side 250).

2. I skrivelse af 9. april 1940 fra chefen for Oberkommando der Wehrmacht, general Keitel, til de øverste rigsmyndigheder udtales bl.a., at man med hensyn til de politiske forholdsregler overfor den danske regering går ud fra princippet om fredsmæssig besættelse »die dem Schutz der Neutralität der nordischen Staaten dient« (Den parlamentariske Kommissions beretning XIII a, bind 1, side 5). I samme skrivelse hedder det imidlertid senere, at »Dänemark und Norwegen sind in voller Ausdehnung Operationsgebiet in Sinne der militärischen Bestimmungen«. Disse to udtalelser harmonerer ikke med hinanden. Et land kan ikke samtidig være neutralt og militært operationsområde. Da det også forekommer ulogisk at tale om »beskyttelse af neutraliteten«, må man formentlig betragte denne vending i både general Kaupisch's opråb og general Keitels skrivelse som et unøjagtigt udtryk for, at Tysklands hensigter var at påtage sig forsvaret af Danmark og øvrige nordiske lande mod eventuelle angreb fra de vestallieredes side.

Såvel general Kaupisch's opråb som general Keitels skrivelse til O.K.W. af 9. april 1940 må ses på baggrund af det »Führerdirektiv«, der den 1. marts 1940 med kodenavnet »Weserübung« blev udfærdiget af Hitler om besættelsen af Danmark og Norge. Det er fra dette aktstykke, begrebsforvirringen hos O.K.W. og senere hos Ribbentrop stammer, thi her nævnes for første gang, at formålet med aktionen var »den militære beskyttelse af de skandinaviske staters neutralitet«. Hitler skrev som bekendt personlig alle de grundlæggende direktiver om vigtige krigsoperationer. Auswärtiges Amt blev holdt helt udenfor den militære planlægning, hvad »Weserübung« angår, lige til 2. april 1940, hvilken dag Hitlers direktiv om tidspunktet for aktionen (9. april kl. 5.15) blev udsendt. Nu kom Auswärtiges Amt ind i billedet. Da Ribbentrop hørte om dette »Führerdirektiv«, udbød han: »Aber um Gottes Willen, wir haben doch mit Dänemark einen Nicht-Angriffspakt«.

Hverken Hitler selv eller Ribbentrop eller generalerne kan forudsættes at have haft kendskab til folkeret, og i øvrigt var der vel ingen af de pågældende generaler og embedsmænd, der på det tidlige tidspunkt af krigen, der her er tale om, kunne tænke sig at have den dristighed at foreslå Hitler rettelser i hans direktiver. Hvad forfatteren – Hitler selv – angår, burde han, skønt lægmand i folkeretlige spørgsmål, som det militær-strategiske geni han utvivlsomt var, have haft blik for, at Danmark ved okkupationen blev tysk militært operationsområde og følgelig ikke kunne fortsætte som neutral stat. Men udtrykket »neutralitetsbeskyttelse« lyder jo smukt og besnærende for lægmandsøren, og forklaringen på dette misvisende udtryk kan måske yderligere søges i den omstændighed, at Hitler ikke blot havde Danmark og Norge i tankerne men også Sverige, at dette sidstnævnte land ikke skulle omfattes af den forestående okkupation men forblive neutralt og at besættelsen af de to andre skandinaviske lande måske ville komme til at virke som en slags beskyttelse af Sveriges neutralitet. Sveriges fortsatte neutralitet var jo på grund af jernmalmen af vital betydning for Tyskland.

Hvorom alting er, udtrykket »beskyttelse af neutraliteten« blev slugt råt af O.K.W. og gik fra Hitlers direktiv af 1. marts over i Kaupisch's opråb. Med kendskab til denne forhistorie kan man ikke tillægge terminologien i de to omtalte aktstykker nogen betydning.

3. Det tredje sted hvor man fra tysk side opererer med »neutralitetsbeskyttelse« er Ribbentrops telegram til Renthe-Fink af 15. april 1940. Her forlangte Ribbentrop, at udenrigsministeriet i et cirkulæretelegram til vore udsendte repræsentanter i neutrale lande skulle meddele, at Tyskland havde overtaget beskyttelsen af Danmarks neutralitet. Også den terminologi, der benyttedes ved formuleringen af dette krav, må sikkert søge sit ophav i det før nævnte »Führerdirektiv« af 1. marts 1940. At tale om »neutralitetsbeskyttelse« er som før sagt i sig selv ulogisk. Ordet indebærer en selvmodsigelse, når »beskytteren« er en af de to krigsførende parter. Den ene af disse kan selvfølgelig ikke »beskytte« et tredje lands forsøg på at balancere mellem de to, der slås. Det er nonsens. Og ganske særlig ulogisk er det at tale om »neutralitetsbeskyttelse« af et okkuperet land, som er erklæret for militært operationsområde. Udenrigsministeriet tog intet hensyn til Ribbentrops krav. Man undlod simpelthen i sit cirkulære-telegram til repræsentationerne af 20. april 1940 at berøre spørgsmålet om neutralitetsbeskyttelse. Dette beroede sikkert ikke på nogen tilfældighed, men på overvejelser i udenrigsministeriets øverste ledelse, som var udenrigsminister Munch og direktør Mohr.

4. Det var de tre aktstykker, hvor man fra tysk side kom ind på spørgsmålet om neutralitet. Vi kommer nu til den mundtlige udtalelse. Den fremsattes af Renthe-Fink under hans besøg hos P. Munch tidlig om morgenen den 9. april 1940. Gesandten udviklede en del af de betragtninger, som indeholdtes i det samtidig overleverede memorandum, og sagde, at Tyskland ikke ville »blande sig i Danmarks indre Styre« men blot ønskede »at sikre Landets Neutralitet«. Ved vurderingen af denne ytring må det erindres, at den tyske gesandt var under indflydelse af såvel Auswärtiges Amts memorandum som af general Kaupisch's opråb og yderligere, at han sandsynligvis var blevet orienteret, måske endda under selve mødet hos dr. Munch sufleret af sin ledsager, luftfartsattaché oberst Petersen, der som officer antagelig har lagt hovedvægten på generalens flyveblad. Det er derfor forståeligt, at Renthe-Fink i sin mundtlige udvikling overfor dr. Munch har brugt vendinger fra begge aktstykker og undskyldeligt, at han i den exalterede sindstilstand, hvori han den morgen må have befundet sig, og på grund af tidsnød, ikke havde kunnet gennemtænke problemerne til bunds og veje sine ord på guldvægt.

Jeg har her fremdraget de fire tilkendegivelser fra tysk side angående »neutralitetsbeskyttelse« og søgt at påvise den begrebsforvirring, der præger dem og som derfor bevirker, at der ikke kan sluttes noget som helst derfra med hensyn til Danmarks status og det virkelige tyske syn derpå.

Men vigtigere end denne påvisning er det faktum, at den eneste virkelige relevante tyske tilkendegivelse om okkupationen, Auswärtiges Amts officielle memorandum af 9. april, som blev overgivet P. Munch straks om morgenen den dag, intet som helst indeholder om »neutralitetsbeskyttelse« eller om Danmarks status udover, at Tyskland ikke ville antaste Danmarks »territoriale integritet og politiske uafhængighed«. Disse ord indeholdt vidtgående løfter men gav ikke udtryk for nogen teori om Danmarks folkeretlige status som neutral stat. Man undgik omhyggeligt i dette memorandum at komme ind derpå. Jeg føler mig overbevist om, at der lå en politisk eller måske rettere en juridisk tanke bag. Det mest nærliggende havde været, at Auswärtiges Amt, som først i sidste øjeblik fik hånd i hanke med »Weserübung«, havde overtaget udtrykket fra Hitlers »Führerdirektiv«. Når det ikke skete, er det efter min mening sandsynligt, at det skyldtes indgriben af Auswärtiges Amts berømte og lærde folkeretsrådgiver, Geheimrat Dr. Gaus, der som sagkyndig ikke har kunnet godkende den dilettantiske terminologi i »Führerdirektivet« og hos militæret.

Det kan synes mærkeligt, at Ribbentrop i sit telegram af 15. april forlangte »neutralitetsbeskyttelsen« omtalt, skønt Auswärtiges Amts officielle memo af 9. april intet indeholdt derom. Men der findes en plausibel forklaring. Denne uoverensstemmelse kan formentlig skyldes to ting: 1) at Ribbentrop, der vel var lige så bange for Hitler som generalerne var og utvivlsomt ganske uvidende om folkeret, følte sig bundet af førerens direktiv af 1. marts; 2) at Ribbentrop, der et par dage forinden havde forbeholdt sig personlig at træffe bestemmelse i alle politiske spørgsmål i forholdet til Danmark, ikke regnede med embedsmandsbureaukratiet i det tyske udenrigsministerium. Han havde jo sit eget sekretariat eller kabinet.

At den danske regering anså memorandum'et fra Auswärtiges Amt og den ledsagende »Aufzeichnung« som de afgørende aktstykker, fremgår af udenrigsministeriets verbalnote til det tyske gesandtskab af 30. april, hvori udtaltes, at regeringen betragtede disse aktstykker »als die Grundlage für den jetzt bestehenden Zustand«.

Denne note af 30. april var resultatet af indgående overvejelser på to ministermøder, mellem hvilke udkast dertil udarbejdedes af et lille udvalg bestående af ministrene P. Munch, Christmas Møller og dr. Krag. Udkastet drøftedes også med gesandt Renthe-Fink, der efter en mindre ændring accepterede det og tog noten i dens endelige form til efterretning. Det kan derfor ikke være nogen tilfældighed, at man heller ikke i dette aktstykke kom ind på spørgsmålet om neutralitet.

VED at omtale udenrigsministeriets cirkulæretelegram af 20. april og verbalnoten af 30. april har vi allerede tangeret det næste spørgsmål, vi nu skulle se lidt nærmere på efter af være blevet færdig med de tyske kilder, nemlig dette, om der i danske kilder fra 9. april 1940 og den nærmeste tid derefter skulle foreligge data, som kunne tyde på, at den danske regering og da særlig udenrigsminister Munch har været inde på tanken om, at Danmarks neutralitet kunne opretholdes under de ændrede stats- og folkeretlige forhold. Disse kilder består i skriftlige og mundtlige tilkendegivelser af dr. Munch, derunder officielle expeditioner fra udenrigsministeriet, for hvilke Munch som udenrigsminister havde ikke blot det formelle men også det reelle ansvar, idet han personlig deltog i arbejdet med den endelige formulering deraf. Kildematerialet findes i Den parlamentariske Kommissions betænkninger, i Munchs bog fra 1946 om dansk politik under krig og besættelse 1939–1945 og i hans Erindringer.

En baggrund for bedømmelsen af de udtalelser, jeg gerne vil henlede

opmærksomheden på, har vi i Munchs erkendelse af, at den ligelige neutralitetspolitik, han og Stauning havde ført i tiden før 9. april 1940, var glippet i den grad, at han anså det naturligt, at »i hvert fald« han selv gik af som minister. Dette fremgår af et referat af hans udtalelser på et ministermøde den 9. april 1940, skrevet 11. juli 1940 i Munchs erindringer. Med ordene »i hvert fald« antydede Munch, at det var et spørgsmål om ikke også Stauning og dermed formentlig hele ministeriet burde demissionere. Tanken om afgang var hos Munch ikke udtryk for dårlig samvittighed eller selvbekjendelse for den politik, han på landets vegne havde ført, men den var en stærk understregning af, at nu var det slut med den hidtidige neutralitetspolitik for Danmarks vedkommende. Nu forelå der en helt ny situation. Denne politik havde haft til formål at holde landet udenfor krigsbegivenhederne. Den havde spillet fallit. Derfor måtte den eller de ministre, der var ansvarlige derfor, gå. Munchs umiddelbare reaktion på begivenhederne den 9. april ved at fremsætte tanken om demission kan vanskeligt opfattes på anden måde.

I sine mundtlige og skriftlige protester overfor tyskerne betegnede Munch konsekvent det tyske overfald på Danmark som en »neutralitetskrænkelse«. Det fremgår af adskillige kilder, men ingen af dem indeholder nogetsomhelst udtryk for regeringens syn på spørgsmålet om Danmarks status efter besættelsesaktionen, specielt skal bemærkes, at dette spørgsmål ikke berørtes i den officielle danske protestnote.

En af kilderne indeholder oplysning om, at Munch i udkastet til Staunings tale i folketinget den 9. april 1940 strøg karakteristikken af overfaldet som »slag mod landets neutralitet« og »brud på Danmarks neutralitet« og erstattede disse udtryk med et par intetsigende gloser.

Munchs eget ordvalg og hans kritik af Staunings rejser uvilkårligt det spørgsmål, om der har ligget en politisk tanke til grund herfor og da hvilken. Har Munch ved valget af ordet »neutralitetskrænkelse« i stedet for Staunings »slag« og »brud« ment at kunne opnå noget, ment at kunne hidføre en fordelagtigere situation for Danmark end ved benyttelse af Staunings udtryk?

Ved en umiddelbar sproglig betragtning af de citerede ord synes det vanskeligt at fornemme nogen reelt forskellig betydning af dem. Man taler om en »dyb krænkelse«, et »hårdt slag«, et »alvorligt brud«. Disse udtryk har, synes det, nogenlunde den samme vægt, og når det som her drejer sig om en eklatant overtrædelse af en international retsordning (neutraliteten), er det svært at se, at der skulle være en gradsforskel i hen-seende til skarphed mellem dem. Det skulle da være, at »krænkelse« var

mindre skarpt end »brud«, at man ved neutralitetskrænkelser forstod noget i retning af overtrædelse af reglerne, uden at der opstod skade (ulovlig overflyvning af territoriet f.ex.) og ved neutralitetsbrud skadevoldende overtrædelse med den underforståelse, at neutraliteten vel kunne bestå efter blot at være blevet krænket, medens et brud ville gøre det af med den. En sådan subtil distinktion findes der dog ingen holdepunkter for, tværtimod. Som synonym for verbet »at krænke« har Nudansk ordbog: »bryde«, »overtræde«, »tilsidesætte«. Og ser man på den handling, som Munch og Stauning ville karakterisere med de forskellige betegnelser, er det uden videre klart, at »Weserübung« var et så brutalt og retsstridigt, i højeste grad skadevoldende overfald, at det er ganske utænkeligt, at Munch skulle have villet bagatellisere dette retsbrud ved at benytte en i realiteten mindre stærk betegnelse derfor, end det fortjente. Det er ligeledes utænkeligt, at Munch skulle have forestillet sig muligheden af ved et spidsfindigt sprogligt kunstgreb (krænkelser i stedet for brud) at bane vejen for en fortsættelse af Danmarks folkeretligt neutrale status, efter at hans hidtidige neutralitetspolitik havde lidt nederlag, som han selv på så drastisk en måde havde erkendt. Munch har såvidt vides aldrig givet nogen begrundelse for, at han rettede Staunings udtryk.

Med »krænkelser« af Danmarks neutralitet har Munch utvivlsomt ment »neutralitetsbrud«, men hvilken tanke kan han da have haft med at foretrække »krænkelser«, må man spørge. Svaret må formentlig blive, at selv om ordet »krænkelser« reelt er synonymt med »brud«, har det måske efter dansk og tysk sprogtone en noget mindre skarp klang, og at Munch ud fra ønsket om at undgå ethvert irritationsmoment overfor tyskerne har villet iklæde sin i realiteten alvorlige protest mod overfaldet en lidt smidig form, »Verletzung der Neutralität« = »Krænkelser af neutraliteten« i stedet for »Bruch« = »Brud«. Det må formodes at have været ud fra de samme motiver, at Munch såvel i protestnoten som i Staunings folketingsstale lagde vægt på at undgå en påberåbelse af ikke-angrebspagten.

Andet og mere end det her anførte synes der ikke at kunne lægges i Munchs ordvalg. – Munch ville spille på den dårlige samvittighed, som Ribbentrop og sikkert også andre i den tyske statsledelse følte sig tynget af.

Endnu eet: Mig bekendt opereres der ikke i folkeretten med en sondring mellem *brud* på og *krænkelser* af neutraliteten.

Af de udenrigsministerielle expeditioner er i den givne sammenhæng de orienterende telegrammer til vore udsendte repræsentationer af interesse. Det første telegram sendtes allerede den 9. april. Det var rent refererende. Deri citeredes udtryk dels fra general Kaupisch's opråb

(om »beskyttelse af Danmarks neutralitet«) dels fra det officielle tyske memorandum. Det havde været systematisk rigtigere, om man havde nøjedes med at citere fra dette sidste aktstykke og undladt omtale af Kaupisch's opråb, men telegrammet var jo kun et referat og indeholdt jo ikke nogen stillingtagen til spørgsmålet om besættelsens folkeretlige betydning for Danmarks status.

Heldigere var formuleringen af det før omtalte telegram af 20. april, hvori man trods Ribbentrops forlangende undlod at medtage noget om »neutralitetsbeskyttelse«. Nogen direkte kritik af denne undladelse kom der ikke fra Ribbentrop og han gentog – mirabile dictu – ikke sit forlangende, hvilket kunne tyde på, at dr. Gaus igen havde grebet ind, men han var i det hele utilfreds med vor orientering af gesandterne og krævede gennem Renthe-Fink et supplerende telegram, idet han foreslog nogle udtryk, som han gerne så benyttet. Dette krav førte til cirkulartelegrammet af 6. maj, hvortil, såvidt erindres, Dr. Munch personlig lavede et udkast. Munch ville ikke acceptere Ribbentrops udtryk »tillidsfuldt og frugtbart samarbejde« med tyskerne og fik de karakteriserende adjektiver skåret ned til »godt og forståelsesfuldt« samtidig med, at han gav telegrammet en lidt bredere form. Og nu i dette telegram berørte man forsåvidt spørgsmålet om neutralitet, som man anførte, at den tyske regering »anerkender Danmarks principielt neutrale holdning«. Men dette er jo noget ganske andet end at tale om »neutralitetsbeskyttelse« og har heller ikke noget med neutral status at gøre. »Neutral holdning« dækker hverken »neutralitet« som begreb eller »neutral status«. Upartisk holdning havde været et bedre udtryk, men modtagerne af telegrammet forstod utvivlsomt, at ordene ikke skulle opfattes som et juridisk-teknisk udtryk, men at det udenrigsministeriet ønskede at informere dem om var, at vor holdning ikke var pro-tysk. Det skulle gøres dem klart, at tyskerne anerkendte, ikke blot at vi var ikke-krigsførende, men yderligere at vi ikke tog parti for Tyskland, en anerkendelse, som regeringen givetvis måtte anse som værdifuld. Tilføjelsen af ordet »principielt« viser i øvrigt, at det ikke var hensigten at give en exakt definition af vor stilling.

Ved forskellige lejligheder fremsatte Munch under interne danske drøftelser udtalelser, der kaster lys over hans syn på Danmarks status under besættelsen. Munch var jo efter at være gået af som udenrigsminister medlem af Rigsdagens samarbejdsudvalg og deltog som sådant i alle vigtigere drøftelser. Jeg skal tillade mig at fremdrage nogle af disse udtalelser.

Den 22. november 1941 drøftedes i Nimandsudvalget Danmarks til-

træden af Antikominternpagten. Munch sagde ved denne lejlighed, at det jo var rigtigt, »at den materielle Neutralitet forsåvidt var borte, som vort Område benyttedes; men den moralske Neutralitet var opretholdt efter 9. April«. Den samme tankegang udtrykte han i følgende ord under en samtale med Erik Scavenius den 7. juni 1944: »Vi havde hævdet, at selv om Landet faktisk benyttedes af Tyskerne, maatte Danmark kunne være neutralt i andre Henseender, ikke mindst aandeligt . . . «.

Med disse udtalelser erkender Munch, at det objektive element i neutralitetsbegrebet for Danmarks vedkommende var forsvundet i og med besættelsen, hvilket vil sige, at der ikke længere kunne være tale om at opretholde Danmarks neutralitet i folkerettens forstand. Munchs ordvalg i disse to udtalelser er typisk for ham: jævne, beherskede udtryk, som mundret går ind i det dagligdags sprog, han næsten altid benyttede sig af. Han undgik helst fagsproglige termini *technici*, men hvad meningen var med hans sprogligt afdæmpede ord, kan der ikke være tvivl om.

For Munch var det noget meget væsentligt, at der ved drøftelserne med tyskerne den 9. april og følgende dage ikke blev sluttet nogen overenskomst. Man havde bøjet sig for kendsgerningerne, man havde protesteret mod overgrebet, man havde besluttet at »ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, som havde fundet sted«, men nogen aftale var ikke blevet truffet. Ordet »Overenskomst« svarede efter Munchs mening ikke »til det, der foregik den 9. April«, da der i dette ord lå »et mer eller mindre udpræget Moment af Frivillighed«. Samtidig med at Munch den 9. april bestræbte sig for at tilrettelægge forhandlingspolitikken på den for Danmark mest hensigtsmæssige måde og derfor lagde vægt på at undgå unødigt irritation af tyskerne, var det ham om at gøre at tilkendegive »vor afgjorte Uvilje og Protest« og gøre tyskerne forståeligt, »at der ikke kunde være Tale om nogen Billigelse af eller Tilslutning til den tyske Politik og dens Formaal«. Den tyske politik, således som den fandt udtryk i Hitlers diktatoriske enevælde, gik ud på intet mindre end at opnå Tysklands militære beherskelse af først Europa og på længere sigt hele verden samt at udbrede og gennemføre nationalsocialismens ideologi og opnå økonomisk hegemoni i de lande, den tyske militærmagt underlagde sig. Det var dette, Munch ikke ville give sin tilslutning til men tværtimod ville tilkendegive uvilje og protest imod. Og heri var hele statsledelsen og hele det danske folk (med undtagelse af en håndfuld danske nazister) enig.

I denne danske indstilling indgik naturligvis først og fremmest, at Danmark ikke måtte blive krigsdeltager sammen med Tyskland. Noget forsøg fra tysk side på at tvinge os dertil blev aldrig gjort. Forsåvidt holdt

tyskerne deres løfte af 9. april om ikke at antaste Danmarks politiske uafhængighed.

Udover dette elementære krav om ikke-krigsdeltagelse lå der i Munchs indstilling yderligere – og det var vel navnlig det, Munch havde for øje med de citerede udtryk – at Danmark måtte afholde sig fra at tage stilling overfor krigen. At det var dette, Munch mente med moralsk neutralitet, fremgår af den før omtalte drøftelse af Antikominternpagten. Var det ikke muligt, spurgte Munch under disse drøftelser, at give opretholdelsen af den moralske neutralitet efter 9. april udtryk ved til udtalelsen om, at pagten ikke medførte pligt for Danmark til krigsdeltagelse, at føje »og ikke betyder en Stillingtagen til Krigen«, underforstået: en pro-tysk stillingtagen.

Munch var under disse forhandlinger bekymret på den ene side for, at enigheden i regeringen skulle bryde, på den anden side for, at vi skulle bryde den moralske neutralitet. »Det meget hårde er«, sagde han, »at vi tvinges ud af den moralske Neutralitet«, men når dette måtte ske, var det efter Munchs mening bedst, »at man staar sammen om det« for ikke at slippe taget i begivenhederne. Her vil jeg gerne indskyde, at det er et stort spørgsmål, om Munch har ret i – personlig tror jeg ikke han har – at en tiltræden af pagten på de af Danmark stillede betingelser ville indebære brud på den moralske neutralitet. De danske betingelser, som accepteredes af den tyske regering, var så vidtgående, at de i virkeligheden helt udhulede vort medlemskab af pagten. Der var intet i pagten eller i Erik Scavenius' iskolde tale ved tiltrædelsesceremonien der udtrykte pro-tysk dansk stillingtagen til krigen, og der var intet, der gik udover hvad der tidligere var blevet sagt i officielle danske erklæringer. Pagten vedrørte forholdsregler mod kommunismen på dansk område, og i så henseende indeholdt den ingen krav, som Danmark ikke et halvt år tidligere – ved udbruddet af krigen med Rusland – havde ment at måtte bøje sig for. Det højst uheldige var, at udenrigsministeriet af tyskerne forhindrede i rettidigt at give offentligheden ordentlig besked. Manglende oplysning gav anledning til allehånde grundløse rygter om, at Danmark nu var blevet Aksemagt og havde stillet sig på Tysklands side m.m. Realiteten var langt mindre sensationel end folk troede. Naturligvis havde Munchs tilføjelse været nyttig som en beroligende ex-tuto-klausul men nødvendig var den ikke for opretholdelse af den moralske neutralitet.

Om sin politik i besættelsens tre første måneder hævdede Munch bl.a., at regeringen havde fastholdt, »at det danske Folk stod som neutralt, ikke som Deltager i Krigen«. Da udtalelsen går på det danske folk,

ikke på staten, har Munch med ordet »neutralt« givetvis også her tænkt på den moralske neutralitet.

I sin bog fra 1946 ytrer Munch tvivl om, hvorvidt Scavenius har været »helt på det rene med, i hvilken Grad Regeringen i de tre Maaneder havde lagt Vægt paa at bevare Danmarks neutrale Holdning, uanset at der var tyske Tropper i Landet, navnlig Folkets aandelige Tilbageholdenhed, uden Tilslutning til den af Tyskland forkyndte Nyordning«. Munch taler altså her ligesom i telegrammet af 6. maj 1940 om »neutral holdning«, ikke »neutral status«, og tilføjelsen om folkets åndelige tilbageholdenhed tyder med sikkerhed på, at det også hermed er den moralske neutralitet, Munch har i tankerne.

Under samarbejdsudvalgets drøftelse den 2. december 1942 af retshåndhævelsen og retsplejen i værnemagtssager hævdede Munch, at Danmark ikke var i krig med Tyskland, hvorfor Landskriksreglementet af 1907 ikke kunne anvendes på Danmark. Men han kom ikke ind på, om Danmark var neutralt, hvilket utvivlsomt ikke var nogen tilfældighed; thi for det emne der var på bane, var spørgsmålet om neutralitet ganske irrelevant. Hvad det kom an på i den givne sammenhæng var spørgsmålet om suveræniteten, og det satte Munch da også fingeren på med ordene: »Danmark havde sin Regering, og det var en Regerings naturlige Ret at raade over Landets Retspleje«.

Iøvrigt skubbede Munch »disse teoretiske Spørgsmaal« (om Landkriksreglementet) til side og holdt på, at »Hensigtsmæssighedsgrunde vilde være de afgørende«. Denne sidste udtalelse viser Munchs fordomsfri og udoktrinære indstilling overfor problemerne. Hensigtsmæssigheds-synspunktet var overhovedet grundlaget for Munchs politik under besættelsen. Han hængte sig ikke i teorier og folkeretlige maximer, og når han talte om åndelig eller moralsk neutralitet, foresvævede der ham ikke et juridisk-folkeretligt begreb. Han mente simpelthen upartiskhed eller rettere sagt ikke-partitagen for Tyskland. Åndelig anti-tysk = anti-nazistisk indstilling havde han jo nemlig intet imod, når den ikke gav sig voldelige udtryk, fandt den tværtimod ønskværdig, ja, det var det, hans politik tilsigtede.

Den 7. juni 1944 drøftede Munch med Erik Scavenius en skildring, som Scavenius havde skrevet af »de springende Punkter i hans Ministertid«.

Munch savnede i skildringen »det som var Baggrunden for Vanskelighederne: det tyske Krav om aandelig Tilslutning«. Han havde i sin udenrigsministertid fra 9/4 til 8/7 1940 hævdet, at selv om landet benyttes af tyskerne måtte Danmark kunne være neutralt i andre hen-

sender, ikke mindst åndeligt. Det var umuligt at opnå åndelig tilslutning til Tyskland i den danske befolkning, hævdede Munch.

I DET materiale, jeg har gennemgået, har jeg ikke fundet et eneste sted, hvor Munch har talt om »neutralitetspolitik« eller »neutral status« end-sige om at fortsætte neutralitetspolitikken fra før 9. april. Derimod har han, som man vil have bemærket, atter og atter brugt udtryk som »åndelig neutralitet«, »moralsk neutralitet«, »åndelig tilbageholdenhed«, »åndelig tilslutning«, og han har talt om, at det danske folk (ikke staten) forholdt sig neutralt. Der er for mig ingen tvivl om, at han har brugt udtrykket »åndelig eller moralsk neutralitet« som modsætning til »åndelig tilslutning«, altså som afstandtagen både fra nazismen som ideologi og fra Hitlers imperialistiske politik og økonomiske nyordning, at han med andre ord har tænkt på sindelaget og med »åndelig neutralitet« ment ikke-pro-tysk-mentalitet, hvorimod han ikke hyldede nogen teori om, at Danmark efter 9. april 1940 skulle kunne have opret- holdt sin status som folkeretligt neutral stat og fortsat sin neutralitets- politik i egentlig forstand. Havde dette været målet for hans politik ved Danmarks besættelse, er det uforståeligt, at han så omhyggeligt undgik at sige det rent ud både mundtligt og i protestnoten eller i Staunings folke- tingstale, eller i verbalnoten af 30. april, uforståeligt at han ikke udnyt- tede den chance, man havde givet ham ved at Ribbentrop, Kaupisch og Renthe-Fink – ganske vist på grund af en begrebsforvirring – overfor ham havde fremhævet »neutralitetsbeskyttelse« som en slags undskyldning for okkupationen. Udtalelserne herom, fremsat højt officielt fra tysk side, havde været den bedst tænkelige baggrund for en hævde af, at vi fortsat betragtede os som neutrale, ja, virkede jo nærmest som en indbydelse dertil. Men Munch så lige så klart som Auswärtiges Amts eksperter, at der ikke kunne være tale om en fortsættelse af neutraliteten.

Konklusionen af det, jeg har søgt at udvikle, bliver herefter, at der ikke i den teoretiske neutralitetslære i folkeretten sålidt som i tyske eller danske kilder findes holdepunkter for at hævde, at Danmarks neutralitet opret- holdtes efter 9. april 1940. Jeg kunne forsåvidt godt holde op her. Men jeg føler trang til at tilføje nogle bemærkninger om emnet udfra to syns- punkter, som ikke er uden interesse.

FØR det første: det er i forbindelse med spørgsmålet om vor status efter 9. april blevet hævdet, at Georg Cohns tanker om neo-neutralitet var den basis, dr. Munch folkeretligt byggede på, og det er blevet sagt, at den teorctisk udarbejdede neo-neutralistiske tankegang viste sig at være an- vendelig i den daværende situation.

Georg Cohns lære om neo-neutraliteten havde som baggrund Versaillestraktaten og Folkeforbundspagten. Den var et svar på og gik stik imod læren om angrebet som krigsforhindringens »norme fundamentale«. Denne sidstnævnte lære var baseret på teorien om krigsskylden, som havde fundet udtryk i Versaillestraktatens art. 231.

Neo-neutralitets-læren afviser kategorisk tanken om krigsskyld. I modsætning til den klassiske neutralitet, som bygger på en ligelig vurdering af de krigsførende med deraf følgende upartiskhed, og som står i et passivt afhængighedsforhold til krigen, bygger neo-neutraliteten på en ligelig devaluering af krigen. Den vender sig mod krigen som sådan. Den diskvalificerer enhver art af krig: angrebskrig, forsvarskrig, sanktionskrig, executionskrig. Dens fornemste opgave er at forhindre udbrud af krig og, hvis dette alligevel sker, at iværksætte sanktioner for at bringe krigen til ophør. Den kræver effektive midler anvendt til forebyggelse eller ophør af krig. Den kræver derfor aktivitet af de lande, der accepterer den. Den vender sig som sagt også mod en forsvarskrig, og den er virksom allerede inden nogen krig bryder ud.

»De neo-neutrale Stater er i Virkeligheden de Stater, som uden at være inddragne i Krigstilstanden, er Deltagere i det Sanktionssystem, der skal forhindre Krigen«. Neo-neutraliteten hævder både ret og pligt til aktiv deltagelse i bestræbelserne for krigens bekæmpelse uden at landet selv indtræder i krigen. Dens midler er forhandling, beroligelse og sanktioner i form af økonomisk, politisk og juridisk pres, om fornødent militære magtmidler, men der skal ikke påhvile de enkelte stater nogen egentlig forpligtelse til at yde militær hjælp.

Det er måske et spørgsmål, om neo-neutralitetens lære overhovedet burde have dette navn. Cohn var selv i tvivl derom. Den er i første række en anti-angrebs-og-krigsskyld-lære.

Dette er nogle kortfattede, hovedsagelig ordrette uddrag af nogle væsentlige punkter i Georg Cohns »Neo-Neutralitet«, København 1937. Betingelserne for neutral status i den klassiske forstand er herefter betydelig enklere end for neo-neutral status. I førstnævnte tilfælde kræves principielt blot, at man intet foretager sig, i sidstnævnte at man indtræder som aktiv partner i et krigsforhindringssystem. Forudsætter den klassiske neutralitet, at det drejer sig om et frit, suverænt land, hvis regering er herre over sin udenrigspolitik til alle sider (og det gør den), gælder dette givetvis i ligeså høj grad når talen er om neo-neutralitet, ja, man fristes næsten til at sige i endnu højere grad; thi her kræves som sagt aktivitet overfor den eventuelle fredsbyrder.

Georg Cohns lære om neo-neutraliteten blev lanceret på Folkefor-

bundskonferencer ved midten af 1930'erne og udformet i hans doktorafhandling i 1937. Den vakte opmærksomhed indenfor forbundet og dr. P. Munch var meget optaget af dens ideer, men til praktiske resultater i internationale relationer førte den ikke. Dertil så den i hvert fald dagens lys for sent. Den var allerede i løbet af de år, Cohn havde arbejdet med den, blevet forældet. Thi allerede i begyndelsen af 1930'erne havde Hitler som bekendt taget de første skridt på vejen til 2. verdenskrigs katastrofe, og efterhånden som hans magtbegær udviklede sig og han gang på gang manifesterede sig som aggressor og undertrykker af andre lande og folk, er det klart, at tanken om at opgive læren om angriber og krigsskyld til fordel for neo-neutraliteten nødvendigvis måtte blive mindre og mindre acceptabel. Som 2. verdenskrig og forspillet dertil i de forudgående år udviklede sig, kunne man ikke fordømme forsvarskrig og angrebskrig på lige linie. Det var ikke realistisk.

Allerede på Paris-konferencen 1934 og London-konferencen 1935 havde forhandlingerne været domineret af tilhængerne af angrebslæren, i første række Frankrig men også mange andre lande såsom Polen og Rumænien. Det er måske et lidt stærkt udtryk at sige, at neo-neutralitetslæren led skibbrud på disse to internationale konferencer, men nogen rolle i virkeligheden kom den af gode grunde aldrig til at spille. Den var konjunkturbestemt, forsåvidt som den var udsprunget af det man kaldte den nye retstilstand under Folkeforbundet, kendetegnet ved staternes politiske solidaritet og retten til kollektiv intervention, hvor den fælles fredsinteresse er truet. Men Folkeforbundets betydning var på den tid stærkt svindende. Og neo-neutraliteten falmede som et virkelighedsfjernt ideal. At Munch ikke skulle have indset, at neo-neutralitetslæren ikke kunne hjælpe os i vor situation efter 9. april, er derfor utænkeligt. Havde denne lære fået almindelig tilslutning blandt staterne, havde den måske haft en mission i tiden inden Hitler tog det første skridt på sin krigeriske bane som angriber og erobrere, ja muligvis også i tiden mellem det første og det andet skridt, men den opnåede aldrig almindelig tilslutning, og efter Czekoslovakiets erobring i foråret 1939 havde den ingen chancer. Isoleret kunne en enkelt stat ikke praktisere neo-neutralitet, den forudsatte aktiv samvirken mellem flere stater.

JEG kommer nu til det sidste synspunkt, der kan være grund til at skænke opmærksomhed.

Ved overvejelserne den 9. april 1940 var der ikke tid til at anstille dybtgående betragtninger om de folkeretlige problemer. Disse overvejelser

bevægede sig på det politiske område, og hensigten dermed var – efter at beslutningen om kapitulation var taget – at opnå den for landet mest fordelagtige stilling overfor okkuperingsmagten, d.v.s. en stilling, hvorved mest muligt af vor handlefrihed indadtil blev bevaret. Det var derfor dr. Munch lagde så stor vægt på at undgå ethvert irritationsmoment overfor tyskerne. Midt i ulykkens stund og til trods for, at han var knuget til jorden af sit politiske nederlag, bevarede dr. Munch sit overblik over situationen og sørgede med beundringsværdig sindsligevægt for, at den forhandlingspolitik, alle kompetente instanser var enige om at optage, fik den for Danmark bedst mulige start. Opgiver man – hvad jeg har søgt at påvise at man må – teorien om fortsættelse af neutralitetspolitikken efter 9. april, er der derimod grund til at spørge, om ikke den danske regering gennemførte sin forhandlingspolitik på en sådan måde, at den rent faktisk kom til at harmonere med de krav, der kan stilles til neutral holdning. Det er dette spørgsmål, jeg gerne vil gå lidt ind på, men det må understreges, at det ikke var retningsgivende for forhandlingspolitikken. Regeringens formål var ikke at følge et mønster for en folkeretlig maxime, men simpelthen at »slippe så billigt som muligt«. Når spørgsmålet tages op, er det fordi en besvarelse deraf vil kunne tjene som målestok for en bedømmelse af den eftergivenhed, som regeringen mente at måtte vise på forskellige punkter.

Danmarks stilling som ikke-krigsførende stat var uomtvistelig. At regeringen principielt aldrig tog parti for nogen af de krigsførende parter tør vel også hævdes uden risiko for modsigelse, men hvorledes forholdt det sig med hensyn til dens stilling på de sekundære områder af neutralitetsbegrebet? De områder, der her kan være tale om, er vel navnlig: levering af levnedsmidler til tyskerne, forsyninger med krigsmateriel og andre krigsvigtige industrivarer, arbejdsydelse, hvervning af soldater. En undersøgelse af Danmarks holdning på disse områder viser et billede, der i grove træk kan beskrives således:

1. Danmarks levering af levnedsmidler til Tyskland blev takket være forhandlingspolitikken holdt indenfor så snævre grænser, at der så langt fra blev tale om nogen udsugning, at vi tværtimod kunne opretholde en levestandard for den danske befolkning, der lå meget betydeligt højere end levestandarden i Tyskland, for ikke at tale om andre besatte lande, hvor befolkningen sultede, for den sags skyld også meget højere end i flere af de vestallierede lande. Yderligere kunne vi opretholde en ikke ubetydelig eksport til tredjelande. Tysklands andel i vor levnedsmiddelproduktion blev derfor næppe større end den ville være blevet, hvis

Danmark ikke havde været besat, og eksporten til England var blevet standset eller begrænset som følge af krigen.

2. Tyskerne krævede udleveret diverse krigsmateriel fra den danske hær og flåde, men det lykkedes regeringen ved forhandling at opnå ret væsentlige reduktioner af de tyske krav herom. En fuldstændig afvisning af disse krav var umulig. Store resultater opnåede tyskerne dog ikke på dette område. – Vor eksportindustri leverede Tyskland en hel del krigsvigtige varer mod tilførsel af råstoffer og brændselsstoffer fra Tyskland. Det var af flere grunde uundgåeligt, men i forholdet til Tysklands samlede behov drejede det sig dog kun om små kvantiteter.

3. At danske firmaer og arbejdere frivilligt påtog sig arbejder for okkupationsmagten var både uundgåeligt og direkte ønskeligt. En nægtelse af arbejdsydelse ville have haft den konsekvens, at tyske firmaer og militærmyndigheder selv havde taget affære med opførelse af bygninger etc. i Danmark, hvorved dansk kontrol dermed var blevet udelukket. Endvidere havde man måttet regne med, at tyskerne havde foretaget tvangsmæssig udskrivning af dansk arbejdskraft. Ved at medvirke til og stimulere en frivillig ordning om anvendelse af danske firmaer og danske arbejdere opnåede regeringen dels at få hånd i hanke med entrepriserne for tysk regning, således at der ved forskellige kontrolforanstaltninger kunne spares millionbeløb for det danske samfund, dels at der aldrig blev tale om tvangsudskrivning af danske arbejdere.

4. Dansk våbenført mandskab blev aldrig udskrevet til tysk krigstjeneste. Til gengæld måtte vi finde os i, at der på dansk territorium fandt hvervning sted af frivillige til de tyske militære styrker til indsættelse på østfronten. Der dannedes det såkaldte »Frikorps Danmark«. Det skete uden regeringens medvirken, bortset fra at to danske officerer, der ønskede at være ledere af korpset, fik tilladelse til i den anledning at træde udenfor nummer, samt fra, at der indrømmedes de militærpersoner, der meldte sig til korpset, visse faciliteter. Tyskerne og de danske nazister ville gerne give det udseende af, at korpset var oprettet med den danske regerings billigelse. Herimod protesterede udenrigsministeriet og foranledigede at planlagte offentlige udtalelser i den ånd blev tilbageholdt.

Oprettelsen af »Frikorps Danmark« blev den løsning, hvormed tyskerne stillede sig tilfreds. At den danske regering tillod, at der på dansk territorium fandt hvervning sted til dette korps, var formentlig den største afvigelse fra dens upartiske holdning. Ifølge den internationale konvention om neutrale staters rettigheder og pligter i tilfælde af land-

krig, af 18. oktober 1907, må en neutral stat nemlig ikke tåle sådan hvervning på sit territorium. Regeringen befandt sig imidlertid i en tvangssituation og kunne ikke modsætte sig hvervningen uden risiko for en tysk reaktion af den voldsomste art.

På nogle af de her omtalte områder af neutralitetsbegrebet førte forhandlingspolitikken ganske vist til en ikke uvæsentlig begrænsning af de danske indrømmelser, men det er klart, at der alligevel på disse områder skete ting, som objektivt set var til gavn for Tyskland og følgelig til skade for den anden krigsførende part. For dem alle gælder det dog, at de indrømmelser, regeringen mente at måtte gøre, blev gjort mod dens ønske udfra nødretsprincippet (eller måske mere korrekt: »af nødtvungenhed«). Det var for at redde større værdier, at regeringen fandt at burde ofre nogle relativt mindre. Om de gjorde indrømmelser tør det formentlig generelt hævdes, at selvom de isoleret betragtet var til skade for de Allierede, var de indirekte også i disses interesse, idet et stejlt afvisende standpunkt fra den danske regerings side ville have indebåret risiko for en fuldstændig omkalfatring af forholdene i Danmark. Og havde tyskerne på et tidspunkt, hvor Tyskland endnu stod eller følte sig militært stærkt, fejlet regeringen til side og indført tysk militærdiktatur i Danmark, ville de have haft fri adgang til og sikkert ikke betænkt sig på at udsuge og udplyndre landet og ville derved have opnået langt større resultater med hensyn til levering af både levnedsmidler og andet, end hvad tilfældet blev under forhandlingspolitikken. Det må ved vurderingen af det rejste spørgsmål erindres, at neutralitet ikke er en holdning, der er bundet til et en gang for alle fixeret handlingsmønster. Neutralitet er ikke en spændetrøje, hvori det neutrale land kun kan indtage en bestemt i alle situationer ufravigelig stilling. Der må indenfor dette begreb være mulighed for modifikationer, beroende på forskellige faktorer, såsom risici for landet selv eller for den ene eller den anden af de krigsførende parter. Der må være mulighed for »offerkombinationer«, der gennem mindre eftergivenhed fører til større fordel. På den fleksibilitet, der må indrømmes det neutrale land, er der i historien praktiske eksempler. Krigsførende parters tolerance i så henseende har i flere tilfælde været stor, fordi de har kunnet undlade at stirre sig blinde på den umiddelbare virkning af en neutralitetsafvigelse og forstået at vurdere den på længere sigt eller i en større sammenhæng. Der er også eksempler på, at to krigsførende parter har kunnet »købslå« ved hjælp af en neutral stats afvigelser fra neutraliteten til fordel for begge parter.

På baggrund af Englands holdning overfor Danmark i årene før ud-

bruddet af 2. verdenskrig, en holdning der så sent som i februar 1940 fastholdtes af Churchill under den velkendte samtale med nordiske journalister og et par uger senere overfor den danske gesandt i London, er der formodentlig al mulig årsag til at tro, at den engelske regering så med forståelse på de »forsyndelser«, den danske regering i sin prekære situation følte sig nødsaget til at begå mod princippet om streng upartiskhed.

Danmarks vilje til upartisk holdning var i hvert fald uforandret den samme efter som før 9. april. Den danske regering gjorde, hvad den kunne for at begrænse de indrømmelser, der involverede afvigelser fra upartiskheden, mest muligt, ikke fordi de muligvis kunne stemples som uneutrale, men simpelthen til forsvar for vore interesser. Disse indrømmelser gjordes på grundlag af »nødsretsprincippet«, og deres omfang var ikke af en størrelsesorden, der kunne få nogen væsentlig indflydelse på besættelsens betydning for styrkeforholdet mellem Tyskland og den anden krigsførende part.

Alt taget i betragtning skønnes det herefter ikke rettere, end at der haves grundlag for at antage, at den danske regerings politiske holdning i tiden efter 9. april 1940 stort set kan anerkendes at have svaret til de krav, som både på de centrale og de mere perifere områder af neutralitetsbegrebet må stilles til en neutral stats, og at afvigelserne derfra dækkes af vor tvangssituation, således at det tør hævdes, at vor holdning faktisk var quasi-neutral.

SUMMARY

Denmark's Status after April 9th, 1940 and the Policy of Dr. P. Munch

DENMARK did not conclude an agreement with Germany on April 9th, 1940, the day of the occupation; however, the German promises to respect Denmark's territorial integrity and political independence and, on the other hand, the Danish Government's decision to manage the country's affairs with due regard to the occupation, involved a sort of *modus vivendi*.

Denmark's sovereignty was limited but not abolished. A definition of the limitation was not agreed upon but, by the nature of the case, our position can be described as follows: The state of Denmark still exists as an independent non-belligerent state with restricted sovereignty – as far as internal affairs are concerned, being left with complete constitutional freedom of action within the scope of the *modus vivendi* except for the military sector, whereas, as to international relations to other states, she was prevented from conducting an independent foreign policy contrary to the interests of the occupant. Within this limitation of sovereignty Denmark retained a remarkably extended freedom of action also towards the occupant. All official organs, from The Crown to the municipal

councils, went on functioning without German control. Denmark could also exercise her right according to International Law to send and receive diplomatic envoys with one exception: to keep or receive such representatives from Germany's adversaries.

Could Denmark be considered a neutral country after April 9th, 1940? This question is answered in the negative on the ground of the following cognition and reasoning:

The theory of International Law: The neutral state must 1) display impartiality in the war between the belligerent parties, 2) give the parties an equal treatment. The concept of neutrality includes subjective as well as objective elements. Therefore a country that pretends to be neutral must 1) take up an impartial attitude and treat the parties accordingly and 2) possess a free neutral territory. Denmark did not fulfill the latter condition as the whole of the Danish mainland was exploited militarily by one of the belligerents, Germany. Against her own will Denmark was integrated as part of the assembled German war area from which it could not be separated as a special part privileged by neutral status. Violations of Danish territory by the other belligerent part had to be considered as acts of war against Germany, not against Denmark. The non-existence of the most pivotal objective element in the concept of neutrality, the neutral territory, suffices to reject the idea of Denmark having retained her neutral status.

But could it not at least be recognized that Denmark kept up a neutral attitude? Admittedly, Denmark was non-belligerent and in principle impartial, but she did not meet the requirement that both parties should be treated equally, *i. e.* that she should carry on a free foreign policy, because she was prevented from »treating« Germany's adversaries at all. And our »treatment« of Germany – notwithstanding the advantages that could be obtained by way of negotiation – was at any rate not equivalent to foreign policy of a free state.

Neutral status and neutrality policy are normally conditional upon the state in question being in a position to, and having the will to, maintain neutrality by means of military force. As also this condition in Denmark's case could not be complied with, the question whether Denmark took a neutral attitude in the sense of International Law must be answered in the negative.

German sources: In various German declarations it was stated that the purpose of the occupation was »to protect Denmark's neutrality«, an expression emanating from Hitler's *Führerdirektiv* of April 2nd, 1940 concerning *Weserübung*. It reflected confusion of thought. The words »protection of neutrality« are self-contradicting, when the »protector« is one of two belligerent parties. It goes without saying that one of these cannot »protect« the efforts of a third state to keep clear of either of the two who fight. This is nonsense.

However, more important than this theoretical reasoning is the fact, that the only German declaration, virtually relevant in the matter, the official Memorandum of April 9th, 1940 from the *Auswärtiges Amt* does not contain a single word about »protection of neutrality« or a definition of Denmark's status at all. In this memorandum the German foreign ministry carefully avoided to touch thereupon, an omission that cannot have been due to accident.

German sources therefore do not support the theory that Denmark's neutral status was maintained.

Danish sources: Denmark's new situation was mentioned and explained by the Danish Government in several declarations and statements issued during the weeks that followed April 9th, 1940, but in none of these sources do we find a basis for the assumption that the Danish Government themselves considered the neutral status of the country as still being in force. In the most flagrant way Germany had broken Denmark's neutrality. However, in the note of protest to the German Government and in other Danish documents the Foreign Minister Dr. Munch consistently preferred to use the word »offence« in stead of »breach«. From this fact originates a theory in the latest Danish historiography that there is a difference between these two words to the effect that neutrality can be preserved when only »offended« but not when »broken«, and that Dr. Munch deliberately preferred to call the German violation of Denmark an »offence« in order to keep open an avenue for asserting the continuation of Denmark's neutral status after April 9th, 1940. This theory cannot be accepted. The two expressions are synonymous. Munch was always *suaviter in modo*, also in this grave situation on April 9th, 1940 and he was anxious to avoid anything that could possibly have a provocative effect on the occupant and worsen our conditions. »Offence« is a softer expression than »breach« but, applied to violation of neutrality, means the same thing.

Ribbentrop urged that the senseless expression about Germany's »protection of Danish neutrality« be used in a circular telegram to our legations abroad informing them on the occupation. The Foreign Ministry neglected this demand. Neither a German monition nor other consequences of this negligence occurred. In order to make it clear to our envoys abroad that our attitude was not pro-German the Foreign Ministry, with consent of the German authorities, used the expression that »Germany recognizes that Denmark has in principle taken a neutral attitude«. This wording neither covers »neutrality« as a concept nor »protection of neutrality«. The purpose of the telegram in question was only the one above mentioned, not to define Denmark's status.

Dr. Munch realized that »the material neutrality«, *i. e.* the objective element of the concept of neutrality »was gone . . . in as much as the country was in fact exploited by the Germans«, but he was extremely anxious to keep up the people's (not the state's) »spiritual or moral neutrality« and to manifest »our definite aversion and protest« as well as to proclaim that »there was no question of an approval of or adherence to the German policy and its aims«. »The Danish people« (not the state), he said, »was neutral, did not take part in the war«. On several occasions Dr. Munch emphasized that it was a particularly important objective to preserve the people's »spiritual reserve without any approval of the German new order«.

The Danish sources of archives do not seem to contain anything indicating Dr. Munch's having ever spoken of »neutrality policy« or »neutral status«, let alone of continuing the neutrality policy from before April 9th. He realized that this policy had failed and therefore on April 9th offered his resignation. Using the terms spiritual neutrality, moral neutrality, spiritual reserve and similar words it was as contrasts to spiritual approval, consequently as a dissociation from the Nazi ideology as well as from Hitler's imperialistic policy and economic new order. In other words, what he aimed at was the disposition

of mind. To him spiritual neutrality meant non-pro-German disposition, whereas he did not hold the theory that after April 9th Denmark had been in a position to maintain her status as a neutral state in the sense of International Law or to go on with neutrality policy in its proper sense. Had this been his goal it is incomprehensible that he so carefully avoided to say it in plain words, incomprehensible that he did not take advantage of the chance given him by Ribbentrop's having resorted to the idea of »protection of neutrality« as a sort of excuse for the occupation.

According to the above mentioned, neither in the theory of International Law nor in Danish or German sources concerning the development in the weeks after April 9th can there be found a basis for claiming that the neutrality of Denmark was preserved during the German occupation.

Neo-neutrality: In connection with the question about Denmark's status after April 9th it has been postulated that the ideas of Georg Cohn (1921–1955 Georg Cohn, L.L.D., was adviser to the Danish Foreign Ministry in the field of International Law) concerning neo-neutrality were the legal basis to which Dr. Munch clung in this matter and it has been claimed that the neo-neutralistic theory had shown itself useful in Denmark's situation. On the following grounds this theory must be repudiated:

Georg Cohn's doctrine on neo-neutrality was an answer to and a contradiction of the idea of the aggression as the *norme fondamentale* of prevention of war. This idea was based upon the war-guilt dogma (art. 231 in the Treaty of Versailles).

The neo-neutrality doctrine categorically turns down that dogma. It turns against war as such. It disqualifies all sorts of war: war of aggression, war of defence, war of sanctions, war of execution. Its principal task is to prevent war. It demands effective means being brought to bear for the prevention or the cease of war. Therefore, it demands common activity from the states accepting it.

Consequently, the requirements as to neutral status in the classical sense are much more simple than for neo-neutral status. In the former case it suffices in principle that nothing be done, in the latter the neutral state must join as participant in a system of war-prevention. When classical neutrality applies only to free sovereign states mastering their own foreign policy in all directions, this is the case in a still higher degree as far as neo-neutrality is concerned.

Georg Cohn's doctrine on neo-neutrality was brought forth at conferences of the League of Nations in the middle of the 1930ies. It attracted attention within the League and Dr. Munch took interest in its ideas, but it did not lead to practical results in international relations. It appeared too late for that. In view of the development of the Hitler regime in Germany the idea of abandoning the doctrine of aggression and war-guilt in favour of the neo-neutrality necessarily had to become less and less acceptable. As things developed a war of defence could not be condemned on a par with a war of aggression. That was not realistic. At the League of Nations conferences mentioned the supporters of the aggression-doctrine naturally dominated. The doctrine of neo-neutrality was a child of the Geneva atmosphere in as much as it emanated from what was called the new order of law under the League. But at the time the significance of the League was shrinking rapidly, and the neo-neutrality doctrine faded as a non-realistic ideal. It is unthinkable that Munch should not have

realized that this doctrine was incommensurable with Denmark's situation and consequently of no use to us in our predicament after April 9th. The doctrine never acquired general approval among the states and after the conquest of Czechoslovakia in the spring of 1939 it had no chances. Isolated a single state could not practice neo-neutrality, it required active co-operation of several states.

Quasi-neutrality: Having abandoned the theory about continuation of Denmark's neutrality in the classical sense after April 9th there is, however, reason to raise the question whether the Danish Government did not carry out their policy of negotiations in such a way that *de facto* it turned out to harmonize with the conditions for neutral attitude. On the whole this question can presumably be answered in the affirmative from the following points of view: Denmark's position as a non-belligerent state was obviously incontestable, and the Government never took side for either of the belligerent parties, but being in an emergency as they were it was unavoidable for them to make concessions to the occupant in some secondary fields: supply of food and war material, man power for different sorts of labour, enlistment of voluntary soldiers. Such concessions were made against the will of the Government by virtue of the principle of *jus necessitatis* and only to an extent that could be of no essential influence on the importance of the occupation for the balance of power between Germany and the other belligerent part. As a matter of fact they were indirectly in the interest of the Allies in as much as, thanks to them, a German war administration of Denmark could be avoided. Therefore Germany's economic exploitation of Denmark during the war remained inferior to what it would have been under such an administration.

All things considered it can be assumed that the political attitude of the Danish Government during the German occupation, roughly speaking, corresponded to the requirements which must be fulfilled by a neutral state in the primary as well as in the more secondary fields of the concept of neutrality, and that the digressions therefrom were balanced by our emergency. Thus, the Government's attitude can be named: quasi-neutral.

Oversigter

BYZANSFORSKNINGEN EFTER 1940

AF

KARSTEN FLEDELIUS

I HISTORISK TIDSSKRIFT 10. rk. VI, p. 259–72 (1943) gav ERIK BACH en oversigt over byzantinistikkens udvikling i perioden 1870–1940. Han konstaterede her en vis national skoledannelse og interesseafgrænsning, der stemte overens med den almindelige tendens i vedkommende lands historieskrivning (fx. de russiske forskeres stærke interesse for de sociale og økonomiske sider af historien). Han karakteriserede tiden mellem de to verdenskrige som en rig blomstringsperiode for Byzansforskningen, men måtte derefter konstatere en kraftig afmatning i forskningsintensiteten. Af generelle tendenser i den omhandlede periode af byzantinistikkens historie fremhævede han tillige, at mens der havde været et frugtbart samarbejde mellem byzantinister og oldtidsforskere, havde kontakten med de øvrige middelalderforskere været ringe; endvidere havde den senere byzantinske periode, især tiden efter 1204, været såre stedmoderligt behandlet.

De af Bach konstaterede tendenser holder for størstepartens vedkommende ikke stik for tiden efter 1940. Beskæftigelsen med den senbyzantinske periode har taget et kraftigt opsving, der er kommet et udmærket samarbejde istand med andre mediævister, og den faldende forskningsintensitet i tiden op mod 1940 er efter krigen blevet afløst af en stadig mere udtalt blomstring inden for alle grene af byzantinistikken. Nye lærestole og institutter oprettes til stadighed, nye tidsskrifter startes, og stadig flere deltager i de med mellemrum afholdte internationale byzantinist-kongresser.¹ Forbi er den tid, hvor byzantinisten følte det nødvendigt at undskyldte og retfærdiggøre beskæftigelsen med byzantinsk historie (som endnu Bach gør det i sin oversigt).

¹ De sidste kongresser har været afholdt i Istanbul (1955), München (1958), Ohrid (1961), Oxford (1966) og Bucarest (6.–12. sep. 1971). Efter hver kongres er der blevet udgivet en udførlig kongresberetning i bogform.

Tendensen til skoledannelse har derimod fortsat gjort sig gældende, mest udpræget i Østeuropa, men også i nogen udstrækning i Vesteuropa. Store skikkelser som Georg Ostrogorski (Beograd), Franz Dölger og Hans-Georg Beck (München), Paul Lemerle (Paris), Henri Grégoire (Bruxelles) og Carsten Høeg (København) har i væsentlig grad sat deres præg på forskningen ved deres respektive institutter. Det enkelte forskningscenter har i regelen samlet sine kræfter om én bestemt side af byzantinistikken, en specialisering, der gavner løsningen af større forskningsprojekter, men let fører til ensidighed. Dette gælder naturligvis i særlig grad i de stadig hyppigere tilfælde, hvor en forsker lægger hele sin arbejdsindsats inden for et ganske snævert område; man kan således i dag træffe forskere, der arbejder med byzantinsk liturgi uden at kende noget til den musik, liturgien blev fremført på! Den stærke opsplittelse i sektioner på kongresserne har ikke gjort den tværfaglige kommunikation bedre.

Det er på denne baggrund ikke mærkeligt, at der i tiden efter 1940 er gjort yderst få forsøg på at sammenfatte den byzantinske stats og det byzantinske samfunds historie til et samlet, meningsfyldt hele og klarlægge årsagssammenhænge bag rigets storhed og forfald.

DET BERØMTESTE FORSØG, GEORG OSTROGORSKI'S, stammer netop fra 1940: *Geschichte des byzantinischen Staates* (München). Ganske vist er O.s hovedsynspunkter på det byzantinske samfunds udvikling udtrykt så tidligt som 1928 i hans tiltrædelsesforelæsning ved universitetet i Breslau.² Men i *Geschichte* er dette helhedssyn uddybet og indpasset i en særdeles omfattende, grundig og fængslende fremstilling af den samlede byzantinske historie, indledt med en oversigt over den hidtidige forskning og ledsaget af en systematisk gennemgang af kildematerialet; i det detaljerede noteapparat diskuteres de forskellige standpunkter til omstridte problemer. Som I. KARAYANNOPOULOS udtrykker det i sin anmeldelse af 3. tyske udgave: »Die »Geschichte des byzantinischen Staates« bildet eine Synthese, die sich durch die Klarheit der Darstellung, durch ihre Methodik und durch eine kräftige und plastische Ausformung des Stoffes hervorhebt.«³ Værket har da også vundet stor udbredelse og er blandt ikke-byzantinister blevet et af de værker, man hyppigst citerer, når man skal referere til forhold i Byzans. Hertil har yderligere bidraget, at der med få års mellemrum er kommet nye, ajourførte udgaver på forskellige sprog (sidst 3. tyske udgave fra 1963 og 2. engelske fra 1969).

Det helhedssyn, der danner den røde tråd gennem værket, kan gives som følger:

² Trykt i *Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* XXII, 1929, pp. 129–43 under titlen »Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches.«

³ *Byz. Zeitschr.* 58, 1965, pp. 118–121.

Efter Justinian I's død (565) går det delvis restaurerede Imperium Romanum ind i en kritisk fase, hvorunder det senromerske administrations- og samfundssystem under påvirkning af invasioner fra nord og øst bryder sammen og erstattes af et system, der er fundamentalt anderledes. Den afgørende ændring sker under kejser Herakleios (610–41), i hvis regeringstid riget først med held bekæmper den persiske invasion, for derefter at tabe de genvundne territorier – Ægypten og Syrien – til araberne. Når riget bliver i stand til at besejre perserne og siden holde araberne stangen i Lilleasien, skyldes det den militært-socialt-administrative reform Herakleios gennemfører: til gengæld for forpligtelse til at tjene i hæren mod en ganske ringe sold uddeles krongods og forladt jord til soldater og bønder af græsk eller fremmed (især slavisk) herkomst. Kommandoen over disse soldaterbønder (stratiotai) kobles sammen med provinsadministrationen, således at den militære leder (strategos) samtidig bliver statholder over den provins (thema), i hvilken tropperne har deres jord. Disse kolonisationsbestræbelser fører tillige en kraftig forøgelse af selvejerbøndernes antal med sig. Denne klasse af frie bønder og soldaterbønder kommer for de følgende århundreder til at danne den fiskale og militære baggrund for den byzantinske stats indre og ydre styrke, ligesom forenklingen af provinsadministrationen fremmer reformarbejde og forsvarsevne. O. går så langt som til at mene, at kun i de områder af riget, hvor der er oprettet *themer*, er der tale om effektivt byzantinsk herredømme (rester af den gamle administration bestod længe på det af slaviske stammer oversvømmede Balkan, og det var først med tiden, der oprettedes *themer* her).

I 1. halvdel af det 10. århundrede udviser dette system forfaldssymptomer, som får ansvarsbevidste herskere, i første række Romanos I Lekapenos (920–44), til at skride kraftigt ind med en konserverende lovgivning. Der har nemlig i den foregående periode udviklet sig en godsejerstand (hovedsagelig rekrutteret fra resterne af den gamle godsejerstand og fra den civile og militære embedsstand), som p.g.a. regeringens restriktive nærings- og rentelovgivning med fordel kun kan investere deres penge i *jord*. Idet de udnytter misvækstår og en af det stigende skattetryk frembragt nød gør de indhug i den frie bondestand, heri indregnet soldaterbønderne.

Statens problem i denne situation var, at godsejerstanden og embedsmændene i virkeligheden udgjorde samme kaste, hvilket ikke just fremmede lovenes overholdelse, samt at bøndernes interesse i at lade sig beskytte af staten mod de rige var ringe; ofte måtte de føle sig bedst tjent med at flygte fra forpligtelserne over for staten ved at give sig ind under en stormands herredømme. Krisen forværredes ved, at også klostrene udviste kraftige ekspansionstendenser på den frie bondestands bekostning.

Hvor lidt kejserens forholdsregler hjalp, viser den med hyppige mellem-

rum gentagne lovgivning på dette punkt. Statsmagtens indgriben nåede et højdepunkt under Basileios II (976–1025), der ophævede de tidligere forældelsesklausuler for stormændenes forpligtelse til at tilbagegive jord, de havde tilegnet sig fra soldaterbønder eller andre frie bønder. Under samme kejser trådte de frie bønders karakter af nærmest statsfæstere stærkere frem end nogensinde.

Basileios II var den sidste kejser, der målbevidst bestræbte sig på at opretholde statens gamle militære og fiskale grundlag. Efter hans død kan udviklingen ikke længere holdes tilbage. Under hans svage efterfølgere er det den civile embedsadel, der skalter og valter med magten til egen fordel, indtil repræsentanter for militæradelen i 2. halvdel af århundredet sætter sig i besiddelse af kejsermagten. Det 11. århundrede betegner feudaliseringsprocessens uhæmmede videreudvikling, mens statens ressourcer bortødes under det civile og det militære aristokratis konkurrence om magten og de økonomiske fordele. Under denne strid arbejder civilaristokratiet målbevidst på militærets svækkelse, hertil yderligere tilskyndet af statens betrængte økonomiske situation. Riget står derfor magtesløst over for den tyrkiske invasion i Lilleasien og den normanniske offensiv i Syditalien og senere i Epirus.

Med Alexios I (1081–1118) kommer en dygtig repræsentant for det feudale landaristokrati til magten. Han reorganiserer rigets forsvar på nyt grundlag: stormænd får områder i forvaltning (eis pronoian), mod af dette område at udrede en afgift til kejseren og stille en nærmere angivet hærstyrke. Til gengæld får stormanden resten af indtægterne, foruden at han kommer i besiddelse af juridisk myndighed i området. Ordningen giver dels staten sikkerhed for visse indtægter (som den bl.a. kan anvende til hvervning af udenlandske lejetropper), dels sikkerhed for et vist udbud af indfødte soldater. Prisen er en slækkelse af centralmagtens autoritet over de pågældende områder og dens stigende afhængighed af stormændene. På lignende måde søger man at kompensere for bortsmuldringen af den byzantinske flåde: Venezia får 1082 ret til afgiftsfri handel i alle byzantinske byer mod til gengæld at yde riget flådestøtte.

Staten bliver reddet fra undergangen, men restaureringen af dens magt finder sted på et usundt grundlag. En væsentlig svaghed ligger også i, at rigets gamle kerneprovinser, Lilleasien, er gået delvis tabt. Rigets blomstring i 2. og 3. fjerdedel af det 12. århundrede kan derfor kun være en skinblomstring. For feudaladelen er der imidlertid tale om en reel blomstring takket være det ekspanderende pronoia-system, ligesom venezianernes handel blomstrer på bekostning af landets egne indbyggere.

1183–85 gør kejser Andronikos I et resultatløst forsøg på at skrue udviklingen tilbage. Hans ubeherskede forsøg på at knægte adelen og senere administrationen fører imidlertid til hans eget fald og åbner sluserne for den endelige opløsningsproces, der kulminerer i katastrofen 1204.

Hvor vidt det var kommet med feudaliseringsprocessen i Byzans på dette tidspunkt viste sig under latinernes kampe for at undertvinge sig rigets forskellige dele; stormændene gjorde i regelen kun modstand, indtil de fik sikkerhed for, at de kunne få deres pronoiai konverteret til len. Øjensynlig er de to institutioner altså på dette tidspunkt i alt væsentligt identiske.

Den græske stat i Nikæa i Lilleasien redder sig imidlertid fra latinernes trusel og ekspanderer i 2. og 3. fjerdedel af århundredet kraftigt på bekostning af de andre stater på det tidligere byzantinske område. 1261 generobrer den Konstantinopel. Det indre grundlag for denne ekspansion er en tilbagevenden til det gamle soldaterbondesystem. – Efter generobringen af hovedstaden får dette imidlertid igen lov til at gå i opløsning, pronoia-systemet breder sig uhæmmet og bliver endog arveligt. Undergravet af indre opløsning, borgerkrig, infiltration og sluttelig invasion udefra går riget endelig definitivt under (1453). Den styrke, riget havde genvundet i eksilperioden i Nikæa, havde ikke været tilstrækkelig til at bære rigets come-back på den storpolitiske arena. Her var det særlig skæbnesvangert, at forsvaret af besiddelserne i Lilleasien var blevet negligeret under det ambitiøse forsøg på at tilbageerobre de europæiske dele af det gamle rigsterritorium.

O. har efter 2. verdenskrig arbejdet videre med sin model og uddybet centrale punkter i en række arbejder. Det mest banebrydende af disse er nok *Pronija* (Beograd 1951),⁴ i hvilket han indgående analyserer kilde-materialet vedrørende pronoiai og disses udvikling fra det 11. århundredes Byzans til senmiddelalderens sydslaviske og græske riger. Arbejdet imponerer ved sin indgående karakter, men belastes af forfatterens aprioristiske holdning: at det byzantinske pronoia helt og holdent må betragtes som et parallelfænomen til det vesteuropæiske len. Dette får ham til at drage slutninger af den meget sporadiske ældre del af kilde-materialet, som mildest talt er dristige og spinkelt funderede, uden at han gør læseren den tjeneste at gøre opmærksom derpå; tværtimod fremtræder de fleste slutninger som indlysende kendsgerninger. (At O. yderligere har den sædvane ikke at oversætte de græske citater, gør det ekstra vanskeligt for den ikke-græsk-kyndige læser at kigge ham i kortene). Men arbejdet er overordentlig inspirerende, fordi det forsøger at danne en syntese vedrørende de sociale, administrative og militære forhold i Byzans og Balkanlandene i høj- og senmiddelalder; endvidere er det en guldgrube af konkrete oplysninger. – Et andet meget vigtigt syntheseskabende arbejde er *La commune rurale byzantine*,⁵ i hvilket han søger at

⁴ Oversat i Byzantion 22, 1952, pp. 437–518, og i G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954.

⁵ Byzantion 32, 1962, pp. 139–66.

passee den såkaldte Agrarlov⁶ (dateret af O. til ca. 700), en beskrivelse af skattesystemet dateret til 10. århundrede⁷ og en matrikel for Thebenområdet fra det 11. århundrede⁸ sammen til et billede, hvor vi følger den byzantinske selvejer- og soldaterbondelandsby fra dens blomstring over det begyndende forfald til den endelige opløsning. Han vil ikke påstå, at den selvejende bondestand helt er forsvundet i det 11. århundrede, men »comme le *confirme* le cadastre de Thèbes, leur nombre a été *minime*«; netop Theben-matriklen viser *bedre end noget andet dokument* denne klasses hensygnen (p. 163). Udhævelserne er foretaget af denne oversigts forfatter for at antyde O.s arbejds- og argumentationsform: Theben-matriklen passer bedre end noget andet af de sparsomme dokumenter ind i O.s model; derfor er dens kildeværdi større, ja, så stor, at den kan fastslå, at antallet af selvejerbønder i det byzantinske rige som helhed er minimalt i det 11. århundrede. En enkelt kilde gøres repræsentativ for et helt samfund, ja, udnyttes sågar til en kvantitativ vurdering af en befolkningsgruppe, med den ene begrundelse at den viser det, O. gerne vil have vist, bedre end nogen anden kilde!

Nu må dette ikke forlede læseren til at tro, at O. er en dårlig forsker, og at hans mange beundrere er blinde. O. står i samme dilemma som de fleste forskere, der beskæftiger sig med den ældre middelalder og højmiddelalderen: at kildematerialet er uhyggelig fragmentarisk. I sit brændende engagement har O. ikke villet lade sig hæmme af tvivl om materialets repræsentativitet, men har forsøgt at samle fragmenterne i synteser, og synteserne i en hele den byzantinske historie omfattende model. Hans svaghed ligger snarere i, at han i regelen nødtigt selv går ind på svaghederne i sine theser, men tværtimod optræder så overbevist om sine resultatets rigtighed, at han ofte ikke er særlig fair over for forskere med andre opfattelser, især ikke når de kritiserer ham direkte.

Der har nemlig af flere forskere været fremsført væsentlig kritik rettet mod forskellige sider af det ostrogorskiske »system«: Mod opfattelsen af Herakleios som den store reformator og af theme- og soldaterbondesystemet som to sider af samme sag rejste der sig adskillige røster i 1950'erne, en kritik, der blev opsummeret og yderligere udbygget i I. KARAYANNOPOULOS' grundige arbejde *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (Byzant. Archiv X, München 1959). – Mod O.s these om en sammenknytning af pronoia-institutionen med militær tjenesteforpligtelse som grundlag for genopbygningen af rigets militære system under Alexios I

⁶ Nomos geörgikos, udg. bl.a. i Zepos, *Jus graeco-romanum* II, Athen 1931, pp. 65–71.

⁷ Den såk. *Tractatus Ashburneri*, udg. i F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, *Byzantisches Archiv* IX, Leipzig-Berlin 1929, suppleret genoptryk Hildesheim 1960.

⁸ N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: La Cadastre de Thèbes*, Paris 1959.

(1081–1118) og hans efterfølgere rejste A. HOHLWEG i artiklen *Zur Frage der Pronoia in Byzans*⁹ overordentlig vægtige indvendinger, idet han dels gjorde opmærksom på kildematerialets sporadiske karakter, dels fremførte en række principielle metodiske betragtninger. For det første vendte han sig mod O.s synspunkt, at pronoia må have haft en militær karakter fra starten, når det havde det i det 14. århundredes Serbien; efter Hohlwegs mening er det ikke legitimt uden videre at gå ud fra, at en institution under sin udvikling bevarer sine grundtræk. Endvidere gør han opmærksom på, at man skal være forsigtig med at bygge for meget på terminologien i de berettende kilder, fordi de byzantinske historikere i regelen skyr fagudtryk og erstatter dem med omskrivninger eller udtryk lånt fra den antikke litteratur, eller dér, hvor de *anvender* fagudtryk overfører udtryk fra deres egen tid ved beskrivelsen af forhold i en tidligere periode. Selv i diplomer og lovttekster kan disse fænomener optræde. At tillægge et begreb som pronoia en ganske bestemt prægnant betydning er derfor en afgørende svaghed ved O.s analyse.

Hohlwegs egen konklusion er, at pronoiai i det 12. århundrede er blevet givet både til militære og civile og både til folk af høj og lav stand. Det eneste vi med sikkerhed kan sige er, at institutionen betegner en bortgivelse af statslige indkomster til modtagerne. Hvorledes disse pronoiai er beskafte i det 12. århundrede og under hvilke betingelser de bliver givet lader sig lige så lidt besvare som spørgsmålet om pronoiarernes sociale stand. At institutionen i det 13. og 14. århundrede fremtræder væsentlig klarere afgrænset og defineret giver os ikke ret til at bedømme dens karakter i det 12. århundrede ved en tilbageslutning fra hin epoke.

Hvordan har O. nu forholdt sig til denne kritik? Ja, som et enkelt eksempel kan nævnes en note i *Commune rurale* (p. 142, note 2), hvor han skriver, at I. Karayannopoulos (i ovennævnte værk fra 1959) »essaie, dans son travail par ailleurs faible, de mettre en doute le lien entre l'organisation des thèmes et la création des biens militaires»; en mere detailleret kritik af K.s synspunkter indlader han sig ikke på. Det kan på denne baggrund ikke undre, at samme K. i føromtalte anmeldelse af 3. tyske udgave af O.s *Geschichte* (jfr. note 3) med beklagelse må konstatere, at O. i vid udstrækning simpelthen har ignoreret kritikken, selv hvor den har påvist konkrete fejl. I nogle tilfælde har han under kritikkens pres valgt mere elastiske formuleringer af sine synspunkter, men uden at modificere dem væsentligt. Naturligvis er dette hans ret, men han burde dog tage det hensyn til sine læsere at forklare, *hvorfor* han ikke lader sig overbevise af de divergerende meninger: »Das Verwerfen gegenteiliger Auffassungen

⁹ Byz. Zeitschr. 60, 1967, pp. 288–308. – Hohlweg viderefører tildels tanker fremsat af P. Lemerle i Cahiers Civil. Med. 2, 1959, pp. 265–281: Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes.

durch ein Pauschalurteil ist gewiss der einfachere, aber nicht zugleich der richtigere Weg«.

Et punkt, på hvilket der mærkeligt nok ikke er rejst indvendinger mod O.s synspunkter, er axiomet om Lilleasiens fundamentale betydning for rigets styrke og regenerationsevne. Det er ubestrideligt, at Lilleasien er den kerne, ud fra hvilken regenerationen finder sted efter den arabiske invasion i det 7. århundrede. Men i det 7. og 8. århundrede var det byzantinske herredømme på Balkan praktisk taget udslettet, Lilleasien var simpelthen den eneste rigsdæl, der på dette tidspunkt kunne fungere som regenerationsbase. I det 9. århundrede flyttede folk fra Lilleasien til Grækenland for at styrke det græske befolkningselement der, og rigets stilling på Balkan styrkes gennem den energiske krigsførelse mod bulgarerne i sidste del af det 10. og første del af det 11. århundrede. På denne baggrund virker det ikke umiddelbart indlysende, hvorfor tabet af de indre dele af Lilleasien i sidste del af det 11. århundrede skulle være af så fundamental katastrofal karakter. Er rigets besiddelser på Balkan da virkelig af så ringe økonomisk og militær betydning sammenlignet med Lilleasien? Og hvor meget betød egentlig den tyrkiske besættelse af de indre dele af Lilleasien? Kejserriget Nikæa beherskede kun de nordvestlige dele af Lilleasien og formåede alligevel at genoprette riget, omend ikke i sin fulde udstrækning. Vi mangler en demografisk og erhvervsgeografisk analyse af rigets forskellige dele. Vi mangler en belystning af, hvad der egentlig skete ved den tyrkiske invasion i Lilleasien i 2. halvdel af det 11. århundrede, om befolkningen i de tabte områder gik tabt for riget eller om den flygtede til andre dele af dette, og i det sidste tilfælde om disse dele var i stand til at opsuge flygtningene, således at der fandt en stigning af produktiviteten sted. – Dermed være ikke sagt, at O.s these om Lilleasiens betydning *må* være forkert; men grundlaget for den har indtil nu hvilet på usikre geopolitiske betragtninger uden tilstrækkelig kildemæssig underbygning.¹⁰

Sammenfattende må man ud fra kritikken af O. konkludere, at hans model næppe lader sig opretholde i sin fulde skikkelse.^{10a} Men det har

¹⁰ Claude Cahen har med artiklen *La première pénétration turque en Asie-mineure (seconde moitié du XIe S.)* i *Byzantion* 18, 1948, pp. 5–67, givet en tungfordøjelig, men overordentlig givende indføring i en række af problemerne omkring den tyrkiske invasion i det 11. århundrede. Cahens arbejde har den særlige kvalitet, at det anskuer den nævnte invasion ud fra en almen centralasiatisk-nærorientalsk synsvinkel.

^{10a} En kritik af O.s these om tiden mellem 1025 og 1081 som en periode, i hvilken det civile og det militære aristokrati kæmper om magten og jorden under prisgivelse af statens interesser, er foretaget af Thorkild Kjergaard i en eksamensopgave ved Københavns Universitet januar 1970 (duplikeret). Der påvises heri logisk inkonsistens og terminologisk vaklen i O.s skildring af denne periode. Kjergaard fastslår, at O. forsøger at presse en bestemt politisk struktur ned over det 11. århundredes Byzans, en struktur, som i virkeligheden er i modstrid med de faktiske oplysninger, han giver i sin fremstilling. Konsekvensen af Kjergaards betragtninger er, at epoke-

været karakteristisk for den vesteuropæiske forskning, at den har angrebet enkelte sider af O.s system uden at underkaste det en kritisk behandling i sin helhed.

Den eneste helhedskritik af O.s system, suppleret med udformning af en alternativ model, er foretaget af den moderne sovjetiske forskning (ikke underligt, da O. og den sovjetiske forskning øser af samme kilde: den før-revolutionære russiske Byzansforskning). Man kan her i første række fremdrage M. V. LEVČENKO's anmeldelse af O.s *Geschichte* (Vizantijskij Vremenik II, 1949, pp. 322–37), hvori han kritiserer O. for at anse de store personligheder og ikke klasserne for de bestemmende faktorer i den historiske udvikling. I det hele taget har O. ganske overset klassekampaspektet i den byzantinske udvikling, således at fx. kampene mellem cirkuspartierne i det 4.–6. århundrede og den byzantinske billedstrid i det 8.–9. århundrede kommer til at fremtræde som politiske, henhv. religiøse stridigheder og ikke som udslag af fundamentale modsætninger mellem klasserne i det byzantinske samfund. Naturligvis kritiseres O. for at have benægtet eksistensen af en fri landsbykommune af slavisk oprindelse med kollektiv ejendomsret og regelmæssigt tilbagevendende omfordeling af jorden (en russisk these), men desuden for at lade feudaliseringsprocessen og den sociale differentieringsproces begynde for sent, nemlig i det 9. århundrede. Endvidere kritiseres han for at indtage en fjendtlig holdning til de social-revolutionære bevægelser især i den senbyzantinske periode.

Den officielle sovjetiske opfattelse, således som den kommer til orde i nævnte anmeldelse i, artiklen *Vizantija* i 2. udg. af *Bol'saja sovjetskaja encyklopedija*¹¹ eller i Z. V. UDAL'COVA's artikel *Les problèmes fondamentaux de la byzantinologie et la science historique soviétique* (*Byzantinoslavica* 17, 1956, pp. 195–219), kan resumeres som følger:

Mens den vestlige borgerlige Byzansforskning i den byzantinske historie forsøger at finde en retfærdiggørelse af bourgeoisiets stræben efter et terroristisk diktatur og derfor dyrker den byzantinske stat med dens stramme bureaukrati og despotiske udbytning og undertrykkelse af masserne, er Byzans for den sovjetiske forskning historien om klassernes kamp i et samfund, der i sit eksistensforløb bevæger sig fra slaveholdersamfundet over feudalsamfundet til den begyndende kapitalisme; sidstnævnte kvæles imidlertid i fødselen ved den osmanniske erobring, der for århundreder konserverer de værste sider af den feudale samfundsordning. Som hos O.

grænsen ved 1025 ikke holder og at frontstillingen: *statsmagt* contra landaristokrati fortsat er gældende ind i 2. halvdel af det 11. århundrede.

¹¹ Bd. 8, Moskva 1951. Oversat til tysk i *Berliner Byzantinische Beiträge* 4: *Aus der Sowjetbyzantinistik. Eine Auswahl prinzipieller Beiträge*, hrsg. v. Johannes Irmscher, Berlin 1955, pp. 50 ff. – Fornylig har det sovjetiske Videnskaberne Akademi udgivet en 3-binds »Istorija Vizantiji«, som imidlertid endnu ikke er kommet mig i hænde.

er Byzans' historie en stort anlagt tragedie, men historien er anskuet ikke fra statens, men fra massernes standpunkt. Som hos O. er det de indre mere end de ydre faktorer, der bidrager til rigets fald, men baggrunden for den indre styrke i den ældre periode er først og fremmest skabt ved den slaviske indvandring; den giver statsmagten chancen til at reorganisere økonomi og militærvæsen på basis af den frie bondestand; dog spiller det for rigets reorganisation også en betydelig rolle, at Byzans i modsætning til det, der engang var de vestlige områder af Romeriget, ved overgangen fra oldtid til middelalder var i besiddelse af et tæt net af økonomisk stærkt udviklede bysamfund.

Slavernes indvandring omkr. år 600 betegner sammenbruddet for slaveholderstaten (der havde fået sit mest prægnante udtryk i Justinians store lovsamlinger med deres forsøg på at konservere slaveholdersystemet samt i denne kejsers erobringspolitik, der tjente samme formål. Slavernes indvandring blev understøttet af den indfødte befolkning, der i dem så befrielse for slaveri og skatteæg. Storgodsejernes herredømme brød helt eller delvis sammen. Den slaviske landsbykommune med dens fælles ejendomsret til jorden bredte sig. Den stramme, centraliserede forvaltning forsvandt og erstattedes af en løsere, mere decentraliseret struktur, hvis enhed på det lokale plan var *landsbyen*, på det overordnede plan *militærprovinsen* (themet). Landsbyfællesskabets fribønder udgjorde nu statens skattemæssige og militære grundlag.

Hen mod år 700 gør der sig imidlertid stærke tendenser gældende i retning af fællesejendommens tilbagegang til fordel for den private ejendom og en dermed sammenhængende stærk social differentiering; en klasse af fattige bønder, der ikke havde kapital nok til at bearbejde deres jordlodder, dannede basis for et opsving for den store jordejendom (der hovedsagelig var i hænderne på hof-adel, officerer og klostre). Massernes kamp mod udbytningen udfoldede sig i tiden fra det 8. til 1. halvdel af det 9. årh. i form af »en social bevægelse, der er kendt under navnet »Billedstormen««. ¹² Kejserne følte sig tvunget til at støtte masserne i kampen mod klostrene, og dele af provinsadelen sluttede sig til denne kamp. Men da formålet for de herskende: stækkelsen af klostrenes økonomiske og politiske magt, var nået, svingede man om og indtog en fælles holdning til værn for privilegierne overfor massernes truende revolutionære holdning. En række oprør i det 9. og 10. årh., der blev skånselsløst nedkæmpet, vidner om denne kamps bitre og kompromisløse karakter. Nedkæmpelsen af oprørerne åbnede vejen for en skånselsløs feudaliseringsproces, der tilsidst i det 13. årh. havde gjort så godt som alle bønder til livegne fæstere. ¹³

¹² Jfr. Aus der Sowjetbyzantinistik, p. 57. – Man betragter altså det religiøse indhold i kampen om billederne som hel eller delvis staffage.

¹³ Den sovjetiske forskning har således fundet en logisk forklaring på det vanskelige

Feudaliseringsprocessen ødelagde (som hos O.) rigets finansielle og militære grundlag, hvilket viste sig ved de militære modgange allerede i det 9. og 10. årh.s første halvdele. At der i samme århundreders anden halvdele skete en kraftig ekspansion, betragtes som kortvarige succes'er uden indre stabilitet og bl.a. betinget af gunstige udenrigspolitiske konjunkturer.¹⁴ Styrkelsen af riget efter forfaldet i det 11. årh. tilskrives dels korstogene, dels Komnenos-dynastiets forøgelse af lejetropperne, styrkelse af det bureaukratiske apparat og alliance med feudaladel og italienske sørepublikker. Netop disse forhold skærpede klassemodsatningerne overordentlig stærkt; skattetryk og grusom udbytning fra feudalherrerne side førte til affolkning af særlig hårdt belastede områder og til hyppige opstande, både rettet mod feudalherrerne og mod de italienske købmænds udbytning.

August 1182 lykkedes det plebs at styrte den latinervenlige formynderregering for den unge Alexios II og foretage en grusom afregning med de udenlandske købmænd. Støttet på masserne kom *Andronikos I* til magten, måske den eneste skikkelse på den byzantinske kejsertrone, der står med lidt af en helteglorie for de sovjetiske forskere. Han lettede skattetrykket, indskrænkede aristokratiets magt, forenkede administrationen og forsøgte at dæmme op for venezianernes og genuesernes indflydelse. En del af de byz. feudalherrer sammensvor sig da med italienerne, appellerede til Vilhelm II af Sicilien og udnyttede militær modgang for Andronikos til at så utilfredshed mod ham hos Konstantinopels plebs; følgen blev et oprør, der kostede kejseren livet, slægten Angelos kom til magten og ophævede Andronikos' reformer, hvorefter feudalsplittelsen fik frit løb og rigets ydre magt forfaldt. 1185 førte en folkelig befrielsesbevægelse til Bulgariens selvstændiggørelse. 1204 erobrede Konstantinopel af korsfarerne.

Den latinske erobring betyder feudaliserings endelige sejr, den feudale jordbesiddelse forøges i enormt omfang, de sidste rester af frie bønder bliver livegne, og fæsternes byrder forøges. Folkets situation forværres yderligere af fejder mellem feudalherrerne og invasioner fra nabofolk. Alt dette forstærkede klassekampen i det tidligere byzantinske område, især i de af korsfarerne besatte dele, hvor modsætningerne understregedes af de venezianske købmænds og ågerkarles hensynsløse udplyndring. At dele af riget kunne holde sig fri af fremmedherredømmet

spørgsmål, hvorfor billedstormen dør ud i det 9. århundrede. Men den forklarer ikke, hvorfor den største af opstandene, Thomas Slaverens i 820-erne, er billed**venlig** af karakter og rettet mod en billedfjendtlig kejser (det skulle jo helst have været omvendt). At se så kraftigt bort fra de religiøse momenter i billedstriden er nok at forenkle problemstillingen lovlig stærkt.

¹⁴ Et temmelig skruet synspunkt, der er en følge af, at man af ideologiske grunde har måttet sætte feudaliserings begyndelse væsentlig tidligere end den vestlige forskning.

skyldtes den seje modstand hos den lokale græsk-slaviske befolkning, først og fremmest i kejserriget Nikæa, på hvis territorium der endnu var rester af en fri bondestand tilbage. Denne bondestand var baggrunden for de nikæiske kejseres succes'er, idet de kunne finde understøttelse hos folkemasserne og udnytte disses had mod udbytterne, fordi de identificerede udbytterne med de udenlandske undertrykkere. Det var folkemassernes patriotiske opsving og ikke, som de borgerlige historikere påstår, en formodet demokratisk politik fra kejsernes side, som førte til at de byzantinske feudalherrer fik mulighed for at besejre deres latinske modstandere. Sejren førte da også til den byzantinske feudaladels styrkelse og nedbrydelsen af de resterende dele af den frie bondestand også i staten Nikæa.

Det restaurerede byzantinske imperium efter 1261 gøres til genstand for en særlig interesse, idet man her mener at kunne spore kimen til en kapitalistisk udvikling på land og i by – en udvikling, som dog når til en brat afslutning ved den tyrkiske erobring. Denne erobring lettedes i høj grad af den turkofile indstilling hos en del af overklassen; dette forræderi forvirrede folkemasserne og lammede deres modstand mod tyrkerne. Efter de sovjetiske forskeres mening har de borgerlige historikere almindeligvis sat de udenrigspolitiske årsager til Byzans' endelige fald på førstepladsen. De marxistiske sovjetiske historikere mener imidlertid at have vist – idet de dog ikke underkender betydningen af de udenrigspolitiske faktorer – at den byzantinske stats økonomiske nedgang, den byzantinske bondestands og bybefolknings nød, skærpelsen af klasse- og partikampene og de endeløse stridigheder mellem feudalherrerne indbyrdes gjorde riget svagt og lettede dets erobring af tyrkerne.

Følgende den almindelige tendens står også i den senbyzantinske periode oprørsbevægelserne i centrum for den sovjetiske forskning, og denne periode har den særlige interesse, at man i perioden 1342–49 træffer en revolutionær regering i Thessaloniki, ledet af et radikalt munkeparti, Zeloterne, som inddrager både de verdslige og de gejstlige storbesiddelser. Heller ikke O. fornægter eksistensen af denne »Thessalonikirepublik«; men mens han bedømmer den negativt og fæstner sig ved revolutionsregeringens voldsmetoder, ser de sovjetiske forskere »Thessalonikikommunen« som et sundhedstegn. Mens O. bedømmer den stigende selvstændiggørelse af de byzantinske provinsbyer som et negativt tegn, et symptom på centralmagtens tiltagende svækkelse, ser de sovjetiske forskere også i dette et sundhedstegn. Her træder den afgørende forskel i synspunkterne frem. For de sovjetiske forskere er det den byzantinske stats centraliserede, despotiske og korrupte forvaltningsapparat, der sammen med de besiddende klassers hensynsløse udbytning er skyld i det byzantinske riges forfald. Tragedien ligger ikke i, at forfaldet var uundgåeligt, men i at forfaldet havde kunnet undgås, hvis de folkelige bevægelser havde haft held til at splitte overklassen. I stedet blev det de be-

siddende, der støttet på de indtrængende udlændinge splittede og underkuede folkemasserne.

Det kan på denne baggrund ikke undre, at det ikke mindst er i udforskningen af den senbyzantinske periode, den sovjetiske forskning har indlagt sig fortjenester. Et centralt værk i denne forbindelse er O. P. KAŽDAN: *Agrarnye otnošeniya v Vizantii v XIII–XIV vv.* (Agrarforholdene i Byzans i det 13.–14. århundrede), Moskva 1952, som tillige er typisk for det politisk-videnskabelige klima i tiden før Stalins død; læseren må kæmpe sig igennem hyppige og lange citater af Marx, Engels, Lenin og Stalin, men trods det dogmatiske apparat er der mange værdifulde ting at hente. Under den dogmatiske overflade har der da også i de sovjetiske tidsskrifter kunnet finde hede debatter sted, som ikke blot er endt med fordømmelse af den politisk svagere part. Stemningen er yderligere blevet afslappet i tiden efter Stalins død; fru Udal'cova kan da også slutte sin ellers noget krigeriske artikel fra 1956 med ordene: »Il n'y a pas de doute que les échanges scientifiques entre les savants étrangers et nos byzantinistes, fondés sur la compréhension mutuelle et la collaboration la plus franche, seront d'un grand profit pour nos savants«.

En lignende udvikling har kunnet iagttages i Bulgarien, hvor man bl.a. i *Byzantinoslavica* 17 (1956) træffer en glimrende og engageret artikel af D. ANGELOV (den bulgarske byzantinistiks førstemand i dag): *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs* (pp. 220–275), i hvilken han går ud fra thesen om en betragtelig økonomisk fremgang hos Balkanfolkene i det 13. og 14. årh. og derefter detailleret uddyber de gradvise ændringer som følge af den osmanniske erobring. Hans artikel, der er helt uden polemik mod vestlige forskere (og iøvrigt i høj grad benytter »borgerlig« litteratur), munder ud i en konklusion, der ligger i naturlig forlængelse af det officielle sovjetiske standpunkt: Tyrkernes erobring af Balkanhalvøen betyder ikke blot masseødelæggelse af produktionskræfterne, affolkning af de besatte territorier, reducering af den kristne befolkning til slaveriets stade og tvangskolonisatoriske foranstaltninger, men også etableringen af et nyt feudalt system, der ganske vist ikke adskiller sig principielt fra det feudalsystem, der eksisterede i Balkanstatene på tidspunktet for erobringen, men som i sammenligning med det var præget af tøjlesløs og barbarisk vold og udnyttelse.^{14a}

Af en lignende karakter er rumæneren E. FRANCES' *La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles* (*Byzantinoslavica* 16, 1955, pp. 76–96). Han analyserer feudaladelens forhold til byerne i det nævnte tidsrum og når til det resultat, at byernes emancipation i det 13. årh. ikke er nogen emancipation fra feudaladelen, da det i virkeligheden er den, der er

^{14a} Af Angelovs rige produktion bør endvidere fremhæves hans »Istorija na Vizantija« (Sofia, flere udgaver fra 1949), som imidlertid – i lighed med mange andre af hans arbejder – kun foreligger på bulgarsk.

bestemmende også i byerne: det store domæne er ikke nogen selvforsynende enhed, det er bundet til markederne i byerne, ja, feudalth Herren bor i regelen ikke i en borg på sin jord, men i byen, og hans ejendom omfatter ikke blot et landområde, men også forarbejdnings- og afsætningsfaciliteter i byerne. I Byzans er der intet skel mellem patriciat og landadel.

De bystater, der dukker op igen på dette tidspunkt efter at have været forsvundet siden de makedonske kejseres epoke, bliver derfor organer, der udtrykker provinsaristokratiets interesser. Hvor der eksisterer folkeforsamlinger, består disse ikke af hele befolkningen uanset stand, men af lokal adel, byens embedsmænd og tropperne i byen. I det 14. årh. ser vi imidlertid en udvidelse af disse folkeforsamlinger til også at omfatte gejstlighed, handlende og håndværkere, måske endda den jævne befolkning. I stigende grad synes byernes borgerskab også at emancipere sig fra landadelen, hvilket ses af, at der først gennemføres foranstaltninger for at hindre, at adelens fæstebønder stikker af til byen, mens der senere tværtimod gennem privilegier gives byerne ret til at yde bortløbne fæstebønder asyl. Fra slutningen af det 14. årh. sker der en kontinuerlig forøgelse af bybefolkningens betydning økonomisk som politisk; feudaladelen er i defensiven.

Kunne byerne nu have udgjort det nye fundament, på hvilket den byzantinske stat ville være i stand til at reorganisere sig? Nej, trods alt ikke. Regeringen var bundet af traktaterne med de italienske søfartsrepublikker, og selv om bybefolkningen chikanerede og overfaldt udenlandske købmænd og ofte tvang regeringen til at foretage indskrænkninger i disses virksomhed på trods af traktatlige forpligtelser, var regeringens handlefrihed såre ringe. Faktisk betød dens afhængighed af italienerne, at disse gennem pression over for statsmagten var i stand til at afværge enhver alvorlig trusel mod deres kommercielle herredømme. Samtidig betød den tyrkiske invasion og pirat-uvæsenet en svækkelse af byernes mulighed for en selvstændig udvikling.

MED behandlingen af byernes skæbne i den senbyzantinske periode er vi nået over til det handelsmæssige og sømilitære aspekt af problemet »Byzans' storhed og fald«. Det vil her være naturligt at tage udgangspunktet i HENRI PIRENNES berømte these om middelhavshandelens sammenbrud som følge af den arabiske invasion og den deraf følgende aflukning af Vesteuropa fra Østeuropa og fra Orienten (og deraf følgende udvikling af et Frankerrige uden for rammerne af den gamle mediterrane enhedscivilisation). Pirennes opfattelse blev i nogen grad modificeret af ROBERT A. LOPEZ i hans studie *Mohammed and Charlemagne. A Revision* (Speculum 18, 1943), hvori han påviste, at det ikke var den arabiske erobring som sådan, men først handelskrigen imellem Byzans og araberne fra omkring år 700 med den deraf følgende handelsblokade, der medførte

middelhavshandelens standsning. Denne these videreførtes og udbyggedes af A. R. LEWIS, som i sin *Naval Power and Trade in the Mediterranean* (Princeton 1951) understregede den byzantinske rolle i dette spil: det var Byzans, der gennem sit herredømme over havet og gennem sin konsekvent gennemførte blokadepolitik overfor araberne og senere overfor andre fjender som longobarderne og de karolingiske frankere forårsagede middelhavshandelens ødelæggelse og Vesteuropas isolation – på længere sigt imidlertid Byzans' udelukkelse fra den øvrige middelhavsverden, da der blev optaget direkte kontakt mellem Frankerriket og araberne. For ham står Byzans indtil 827 med herredømmet på havet (og dermed med ansvaret for dets udnyttelse), først derefter – i perioden 827–960 – er det araberne, der behersker havet.

Den væsentligste baggrund for den byzantinske flådes nedgang fandt Lewis i visse indre forhold, som imidlertid stod i forbindelse med udenrigspolitikken: den kejserlige blokadepolitik gjorde søfolkene i provinsen til modstandere af kejseren og fik dem til at støtte oprør mod ham; dette førte under Thomas Slaverens opstand i 820'erne til en regulær kamp mellem den kejserlige centralflåde og provinsflåden sluttende med provinsflådens nederlag og tilintetgørelse. Mest skæbnesvangert var imidlertid de økonomiske virkninger af kejserens politik, idet den affødte økonomisk passivitet – den afholdt den græske købmand fra at handle og fra at bringe maritim styrke ud i periferien af den byzantinske verden. – Alt i alt medførte den byzantinske kontrol over Middelhavet i det 8. århundrede en økonomisk depression, der omfattede alle områder ved Middelhavet; tilintetgørelsen af den byzantinske sømagt medførte derimod en ikke tidligere set velstand i det vestlige Nordafrika og i Spanien.

I perioden 960 til 1043 genrejstes den byzantinske sømagt under det makedonske dynasti, og samtidig svækkedes den muhammedanske sømagt, idet fatimidedynastiet flyttede sit hovedsæde fra Tunesien til Ægypten og der samtidig dukkede nye vigtige sømilitære faktorer op i det vestlige og centrale Middelhav: normannerne og de italienske handelsrepublikker. Den nye byzantinske svaghedsperiode i det 11. århundrede førte derfor til disse magters dominans i hele Middelhavsområdet.

Lewis' betragtninger er på hver sin måde blevet videreført af Héléne Ahrweiler og Ekkehart Eickhoff. HÉLÈNE AHRWEILER har i *Byzance et la mer* (Paris 1966) koncentreret sig om det sømilitære aspekt, men udbygget dette til en analyse af den byzantinske sømagt, dens organisation og virke i hele rigets eksistensperiode. Hun viderefører tanken om en grundlæggende forskel mellem central- og provinsflåde og inddeler den byzantinske flådepolitik i offensive faser, hvor centralflåden prioriteres på provinsflådens bekostning, og defensive faser, hvor hovedvægten ligger på provinsflåden. Forfatterindens sympatier ligger så afgjort hos provinsflåden og den defensive politik; efter hendes mening var de store offensive

flådeforetagender til mere skade end gavn, ja, stundom direkte katastrofale, idet de overspændte rigets ressourcer og førte til farlige engagementer, som riget havde gjort klokest i at afholde sig fra, da resultaterne ikke kunne stå mål med indsatsen og måtte være af forbigående karakter (det er her i første række rigets italienske politik i 9.–11. århundrede, forfatterinden fordømmer). Endvidere førte den offensive flådepolitik til en farlig svækkelse af provinsflåden, idet denne blev tappet for skibe og mandskab, og dette fik også handelsmæssige konsekvenser, da provinsflådens mandskab igen var involveret i handelsskibsfarten. Fru Ahrweilers bidrag til forfaldsproblematikken er i virkeligheden en art hybris-teori, idet rigets forfald og tilintetgørelse i første række tilskrives den skæbnsvangre *Grande Idée* om tilbageerobringen af de vestlige Middelhavslande, som førte til en negligering af rigets naturlige mål: konsolideringen og forsvaret af besiddelserne i det østlige Middelhavsområde, herunder især Lilleasien. Da hun tillige mener, at rigets sundhed er baseret på den i thener organiserede og med soldaterbønder bemandede provinsflåde, er der tale om et betydeligt slægtskab med Ostrogorskis Byzanssyn; også indignationen har hun til fælles med O.

Fru Ahrweiler overser imidlertid efter nærværende forfatters mening én meget betydningsfuld ting: at den offensive flådepolitik havde et væsentligt strategisk formål, når talen er om Syditalien og Sicilien: at sikre Balkanhalvøens vestflanke. Da det endelig var lykkedes normannerne helt at trænge byzantinerne ud af Syditalien ved erobringen af Bari 1071, skulle der ikke gå lang tid, før de gjorde landgang ved Dyrrakhion og trængte dybt ind i det byzantinske Balkan; det samme kunne være blevet konsekvensen af en arabisk erobring af hele Syditalien. Desuden kan man vel næppe se bort fra den søstrategiske fordel, der lå i at besidde begge sider af Otrantostrædet. Jeg kan personlig ikke frigøre mig fra den fornemmelse, at forfatterinden har presset sin model for kraftigt og for ensidigt igennem.

En efter min mening væsentlig mere afvejet og nuanceret skildring af den sømilitære problematik giver EKKEHARD EICKHOFF i *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland* (Berlin 1966). Som det fremgår af titlen, lægges der stor vægt på den islamiske flådeudvikling, ja overhovedet på den politiske udvikling i de islamiske stater ved Middelhavet, og værket er allerede herigennem af overordentlig stor værdi. Men samtidig giver det en indgående behandling af de søstrategiske forhold i hele Middelhavet – med den byzantinske »slagskibs« (dromone) flåde som den egentlige hovedperson; karakteristisk for fremstillingen er overskrifter som »Einleitung – Das Dromonen-Reich« og »III. Kapitel – Die Rückkehr der Dromonen«. Han anser den kejserlige centralstyrke for flådens vigtigste element, men ser den og provinsflåden som naturligt samarbejdende partnere under fælles overkommando. Den byzantinske flåde betragtes iøvrigt i sin helhed som *defensiv* af karakter.

Det afgørende problem i den mediterrane søkrigsførelse er efter E.s mening besiddelsen af Sicilien; thi med denne følger kontrollen med det vestlige Middelhav. Kampene om Sicilien bliver dermed sat ind i et andet perspektiv end hos Héléne Ahrweiler, bliver opfattet som det byzantinske maritime Middelhavsherrerødmes eksistenskamp. (Samme problemstilling bliver i mindre skala gjort gældende for kampene om Kreta). – Et særlig interessant afsnit i E.s værk er *Der »Eiserne Vorhang« im Mittelmeer* (pp. 265–71), i hvilket han udtrykker en stilling til Pirennes these, der ligger i forlængelse af Lopez' ovenfor omtalte: det er ikke arabernes erobring som sådan, men den byzantinske handelskrig ikke blot mod araberne, men også mod det longobardiske kongerige og senere det karolingiske kejserrige, der skaber et »jernetæppe« i Middelhavet fra ca. 700. Ofte var forbindelserne mellem karolinger og kaliffer nærmere end mellem karolinger og Byzans – og karakteristisk nok drog gesandtskaberne mellem førstnævnte gennem Nordafrika. Middelhavsområdets handel blev ikke ødelagt, men blot forvredet af den byzantinske handelskrig og de arabiske modforanstaltninger; hovedvægten kom til at ligge på landruterne og de kortere søruter. Dette gav først og fremmest de italienske handelsrepublikker (der i teorien stadig var byzantinske) store muligheder som formidlere mellem de forskellige Middelhavsstater, og senere som dominerende sømagter.

E.s bog er en mærkelig bog. Rig på værdifulde detaljer og perspektivrige betragtninger, Byzans-venlig og Byzans-kritisk på samme tid, men uden fordømmelse over for nogen. E. betragter udviklingen i Middelhavsområdet, herunder den byzantinske tilbagegang, som naturlig; men han mener alligevel, at udviklingen kunne være blevet en anden, hvis der havde været mere kompetente forsvarere af den nyligt genvundne sicilianske østkyst i 1042; at dette faktisk ikke var tilfældet, må her nok tilskrives mere psykologiske faktorer, »denen oft ein tiefer historischer Sinn zugrunde liegt« (herefter drages en ovovet parallel til Venezias tab af Morea til tyrkerne i 1715). Vi berører her bogens svagheder: tilbøjeligheden til svævende filosofien, søgt parallellisering og irrelevant digression. Sammen med den til tider måske lidt overflødige detailrigdom trætter de læseren, men kan dog ikke tilsøre bogens mange kvaliteter.

Mere stringent, men samtidig langt mere ensidig, er til gengæld ROBERT A. LOPEZ' originale bidrag til forfaldsproblematikken: *The Dollar of the Middle Ages* (Journal of Economic History 11, 1951), hvori han giver den stabile byzantinske valutakurs og stive kreditpolitik hovedskylden for økonomisk stagnation og tilbagegang. Han bringer her moderne betragtninger om inflations gavnlige virkninger for økonomisk vækst ind i billedet og kritiserer riget for at gribe til denne foranstaltning ikke i sin ungdom, men i sin alderdom – „an age when stimulations are dangerous“. Om skattepolitikken mener han, at siden den „hindered the accumulation of capital in private hands, it was a serious obstacle to economic growth“.

Byzans står for ham som en stat, der har gjort sig til kreditornation for andres handel i stedet for selv at ekspandere på det handelsmæssige område og styrke sin eksport. – Lopez' these er fristende i sin klare analogi til økonomiske teorier i vor tid. Samtidig er den dog ikke fri for at virke noget anakronistisk. Og fremfor alt hviler den på det tyndest tænkelige kildegrundlag. Det er jo ikke nok blot at betragte den byzantinske *nomisma's* guldindhold (som med få undtagelser holdt sig stabilt indtil Michael IV's regeringstid (1034–41));¹⁵ møntens købekraft, antallet af i omløb værende betalingsmidler og omløbshastigheden må også tages i betragtning. Og her står vi i en kildemæssigt ret fortvivlende situation.

Det bedste forsøg, der indtil nu er gjort på at skrive en byzantinsk pris-historie er foretaget allerede 1932 af OSTROGORSKI i afhandlingen *Löhne und Preise in Byzans* (Byz. Zeitschr. 32, pp. 293–333). Han giver her en række prisopgivelser fra forskellige perioder af den byzantinske historie, men understreger samtidig vanskeligheden ved at trække paralleller mellem dem, endsige opstille indextal for møntens købekraft. Han anser det for naturligt, om mønten i Byzans havde en ringere købekraft end i lande med en svagere udviklet økonomi, men angiver ikke, i hvilken proportion dette skulle have været tilfældet. Rentens højde anser han ikke for egnet til at belyse købekraften, højst til at belyse forholdet mellem kapitalbehov og kapitalmængde. Det nærmeste, O. kommer til fastslåen af en prisudvikling, er i priserne for heste, okser og får, hvor der gennemgående synes at have været en behersket prisstigning fra det 7.–8. århundrede over det 10. til det 13. århundrede. O.s grundlæggende opfattelse er, at det er pengeøkonomiens udviklingsgrad, der bestemmer møntens købekraft.

Selvom man imidlertid skulle gå med til, at møntens guldindhold var af væsentlig betydning for takten i den økonomiske vækst, kan man næppe slutte fra stabilt guldindhold til stabil kurs; i sin *Muhammed, Karl den Store och Rurik* (Scandia 12, 1939, pp. 181–222) omtaler STURE BOLIN et fald i guldprisen i Kalifatet fra ca. 850, hvor de nubiske guldminer kommer under arabisk herredømme. Har dette forplantet sig til Byzans, har det i sine virkninger svaret til en let inflation (og der er intet i O.s prisopgivelser, der gør en sådan usandsynlig, snarere tværtimod).

Hvad den påståede stramme kreditpolitik angår, kan vi kun sige, at Byzans kun yderst sjældent og kortvarigt kender til renteforbud (og vi har ingen belæg for deres overholdelse). Tværtimod finder vi i perioden 6.–11. århundrede en glidning i den officielle maximalrente, således at den for handelsfolk stiger fra 8% over 8,33% til 11,11% (for folk i de højeste rangklasser var den det halve).¹⁶ Sandsynligheden taler for, at der er tale om efterjusteringer i takt med stigninger i den faktiske rente,

¹⁵ Jfr. Ph. Grierson: Notes on the fineness of the Byzantine solidus, Byz. Zeitschr. 54, 1961, pp. 91–97.

¹⁶ Jfr. Ostrogorski, *Löhne und Preise*, p. 308.

men kilderne tier herom. De af O. angivne eksempler tyder imidlertid på, at det har været normalt for næringsdrivende at låne penge til etablering og for småsparere at låne deres penge ud. Holder dette stik, kan man næppe fastholde tanken om et af manglende kreditmuligheder hæmmet erhvervsliv.

Hvad endelig den påståede kapitalakkumulation i statskassen angår, må det for det første fastslås, at der sjældent synes at have været et større kasseoverskud ved afslutningen af en kejsers regeringstid, for det andet, at vi faktisk ikke aner, *hvor hårdt skatterne hvilede på befolkningen* (at befolkningen følte et skattetryk har vi talrige vidnesbyrd om i kilderne). Endvidere kommer spørgsmålet om skatternes fordeling på de enkelte grupper i befolkningen. Hvor hårdt var fx. handel og håndværk ramt? Til sidst er der spørgsmålet om, hvor mange af statens penge, der gik ud i befolkningen igen, og hvilke grupper der først og fremmest profiterede heraf. Uden en klarlæggelse af disse problemer vil man vanskeligt kunne antage tanken om skattetrykket som generel årsag til økonomisk stagnation, så meget mere som vi ved, at der faktisk i perioden 8.–11. århundrede må have fundet betydelige kapitalakkumulationer sted på private hænder – ellers bliver landadelens opkøb af bondejord i denne periode helt uforklarlig.

Lad os slutte rækken af økonomiske forfaldstheser ved at se på den af JOHN DANSTRUP i 1948¹⁷ fremsatte: at det er *alliancen* mellem byzantinsk godsejeradel og italienske købmænd, der medfører statsmagtens svækkelse allerede fra det 10. århundrede. Baggrunden for denne alliance var adelsens bestræbelser for ikke blot at beherske landbrugsproduktionen, men også dennes afsætning ved at bringe markedspladserne ind under deres herredømme, subsidiært oprette nye markedspladser, de selv beherskede. Belægget for sin opfattelse finder Danstrup i en novelle af Basileios II fra 996, i hvilken der nævnes mange klager over, at købmændene forlader de gamle, etablerede markedspladser og åbner nye andetsteds; det bestemmes, at forflyttelse af markedsplads kun kan finde sted, hvis alle købmændene på det pågældende marked er enige om det. Ligeledes skal de samtykke i alle overdragelser af herredømmet over markedet fra én person til en anden (skal en markedsplads overgå fra en jævn mand til en »mægtig« skal der foruden enstemmighed foreligge et ældre privilegium, der tillader det). Danstrup følger derefter den parallelle vækst i de byzantinske godsejeres og de italienske købmænds rettigheder i de følgende århundreder. Hans fremstilling kulminerer i en analyse af kejser Manuel I's (1143–80) og hans efterfølgeres forsøg på at inddæmme handelsrepublikernes magt og rettigheder, samtidig med at man befandt sig i en penibel udenrigspolitisk situation mellem kejseren i Tyskland, normannerkongen på Sicilien og den seldjukiske sultan i Lilleasien. Danstrups studie på-

¹⁷ Manuel I's Coup against Genoa and Venice in the Light of Byzantine Commercial Policy, *Classica et Mediaevalia* 10, 1948, pp. 195–219.

peger her det helt utrolig ringe spillerum, den byzantinske politik havde i denne periode, og indebærer en opvurdering ikke mindst af den almindeligvis som totalt talentløs ansete kejser Isaak II Angelos (1085–95).

Værdien af Danstrups studie ligger først og fremmest i, at han giver en mere tilfredsstillende forklaring på baggrunden for rigets fald 1204 end den henvisning til Manuels overspænding af rigets ressourcer og de efterfølgende herskeres inkompetence, der almindeligvis benyttes som forklaring. Samtidig udgør den en meget fascinerende kombination mellem den agrarpolitisk-landmilitære og den handelspolitisk-sømililitære forfaldstese, hvor der ikke er tale om en underordning af den ene faktor under den anden, men om et hinanden gensidigt forstærkende spil mellem ligeberettigede faktorer. På denne baggrund virker frontstillingen kejser contra latinere + indfødte stormænd under Andronikos II (1082–85) helt naturligt. – Arbejdets svaghed ligger i det kildemæssige grundlag. Af konkret kildegrundlag for sin these angiver Danstrup faktisk kun ovennævnte novelle af Basileios II. Men problemstillingen fortjener at blive viderebehandlet – det skulle være mærkeligt, om man ikke i det mindste for tiden efter 1050 skulle kunne finde yderligere kilder til belysning af spørgsmålet, så meget mere som det af Danstrup behandlede kildemateriale kun dækker en del af det materiale, der idag står til forskningens rådighed takket være efterkrigstidens kildeudgivelser.

FREMSTILLINGEN har i det foregående været koncentreret om forfaldsproblematikken som den mest nærliggende og tilgængelige indgang til Byzansforskningens problematik. At der på denne måde er sket en indsnævring af problemkredsen, er denne artikels forfatter fuldt bevidst. Det skal i det følgende forsøges at påpege endnu nogle punkter, på hvilke der har gjort sig væsentlige problemer gældende for forskningen.

En ting, som det må være af væsentlig betydning for forskningen at klarlægge, er den politiske beslutningsproces i det byzantinske rige. Man må her konstatere, at der til trods for en intensiv forskning stadig er særdeles langt igen, dette ikke mindst fordi forskningen har haft en tendens til at koncentrere sig om at bestemme de enkelte embeders og titlers indhold og funktion på grundlag af de oplysninger, man kan hente ud af de officielle ranglister og embedsfortegnelser. På grundlag af de officielle oplysninger er man således almindeligvis nået frem til den opfattelse, at regeringscheffunktionen har tilhørt Prætorianerprefekten i den tidlige byzantinske, *Logothetēs tu dromu*¹⁸ i den middelbyzantinske og Storlogotheten i den senbyzantinske periode.

Mod denne metode har HANS-GEORG BECK i *Der byzantinische »Ministerpräsident«* (Byz. Zeitschr. 48, 1955, pp. 309–38) rejst væsentlige ind-

¹⁸ Titlen betyder egentlig blot »postminister«, men embedet omfattede også udenrigstjenesten. Se iøvrigt nedenfor.

vendinger. Beck mener ganske vist, at der må have været en ministerpræsidentfunktion i Byzans på grund af den kejserlige forvaltnings komplicerede karakter og det faktum, at adskillige kejsere mere regerede af navn end af gavn; men han vil ikke søge ministerpræsidenten blandt de embeder, der efter de officielle ranglister skal være de fornemste; for ganske vist nævner de byzantinske embeds- og ranglister lange rækker af embedsmænd og titelindehavere og beskriver til dels også deres beføjelser, men rangprincippet hindrer dem i at fortælle noget om beføjelsernes gensidige afgrænsning og gripen ind i hinanden; »Die Pyramide, die sie errichten, ist keine Pyramide der Gewalten sondern eine des Ansehens und der höfisch zeremoniellen Bedeutsamkeit«. Beck går i stedet til de betegnelser, der anvendes om centrale politiske skikkelser i de berettende kilder. Han slår her ned på to sådanne officieuse titulaturer: *mesazōn* (*mesiteuōn*) og *paradynasteuōn* – samt nogle længere udtryk, i hvilke begrebet *ta koina pragmata* eller blot *ta pragmata* forekommer.¹⁹ Hans kildegrundlag stammer hovedsagelig fra den senbyzantinske periode, men han mener at kunne følge udtrykkene tilbage over Nikæa-riget til den middelbyzantinske periode – *paradynasteuōn* sågar helt tilbage til det 4. århundrede, hvor det allerede »gang und gäbe ist, den leitenden Staatsmann als *paradynasteuōn* zu bezeichnen«. Beck bygger altså et sekundært uofficielt titelsystem op ved siden af det officielle, baseret på de byzantinske historikeres udsagn. Hans theses holdbarhed må derfor afhænge af to ting: om de byzantinske historikere havde tilstrækkelig politisk indsigt og dømmekraft til at afgøre hvem der sad i centrum af beslutningsprocessen – og om der virkelig kan påvises en fast og konsekvent politisk terminologi såvel hos den enkelte forfatter som hos alle forfattere i et bestemt tidsrum. Det sidste spørgsmål har beskæftiget Beck meget, og han lægger et betydeligt materiale frem til støtte for teorien om terminologisk kontinuitet og konsekvens; samtidig må han dog indrømme, at udtrykkene langtfra altid er entydige – det kan således ske, at de førnævnte udtryk anvendes på flere personer samtidig (Beck tolker dem så som »de personer, der havde kejserens øre«); eller også optræder de i forbindelse med funktioner af væsentlig ydmygere karakter (præsten som mellemmand, *mesiteuōn*, ved skriftemålet, *paradynasteuōn* anvendt om en slags adjutant). Endelig er der, især i de sammensatte udtryk, en betænkelig stor variationsbredde. – Beck har anført vigtige grunde imod at en fremragende stilling i det officielle rangsystem automatisk medfører en central position i den politiske beslutningsproces – men han går selv ud fra et ligeså absolut axiom: at historikeren er en pålidelig kilde til belysning af den reelle magtstruktur. Hans studie er imidlertid et spændende forsøg på at nå ud

¹⁹ *Mesazōn* (*mesiteuōn*) betyder ordret »en der formidler, en der er mellemmand«; *paradynasteuōn* betyder »medregerende«; *ta koina pragmata* betyder simpelthen »de offentlige anliggender, statssagerne«.

over den traditionelle opfattelse og præsentere et alternativ på helt nye præmisser.

En mere traditionel, men metodisk ikke mindre interessant studie er D. A. MILLER's *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period* (Byzantion 36, 1966, pp. 438–70). Miller tager i modsætning til Beck sit udgangspunkt i de officielle embedsliste, men benytter dem med stor varsomhed. Hans grundsyn på den byzantinske administrationshistorie er dynamisk: at embeder kan ekspandere ved at suge nye funktioner til sig og således stige i politisk betydning; omvendt kan et embede glide tilbage i betydning ved at få frataget sine tillægsfunktioner. Skal man søge indehaveren af regeringschef-funktionen, er det derfor ikke nok at fæste blikket på et bestemt embede, man må tage hele det konglomerat af funktioner og titler i betragtning, den pågældende embedsmand er i besiddelse af. Miller foretager følgelig en analyse af det sæt af magtbeføjelser og funktioner, der lægger sig omkring det oprindelige »postminister«-embede, således at dette for statsmanden Theoktistos (omkring midten af det 9. århundrede) kommer til at udgøre kernen i en veritabel regeringschef-funktion (kontrol med vejevæsen, transport, sikkerhedsvæsen, efterretningsvæsen, tolkekorps, diplomati og visse finanser samt ret til underskrivelse af dokumenter i kejserens navn); efter Theoktistos' fald 856 giver det imidlertid ikke nogen automatisk magtposition, det besættes gennemgående med trofaste bureaukrater, og da det beskrives i Konstantin VII's ceremonibog (fra 2. fjerdedel af det 10. århundrede) fremtræder det klart som et fagministerium med afgrænset ressort (post- og udenrigstjeneste). Ganske vist beklædes det i perioden 886–94 med en mand, der klart fremtræder som den mægtigste i riget efter kejseren: Stylianos Zautzes;²⁰ men »Stylianos' prominence was not based on his logothetship . . . but in fact was owing to the office/rank with which he had been invested at the same time, that of *protomagistros*« (pp. 465f.). Denne passus er ganske illustrerende for administrationshistorikerens vanskeligheder: en berettende kilde fremstiller Zautzes som den mægtigste mand i riget med ansvar for alle kirkelige og politiske forhold i året 886, det samme år hvor han udnævnes til *logothetēs tu dromu*. Er der nu her tale om en renaissance for dette embede, der bryder med dets karakter af rent fagministerium efter 856, skal vi forkaste den berettende kildes udsagn eller forsøge en tredie udvej? Miller griber her til den visselig meget fornemme *protomagistros*-titel, men at Zautzes' magtstilling skulle bygge på denne forbliver et ikke nærmere begrundet postulat. Miller's uforbeholdne godtagelse af *Vita Euthymii* fører endvidere til at han må afvise at Zautzes' udnævnelse til *basileopatōr* 896 (en specielt til ham skabt titel) kan have betydet nogen magttilvækst – ifølge *Vita Euthymii* var han jo allerede 886 i besiddelse af den største tænkelige magt.

²⁰ Kildegrundlaget er den hellige Euthymios' levned (»*Vita Euthymii*«), udg. af de Boor, oversat af P. Karlin-Hayter i *Byzantion* 25–27, 1955–57, pp. 1–172.

Det er således pudsigt at se, at Miller til trods for sit erklærede udgangspunkt i officielle embeds- og ranglister alligevel mener at måtte lægge så stor vægt på en berettende kildes udsagn. I sin bedømmelse af dette kildematerials pålidelighed ligger han altså i virkeligheden ganske på linie med Beck.

Selvom Miller's opfattelse af *dromelogothe*-embedets udvikling således kan synes noget løst underbygget rokker det dog ikke ved afhandlingens øvrige betydelige kvaliteter. Meget givende er hans analyse af det byzantinske tolkekorps' sammensætning og funktion. Men vigtigst er hans påvisning af, hvor flydende grænserne mellem de forskellige grene af forvaltningen er – man kan se civile embedsmænd optræde som hærførere i det 8.–10. århundrede, man kan se enkeltpersoner opbygge komplekser af embeder og funktioner, der opløses igen ved deres afsættelse eller død; det værste man kan gøre er at betragte disse personers »ben« som integrerede dele af deres hovedembede. Det er selvfølgelig misvisende at udpege det ene eller det andet embede som regeringschefembede – en sådan funktion er ikke afhængig af placeringen i det hierarkiske system, men af personen selv og hans stilling over for kejseren og kejserens gunst.

Konkluderende kan det om den forvaltningshistoriske problematik siges, at man nok er nået til en mere afvejet og kritisk holdning til det officielle kildemateriale, men at man endnu ikke har opnået en metodisk afklaring i spørgsmålet om udnyttelsen af de berettende kilder.

DER er et andet spørgsmål det ville være af central betydning at få nærmere klarhed over: hvad var egentlig gældende ret i Byzans i de forskellige epoker? Dette spørgsmål er i virkeligheden et af de mest intrikate indenfor byzantinistikken. Dets tilfredsstillende løsning ville fjerne meget af uklarheden ikke mindst indenfor den sociale og økonomiske historie, og ville give mulighed for at sondre mere systematisk mellem kilder der belyser den faktiske retstilstand og kilder der i virkeligheden kun kan tages som udtryk for lovgiverens intentioner. Savnet af en systematisk, metodisk tilfredsstillende moderne byzantinsk retshistorie er derfor overordentlig føleligt. Det er i virkeligheden rystende, så lidt systematisk litteratur der findes om emnet. Det, man har beskæftiget sig med, har været den romerretlige traditions udvikling og overlevering (hovedsagelig for romerrettens egen skyld), spørgsmålet om de billedstormende kejsers lovgivning har betegnet et brud med den justinianske retstradition eller simpelthen er en videreførelse af denne, spørgsmålet om *Nomos georgikos* (agrارloven)²¹ reflekterer oldslavisk ret, justiniansk ret eller ægyptisk ret, spørgsmålet om den handelslovgivning, der findes i *Eparchens bog* fra det 10. århundrede,²² er til gavn for staten eller for lavene – og så natur-

²¹ Jfr. note 6.

²² Sidst udgivet 1970 af I. Dujčev, *The Book of the Eparch* (indeholder facsimile af selve håndskriftet, J. Nicole's udgave fra 1893, Nicole's franske oversættelse fra 1894 og E. H. Freshfield's engelske oversættelse fra 1938).

ligvis dateringen af de udaterede love. Hvordan retten har virket i praksis har man ikke beskæftiget sig meget med til trods for at man fra det 11. århundrede og fremefter har et vist materiale af konkrete retsafgørelser. De forskere, der har anvendt retsstoffet, er i regelen gået ud fra en a priori godtagelse af lovenes udsagnsværdi for den faktiske retstilstand. Ostrogorski behandler fx. agrarloven som en ganske pålidelig afspejling af de sociale og økonomiske forhold på landet i den periode, han daterer loven til. Kejsernes love mod den store jordbesiddelse i det 10. århundrede regner han derimod for ineffektive, dels fordi de gentages hyppigt, dels fordi en antagelse af deres faktiske gennemførthed vil modarbejde O.s. these om en kraftigt fremadskridende feudalisering i samme århundrede. Jeg finder for så vidt O.s. opfattelse plausibel; men jeg sidder alligevel tilbage med en fornemmelse af, at det i højere grad er teorien der har bestemt vurderingen af kilderne end omvendt. Sjældent finder man hos forskerne så meget som ansatser til mere systematiske og metodisk tilfredsstillende kriterier for lovkildernes effektueringsgrad.

En meget kritisk indføring i den byzantinske retshistories problemer giver H. J. SCHELTEMA i den nye udgave af *The Cambridge Medieval History* (bd. IV, 2, pp. 55–77). Han kommer her bl.a. ind på retsmyndighedsproblematikken, til belysning af hvilken han inddrager en samling retsafgørelser, foretaget af en dommer i Konstantinopel kort før 1050.²³ Hans konklusion af dette materiale er imidlertid den noget nedslående, at dommeren synes at have truffet afgørelserne først på grundlag af, hvad han fandt ret og rimeligt, for så bagefter at finde belæg for afgørelserne i lovteksterne. Holder Scheltemas iagttagelse (som han selv ikke er uden forbehold overfor) stik, fører dette til en yderligere opvurdering af de faktiske retsafgørelses kildeværdi for retstilstanden på bekostning af lovteksterne – et forhold, der vil gøre vor viden om det byzantinske samfund endnu svagere funderet for perioden før ca. 1000, hvor retsafgørelsesmateriale i egentlig forstand mangler. Man må her så gribe til den meget usikre metode at gennemsnøge de berettende kilder for oplysninger om retstilstanden; også uanset holdbarheden af Scheltemas iagttagelse ville en systematisk undersøgelse af de berettende kilder ud fra dette synspunkt forøvrigt kunne være af stor betydning.

DEN byzantinske kunst er i sig selv så stort et område, at den egentlig burde gøres til genstand for en særlig oversigt. Den spænder over en række kunstarter med hver sine særlige karakteristika: arkitektur, mosaik, fresker, ikoner, bogmaleri, emaljearbejder, arbejder i guld, sølv og elfenben, kunstvævning, mønt- og seglbilleder. Af mere lettilgængelige forsøg på at sammenfatte alle disse genrer i én fremstilling kan nævnes DAVID

²³ Πείρα sive Practica ex actis Eustathii Romani, trykt bl.a. i Zepos, Jus graecoromanum IV, Athen 1931, pp. 1–260.

TALBOT RICE, *Byzantine Art* (Byzantinische Kunst)²⁴ og I. HUTTER, *Frühchristliche Kunst – Byzantinische Kunst*.²⁵ Talbot Rice har valgt at følge hver kunstarts udvikling for sig, mens I. Hutter har givet sig i kast med den ambitiøse opgave at skildre hver enkelt byzantinsk kunst- og kulturperiode under ét med inddragning af samtlige kunstarter. Talbot Rice's metode er den sikreste, men udelukker uundgåeligt en række perspektiver. Fru Hutters forsøg er interessant og inspirerende, men problemerne ved hendes metode ligger netop i periodiseringsproblemerne: for det første ser perioderne ikke ud til at være de samme for alle kunstarter, for det andet volder dateringerne (som i et arbejde af en sådan art må være af altafgørende betydning) ofte store problemer, ikke mindst når man savner sikre data og derfor må datere efter analogi, en metode der ikke mindst i den byzantinske kunst er farlig, fordi antikiserende og fornyende strømninger ofte udfolder sig side om side. Forsøgene på at inddele den byzantinske kunst i »renaissancebevægelser« med tilbagegriben til en hellenistisk-influert naturalisme adskilt af perioder med en mere stiliserende-monumental kunst, for slet ikke at tale om forsøgene på inden for de enkelte perioder at skelne mellem forskellige skoler og definere disses særpræg og proveniens, er i det hele taget et gennemgående træk ved den nyere byzantinske kunsthistorik, en tendens der hos forskere fra Balkanlandene ofte forstærkes af ønsket om at se netop deres forfædres skabende genius bag de store kunstværker fra det 11.–15. århundrede. Således har man for den sidste store byzantinske kunstepoke, den såk. Palaiologosrenaissance (13.–14. århundrede), villet skelne mellem to hovedskoler, den makedonske og den kretensiske (sidstnævnte senere omdøbt til den konstantinopolitanske), hvoraf den førstnævnte skulle være slavisk, den sidstnævnte græsk influeret (nogle har endda villet skelne mellem fire skoler i denne periode).

ANDRÉ GRABAR har i bogen *L'Art byzantin du Moyen Age (du VIIIe au XVe siècle)* (Paris 1963) vendt sig kraftigt mod troen på skoledannelser inden for den byzantinske kunst; han går så vidt, at han betragter den byzantinske kunst som et eget univers, meget lidt påvirkeligt over for regionale forskelle og politiske og sociale, ja selv religiøse strømninger. I sandhed en forbløffende konstatering af en forsker, der mere end nogen anden har formået at sætte kunsten i relation til den byzantinske civilisation som helhed og til den politiske historie.²⁶ Bogen rummer da også i sig selv iagttagelser, der i deres konsekvens modsiger hans nye these. Men

²⁴ 2. eng. udg., Penguin 1962, ty. udg. München 1964 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft Nr. 4195).

²⁵ Belsler Stilgeschichte, Bd. IV, Stuttgart 1968 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft Nr. 5522. IV).

²⁶ Jfr. værkerne *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, og *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957.

thesen må forstås som et forsøg på at vende forskerne bort fra dyrkelsen af lokale skoledannelser og over mod studiet af de fundamentale ikonografiske problemer inden for den byzantinske kunst.

Ganske overset har disse problemer dog ikke været. Som et eksempel kan nævnes forskningen omkring det byzantinske dommedagsbillede,²⁷ og CYRIL MANGOS' spændende forsøg på at opstille et ikonografisk program for mosaikudsmykningen af Hagia Sofia i Konstantinopel.²⁸ For senantikens vedkommende kan som eksempel nævnes den livlige diskussion om ikonografien på triumfbuen i Santa Maria Maggiore i Rom.²⁹ Men ikke mindst hvad de to sidste eksempler angår, har statsideologiske og kirkepolitiske betragtninger uundgåeligt måttet inddrages i analysen. Grabars bog har ikke formået at rokke ved resultatet af hans egen forskning: at kunsten er en af de vigtigste udtryksformer for den byzantinske civilisation og må tolkes på baggrund af denne i sin helhed.

SPØRGSMÅLET om en relation til den politiske sfære kan derimod vanskeligt gøres gældende for den byzantinske *kirkemusiks* vedkommende (af den verdslige musik er praktisk taget intet overleveret).³⁰ Kejser Leon VI (887–912) er udlagt som ophavsmand til nogle hymner, og en reform i den byzantinske nodeskrift og musikoverlevering i retning af større klarhed og uniformitet kan konstateres omkring 1050 og kunne muligvis sættes i forbindelse med de bestræbelser, der på dette tidspunkt udfoldedes af konstantinopolitanerpatriarken Michael Kerullarios for at tilvejebringe en stærk og ensartet byzantinsk kirke i jævnbyrdigt konkurrenceforhold til pavekirken; men dette er de eneste svage spor, der kunne tages til indtægt for en påvirkning fra den politiske sfære. Efter alt at dømme er den byzantinske kirkemusik et i sig selv hvilende fænomen. Regionale påvirkninger og forskelle har heller ikke kunnet påvises.

De forskningsmæssige problemer, der først og fremmest har stået i centrum for den byzantinske musikforskning, har været spørgsmålene om musikkens oprindelse, melodiernes kontinuitet og det tonale system. Inden for udforskningen af alle tre problemer kan man skelne mellem en græsk og en vesterlandsk »skole«.

Den græske skoles synspunkt er i korthed følgende: Den byzantinske musik er et hele, et kontinuum, fra englenes sang for hyrderne julenat til

²⁷ Jfr. B. Brenk, *Die Anfänge der byz. Weltgerichtsdarstellung*, *Byz. Zeitschr.* 57, 1964, pp. 106–26.

²⁸ Cyril Mango, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington 1962.

²⁹ Jfr. N. A. Brodsky, *L'Iconographie oubliée de l'arc Éphésien de Sainte Marie Majeure à Rome*, *Byzantion* 31, 1961, pp. 413–503.

³⁰ Den eneste større, samlede fremstilling af den byzantinske kirkemusiks og kirkepoesis historie er Egon Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2nd ed. Oxford 1961 – et på mange punkter omdiskutabelt værk. På dansk har Carsten Høeg med sin lille bog *Musik og digtning i byzantinsk kristendom*, København 1955, givet en kortfattet, men overordentlig inspireret og fængslende introduktion til emnet.

den nutidige græske kirkesang. – Tonalitetsmæssigt bygger musikken på den antikke græske musik; dette forklarer, hvorfor den græske kirkesang idag afviger fra det vesteuropæiske tonesystem (det der groft taget repræsenteres af tonerne på et klaver) ved foruden hel- og halvtoner at have både meget små tonetrin og forstørrede intervaller. Naturligvis må så også den middelalderlige byzantinske musik have haft de samme tonalitetforhold; de forsøg, der fra vesterlandsk side gøres på at overføre byzantinske melodier til normalt 5-liniet nodesystem er følgelig komplet fejlagtige og vildledende. – At melodierne til de liturgiske tekster ser anderledes ud idag end i middelalderen er intet argument for, at det ikke er de samme melodier. Kirkesangen har nemlig to kilder: nodeskriften og den mundtligt overleverede *exēgēsis* (fortolkningspraksis). Også af denne grund må man altså fra græsk side afvise forsøgene på at transskribere byzantinske melodier til vesterlandsk nodesystem: det kan kun blive det sørgelige skelet af en rigt forsiret melodi.

Med hensyn til *musikkens oprindelse* har CARSTEN HØEG i en artikel i *Byzantion* 25–27 (1955–57)³¹ taget afgjort afstand fra tanken om, at den antikke græske musik skulle være moder til den byzantinske kirkesang. Han ser al kristen kirkesang vokse ud af den jødiske tradition, synagogesangen, og ser beviset bl.a. i det nære slægtskab mellem denne gudstjenesteform og den kristne, mens den antikke græske gudsdyrkelse har haft en væsentlig anden karakter. Ganske vist udelukker han ikke, at der kan have været tale om påvirkning fra den ældre græske musik hos forskellige menigheder i den oldkristne kirke, men klostrenes strenge regulering af gudstjenesteformen trængte efterhånden eksperimenterne og de hedenske påvirkninger tilbage. – Høegs bevisførelse bevæger sig på et ret generelt plan, og man kan hævde, at han er for dristig i sine slutninger på et spinkelt og ubestemt materiale. Men det er trods alt efter nærværende forfatters mening det mest overbevisende, der hidtil er fremkommet om dette spørgsmål.

Med hensyn til *melodiernes kontinuitet* er man fra vesterlandsk side traditionelt gået ud fra, at melodierne er blevet sunget, som de er blevet skrevet; hvorfor skulle man ellers have lagt så stort arbejde i at udarbejde en udførlig nodeskrift? Konsekvensen af dette synspunkt bliver imidlertid, at det musikalske repertoire er blevet helt ændret og udskiftet i tidens løb, idet den samme liturgiske tekst skifter neumer fra nedskrift til nedskrift og de moderne nedskrifter tilsyneladende intet har til fælles med de middelalderlige udover enkelte overfladiske ligheder.³² Et forsøg på at slå

³¹ Pp. 383–412: Les rapports de la musique chrétienne et de la musique de l'antiquité classique.

³² Om kontinuitetsproblemerne og forholdet mellem skriftlig og mundtlig tradition har Oliver Strunk ved byzantinistkongressen i Ohrid 1961 (*Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines* I, pp. 365–73) fremsat nogle vigtige principielle betragtninger.

bro mellem græsk og vesterlandsk opfattelse blev foretaget af M. PH. DRAGOMIS i *Studies in Eastern Chant I* (London 1966),³³ i hvilken han forsøger at føre en række melodiers tonale skelet og en række af deres musikalske elementer tilbage fra nutiden til det 13.–14. århundrede. Hans these er, at der nok sker en udvikling af melodierne i tidens løb, men at grundstrukturen og en del af formelapparatet videreføres uændret fra middelalderen til idag. Dragoumis' resultater virker særdeles plausible; men mod undersøgelsen kan indvendes, at den kun behandler et ganske lille udsnit af den enorme byzantinske musiktradition.

I spørgsmålet om det *tonale system* er man i den vesterlandske forskning gået ud fra den antagelse, at den byzantinske musik (og den med denne beslægtede gregorianske) er bygget op på det diatoniske princip (d.v.s. at den groft taget bygger på den tonerække, der opstår ved at spille på et klavers hvide tangenter). OLIVER STRUNK mente endog at kunne føre afgørende bevis for denne antagelse, dog med den modifikation, at man enkelte steder måtte forestille sig et fis eller b indsat i stedet for f, henhv. h.³⁴ Hans indgående og i sig selv ganske overbevisende analyse af det byzantinske tonesystem er blevet videreført og i nogen grad modificeret af CHR. THODBERG og JØRGEN RAASTED, der under delvis forskellige synsvinkler, men begge under inddragelse af et kolossalt materiale, er nået frem til mere komplicerede modeller for det byzantinske tonesystem, men stadig inden for rammerne af vesterlandsk tonalitet.³⁵

Men hvor stammer den afvigende *nygræske* tonalitet fra, hvis man i middelalderen har haft et tonesystem som det af den vesterlandske forskning antagne? Ja, her har man peget på den nærliggende parallel til orientalsk, først og fremmest arabisk musik. Den nygræske toneskala skulle altså være en arv fra tyrkertiden. At en sådan betragtning ikke har fået nogen velvillig modtagelse i græske kirkelige og nationale kredse, kan ikke undre. Den naturlige konsekvens af det græske syn med dets fastholden af kontinuiteten fra antikken skulle snarest være, at det var den byzantinske musik, der havde påvirket den arabiske – noget der ingenlunde på forhånd kan udelukkes. Forskningen på dette punkt er dog endnu i sin vorden. Spørgsmålet er imidlertid af central betydning; vi står her over for et af de problemer inden for byzantinistikken, der

³³ The Survival of Byzantine Chant in the Monophonic Music of the Modern Greek Church (pp. 9–36).

³⁴ Oliver Strunk, The Tonal System of Byzantine Music, The Musical Quarterly, vol. 28, no. 2 (April 1942), pp. 190–204.

³⁵ Chr. Thodberg, Der byzantinische Alleluiarionzyklus; Jørgen Raasted: Intonation Formulas and Modal Signatures in Byzantine Musical Manuscripts. Begge udgivet København 1966 som Subsidia VIII og VII i Monumenta Musicae Byzantinae. (MMB er en publikationsserie for byzantinsk musik, grundlagt af Carsten Høeg og med hjemsted i København. I serien er udgivet en række facsimiler af byz. og oldkirkeslaviske musikhåndskrifter, transskriptioner af byz. musik til normalt 5-liniet nodesystem samt afhandlinger vedr. byz. og slavisk kirkemusik).

er omgærdet med de hedeste nationale og religiøse lidenskaber og giver anledning til de skarpeste konfrontationer mellem forskere med forskellig baggrund.

DENNE fremstilling af Byzansforskningens stilling idag er og kan kun være skitseagtig og fragmentarisk.³⁶ Byzantinistikken er et på mange felter spredt forskningsområde, litteraturen er stor, og der kommer stadig nyt kildemateriale til, nye kilder bliver fremdraget fra klosterarkiver,³⁷ nye freske- og mosaikfragmenter bliver fremdraget i kirker, nye rester af byzantinske bygningsværker opdages og udgraves. Især i de slaviske Balkanlande, Rumænien, Krim og Sovjet-Armenien har den arkæologiske aktivitet været stor. Byzantinistikken må hele tiden være forberedt på at revidere sine theser i lyset af nyt materiale og må i stadig stigende omfang inddrage fagfolk fra tilgrænsende dele af historien og fra tilgrænsende fag. Byzansforskerens største problem ligger i at overskue den stadige strøm af ny forskning og nyt kildemateriale af vidt forskellig art og på sprog, der ofte er den almindelige vesteuropæiske forsker fremmed. Nok oversættes en del vigtige sammenfattende afhandlinger til et af de tre hovedsprog; men ofte vil den brik, der mangler i en mosaik, være at finde i specialartikler og udgravningsberetninger, der ikke er oversat.

En udførlig oversigt over byzantinske publikationer i de sidste to decennier gives af PETER WIRTH i *Historische Zeitschrift*, Sonderheft 3 (München 1969, pp. 575–640), selv om det om denne oversigt må siges, at den er en ikke videre overskuelig ophobning af titler uden dyberegående kommentar. Møjsommeligt, men bedst, er det at følge anmeldelserne og oversigterne i *Byzantinische Zeitschrift* og *Byzantion*³⁸ og kongresakterne

³⁶ Af emner, der er udeladt for ikke at sprænge rammerne for denne oversigt, kan nævnes relationerne mellem Byzans og slaverne, et emne der har været genstand for en overordentlig intensiv forskning i de østeuropæiske lande.

³⁷ Som eksempel på vigtige udgivelser af ikke tidligere publiceret kildemateriale kan nævnes P. Lemerle, *Actes de Kutlumas*, Paris 1945; F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges I–II*, München 1948; A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée*, Paris 1955, og J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou*. Edition diplomatique, I–II, Paris 1964. – Endvidere skal nævnes to store regestværker: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I, Fasz. I–V*, Berlin–München 1924–65 (dækker hele perioden fra 565 til 1453) og V. Grumel, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople I: Les actes des patriarches I–III (perioden 381–1206), Socii Assumptionistae Chalcedonenses, Kadiköy 1932–47* (endnu 2 bind planlagt, dækkende perioden 1207–1453). – Endelig vil det være på sin plads at omtale det uvurderlige repertorium over bibliotekers og arkivers bestand af græske håndskrifter: M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, 2. udg. Paris 1958 (supplementsbind for perioden 1958–63 udgivet Paris 1964).

³⁸ *Byzantinische Zeitschrift* indeholder i hvert bind tre afdelinger: I artikler, II anmeldelser, III systematisk bibliografi (ofte annoteret; indbefatter også anmeldelserne

fra de med jævne mellemrum afholdte byzantinist-kongresser (jfr. note 1). Søger man konkrete bibliografiske oplysninger, har man et meget udførligt, men lidt uhåndterligt hjælpemiddel i bibliografierne (uannoterede) i *The Cambridge Medieval History IV*; disse er især værdifulde, fordi de medtager tidsskriftartikler, festskriftartikler o.lign. Noget lettere er det at følge de bibliografiske henvisninger i noterne i OSTROGORSKIS *Geschichte des byzantinischen Staates*, selv om man herved får et selektivt (og stærkt personligt præget) billede af forskningssituationen omkring centrale problemer.³⁹ Et udmærket indblik i en række centrale forskningsproblemer giver A. A. VASILIEV, *History of the Byzantine Empire* (2. udg. Madison and Milwaukee 1952), som i øvrigt i modsætning til Ostrogorskis *Geschichte* også dækker det byzantinske kultur- og åndsliv; men værket er desværre ikke siden blevet ajourført (det er blevet genoptrykt flere gange som paperback).⁴⁰

En virkelig systematisk indføring i byzantinistikken har hidtil manglet, men der er i Wissenschaftliche Buchgesellschaft bebudet en *Einführung in die Byzantinistik* af den ansete ungarske byzantinist Gy. MORAVCSIK; forhåbentlig vil den kunne udgøre det hjælpemiddel, der vil give den Byzansinteresserede historiker en klar og overskuelig indgang til studiet og være en nyttig vejledning for de historikere, der under arbejdet med anden middelalderhistorie får behov for at inddrage byzantinsk historie.

af de omtalte værker og artikler). – Byzantion er især nyttig p.g.a. sine oversigter (Chroniques) vedr. forskellige forskningsområder.

³⁹ Det vil her være på sin plads at advare mod den tyske billigudgave af værket fra 1965 – i den er nemlig hele noteapparatet strøget!

⁴⁰ Noget lignende gælder samleværket Byzantium, red. af Baynes & Moss (Oxford 1948, genoptr. som paperback), der ganske vist i dag er noget forældet, men alligevel meget kan anbefales den, der uden særlige forudsætninger vil danne sig et førsteindtryk af byzantinsk historie og civilisation.

STUDIET AF DANMARKS NYESTE HISTORIE I SOVJETUNIONEN

AF

BENT JENSEN

SOVJETISKE »skandinavisters« virksomhed har hidtil ikke påkaldt sig større interesse i Danmark. Dette hænger utvivlsomt sammen med sproglige problemer, men vel især med den kulturelle distance mellem Danmark og Sovjetunionen – kulturelle taget i videste betydning og omfattende ideologiske forskelle. Da flere sovjetiske historikere har yttet ønske om nærmere kontakt med danske kolleger, kan der være grund til

nøjere at undersøge, hvordan sovjetisk historievidenskab betragter dansk historieforskning, og hvilket billede sovjetiske historikere har af Danmarks historie. I det følgende er det hensigten at informere om sovjetisk historieforsknings hidtidige aktivitet vedrørende Danmarks *nyeste* historie, en begrænsning der især er foretaget pga. denne periodes kvantitative dominans i sovjetisk historieforskning. Det vil ske, dels i form af en redegørelse for udviklingen i studiet af Danmarks historie i Sovjetunionen siden Oktoberrevolutionen, dels ved en gengivelse såvel af forskellige sovjetiske historikers opfattelse af dansk historieforskning som af deres billede af Danmarks historie i det 20. årh., således som dette kommer til udtryk i deres offentliggjorte arbejder. Det har ikke været tanken primært at af- eller bekræfte de fremførte synspunkter eller at polemisere mod fremsatte teser og konklusioner. Der vil heller ikke blive tale om en fuldstændig bibliografi. Hovedvægten vil blive lagt på en præsentation og en karakteristik af de væsentligste arbejder om Danmarks nyeste historie, som sovjetisk historieforskning kan opvise efter en periode på nu over 50 år. Jeg vil så loyalt som muligt gengive de sovjetiske historikers synspunkter ved anvendelse af den i de citerede afhandlinger benyttede terminologi. Denne terminologi vil kun undtagelsesvis blive nærmere defineret, og et minimumskendskab til marxistisk-leninistiske begreber vil således være en forudsætning for fuldtud at kunne forstå de sovjetiske synspunkter.¹

At dømme efter den sovjetiske historievidenskabs egen opfattelse – sådan som den f.eks. fremtræder i *Den sovjetiske historiske encyklopædi* – skulle sovjetiske historikere være godt rustet til at behandle et emne som Danmarks nyeste historie. Den sovjetiske marxistisk-leninistiske historieskrivning opfatter sig selv som den eneste sandt videnskabelige, takket være Lenins banebrydende indsats på den historiske metodologis område: han har ikke alene afsløret den borgerlige og reformistiske historieskrivnings videnskabelige utilstrækkelighed, men har desuden med sin teori om imperialismen skabt den eneste videnskabelige basis for studiet af menneskehedens historie i det 20. årh. Han har endvidere løst en

¹ Se kritiske definitioner af grundbegreber i marxistisk-leninistisk terminologi hos Kurt Marko, *Sic et non. Kritisches Wörterbuch des sowjetrussischen Marxismus-Leninismus der Gegenwart*, Wiesbaden 1962, R. N. Carew Hunt, *A Guide to Communist Jargon*, London 1957, og i C. D. Kernig m.fl. (udg.), *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*, Freiburg-Basel-Wien 1966 ff. En god introduktion til emnet sovjetisk historieskrivning findes i samme værk, bind II, 1968, sp. 914–959. I *Voprosy istorii*, no. 10, 1966, er offentliggjort en overordentlig interessant meningsudveksling mellem den amerikanske historiker Arthur Mendel og flere sovjetiske historikere om marxistisk-leninistiske begreber som »zakonomnost'« (lovmæssighed), »objektivnost'« (objektivitet), det svært oversættelige »partijnost'« (partiskhed) m.fl.

² *Sovetskaja istoričeskaja ěnciklopedija*, I–XI, Moskva 1961–1969 (ikke afsluttet), fork. SIĖ. Se bind VI, sp. 475. »Partijnost'« defineres her som »En partisk holdning hos marxistiske historikere til fortidens fænomener, dvs. en holdning . . . ud fra arbejderklassens og dens avantgardes – det kommunistiske partis – position, [hvilket] betyder

række metodologiske problemer, ikke mindst spørgsmålet om »partiskhed«. ² Flere sovjetiske historikere, der på tryk har givet udtryk for deres opfattelse af udviklingen af og tilstanden i studiet af Danmarks (nyeste) historie i Sovjetunionen, ³ fremhæver da også det principielt nye, der foreligger med en marxistisk-leninistisk analyse af den historiske proces, og de understreger de marxistisk-leninistiske klassikeres betydning for udforskningen af Danmarks nyeste historie. Således skal Lenin have tildelt Skandinavien en »ubestridelig betydning« i sine skrifter. ⁴ Takket være Den store Oktober blev historiestudiet i Rusland befriet for de officielle doktriner, der hidtil havde hindret en objektiv forskning. ⁵ Trods disse gunstige forhold var resultaterne dog længe magre. Bortset fra løbende informationer i presse og tidsskrifter om den skandinaviske arbejderbevægelse og forskellige leksikonartikler udkom der i 1920'erne kun nogle skrifter om den danske andelsbevægelses historie til brug ved propagandaarbejdet blandt russiske bønder samt et par monografier, og i 1930'erne blev resultaterne endnu kummerligere, især pga. Stalin-dyrkelsens konsekvenser. ⁶

II Verdenskrig betød indledningen til en ny fase i de sovjetiske studier af de skandinaviske landes historie, ja flere historikere mener, at man først efter II Verdenskrig for alvor kan tale om påbegyndelsen af et egentligt studium af emnet. V. V. POCHLEBKIN opdeler efterkrigsfasen i to perioder; den første fra 1945 til 1953 (dvs. til Stalins død), hvor en mere seriøs videnskabelig forskning igangsattes trods persondyrkelsens hindringer herfor; den anden periode, som satte ind efter Stalins død,

iaagttagelsen af den mest fuldkomne videnskabelige objektivitet . . . « SIÉ VIII, 1965, sp. 558, art. »Lenin kak istorik«. Det, ikke-marxister-leninister kalder objektivitet, betegnes derimod nedsættende som »objektivism«.

² A. Kan, »Sovjetiske studier i Nordens historie«, Fakta om Sovjetunionen, nr. 7, 1968; samme, »Forskning rörande de skandinaviska ländernas historia i Sovjetunionen«, Historisk tidskrift för Finland, No. 1, 1970, pp. 18–25; H. Mosberg, »Sowjetische Forschungen zur skandinavischen Geschichte«, Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, Nr. 516, 1963; G. A. Nekrasov, »Problematika i organizacija skandinavskich istoričeskich issledovanij v SSSR« (Den skandinaviske historiske forsknings problematik og organisation i Sovjetunionen), Skandinavskij sbornik, XIII, 1968, pp. 11–34, og XIV, 1969, pp. 11–22; W. Pohljokkin [V. Pochlebkina], »The Development of Scandinavian Studies in the USSR (1917–1965)«, Scandinavica, vol. 5, no. 1, 1966; L. Suni, »Voprosy istorii Skandinavii i Finljandii« (Problemer i Skandinaviens og Finlands historie), Novaja i novejsaja istorija, no. 4, 1963.

⁴ Nekrasov, Skandinavskij sbornik, XIII, p. 13.

⁵ Pochlebkina, Scandinavica, p. 15.

⁶ Se bl.a. Ja. Segal, Rabočee dvizenie v Skandinavskich stranach (Arbejderbevægelsen i de skandinaviske lande), Moskva 1927. Segal, der også skrev under pseudonymet S. Gal'sen, offentliggjorde regelmæssigt oversigter over arbejderbevægelsen i Skandinavien i 1920'erne; M. Kobeckij, Danija. Social'no-ekonomičeskie očerki (Danmark. Samfundsøkonomiske skitser), Moskva 1933; samme (Segal), »The working Class in Modern Scandinavia«, The Granat Encyclopedia, XXXV, 1934, pp. 66–110. Ingen af disse findes i Danmark og har desværre ikke været tilgængelige for mig.

blev vidne til en regeneration og ekspansion af skandinavistikken pga. persondyrkelsens ophør. Denne periode så også fremkomsten af et tidsskrift, *Skandinavskij sbornik* (Skandinaviske samlinger), som udelukkende helliger sig de skandinaviske landes og Finlands historie, økonomi, kultur, sprog etc. Pochlebkin, som var initiativtageren til dette tidsskrift, har også forsøgt at få *skandinavistik* etableret som en særlig og selvstændig videnskabelig disciplin, et mål han dog ikke selv mener er blevet realiseret.⁷ På en række kongresser for skandinavisere i 1960'erne med op til 150 deltagere har man forsøgt at koordinere den forskningsindsats, der foregår på forskellige forskningscentre i Sovjetunionen, tilsyneladende dog uden større held. Der har også været planer om oprettelse af et egentligt koordinationscenter for al forskning vedrørende Skandinavien.⁸

De sovjetiske historikere er langt fra tilfredse med situationen eller med de hidtil opnåede resultater. En af de yngre repræsentanter for sovjetisk skandinavistik, G. A. NEKRASOV, mener således, at »Danmarks historie studeres utilstrækkeligt og uensartet i Sovjetunionen«. Blandt udforskede og særligt påtrængende problemer nævner Nekrasov: kapitalismens opståen og udvikling i Danmark, de socio-økonomiske processer i det første tiår af det 20. årh., Danmarks udenrigspolitik og dansk-russiske relationer (i særdeleshed før og under II Verdenskrig), den indenrigspolitiske kamp under besættelsen og modstandsbevægelsens historie.⁹ Nekrasov opfordrer specielt sine kolleger til at forstærke den videnskabelige udforskning af Danmarks historie efter II Verdenskrig, og især fordelingen af klassekræfterne, kommunisternes opgaver i dansk indenrigspolitik, SFs position, Danmarks rolle i NATO og EFTA og de dansk-sovjetiske relationer. Han indskærper de sovjetiske historikere nødvendigheden af at anvende den marxistisk-leninistiske metode, fordi det efter hans opfattelse kun herved vil være muligt at skabe en »korrekt og logisk« opfattelse af den historiske proces. Han beklager det lave niveau i polemikken mellem sovjetiske forskere, en polemik der normalt drejer sig om

⁷ Pochlebkin, op.cit., p. 32. Se Nekrasovs modsatte opfattelse, Nekrasov, op. cit., p. 11. En kommenteret oversigt af Erkki Kuujo over indholdet af *Skandinavskij sbornik* 1956–1969 findes i *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, 1970, pp. 135–148.

⁸ De hidtidige kongresser har fundet sted i Tartu (1963 og 1966), Leningrad (1965) og Petrozavodsk (1968). I forbindelse med kongresserne udsendes referater af de forskellige sektioners virksomhed i form af »teser«, se f.eks. *Tezisy tret'ej vsesojuznoj konferencii po istorii, ekonomike i literature Skandinavskich stran i Finljandii*, Tartu 1966, angående Kans teser om Danmarks udenrigspolitik under II Verdenskrig. De nuværende forskningscentre er følgende: Historisk Institut under Videnskaberne Akademi i Moskva, sammes Leningrad-afdeling (som ifølge Nekrasov er hovedsædet for Skandinavienforskningen), Tartu Universitet, Petrozavodsk Universitet, Økonomisk Institut under Estlands Videnskabsakademi og Polyteknisk Institut i Tallin samt Institut for verdensøkonomi og internationale relationer under Videnskaberne Akademi i Moskva, se Nekrasov, op. cit., pp. 13f.

⁹ Disse to emner er for nylig blevet behandlet af hhv. A. S. Kan og Ju. V. Kudrina, se senere.

detaljer i stedet for om generelle problemer. Ligeledes beklager Nekrasov, at der kun uregelmæssigt foretages afsløringer af borgerlige (danske) historikerses fejlagtige teorier.¹⁰

SOVJETISKE HISTORIKERE OM DANSK HISTORIEFORSKNING. V. V. POCHLEBKIN, der må betragtes som sovjetisk skandinavistiks grand old man, har i to store artikler i det ledende sovjetiske historiske tidsskrift *Voprosy istorii* (Historiens problemer) beskæftiget sig med dansk historieforskning. I sin første artikel fra 1965, *Historieforskningens tilstand i Danmark*,¹¹ gennemgår Pochlebkina udviklingen i dansk historiografi fra middelalderen op til nutiden. Det bærende synspunkt er, at dansk historieskrivning til alle tider først og fremmest skal betragtes som et vigtigt instrument i klassekampen. Hans vurdering af et historisk arbejde afhænger derfor af, om det udtrykker en »progressiv« klasses synspunkter eller ej.¹² De store skel i dansk historieskrivning i det 20. årh. finder Pochlebkina i 1917 og 1945. Den første periode (1917–1945) er karakteriseret ved den borgerlige historieforsknings forfald som følge af »kapitalismens generelle krise« og »højresocialdemokraternes« forsøg på at nivellere klassemodsætningerne på det ideologiske område, f.eks. ved at opfordre til politisk objektivitet for ikke at tirre den tyske fascisme. Resultatet heraf blev, at udforskningen af de dansk-tyske modsætninger og af de dansk-russiske relationer holdtes ude fra videnskabelige forskningsprojekter. I den anden periode efter 1945 opgav man derimod denne skinobjektivitet til fordel for en klart tendentiøs historieskrivning, der forsvarede den borgerlige civilisations arv. Mht. metodologi finder Pochlebkina, at grundtvigianismen i sin nuværende form: positivismen (neopositivismen) og eksistentialismen er de mest udbredte. Alle værker, der bygger på et sådant metodologisk grundlag, er stærkt fjendtlige over for marxismen-leninismen, og deres forfattere forsøger at ignorere klassekampens rolle og betydningen af folkemassernes virksomhed i historien. Grundtvigianismen er i det hele taget fremmed over for en realistisk afspejling af den historiske proces og giver historien en religiøs-mystisk fortolkning. Neopositivismen forsøger at udglatte det kapitalistiske samfunds modsætninger. Også højresocialdemokratiske historikere bygger på neopositivismen i en lidt ændret udgave.

I sin anden artikel fra 1966, *Danske borgerlige historikerses virksomhed i efterkrigsårene*,¹³ forsøger Pochlebkina konkret at påvise, hvordan dansk

¹⁰ Nekrasov, op. cit., passim. Kan tilføjer: Forbindelserne mellem Rusland og den skandinaviske arbejderbevægelse, Kominterns skandinaviensafdeling, Nordisk Råds virksomhed, og skandinavisk neutralitetspolitik, se Kan, *Historisk tidsskrift för Finland*, no. 1, 1970, p.

¹¹ »Sostojanie istoričeskoj nauki v Danii«, *Voprosy istorii*, no. 2, 1965, pp. 173–181.

¹² Indtil 1917 var borgerlig historieskrivning »progressiv«, efter dette årstal »reaktionær«. Som følge af »Den store Oktober« og den dermed sammenhængende ændring i synspunkter blev et værk som Danmarks Riges Historie forældet.

¹³ »Dejatel'nost' datskich buržuaznych istorikov v poslevoennye gody«, *Voprosy istorii*, no. 6, 1966, pp. 177–185.

historieforskning af »de herskende kredse« anvendes som et af de vigtigste ideologiske instrumenter i klassekampen, og hvordan danske historikere aktivt bistår ved løsningen af politiske problemer. En af de væsentligste opgaver for den borgerlige historieskrivning efter II Verdenskrig blev at overbevise masserne om det nødvendige i Danmarks indtræden i den vestlige militære blok. Dette skete bl.a. ved en formålsrettet kritik af dansk udenrigspolitik i 1930'erne, som blev fremstillet som en »svaghedens politik«, der angiveligt havde ført til besættelsen af Danmark.¹⁴ Specielt om besættelsestiden og historikerne skriver Pochlebkin, at hvert af de store borgerlige partier offentliggjorde *sin* version af besættelsen og dens forhistorie; om Jørgen Hæstrups værker hedder det, at de er apologier for det danske bourgeoisie, og at han (derfor) ikke har formået at nå frem til sande videnskabelige eller politiske konklusioner. Inden for den udenrigspolitiske forskning har Troels Fink i sine værker om dansk udenrigspolitik i perioden 1894–1909 (ifølge Pochlebkin i strid med kendsgemningerne) søgt at påvise nødvendigheden af en dansk-tysk alliance på denne tid; det politiske formål hermed er for den sovjetiske historiker klart.¹⁵

Pochlebkin kan også finde andre beviser på de herskende kredses bestræbelser på at udglatte modsætningsforholdet til Tyskland med historikernes bistand. I anledning af 100-året for 1864 forsøgte man at begrænse genudgivelser af gamle arbejder om emnet, og de værker, der alligevel blev offentliggjort, udsendtes i provinsen og var i øvrigt helliget andenrangs spørgsmål; de udkom i ubetydelige oplag og blev ikke distribueret gennem boghandelen, priserne var æventyrligt høje. Og ikke én kendt dansk historiker – og især ikke en eneste historiker i statens tjeneste – deltog i offentliggørelsen af værker om 1864. På områder som arkæologi, lokalhistorie og seksualhistorie er der derimod stor foretagsomhed. Dette skyldes kommercielle hensyn: turistfirmaer har populariseret arkæologien, og restauranter og stormagasiner heraldikken. Og for at tilfredsstille det borgerlige marked er det blevet pålagt danske historikere at skrive erotikkens historie og udgive et seksualleksikon. Endelig har lokalhistorien fået tildelt to vigtige opgaver: dels at berede jordbunden for generaliseringer vedrørende rigshistorien, dels at indgyde masserne

¹⁴ Det er ejendommeligt, at Pochlebkin angriber »borgerlige« historikere netop for dette, idet den sovjetiske historieskrivning, inklusive Pochlebkin, som et af sine faste temaer just har »den danske indrømmelsespolitik«, hvis konsekvens blev 9. april, se senere herom. I direkte modstrid med Pochlebkins billede af danske historikers aktivitet på dette felt hedder det i en anmeldelse af H. Vestergaard Andersen, Dansk politik igår og idag, Aalborg 1966, at danske historikere »indtil for nylig« ikke gerne har beskæftiget sig med Danmarks nyeste historie, og at først offentlighedens pres har medført en ændring heri, se Novaja i novejsaja istorija, no. 5, 1968, pp. 173f.

¹⁵ Næmlig at argumentere for, at et dansk-tysk militært samarbejde efter II Verdenskrig har historiske forudsætninger. At en historiker skulle kunne studere et emne for dettes egen skyld er tilsyneladende ikke tænkeligt for Pochlebkin.

historiske kundskaber og opdrage ungdommen på lokalhistoriske traditioner. Pochlebkin, hvis synspunkter på dansk historieforsknings vilkår måske skyldes analogislutninger fra hans egen forskningssituation, kommer til slut ind på dansk marxistisk-leninistisk historieskrivning for ikke at skabe et ukorrekt indtryk af den danske historievitenskabs nuværende situation og omtaler i denne forbindelse kort en række marxistisk-leninistiske historikere, som i de senere år har udført et betydningsfuldt arbejde under DKPs Centralkomité.¹⁶

A. S. KAN, der må betragtes som en af de ledende skandinaver inden for den yngre generation af sovjetiske historikere, har også ved flere lejligheder beskæftiget sig med dansk historieskrivning. I et værk om *Den nyere tids historiografi i Europa og Amerika* fra 1967 har han skrevet om Danmark.¹⁷ Især fremhæves J. A. Fridericias værker som sympatiserende med arbejderbevægelsen og de socialistiske ideer, og Kan mener at kunne fastslå, at den marxistiske indflydelse på Fridericia er tydelig. Også Danmarks Riges Historie omtales positivt, fordi den ud fra et borgerligt-demokratisk synspunkt behandlede de herskende kredses reaktionære politik i det 19. årh. Som følge af klassemodsætningernes skærpelse blev disse borgerligt-demokratiske historikere dog mindre progressive og foretrak at beskæftige sig med fredelige og fjerntliggende problemer som middelalderhistorie og det slesvigske spørgsmål. En dyb krise begyndte at kendetegne den danske borgerlige historieskrivning; bedre var det ikke med den danske socialdemokratiske historieskrivning, der afslørede sig som værende revisionistisk.¹⁸

I et af de mange sovjetiske værker, hvis erklærede formål det er at gen-drive »borgerlig historieforfalskning«, har Kan skrevet om *dansk historisk og publicistisk litteratur vedrørende Sovjetunionens udenrigspolitik under II Verdenskrig*.¹⁹ Han anfører som sit formål en analyse af tematikken og de politiske tendenser i disse værker på baggrund af den internationale politiks udvikling og en påvisning af sammenhængen mellem Danmarks (Skandinaviens) skiftende internationale position og de udenrigspolitiske synspunkter, som kommer til udtryk i den historiske litteratur. Ved hjælp af en fem-delning af den behandlede periode (1936–39, 1939–41, 1941–45, 1945–47 og 1947 ff.), men i virkeligheden med udgangspunkt i *Sovjet-*

¹⁶ Pochlebkin nævner Alfred Jensen, Ib Nørlund, Villy Fuglsang, Gelius Lund, Martin Nielsen plus »en række unge specialister«.

¹⁷ *Istoriografija novogo vremeni stran Evropy i Ameriki*, red. af B. G. Veber, I. S. Galkin m.fl., Moskva 1967. Skønt oprindeligt meddelt findes der intet tilsvarende afsnit i et værk om den nyeste tids historie: *Istoriografija novei i novejšej istorii stran Evropy i Ameriki*, red. af I. S. Galkin m.fl.

¹⁸ *Istoriografija* . . . , pp. 632–637.

¹⁹ *Vnešnepolitičeskie problemy sovremennosti. Otvet zarubežnym avtoram (Udenrigspolitiske problemer. Svar til udenlandske forfattere)*, red. af A. N. Kracil'nikov, A. M. Nekrič og A. O. Čubar'jan, Moskva 1964, pp. 227–251.

unionens udenrigspolitiske situation, karakteriserer Kan den udenrigspolitiske litteratur. Hovedkriteriet for bedømmelsen og klassificeringen af litteraturen er dennes holdning til Sovjetunionens udenrigspolitik. Denne politik »korrekthed« tages for givet, og kun værker der kritikløst tilslutter sig denne opfattelse, betegnes som »sandt videnskabelige«. ²⁰

Kan har endvidere i forbindelse med sit værk om de skandinaviske staters udenrigspolitik under II Verdenskrig indgående beskæftiget sig med dansk historiografi vedrørende besættelsestiden og dennes forhistorie. ²¹ Det er betegnende, at han ved sin klassificering af kilderne til denne periodes historie først opregner kildemateriale stammende fra kommunistisk hold og generelt betegner forskellige kommunistiske skrifter som »værdifulde kilder« til Danmarks udenrigspolitiske historie og til belysning af forholdet til besættelsesmagten, i stedet for konkret at spørge om kildernes egnethed til at kaste lys over regeringens politik. Næstvigtigst skønnes tilsyneladende kildemateriale fra den borgerlige fløj af modstandsbevægelsen at være, dernæst fra »kollaborationistiske socialdemokrater«; sidst i rækken, som jo klart er opstillet efter politiske kriterier, kommer kilder hidrørende fra danske quislinge. Avis- og tidskriftartikler af »kendte anti-fascister« vurderes også højt, og af samme grund beklager Kan, at næsten alle offentliggjorte dagbøger og optegnelser er skrevet af socialdemokrater og borgerlige, da »kommunister kun sjældent finder forlæggere for deres memoirer«. Den fremherskende tendens i dansk borgerlig og socialdemokratisk historieskrivning om besættelsen er ifølge Kan at idealisere kollaborationspolitikken og at fremstille den som påtvungen og det mindste af to onder. Over for denne

²⁰ Bortset fra Ad. Stender-Petersen, *Grundlinier i Sovjetunionens Udenrigspolitik 1917–1941*, Kbh. 1946, får kun Ib Nørlund, *Det knager i samfundets fuger og bånd*, Kbh. 1959, prædikamentet videnskabelig. Det første værk roses, fordi det »understreger den sovjetiske udenrigspolitik's fredselkende karakter«, og fordi dets konklusion lyder: »socialisme er lig med fred«. Også Nic. Blædel, *Forbrydelse og Dumhed*, Kbh. 1946, fremhæves, fordi det er gennemtrængt af en »anti-fascistisk og anti-München ånd«, og fordi Blædel understreger Sovjetunionens kamp for kollektiv sikkerhed. »Renegaten« Erik Ib Schmidt, *30 Aars kommunistisk Politik i Rusland og Vesteuropa. En gennemgang og Kritik*, Kbh. 1948, angribes derimod for »anti-sovjetisme«, »socialdemokraten« Hartvig Frisch, *Tragediens Anden Del*, Kbh. 1951, betegnes som en fordrøjning af Sovjetunionens udenrigspolitik, mens »venstresocialdemokraten« Peter P. Rohde, *Sovjetunionens Udenrigspolitik*, Kbh. 1955, dadles for »ukorrekt« forklaring af de »negative konsekvenser af den socialistiske legalitets krænkelser under persondyrkelsen« (sovjetisk eufemisme for Stalin-tidens forbrydelser), for »komplet løgnagtigt« at anse forståelse med Tyskland for et permanent træk i sovjetisk udenrigspolitik og for at tilskrive Sovjetunionen ansvaret for den kolde krig.

²¹ »Vnešnepolitičeskoe položenie Danii vo vremja vtoroj mirovoj vojny« (Danmarks udenrigspolitiske stilling under II Verdenskrig), *Novaja i novejšaja istorija*, no. 4, 1967, pp. 96–117, og *Vnešnjaia politika skandinavskih stran v gody vtoroj mirovoj vojny* (De skandinaviske landes udenrigspolitik under II Verdenskrig), Moskva 1967, pp. 5–11.

tendens står værker forfattet af deltagere i og ideologer fra den borgerlige fløj af modstandsbevægelsen (Vilhelm la Cour og Børge Outze), værker der imidlertid forener to modstridende tendenser: de er både anti-kollaborationistiske og anti-kommunistiske. Som årene er gået er dog grænsen mellem disse to retninger blevet mere og mere udvisket, den apologetiske og den kritiske fløj har nærmet sig hinanden. Endelig er der den marxistiske historieskrivning, som vender sig imod at fratage de danske politikere ansvaret for den førte politik.²² Det er imidlertid interessant at mærke sig, at Kan udover et politisk-ideologisk kriterium også anvender et videnskabeligt; han skriver således, at først med DNHs virksomhed tog en egentlig videnskabelig udforskning af besættelsestiden sin begyndelse, og at dansk historiografi hermed kom ud over det partipolitiske slagsmål om fordelingen af ansvar og skyld for det manglende beredskab til at modstå fascismen. Viggo Sjøqvists værk om Danmarks udenrigspolitik i 1930'erne har Kan således mange rosende ord tilovers for, selv om han vender sig imod Sjøqvists understregning af det nødvendige i »Stauning-Munchs defaitistiske, protyske politik«. Jørgen Hæstrups Hemmelig Alliance betegnes som et »fundamentalt værk . . . gennemtrængt af antifascistisk kampånd«, selv om han undervurderer venstrefløjens indsats i modstandsbevægelsen.²³

L. K. Roots har beskæftiget sig med nyere dansk historisk litteratur om det slesvig-holstenske problem.²⁴ Hun gør opmærksom på, at Marx støttede slesvig-holstenerne i krigen mod Danmark i 1848, men er i øvrigt – bortset fra referatet af en række danske undersøgelser fra tiden efter II Verdenskrig – især interesseret i at klargøre forskellen mellem borgerlig historieskrivning og marxistisk-leninistisk historievidenskab. Reaktionære historikere forfalsker ved hjælp af den fremherskende ideologiske retning inden for borgerlig historieskrivning (en retning som ikke nærmere defineres) historien, andre (borgerlige) historikere forsøger ganske vist at give et objektivt billede af de historiske begivenheder, men pga. borgerlig objektivisme og fornægtelse af den historiske proces' lovmæssighed ender disse historikere ofte i subjektivisme og fordrejelse af den historiske virkelighed. Kun studiet af historien på marxistisk-leninistisk grundlag, studiet

²² Kan nævner de samme navne som Pochlebkina, se note 16.

²³ Et af de værker, den marxistisk-leninistiske historiker vurderer højest, er den konservative Vilhelm la Cour, Paa Vej mod Katastrofen, Kbh. 1945–1949, pga. dets hårde kritik af Stauning og Munch. Derimod dadles dets »fra bind til bind voksende anti-kommunisme« og la Cours manglende blik for den »danske sabotage« af den kollektive sikkerhed. Troels Fink, Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864, Aarhus 1958, repræsenterer for Kan et typisk forsøg på at begrunde dansk deltagelse i NATO ud fra erfaringerne fra II Verdenskrig.

²⁴ »О šlezvig-gol'stinskom voprose v nekotorych rabotach sovremennych datskich istorikov« (Om det slesvig-holstenske spørgsmål i nogle danske historikers arbejder), Skandinavskij sbornik, VIII, 1964, pp. 371–391.

af folkemassernes aktive rolle og det arbejdende folks kamp mod dets undertrykkere kan give en sand belysning af problemerne og hindre imperialisterne i at antænde fjendskab mellem det danske og tyske folk. Efter disse udredninger understreger Roots imidlertid, at den marxistisk-leninistiske videnskab udmærket kan udnytte de pålidelige historiske kendsgerninger, som findes i borgerlig historieskrivning, selv om naturligvis den borgerlige metodologi og dens konklusioner må forkastes, fordi de bygger på et objektivistisk grundlag.²⁵

DANMARKS NYESTE HISTORIE I SOVJETISKE LEKSIKA, HÅNDBØGER OG FREMSTILLINGER AF OVERSIGTSKARAKTER. Med udgivelsen af den første udgave af *Det store sovjetiske leksikon*²⁶ fik den sovjetiske offentlighed for første gang lejlighed til at orientere sig om Danmarks (nyeste) historie set fra et marxistisk-leninistisk synspunkt. Fremstillingen af Danmarks nyeste historie, der skyldes M. KOBECKIJ, er en nøgtern redegørelse med hovedvægt på den politiske historie, landbrugsproduktionens omlægning, andelsbevægelsen og højskolebevægelsen. På et par undtagelser nær kunne Kobeckijs fremstilling for så vidt have stået i et dansk leksikon fra samme tid. Undtagelserne gælder andelsbevægelsens historie og vurderingen af Oktoberrevolutionens indflydelse på danske forhold. Han vender sig mod borgerlige og socialdemokratiske økonomer, som har søgt at påvise – efter Kobeckijs opfattelse med ringe held – at andelsbevægelsen medførte større økonomisk lighed mellem bønderne og formindskede kapital-koncentrationen i landbruget. Og den egentlige årsag til de danske »arbejderes beslutsomhed og sammenhold i martsdage 1920« finder Kobeckij i Oktoberrevolutionen 1917, som havde begejstret arbejderne og skræmt kapitalisterne. Mere bemærkelsesværdigt er det, at Staunings indtræden i en borgerlig regering under I Verdenskrig omtales helt neutralt, ligeledes at socialdemokraterne (sammen med de radikale) tildeles en førende rolle i kampen mod regeringen under Påskekrisen. Kun i en bisætning får man kendskab til et kommunistisk partis eksistens.²⁷

²⁵ Roots når i øvrigt frem til følgende konklusion: En deling af Slesvig (ved det 19. årh.s midte) efter nationalitet ville have været i overensstemmelse med Lenins principper om national selvbestemmelse (fra det 20. årh.s begyndelse). Roots behandler også det »såkaldte Sydslesvig-spørgsmål« efter II Verdenskrig, dvs. de »chauvinistiske elementer« i Sydslesvig og Danmark som – støttet til de herskende kredse i England – søgte at udskille Sydslesvig fra Tyskland. Især Troels Fink angribes for ikke at have omtalt et efter Roots opfattelse betydningsfuldt massemøde, som omtales i »Pravda« den 5. okt. 1948. Fink anklages også for »subjektivism« og for at se gennem fingre med den vesttyske imperialismes aggressive bestræbelser. Det angrebne værk er *Geschichte des schleswischen Grenzlandes*, Kbh. 1958.

²⁶ Bol'shaja sovetskaja énciklopedija, Moskva 1926 ff. Hovedred. O. Ju. Smidt, red. for historie M. N. Pokrovskij. Artiklen »Danija«, bind XII, 1930, sp. 330–396.

²⁷ I bibliografien i tilknytning til artiklen glimrer de marxistisk-leninistiske klassikere

Ud over denne historiske fremstilling findes der udførlige artikler om de politiske partiers (især Socialdemokratiets) historie og fagbevægelsens udvikling, samt særlige afsnit om den økonomiske historie (især andelsbevægelsens rolle). Afsnittet om de politiske partiers historie er ikke signeret med forfatterens navn, men med pseudonymet »P«. Tonen i den usædvanligt velinformerede artikel står i grel modsætning til Kobeckijs og lader formode, at dens ophavsmand er en dansk kommunist. Socialdemokratiet får her det glatte lag. Det er af den reformistiske fløj blevet forvandlet til et opportunistisk, parlamentarisk parti, gennemsyret af en reformistisk, tolererende ånd og uden tanke for kapitalismens omstyrkelse. Efter Oktoberrevolutionen gik partiet åbent over til kontrarevolutionen. Blandt partiets ledere omtales Borgbjerg udtrykkeligt som stammende fra den borgerlige klasse, og der gøres opmærksom på (næppe for det gode) at han af uddannelse var teolog.²⁸ Der lægges ikke skjul på det kommunistiske partis svaghed, som angives at stamme fra Danmarks overvejende agrare karakter. Afsnittet om fagbevægelsen er ligeledes skarpt fordømmende. Dansk fagbevægelse karakteriseres som gennemtrængt af patriotisme under I Verdenskrig og generelt af en »fædet reformisme«; et fast sammentømret lag af bureaukrater er først og fremmest optaget af at få kassen fyldt med medlemmernes bidrag. Lederne forråder arbejdernes interesser. Afsnittet om Danmarks nyeste økonomiske historie beskæftiger sig indgående med landbrugsomlægningen i slutningen af det 19. årh., hvis store resultater fremhæves; jordreformerne af 1899 og senere anses derimod ikke for at have haft nogen egentlig betydning for det danske landbrugs struktur. Via andelsbevægelsen behersker storbønderne landbruget, og de har gjort andelsbevægelsen til en bærepille i »agrarkulakpartiet 'Venstre'«.²⁹

Efter 1920'ernes spæde ansatser til seriøs beskæftigelse med Danmarks nyeste historie kom 1930'ernes Stalin-regime og persondyrkelse. Mens der endnu i 1920'erne foregik en ofte livlig og åben debat – ikke alene om historiske problemer – forstummede denne nu. 1930'erne er de magre år i

ved deres fravær. Heller ingen af klassikerne citeres i teksten, som ej heller er præget af den senere stereotype terminologi.

²⁸ Det virker mindre velovervejet at trække netop disse to karakteristika frem; som bekendt var næsten alle ledende bolschevikker af »borgerlig« herkomst (eksempelvis Lenin), og partiets senere fører, Stalin var teologisk uddannet. Mens Borgbjerg i bind VII, 1927, sp. 134, har fået en selvstændig biografi, er DKPs formand, Thøger Thøgersen ikke blevet fundet værdig til speciel omtale; Borgbjerg-biografien, der er stærk negativ (»Borgbjergs lidenskab for en stabilisering af kapitalismen«) er skrevet af E[rnst?] Christiansen, på dette tidspunkt en lidenskabelig tilhænger af marxismen-leninismen.

²⁹ Ved siden af den »store« findes der også en »lille« sovjetisk encyklopædi, Malaja sovetkaja ěnciklopedija, 1. udgave Moskva 1929 ff. Omtalen af Danmarks nyeste historie er her yderst kortfattet; det hedder, at socialdemokraterne i 1924 fik flertal i folketinget, og at der er en voksende fascistisk bevægelse i Danmark. Andelsbevægelsen kaldes en »farmertrust«, hvis lige intetsteds findes, se bind II, art. »Danija«, sp. 739.

sovjetisk skandinavistik som i al anden sovjetisk historisk aktivitet. Først med II Verdenskrigs udbrud blev der igen anledning til at publicere skrifter om skandinaviske, herunder danske forhold, vel bl.a. foranlediget af regeringens ønske om at forklare den sovjetiske offentlighed årsagerne til forståelsespolitikken med Tyskland og nogle af denne politiks følger for Skandinavien. I en håndbog af M. EFIMOV om de skandinaviske landes politiske, økonomiske og andre forhold hedder det indledende afsnit »Kampen om det skandinaviske brohoved«. ³⁰ Fremstillingen er præget af en yderst forstående holdning til den tyske besættelse af Danmark og Norge; England og Frankrig betegnes som krigens anstiftere og anklages for at have pønset på at omdanne de nordiske lande til en base for angreb på Tyskland. Takket være beslutsomme tyske modtræk (dvs. besættelsen af Danmark og Norge) var denne plan blevet forpurret. De engelsk-franske imperialisters agenter, socialdemokraterne, støttede denne anti-tyske politik ved bl.a. at søge oprettet et skandinavisk forsvarsforbund, som ville have truet de skandinaviske landes fred og sikkerhed. ³¹ Efimovs fremstilling af Skandinaviens stilling i den internationale politik slutter med at stille de skandinaviske landes »farisæiske« neutralitet op mod Sovjetunionens »fredselskende, konsekvente« neutralitetspolitik, som angives at forsvare *alle* folks interesser.

I stærk modsætning hertil i hele sin holdning og tendens står en lille håndbog fra 1942, dvs. efter det tysk-sovjetiske brud, skrevet af A. S. DOBROV. ³² Det hedder nu, at »da Tyskland indledte sin erobningskrig« i 1939, erklærede Danmark sig neutral; men den 9. april 1940 brød fascistiske tropper ind på dansk territorium og besatte det uden at møde modstand. Også vurderingen af forholdet mellem Danmark og England er ændret. Der er nu ikke længere tale om pro-britiske socialdemokrater, som ønskede at organisere en nordisk alliance med brod mod Tyskland, men om en socialdemokratisk ledet dansk regering, der længe før krigens udbrud førte en imødekomende politik over for det fascistiske Tyskland og som efter besættelsen bestræbte sig for »på enhver måde at betjene sine Berlinske herrer« i såvel økonomisk som i udenrigspolitisk henseende. Derimod vendte det danske folk sig hadefuldt mod de fascistiske erobrere.

I 1942 påbegyndtes i Sovjetunionen udgivelsen af en serie håndbøger om andre landes historie og politiske og økonomiske forhold. Som nummer fem i rækken publiceredes i 1945 *De skandinaviske lande*. ³³ Frem-

³⁰ M. Efimov, Skandinavija, Moskva 1940.

³¹ I alle sovjetiske fremstillinger fra tiden efter juni 1941 er argumentationen den stik modsatte, som det vil fremgå af oversigten.

³² A. S. Dobrov, Danija i Islandija (Danmark og Island), Moskva 1942.

³³ Skandinavskie strany (De skandinaviske lande), red. af O. Ju. Šmidt m.fl.; N. P. Gubskij og I. M. Masjukov har skrevet om Danmarks historie. I bibliografien figurerer Stalins rapport til den 17. partikongres.

stillingen af Danmarks nyeste historie er karakteriseret ved en meget lidt polemisk tone i modsætning til de foregående arbejder. Om Socialdemokratiets grundlæggelse hedder det ganske vist, at dets program og taktik havde en typisk småborgerlig og reformistisk karakter, og at partiet var blandt de mest opportunistiske i II Internationale, men i resten af fremstillingen omtales partiet ikke negativt. Mest bemærkelsesværdigt er det måske, at Oktoberrevolutionen og dens følger for Danmark overhovedet ikke nævnes. Fremstillingen af Danmarks udenrigspolitiske historie i 1930'erne er nærmest identisk med, hvad man kunne kalde den officielle danske; det hedder således: »Danmark var overbevist om, at det ved nye europæiske forviklinger ikke ville blive inddraget i krigen, men fredeligt bevare sin neutralitet, sådan som det havde været tilfældet i 1914–1918«. Der er intet om dansk sabotage af de kollektive sikkerhedsbestræbelser, intet om indrømmelser over for det fascistiske Tyskland eller om regeringens forrædderi mod folket, tværtimod skete besættelsen »helt uventet« og modstand forekom at være umulig.³⁴ Om modstandsbevægelsen hedder det, at det især var sociale og økonomiske (og altså ikke ideologiske eller nationale) årsager, der bevirkede dens fremkomst. At kommunisterne skulle have spillet en særlig fremtrædende rolle i modstandsbevægelsen, skrives der intet om, derimod at repræsentanter for de politiske partier nærmede sig hinanden på grundlag af had til besættelsesmagten. Kaj Munk omtales som »en af de åndelige førere for den antifascistiske bevægelse i Danmark«.³⁵

I 1949 påbegyndtes udgivelsen af en ny og stærkt revideret udgave af *Den store sovjetiske encyklopædi*; som begrundelse herfor angaves, at »den marxistisk-leninistiske teori [var blevet] løftet op på et nyt og højere niveau i I. V. Stalins geniale værker«. Ifølge Sovjetunionens Ministerråds forordning vedrørende denne 2. udgave skulle leksikonnet give en »partimæssig kritik af de nutidige borgerlige tendenser i de forskellige videnskabsgrene«. Den nye udgave skulle – ifølge redaktionen – ved medarbejdernes ihærdige indsats gøre sig værdig til »den store Stalinske epoke«.³⁶ Hvordan var da det billede af Danmarks nyeste historie, den sovjetiske regering i Stalin-tilbedelsens værste periode lod præsentere for den sovjetiske offentlighed? Både med hensyn til indhold, form og synsvinkel er

³⁴ Kun ved omtalen af Stauning og samarbejdspolitikken findes en anelse kritik.

³⁵ Op. cit., p. 160. Folkestrejken i juni 1944 er beskrevet, så man får indtryk af, at det drejede sig om en Warszawa-lignende opstand.

³⁶ Bol'shaja sovetskaja enciklopedija, 2. udg., Moskva 1949 ff., forordet til bind I. Alle artikler var i modsætning til 1. udg. anonyme, men det synes at have været Pochlebkij, der har skrevet afsnittet om Danmarks nyeste historie, se Pochlebkij, *Scandinavica*, p. 34. Jeg tilslutter mig I. P. Šaskol'skijs vurdering af dette afsnit, nemlig at 1. udgavens fremstilling var »fyldigere og rigere på rent faktisk materiale«, se I. P. Šaskol'skij, »Problemy periodizacii istorii skandinavskich stran« (Problemer mht. de skandinaviske landes histories periodisering), *Skandinavskij sbornik*, VIII, 1964, pp. 349–370.

der en umådelig forskel mellem 1. udgavens sobre fremstilling og 2. udgavens version. Fremstillingen er rent kronologisk og omhandler næsten udelukkende den politiske historie. Stilen er karakteristisk ved sin rigelige brug af invektiver. Periodiseringen af Danmarks nyeste historie følger den fra den generelle verdenshistorie: den danske kapitalisme trådte ind i sin imperialistiske fase ved det 20. årh.s begyndelse og gik efter Oktoberrevolutionen over i kapitalismens generelle krise; de nu obligatoriske Lenin-citater om den danske imperialismes særtræk og om det danske landbrug anføres.³⁷ Karakteristisk er det endvidere, at alt godt og progressivt i marxistisk-leninistisk forstand hævdes at være kommet fra Rusland/Sovjetunionen; det er herfra inspirationerne til den danske demokratiske bevægelse er udgået (f.eks. omkring 1905 som følge af den russiske 1905-revolution). Især tillægges Oktoberrevolutionen nu alt afgørende betydning for den politiske udvikling i Danmark, ja selv for islændingenes selvstændighedsbestræbelser. Det mest slående ved Stalin-udgavens fremstilling er dog den dæmonologiske fortolkning, Danmarks nyeste historie får. I den marxistisk-leninistiske eskatologi repræsenterer socialdemokraterne mørkets kræfter. Konsekvent omtales de som »højresocialdemokrater«, »socialchauvinister«, »socialforræddere«, »det imperialistiske bourgeois agentur« m.v.³⁸ Fra partiets grundlæggelse har det bedraget de danske arbejdere og har tilmed været så skamløst at gøre dette ganske åbenlyst. Kun under massernes tryk har det af og til bevæget sig til visse begrænsede reformer.

Historiens helte er de danske kommunister, som ikke alene har forsvaret danske arbejderes interesser, men i virkeligheden hele folkets. Mens socialdemokraterne forrådte arbejderklassen og folket ved sin indrømmelsespolitik over for Hitler efter 1933 og åbent bekæmpede et dansk forsvar mod den fascistiske aggression, ja under besættelsen sammen med de borgerlige partier gennemførte en »fascificering« af Danmark,³⁹ anførte kommunisterne det danske folks kamp mod okkupanterne og tvang herved socialforrædderne til at ændre kurs. Trods denne folkets modstandskamp under kommunistisk ledelse blev modstandsbevægelsens ledende organ, Frihedsrådet, domineret af højresocialdemokrater og borgerlige, som søgte støtte hos USA og England mod arbejderklassens voksende magt. I kontrast til fremstillingen i *Skandinavskie strany* fra 1945

³⁷ Ifølge Lenin var den danske imperialismes særtræk det, at den høstede ekstra profit ved sin gunstige monopolstilling på markedet for mælke- og kødprodukter. Det danske storbourgeois blev det engelske imperialistiske bourgeois klienter, se Lenin, *Sočinenija*, 4. izdanie, tom. XXIII, p. 124.

³⁸ Borgbjerg, der også i denne udgave har fået sin egen biografi, karakteriseres kort og fyndigt som »en af det danske socialdemokratis ledere, en opportunist og en fjende af marxismen«, som har bestræbt sig på at desorganisere proletariatets revolutionære kamp, op. cit., bind V, 1950, p. 569.

³⁹ »Stauning provodil fašizaciju Danii«, op. cit., p. 348.

opfattes modstandskampen nu i første række som en revolutionær klassekamp med folket (ledet af kommunisterne) på den ene side, og de herskende kredse (i samarbejde med socialforrædderne) på den anden side. Denne opfattelse implicerer i virkeligheden, at Frihedsrådet bekæmpede modstandsbevægelsen, og der antydes da også et samspil mellem de herskende kredse, Hitler-Tyskland og England, i besættelsens slutfase.⁴⁰

Perioden efter II Verdenskrig har forfatteren imidlertid reserveret for sine voldsomste udladninger. Socialdemokratiet blev nu omdannet til et agentur for den amerikansk-engelske imperialism, og Danmark tabte som følge af Marshall-plan og Atlantpagt såvel sin økonomiske som sin politiske selvstændighed.⁴¹ Med magt blev Danmark omdannet til opmarchområde for den af USA forberedte verdenskrig mod Sovjetunionen. I takt hermed blev Danmark til en amerikansk udbytningsskoloni, som skulle forsyne USA med visse råstoffer. Skønt højresocialdemokraternes forrædderi fremkaldte stærk harme i befolkningen, mindskedes kommunisternes styrke i Folketinget pga. forfølgelsen af danske kommunister. Resultatet af alt dette blev en aktivisering af de fascistiske elementer i Danmark, vækst i fattigdommen og forværrelse af massernes retsløse stilling. Fremstillingen slutter dog med nogle fortrøstningsfulde betragtninger om væksten i »fredskæmpernes rækker«.⁴²

POCHLEBKIN, der efter alt at dømme er forfatteren til denne fremstilling, er i det hele taget den mest benyttede sovjetiske historiker hvad angår oversigtsfremstillinger. Et par år efter Stalins død behandlede han på ny sider af Danmarks nyeste historie i sin bog *Danmark*,⁴³ der er skrevet i perioden før det delvise opgør med Stalin på den 20. partikongres og dermed før den forsigtige liberalisering, som også fik betydning for historieforskningen. Dette bærer skildringen da også præg af. Danmarks udenrigspolitik i det 20. årh. fordømmes som »anti-national«, skønt Pochlebk-

⁴⁰ Nazisterne overgav sig uden modstand til englænderne, men kæmpede videre mod Den røde Hær. Umiddelbart efter engelske troppers ankomst blev der dannet en regering under ledelse af en socialforrædder (Buhl). Denne regering saboterede modstandsbevægelsens krav og brugte de engelske troppers tilstedeværelse til at afvæbne »det kæmpende Danmark«.

⁴¹ Allerede i 1. udg. blev dette tema anslået, omend i modereret form: efter I Verdenskrig benyttede England sin økonomiske kontrol med Danmark til at blokere indsejlingen til de sovjetiske havne og til at sikre sig adgang til de engelsk-dominerede, nyoprettede baltiske stater.

⁴² Der nævnes som belæg herfor nogle underskriftsindsamlinger til fordel for en »fredspagt« mellem stormagterne. I afsnittet om økonomiske forhold hedder det, at det arbejdende folks levestandard er uafbrudt faldende. I omtalen af landbrugets forhold siges det udtrykkeligt, at Lenins konklusioner (fra 1907) – bl.a. om småbøndernes utilstrækkelige ernæring pga. det dyre smør – også har gyldighed i dag (1952). Også bibliografien bærer tydeligt præg af tilblivestidspunktet: »klassikerne« får hele 27 linier, mens alle øvrige værker til sammen må nøjes med i alt 10 linier; blandt klassikernes bidrag til Danmarks historie figurerer nu også Stalin.

⁴³ V. V. Pochlebkina, Danija (Danmark), Moskva 1955. Som et kuriosum kan nævnes, at skriftet også findes i en kinesisk oversættelse, udkommet i Shanghai 1956.

kin udtrykkeligt omtaler den tvangssituation, Danmark befandt sig i mellem stormagterne. De herskende kredses afslag på Sovjetunionens forslag om deltagelse i et kollektivt sikkerhedssystem førte til den 9. april. Efter II Verdenskrig blev der skabt forudsætninger for, at Danmark kunne have befriet sig for den permanente trussel fra den tyske militarisme (Pochlebkina angiver ikke nærmere, hvilken kurs de herskende kredse skulle have fulgt), men Danmark blev i stedet tvunget ind i NATO. Hvis man ikke vidste bedre (og det gør de læsere en sådan fremstilling er møntet på givetvis ikke), kunne man få det indtryk, at kongen ikke alene formelt, men også reelt har den dominerende indflydelse i det danske politiske system. Omtalen af de økonomiske forhold følger det nu etablerede mønster med stigende militæruddgifter og faldende levestandard, og de rituelle Lenin-citater om dansk landbrug har stadig fuld gyldighed, også for situationen i 1955.⁴⁴

Sammenlignet med disse stalinistiske versioner er Pochlebkina's bidrag til værket *Vesteuropas og Amerikas nyeste historie*⁴⁵ fra perioden 1959–1966 noget mere nuanceret, og den grove terminologi er blevet mere poleret. Hovedsynspunkterne har dog ikke undergået nogen forandring og redogørelsen er præget af en række modsigelser og inkonsekvenser. Trods socialdemokraternes sammensværgelse med bourgeoisiet for at undergrave arbejderklassens revolutionære kamp bevarede, ja styrkede samme forrædderes ledende position i arbejderbevægelsen (et forhold Pochlebkina vel påviser, men ikke forsøger at forklare) trods oprettelsen af et ægte revolutionært parti, DKP.⁴⁶ Efter gængs marxistisk-leninistisk opfattelse betød »München-sammensværgelsen« i 1938 bl.a., at de be-

⁴⁴ Der optræder en ny variant af margarine/smør-komplekset: mens størsteparten af smørret stadig eksporteres på bekostning af det indenrigske forbrug, er margarineforbruget i efterkrigsperioden nu også faldende. I det hele taget har den arbejdende befolkning ikke råd til at købe de dyre landbrugsprodukter, se p. 49. Helt inkonsekvent hedder det imidlertid længere fremme i fremstillingen, at den amerikanske oversvømmelse af det danske marked med billige surrogater har medført prisfald på danske landbrugsprodukter. I modsætning til den skadelige amerikanske består den sovjetiske eksport til Danmark af lutter nødvendige varer, se p. 88.

⁴⁵ V. V. Pochlebkina, »Danija v 1918–1939 gg.«, Novešaja istorija stran Zapadnoj Evropy i Ameriki, red. af N. J. Samorukov, tom. I, Moskva 1959. I den nye udgave af den »lille« sovjetencyklopædi mærkes ligeledes den 20. partikongres' indflydelse; teksten er således som oftest neutralt refererende, se Malaja sovetskaja enciklopedija, bind III, Moskva 1959, artiklen »Danija«.

⁴⁶ At dette forhold har voldt forfatteren problemer giver sig ligefrem udslag i den sproglige formulering; det hedder således bl.a. p. 604; »Trods Stauning-regeringens utilstrækkelige forholdsregler mod fascismen i Danmark var arbejderklassens beslutning om at undgå en fascificering af Danmark så stærk, at den fortsat støttede regeringen Stauning«. Den socialdemokratiske valgsejr i 1935 skyldtes ifølge Pochlebkina, at partiet udnyttede arbejdernes anti-fascisme (bl.a. ved hjælp af slagordet »Stauning eller Kaos«, hvor alternativet »Kaos« stod for fascisme), dels den internationale kommunismes folkefronttaktik, som i Danmark manifesterede sig ved, at DKP opfordrede sine medlemmer til at støtte socialdemokratiske kandidater, op. cit., p. 604.

dragne folk i Vesteuropa blev frustrerede og apatiske i politisk henseende. Denne generelle opfattelse søger Pochlebkina at tilpasse lokale danske forhold; ved folketingsvalget i 1939 afgav således den efter sovjetiske normer så beskedne procentdel 79.2 deres stemme; og ved folkeafstemningen i 1939 opfordrede Venstre sine vælgere til at blive hjemme:⁴⁷ begge ting tydelige tegn på den afsvækkede politiske aktivitet efter München. Skildringen af Danmarks udenrigspolitik er præget af samme inkonsekvens som i den allerede omtalte fremstilling fra 1955.

Igen i 1963 fik Pochlebkina lejlighed til at redegøre for Danmarks historie i det imponerende *Sovjetisk historisk leksikon*.⁴⁸ Den store artikel heri er det nærmeste, den sovjetiske historieforskning hidtil har frembragt i retning af en generel oversigt over Danmarks historie. Fremstillingen indledes med en kritik af den danske, borgerlige historieskrivnings periodisering, som ifølge Pochlebkina foretages efter ydre, iøjnefaldende politiske kriterier, mens »socio-økonomiske formationer« ignoreres. Af de seks perioder, Danmarks historie her inddeles i, skal kun nævnes de for emnet relevante: 5. periode, som kaldes »De kapitalistiske relationers gennembrud og udviklingen fra midten af det 19. årh. til det 20. årh.s begyndelse« og 6. periode, som slet og ret hedder »Danmark fra begyndelsen af det 20. årh.«⁴⁹ 5. periode var ifølge Pochlebkina karakteriseret ved en kamp mellem godsejerne og landbourgeoisiet, sidstnævnte repræsenteret af Venstre; indførelsen af parlamentarismen var afslutningen på denne kamp, hvorved landbourgeoisiet opnåede den politiske magt, endeligt formaliseret ved grundlovsændringen 1915. 6. periode, dvs. det 20. årh., får næsten lige så megen omtale som de fem foregående tilsammen. Karakteristisk er forsøget på at indpasse Danmarks nyeste historie i den generelle verdenshistorie i marxistisk-leninistisk regi: ved overgangen til det 20. årh. trådte den danske kapitalisme ind i sit imperialistiske stadium, danske monopoler eksporterede kapital til udlandet (bl.a. til Rusland) og til danske oversøiske besiddelser. Med andre europæiske monopoler blev der truffet aftale om opdeling af den oversøiske verden i indflydelsessfærer. De danske monopolars nære forbindelser med engelske og tyske monopoler betingede Danmarks neutralitet i I Verdenskrig. Standardudfaldene mod de socialdemokratiske ledere og fagforenin-

⁴⁷ En sådan argumentation kan skyldes, at den sovjetiske historiker har svært ved at forstå forskellen på en folkeafstemning og et folketingsvalg i et politisk system som det danske, og i det hele taget forskellen på et dansk og et sovjetisk valgs funktion.

⁴⁸ Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija, I-, Moskva 1961 ff. (hidtil er 12 bind udkommet). Art. »Danija« i bind IV, 1963, sp. 974–1003.

⁴⁹ Denne periodisering er ikke identisk med den af I. P. Šaskol'skij foreslåede (se Skandinavskij sbornik, VIII, 1964, pp. 349–370): 1) »Førkrigsimperialismen« (til 1914); 2) »1. etape af kapitalismens almene krise« (1914–1939); 3) »2. etape af kapitalismens alm. krise« (1945 til slutningen af 1950'erne); 4) »3. etape etc.« (1950'ernes slutning og fremefter).

ger genfindes i denne fremstilling, offentliggjort i den periode efter Stalins død, hvor vilkårene for historieskrivning i Sovjetunionen har været de gunstigste.

Afsnittet om udviklingen efter 1918 er en let ændret version af Pochlebkins allerede omtalte bidrag fra 1959,⁵⁰ mens tiden efter II Verdenskrig er behandlet af P. VASIL'EV, hvis bidrag hverken mht. stil eller indhold adskiller sig fra de journalistiske skildringer af danske efterkrigsforhold, som tid efter anden har været offentliggjorte i den sovjetiske presse, eller fra Pochlebkins tidligere citerede afhandlinger.⁵¹

ANDELS- OG ARBEJDERBEVÆGELSEN I SOVJETISK HISTORIEFORSKNING. Den danske andelsbevægelses historie og udvikling har påkaldt sig langt større opmærksomhed blandt sovjetiske forskere end den danske arbejderbevægelse. Denne interesse for andelsbevægelsen kan ved første øjekast forekomme forbløffende, men er i betragtning af Sovjetunionens overvejende agrare karakter langt op i 1930'erne måske ikke så unaturlig endda. Indtil påbegyndelsen af tvangskollektiviseringen i slutningen af 1920'erne forestillede de sovjetiske ledere sig en omdannelse af det individuelle, privatkapitalistiske sovjetiske landbrug til et kollektivt, socialistisk via den sovjetiske kooperative bevægelse. Udviklingen viste imidlertid, at de sovjetiske bønder ikke frivilligt ville opgive den individuelle brugsform. I sovjetiske værker om den danske andelsbevægelse påpeges det omhyggeligt, at russiske kooperative organisationer kun i teknisk forstand kan have udbytte af de danske erfaringer (rational produktion, standardiserede mærkevarer, central afsætning etc.). Derimod gøres der op med »socialutopisternes« endnu eksisterende »illusioner om muligheden for via kooperationen at nå frem til et socialistisk samfund uden revolution og proletariatets diktatur«. Den danske andelsbevægelse fremstilles af Ė. VAR'JAŠ som en »kapitalistisk trust«, der udbytter de brede forbrugermasser, dvs. danske og engelske arbejdere. Resultatet er det velkendte, at danske arbejdere må nøjes med at spise den billigere margarine.

Beskrivelserne af dansk andelsbevægelse bærer tydeligt præg af at indgå i en intern sovjetisk diskussion om mulige løsninger på det sovjetiske land-

⁵⁰ Om socialdemokratiet hedder det, at det sammen med de radikale vandt flertal på et »anti-fascistisk program« i 1935, og at partiet dermed havde opnået det parlamentariske flertal (sic.) som var dets mål og erklærede forudsætning for realiseringen af dets program; socialdemokraterne brugte imidlertid deres flertal til at opretholde klassefred. Til trods for, at regeringen var valgt på et anti-fascistisk program gjorde Stauning indrømmelser over for aggressorerne, og kun DKP førte en konsekvent kamp mod fascismen.

⁵¹ Militariseringen af Danmark har fået så alvorlige konsekvenser, at kun 10% af budgettet går til »oplysning«, mens 17-18% går til militæret. Resultatet er blevet mangel på skolelærere.

brugsproblem; det hedder f.eks., at den eneste mulighed for at løse landbrugsproblemet er en likvidering af »kulaklandbruget« og en socialisering af produktionen. Da den danske andelsbevægelse ikke har haft dette mål, er den i stedet blevet kulakklassens instrument til en økonomisk penetrering af landbruget og til at føre økonomisk krig med mod byerne. Der gives udtryk for en forbavsende optimisme på det sovjetiske landbrugs vegne: udviklingen i Sovjetunionen »rejser sig som et truende spøgelse for den danske landbrugseksport«, og der tales om en »tendens især blandt danske landarbejdere til at emigrere til Sovjetunionen«. Var'jaš karakteriserer i øvrigt i et særligt afsnit om den politiske situation perioden 1918–1922 som præget af de alvorligste klassekampe i Danmarks historie; senere er arbejderne blevet mere passive, hvilket hænger sammen med fagforeningsbureaukraternes og socialdemokratiets forrædderi.⁵²

Til trods for at alle sovjetiske historikere bestandig understreger betydningen af at studere arbejderbevægelsens historie (da arbejderklassen betragtes som den nuværende epokes »progressive« klasse), må man ikke desto mindre konstatere, at den danske arbejderbevægelses historie er meget lidt udforsket i Sovjetunionen. Bortset fra diverse afsnit i leksika og håndbøger af forskellig art synes emnet ikke at have været gjort til genstand for seriøse specialundersøgelser, siden JA. SEGAL i 1920'erne og 1930'erne skrev herom. Segal gav i bogen *Arbejderbevægelsen i de skandinaviske lande* (1927) en yderst kompetent redegørelse for den danske arbejderbevægelses historie fra midten af det 19. årh. til 1926. Som bolschevik er han naturligvis kritisk over for »den småborgerligt-lavsmæssige ideologi«, der dominerede bevægelsen, og den »reformistiske ånd«, der var fremherskende såvel i fagbevægelsen som i Socialdemokratiet. (I stedet burde man koncentrere sig om »et agitatorisk-propagandistisk arbejde med sigte på en opdragelse af masserne i en revolutionær klassekampsånd«). Denne grundindstilling har dog ikke hindret Segal i at foretage en sober analyse af forholdene i Danmark, og hans vurdering af de danske kommunisters betydning og muligheder – også på længere sigt – er

⁵² Se È. Var'jaš, *Kooperativnaja Danija* (Det kooperative Danmark), Moskva 1925, pp. 5f., 185f. og 34ff. Af yderligere sovjetisk litteratur om dansk andelsbevægelse kan nævnes: I. A. Kairov, *Massovoe sel'skochozjajstvennoe obrazovaine v Germanii i Danii* (Masse-landbrugsuddannelse i Tyskland og Danmark), Moskva 1929; C. A. Kristensen, *Sel'skochozjajstvennaja kooperacija v Danii* (Landbrugskooperationen i Danmark), Ekaterinoslav 1926; M. F. Tommè, *Moločnoe skotovodstvo v Danii* (Malkekævgavl i Danmark), Moskva 1931; samme, *Po datskim fermam* (Omkring på danske gårde), Moskva 1927; I. P. Stepanov, *Sel'skoe chozjajstvo i sel'skochozjajstvennaja kooperacija v Finljandii i Danii* (Landbrug og landbrugsandelsbevægelsen i Finland og Danmark), Moskva 1928; M. Rozenfel'd, »K voprosu o social'nom sostave sel'skochozjajstvennoj kooperacii« (Om landbrugskooperationens sociale struktur), *Agrarnye problemy*, Moskva 1927. Se også Pochlebkín, *Scandinavica*, p. 37, for yderligere titler.

⁵²² *Rabočee dvizenie v skandinavskich stranach*, Moskva 1927.

temmelig negativ. En af bogens hovedkonklusioner er, at den danske arbejderbevægelse konstant har været i defensiven, bortset fra en kort periode i årene 1918–1919. Af Pochlebkins omtale af Segal fremgår det, at det blev for farligt et emne at beskæftige sig med under Stalindyrkelsen.⁵³ Adskillige danske marxister-leninister har derimod i de senere år fået offentliggjort afhandlinger om emnet i sovjetiske historiske tidsskrifter og i form af brochurer.⁵⁴

BESÆTTELSESTIDENS HISTORIE. Et af de mest populære emner i dansk samtidshistorie set med sovjetiske øjne er besættelsestiden. Dette hænger givetvis sammen med, at »kampen mod den fascistiske okkupation udgør en af de mest heroiske sider af det danske folks og Danmarks kommunistiske Partis historie«. ⁵⁵ Til fortolkningen af den »anti-fascistiske modstandsbevægelses« historie foreligger der ligefrem en slags retningslinier for sovjetiske historikere,⁵⁶ som troligt følges i de i det følgende omtalte sovjetiske fremstillinger af den danske modstandsbevægelse. Retningslinierne og deres begrundelse går ud på følgende: Da forfalskningerne af II Verdenskrigs historie hører til et af imperialismens vigtigste instrumenter i den ideologiske forberedelse til aggression mod Sovjetunionen, består der for den marxistisk-leninistiske historiografi en væsentlig opgave i at afsløre »de løgnagtige opspind i den reaktionære borgerlige historieskrivning«. Blandt hovedforsyndelserne er afvisningen af de objektive årsager til modstandsbevægelsens fremkomst og fornægtelsen af dennes alment demokratiske karakter samt fortielsen af kommunisternes rolle. Formålet med den »skamløse forfalskning« er at sløve det arbejdende folk og hindre en samling af alle demokratiske kræfter omkring arbejderklassens marxistisk-leninistiske avantgarde (dvs. kommunisterne). Om-

⁵³ Pochlebkina, Scandinavica.

⁵⁴ Et værk med titlen *Rabočee dviženie v Skandinavskich stranach i Finlandii*. Sbornik statej (Arbejderbevægelsen i de skandinaviske lande og i Finland. En artikelsamling), red. af I. M. Majsckij, Moskva 1965, indeholder intet om den danske arbejderbevægelse. Et andet værk, *Očerki novejšej istorii meždunarodnogo rabočego dviženija v 1917–1965 gg.* (Skitser til den internationale arbejderbevægelses historie i årene 1917–1965), som skal indeholde bidrag til arbejderbevægelsens historie i de skandinaviske lande, har ikke været tilgængeligt for mig. Blandt danske marxister-leninisters afhandlinger, offentliggjort i Sovjetunionen, kan nævnes: Alfred Jensen, »Datskoe rabočee dviženie v 1917–1920 godach«, *Voprosy istorii*, no. 12, 1957, pp. 49–58; Villy Fuglsang, »Iz istorii rabočego i kommunističeskogo dviženija Danii«, *Skandinavskij sbornik*, VI, 1963, pp. 118–153; Gelius Lund, *Vlijanie Oktjabr'skoj revoljucii na rabočee dviženie v Danii*, Moskva 1957. Ib Nørlund, *Det knager i samfundets fuger og bånd*, Kbh. 1959, skal også være oversat til russisk.

⁵⁵ A. Mironov, »Danija«, i samleværket *Antifašistskoe dviženie soprotivlenija v stranach Evropy v gody vtoroj mirovoj vojny*, red. af V. P. Bondarenko og P. I. Rezonov, Moskva 1962.

⁵⁶ Op. cit., indledningen ved Bondarenko og Rezonov.

vendt vil en »korrekt og sand« videnskabelig belysning af de historiske erfaringer bidrage til »den politiske opdragelse af det arbejdende folk . . .« En korrekt fremstilling skal vise følgende: Modstandsbevægelsen var de brede massers protest mod såvel fascismen som mod den interne reaktion, der samarbejdede med okkupanterne. Flertallet af de borgerlige partier forrådte skamløst de nationale interesser, mens kommunisterne konsekvent udførte deres patriotiske pligt. Kommunisterne forsøgte endvidere at udvikle den anti-fascistiske kamp til en alfolkelig rejsning, mens lederne af de borgerlige modstandsorganisationer omvendt frygtede folkenes revolutionære aktivitet og muligheden for befrielse af Den røde Hær. I stedet ville de med engelske og amerikanske bajonetter genoprette førkrigssystemet.

Dette skema følger A. MIRONOV⁵⁷ nøje i sin skildring af den danske modstandsbevægelse. Mens alle andre politiske partier samarbejdede med okkupanterne forberedte DKP sig til kamp; de afslørede Stauning-regeringens forræderiske og anti-nationale politik. Modstandskampen i Danmark antog karakter af en hele folkets kamp, med arbejderklassens avantgarde, kommunisterne i spidsen. Umiddelbart efter befrielsen opstod der kamp mellem de progressive kræfter og de borgerlige partier. Mens Den parlamentariske Kommission bevidst forhaledede sit arbejde, tog den officielle propaganda fat på at fordreje sandheden om modstandsbevægelsen og skjule »kommunisternes berømmelige rolle«.⁵⁸

Også POCHLEBKIN følger dette mønster; hans fremstilling af besættelsestiden i Den store sovjetiske encyklopædi og i Sovjetisk historisk leksikon er allerede omtalt. Sidst og mest udførligt har han behandlet emnet i bind II af *Vesteuropas og Amerikas nyeste historie*.⁵⁹ Spørgsmålet om en mulig kommunistisk magtovertagelse indtager en fremtrædende plads i fremstillingen. En sådan mulighed var reelt til stede efter Pochlebkins opfattelse, idet bourgeoisiet var berøvet alle dets traditionelle magtinstrumenter som f.eks. hær og fængsler, mens modstandsbevægelsen, ledet af DKP, disponerede over 40.000 organiserede og bevæbnede medlemmer

⁵⁷ Mironovs kildemateriale er meget spinkelt; det består af Besættelsestidens Fakta, Kbh. 1945, B. Brandt og K. Christiansen, Sabotage, Kbh. 1945, Vilhelm la Cour, Danmarks Historie 1900–1945, I–II, Kbh. 1950, Ib Nørlund, Det knager i samfundets fuger og bånd, Kbh. 1959, og Alfred Jensen, »Hemmelig Alliance«, Tiden, no. 1, 1960.

⁵⁸ Hæstrup nævnes som repræsentant for denne tendens. På traditionel vis slutter Mironov af med at udtrykke forvisningen om, at de reaktionære borgerlige historikeres og den officielle danske propagandas forsøg på at fordreje frihedskampens sande karakter er dømt til at mislykkes.

⁵⁹ V. V. Pochlebkina, »Danija 1939–1945«, Novejšaja istorija stran Zapadnoj Evropy i Ameriki, II, Moskva 1966. Interessant er det dog at bemærke, at der her er en antydning af, at de danske kommunister ikke var så aktive i den tysk-sovjetiske forståelsesperiode 1939–1941, som det ellers ofte fremstilles; det hedder bl.a., at »den ugunstige internationale situation« (eufemisme for perioden 1939–1941) »begrænsede partiets virksomhed«, op. cit., p. 313.

og desuden nød folkemassernes ubegrænsede støtte. Når det alligevel ikke endte med en kommunistisk magtovertagelse skyldtes det, at de borgerlige medlemmer af Frihedsrådet fik dette organ til at følge en linie, som klart søgte at begrænse massernes revolutionære udfoldelse for i stedet at lede den anti-fascistiske kamp ind i bureaukratiske, legale kanaler og dermed tilintetgøre den. Den taktik, det »kollaborationistiske bourgeoisi« anvendte, gik ud på at infiltrere modstandsbevægelsen med sine repræsentanter. Resultatet blev en ændring af modstandsbevægelsens sociale og klasse-mæssige sammensætning; reaktionære elementer kom ind i Frihedsrådet, hvis væbnede grupper i besættelsens sidste fase ikke så meget fandt anvendelse til bekæmpelse af tyskerne som til at beskytte det borgerlige politiske system. Bourgeoisiet og højresocialdemokraterne erobrede modstandsbevægelsen indefra og formindskede dermed kommunisternes og andre »ægte patrioters« indflydelse.⁶⁰

JULIJA KUDRINA har gjort Danmarks besættelse til sit speciale og har for nylig skrevet en afhandling om *De indrepolitiske brydninger og modstandsbevægelsen i Danmark 1940–1945*. En af Kudrinas teser synes at være, at »den mere fremsynede del af den danske befolkning var klar over, at kampen ikke blot gjaldt national befrielse, men også revolutionære, demokratiske forandringer i Danmark efter krigen«. ⁶¹ I en artikel fra 1967 har Kudrina beskæftiget sig med *Den illegale presse i Danmark under den tyske besættelse*.⁶² Ikke overraskende fremhæves den kommunistiske presses betydning, men der redegøres også for de borgerlige presseorganer, hvoriblandt endda visse siges at have haft en »positiv« betydning.

Om Bornholms befrielse foreligger der fra sovjetisk side nogle erindringer af en instruktør ved den politiske ledelse af den 2. hviderussiske front,

⁶⁰ Til det billede, den sovjetiske offentlighed får formidlet om Danmarks nyeste historie, in casu besættelsestidens historie, hører også de bidrag, danske marxister-leninister får offentliggjort i sovjetiske tidsskrifter. Fhv. minister Alfred Jensen er vistnok den eneste dansker, der har fået afhandlinger trykt i det førende historiske tidsskrift *Voprosy istorii*, dels den allerede citerede artikel om den danske arbejderbevægelse, dels en artikel om modstandsbevægelsen i Danmark (»Dviženie soprotyvlenija v Daniik«, *Voprosy istorii*, no. 9, 1962, pp. 43–56). Alfred Jensens artikler citeres flittigt i sovjetiske historiske arbejder, men om påvirkningen mht. opfattelsen af Danmarks nyeste historie går den ene eller den anden vej er vanskeligt at afgøre. Sammenlignet med de mest seriøse sovjetiske historikere er Alfred Jensens billede af perioden 1940–1945 dog langt mere skematiseret, fordømmende og sort/hvidt.

⁶¹ Jeg har desværre ikke haft lejlighed til at læse afhandlingen og kan kun henholde mig til et telegram fra det sovjetiske pressebureau APN, gengivet i *Information* den 12. februar 1970.

⁶² »Datskaja nelegal'naja pečat' v gody nemečkoj okkupacii (1940–1945 gg.)«, *Skandinavskij sbornik*, XII, 1967, pp. 69–81. Kudrina er en af de meget få sovjetiske historikere – måske den eneste, der under studieophold i Danmark har anvendt utrykt dansk kildemateriale, skønt vistnok i meget begrænset omfang. Hun nævner i øvrigt ikke L. Bindsløv Frederiksen, *Pressen under besættelsen*, Aarhus 1960.

G. F. CHROMUŠINA.⁶³ Hun understreger den sovjetiske regerings konsekvente fredspolitik og afviser »strømmen af løgn og desinformation i den reaktionære vesteuropæiske presse om formålet med de sovjetiske troppers landsættelse«. Erindringerne er i øvrigt en pudsig blanding af sovjet-patriotisme og betagelse af den ære, der bl.a. blev forfatteren til del fra det officielle Danmarks, herunder kongehusets side.⁶⁴

DANMARKS UDENRIGSPOLITISKE HISTORIE, HERUNDER FORHOLDET TIL SOVJETUNIONEN. Danmarks udenrigspolitiske relationer synes at være det emne der optager de fleste sovjetiske historikere, der beskæftiger sig med dansk historie. I sine talrige afhandlinger har også POCHLEBKIN flere gange været inde på emnet, men første gang han viede problemet en mere udførlig specialfremstilling var i bogen *De skandinaviske lande og Sovjetunionen* fra 1958.⁶⁵ I overensstemmelse med den da gældende politiske linie (formuleret af Chruščev og citeret med tilslutning af Pochlebkina) er vurderingen af Danmarks udenrigspolitik mere positiv og mindre fordømmende end tidligere. Hovedtemaet er, at Oktoberrevolutionen betød en grundlæggende ændring i Danmarks internationale position. Set fra et kapitalistisk synspunkt kom Danmark efter 1917 til at udgøre en forpost mod den første socialistiske stat, en forpost som de ledende imperialistiske stater ville bruge som opmarchområde mod sovjetstaten. Dette synspunkt finder Pochlebkina i modstrid med Danmarks nationale interesser. Omvendt var den nye sovjetstats udenrigspolitiske principper om fred mellem folkene og respekten for den nationale selvstændighed i overensstemmelse med de små staters, herunder Danmarks nationale interesser.⁶⁶ Man kunne derfor have forventet en »objektiv« holdning til de revolutionære begivenheder i Rusland, men pga. de herskende kredsers classesynspunkter og pga. afhængigheden af de imperialistiske magter reagerede den danske regering ikke på bolschevikkernes henvendelse til bl.a. Danmark om at mægle mellem sovjetregeringen og de fjendtlige stater.⁶⁷ Når den danske regering alligevel opretholdt korrekte relationer

⁶³ »Osvoboždenie Bornchol'ma« (Bornholms befrielse), Voenno-istoričeskij žurnal (Krigshistorisk tidsskrift), no. 6, 1964, pp. 57–59.

⁶⁴ I flg. A. S. Kan, »Vnešnaja politika Danii vo vremja vtoroj mirovoj vojny«, Tezisy tret'ej vsesojuznoj konferencii po istorii etc., Tartu 1966, har også en sovjetisk historiker ved navn Šatkov beskæftiget sig med besættelsestidens historie.

⁶⁵ V. V. Pochlebkina, *Skandinavskie strany i SSSR* (De skandinaviske lande og Sovjetunionen), Moskva 1958.

⁶⁶ Det er interessant at notere sig, at Pochlebkina udtrykkeligt nævner fred mellem folkene, og ikke mellem (folkernes) regeringer. Denne skelnen er fundamental i marxistisk-leninistisk opfattelse af international politik.

⁶⁷ En identisk opfattelse giver Kan udtryk for i sin afhandling om de skandinaviske staters udenrigspolitiks neutralistiske traditioner, se senere. Den henvendelse, der omtales, fandt sted den 23. nov. 1917 i form af en note til de neutrale regeringers repræsentanter i Sct. Petersborg, se *Soviet Documents on Foreign Policy*, ed. Jane Degras, vol. I, London 1951, p. 9.

til sovjetrepublikken, skyldtes det væksten i den revolutionære bevægelse i Danmark, inspireret af den socialistiske revolution i Rusland. Arbejderklassen og de brede folkemasser udtrykte deres begejstring for Oktoberrevolutionen, en begejstring Pochlebkin finder udtrykt i progressive digteres værker fra denne tid. Også danske forretningsmænd ønskede kontakt med den nye regering, og det var først efter pres fra Ententemagterne, at den danske regering udviste sovjetregeringens repræsentant i København. I det hele taget er det vestmagternes indblanding, der har forhindret udviklingen i sovjetisk-danske relationer i begge staters interesse. Fremstillingen af udviklingen i 1930'erne og fremefter følger det velkendte mønster med valget mellem et kollektivt sikkerhedssystem og en indrømmelsespolitik, og socialdemokraternes ansvar for valget af den sidste mulighed. Under krigen formuleredes i de kredse, der ikke gik okkupanternes ærinde, et krav om en venskabspolitik over for Sovjetunionen, men i modstrid med landets interesser blev det presset ind i en anti-sovjetisk alliance. Først efter pres fra den offentlige mening genoptog den danske regering forbindelserne med Sovjetunionen og befriede dermed Danmark fra den isolation, USA havde holdt det i. I slutningen af fremstillingen glider Pochlebkin endelig helt over i rollen som talsmand for den aktuelle sovjetiske udenrigspolitik.⁶⁸

Den første systematiske sovjetiske fremstilling af de nordiske landes, og altså hermed Danmarks udenrigspolitik efter II Verdenskrig er V. PROKOF'EVs *Nordeuropa og freden* fra 1966.⁶⁹ Prokof'ev angiver som sit udgangspunkt Lenins lære om udenrigspolitikens klassebetingede karakter og det sovjetiske kommunistiske partis 22. kongres' udtalelser om udenrigspolitiske problemer; det ideologiske og aktuelle politiske grundlag er således det bedst tænkelige fra et marxistisk-leninistisk synspunkt. Bogens hovedtema er det ikke ukendte om de to forskellige linier i stormagternes forhold til de nordiske lande, dels de imperialistiske staters aggressive hensigter, dels Sovjetunionens konsekvente arbejde for at befæste og udvide gode naborelationer på grundlag af princippet om fredelig sameksistens. Som sin vigtigste opgave anfører Prokof'ev: at påvise indflydelsen fra den sovjetiske afspændingspolitik på de nordiske landes internationale position og at belyse Sovjetunionens nordiske politik, hvis mål er venskab og samarbejde. Det kommer ikke som nogen overraskelse efter foranstående, at Prokof'ev i sine konklusioner ser sig i stand til at finde disse bestræbelser bekræftet.

⁶⁸ I modsætning til USA ledes Sovjetunionen af principper om fred og ligeberettigelse i forholdet mellem staterne. Tro mod de leninske principper blander sovjetregeringen sig ikke i andre landes interne anliggender; når sovjetregeringen alligevel har følt anledning til at protestere over for den danske regering, har det haft sin begrundelse i en »legitim« frygt for konsekvenserne af »militariseringen af Danmark«.

⁶⁹ V. Prokof'ev, *Severnaja Evropa i mir*, Moskva 1966. Kan finder ikke bogen »historisk« i ordets akademiske betydning, se A. S. Kan, *Historisk tidskrift för Finland*, no. 1, 1970.

Danmarks udenrigspolitik før II Verdenskrig har bl.a. været behandlet af Ju. A. EGOROV, der i 1949 skrev en afhandling om *De skandinaviske og baltiske landes 'neutralitet' som et af midlerne til at udløse II Verdenskrig og til støtte for den tyske aggression*.⁷⁰ Tesen synes klart at fremgå af den omstændelige titel. Samme forfatter offentliggjorde i 1959 en artikel om de skandinaviske landes neutralitetspolitikens historie.⁷¹ Efter en længere indledning med udgangspunkt i det 13. årh. og hvor Ruslands betydning for bevarelsen af Skandinaviens neutralitet gennem tiderne søges påvist, behandler Egorov neutralitetspolitikken i det 20. årh. Også her mener han, at det var Ruslands Østersøpolitik i tiden før I Verdenskrig, der forhindrede Danmark i at blive inddraget i krigeriske begivenheder under verdenskrigen. Om Danmarks neutralitetspolitik i 1930'erne hedder det, at den er »umulig at acceptere«. Det viser sig, at denne manglende accept ikke blot bunder i Egorovs personlige opfattelse, men tilsyneladende også i folkeretten. Ved at frasige sig sine forpligtelser mht. sanktioner under Folkeforbundet så den danske regering i realiteten igennem fingre med Hitlers aggression, og den undlod støtte til fredselkende landes (dvs. Sovjetunionens) kamp for at afværge II Verdenskrig. At en sådan politik er i strid med folkeretten, har den russiske folkeretslærde F. F. Martens (1845–1909) påvist: neutrale lande har pligt til at bidrage til at afværge krig. At Martens havde ret, finder Egorov godtgjort af II Verdenskrigs erfaringer.⁷² Artiklens konklusion angiver i øvrigt dens formål: at finde »historiske« argumenter for en opfordring til bl.a. Danmark om at arbejde for »fredens interesser«, dvs. støtte Sovjetunionens forslag om at omdanne Østersøen til »et fredens hav«.

P. VASIL'EV har i en artikel fra 1968 behandlet »Weserübung-Süd« på grundlag af et meget sparsomt udvalg af danske, trykte kilder.⁷³ Den populært skrevne, næsten fiction-agtige artikels egentlige hensigt er at advare mod Bonn-militaristernes forsøg på en ny »fredelig besættelse« af Danmark. Over for dette politiske formål træder forsøg på at bidrage til forståelsen af Danmarks udenrigspolitiske situation i slutningen af 1930'

⁷⁰ Ju. A. Egorov, »Nejtralitet« skandinavskich i pribaltijskich stran kak odno iz sredstv razvjazyvanija vtoroj mirovoj vojny i sodejstvija germanskoj aggressii, Tartu 1949. Afhandlingen har ikke været tilgængelig for mig.

⁷¹ Ju. A. Egorov, »Nekotorye fakty iz istorii nejtral'noj politiki skandinavskich stran«, Skandinavskij sbornik, IV, 1959, pp. 143–149.

⁷² F. F. Martens var foruden folkeretslærd også diplomat. Han omtales udtrykkeligt som »borgerlig« i Bol'shaja sovetskaja énciklopedija, XXVI, 1954, p. 394. Alene af den grund kan det synes besynderligt, at en marxistisk-leninistisk historiker påberåber sig ham i sin argumentation. »Martens' princip« kan naturligvis tages til indtægt af alle parter i en strid, da alle jo som bekendt ønsker at forhindre krig.

⁷³ P. Vasil'ev, »Operacija 'Vezerjubung-zjud'. (Okkupacija bez vystrela)« (Operation 'Weserübung-Süd'. (Okkupation uden et skud)), Novaja i novejšaja istorija, no. 2, 1968, pp. 60–68.

erne langt tilbage. Det samme gælder P. N. RYSAKOVs artikel om Atlantpagten og Nordeuropa.⁷⁴

Af en helt anden karakter er to afhandlinger om de sovjetisk-skandinaviske relationer i perioden 1920–1923, som R. F. KARPOVA har offentliggjort på grundlag af såvel trykt som utrykt sovjetisk kildemateriale.⁷⁵ Det tydelige politiske sigte, som dominerede de netop omtalte arbejder, er ikke til stede i Karpovas artikler. Fremstillingen har mere karakter af et kronologisk fremadskridende referat af og kommentar til de benyttede kilders udsagn. Som det er praksis i den overvejende del af sovjetisk historieskrivning, accepteres disse udsagn 100 %. De sovjetiske diplomaters dygtighed og fredselkende holdning understreges, ligesom Lenins personlige store rolle fremhæves i forbindelse med normaliseringen af forholdet mellem Sovjetregeringen og de nordiske regeringer. Grundlaget for den sovjetiske udenrigspolitik hævdes at have været princippet om fredelig sameksistens.⁷⁶ Blandt de »objektive« årsager til normaliseringen nævner Karpova begge parter interesser i kontakt, sovjetregeringens øgede prestige, såvel i som uden for Rusland, de progressive kræfter uden for Sovjetunionen (arbejderklassen, i særdeleshed kommunisterne plus den »progressive« del af socialdemokratiet samt »den demokratiske intelligens«), og handels- og industrikredses ønske om forretningsforbindelser med Rusland. Karakteristisk for Karpovas fremstilling er understregningen af, at den sovjetiske regering var en ganske almindelig regering med normale anskuelser på udenrigspolitik. Ruslands revolutionære bolschevik-regering efter oktober 1917 benævnes »den nye regering«, som om der blot havde fundet et kabinetskifte sted.

De sovjetisk-skandinaviske relationer i samme tidsrum er også blevet behandlet af V. A. ŠIŠKIN, der dog koncentrerer opmærksomheden om de

⁷⁴ P. N. Rysakov har adskillige gange skrevet om emnet de nordiske lande og Atlantpagten, hhv. USA, se f.eks. »Severoatlantičeskij blok i strany Severnoj Evropy«, Mirovaja ekonomika i međunarodne otnošenija, no. 3, 1962; artiklens kvaliteter er de samme som den netop af Vasil'ev omtaltes. Det samme gælder et par opsatser, Vasil'ev har ladet offentliggøre i det lige nævnte tidsskrift, no. 2, 1962, og no. 1, 1966 (om hhv. fællesmarkedet og Danmarks udenrigshandel) samt en artikel om »De nordiske lande og de økonomiske blokke i Vesteuropa«, V. Zagorskij har publiceret i Skandinavskij sbornik, X, 1965, pp. 47–60.

⁷⁵ R. F. Karpova, »Sovetskie otnošenija so skandinavskimi stranami 1920–1923 gg.« (Sovjetiske forbindelser med de skandinaviske lande 1920–1923), Skandinavskij sbornik, X, 1965, pp. 135–169, og samme, »Priznanie SSSR de jure Norvegiej, Šveciej i Daniej«, (Norges, Sveriges og Danmarks de jure anerkendelse af Sovjetunionen), sst. XII, 1967, pp. 92–104. Det utrykte kildemateriale stammer fra Det centrale statsarkiv for den nationale økonomi.

⁷⁶ Påstanden om princippet om den fredelige sameksistens som grundlag for den sovjetiske udenrigspolitik er fast tilbehør i alle sovjetiske fremstillinger af Sovjetunionens udenrigspolitik, uanset periode. At der skulle have været perioder, hvor en revolutionær, offensiv politik var i højsædet, eller at en vis dualisme har kunnet iagttages, nævnes næsten aldrig.

økonomiske og kommercielle problemer.⁷⁷ Šiškins kildemateriale er til dels det samme som Karpovas, men det er fyldigere. Heller ikke i Šiškins arbejde finder man den patos, som ellers er så karakteristisk et træk for megen sovjetisk udenrigspolitisk historieskrivning. Der er tale om et grundigt og veldokumenteret arbejde om de vanskeligheder, sovjetregeringen stod overfor i årene umiddelbart efter magtovertagelsen, da de kapitalistiske regeringer til bolschevikkernes store forbløffelse og fortrydelse ikke blev styrtet, selv om de, bolschevikkerne, efter egen opfattelse havde antændt lunten til en krudttønde. I modsætning til Karpova omtaler Šiškin de »forestillinger om en uundgåelig og snarlig europæisk revolution, som var vidt udbredte i vinteren 1917–1918«, og som bl.a. medførte, at den sovjetiske regering forsøgte at anvende skandinaviske venstresocialister til organisering af arbejderkomiteer, der skulle tage sig af den kommende vareudveksling mellem det udviklede Vesteuropa og det underudviklede Rusland, når de sociale omvæltninger havde fundet sted i Vesteuropa. Det var i følge Šiškin især handels- og industrikredse (og ikke de arbejdende masser), der pressede på for at få forbindelserne til Rusland genoptaget, mens hindringerne for en normalisering især var de vestlige stormagters pres på den danske regering, udenrigsminister Harald Scavenius' kraftige anti-bolschevikkiske holdning, samt russiske emigrantkredsers virksomhed i Danmark. Især i perioden indtil etableringen af handelsforbindelser med England og Tyskland i 1921 spillede den sovjetiske handel med de skandinaviske lande en betydelig rolle; Sverige, Danmark og Norge indtog således hhv. 1., 5. og 8. pladsen blandt seksten vestlige landes handel med Rusland i denne periode.

A. S. KAN har også arbejdet med emner inden for Danmarks nyeste udenrigspolitiske historie. I en artikel fra 1962 om *De neutralistiske traditioner i de skandinaviske staters udenrigspolitik*⁷⁸ tager han sit udgangspunkt i det sovjetiske kommunistiske partis da netop vedtagne nye programs (1961) udtalelser om forholdet til neutrale stater. Karakteristisk for disse udtalelser er deres positive vurdering af neutrale staters bidrag til »sikring af freden«. Samtidig vender Kan sig imod de nordiske landes ideologers angreb på neutralitetspolitikken og deres forvanskning af en sådan politiks »ægte mening under de nuværende betingelser«. Han finder, at neutralitetspolitikken traditioner især i Danmark bliver maltrakteret af politikere og publicister, mens de borgerlige historikere for-

⁷⁷ V. A. Šiškin, »Stanovlenie sovetsko-skandinavskich ékonomičeskich otnoženij (1917–1923 gg.)«, *Istoričeskije svjazi Skandinavii i Rossii IX–XX vv. Sbornik statej*, red. af N. E. Nocov, I. P. Šaskol'skij, Leningrad 1970, pp. 164–203.

⁷⁸ A. S. Kan, »Nejtralistskie tradicii vo vnešnej politike skandinavskich gosudarstv«, *Novaja i novejšaja istorija*, no. 4, 1962, pp. 63–79. Sovjetiske historikere skelner ikke skarpt mellem »neutralitet« og »neutralisme«.

holder sig tavse.⁷⁹ Som antydnet er den politiske baggrund for disse betragtninger den sovjetiske ledelses ændrede opfattelse af neutrale og alliancefri staters funktion i den internationale politik, en ændring der slog igennem efter Stalins død og som begyndte at blive udmøntet i praktisk politik i anden halvdel af 1950'erne og ideologisk formaliseret i 1961.⁸⁰ For sovjetiske historikere blev det nu nødvendigt at ændre deres hidtidige entydige fordømmelse af bl.a. de skandinaviske staters neutralitetspolitik mellem de to verdenskrige. Udtrykt i marxistisk-leninistisk terminologi: neutralisme skal vurderes dialektisk og ud fra »menneskehedens progressive udviklings interessers synspunkt«. I hvert enkelt tilfælde skulle der nu foretages en konkret historisk analyse af klassekræfternes fordeling i den internationale politik. Samme målestok på f.eks. Danmarks neutralitetspolitik i tiden før og efter 1917 eller før og efter 1945 (dvs. før og efter etableringen af sovjetrepublikken og før og efter samme stats gennembrud til supermagtsstatus) kunne ikke anvendes.

Ved nærmere eftersyn viser det sig, at det afgørende kriterium ved vurderingen af en given neutralitetspolitik: om den har gavnet »menneskehedens progressive udvikling«, er identisk med, om den har gavnet Sovjetunionens interesser, sådan som disse er blevet defineret af de sovjetiske ledere til forskellige tidspunkter. Dette forhold træder klart frem ved Kans bedømmelse af Danmarks udenrigspolitik.⁸¹

I den til dato mest kompetente større sovjetiske behandling af Danmarks nyeste udenrigspolitiske historie, A. S. Kans værk fra 1967 om *De skandinaviske staters udenrigspolitik under II Verdenskrig*,⁸² indtager samme emne en fremtrædende plads. Da Kan må betragtes som en af de ledende, yngre sovjetiske skandinaviske, fortjener værket en nøjere omtale. Det indeholder en grundig redegørelse for undersøgelsens problemstilling og en omfattende diskussion af kildegrundlaget. Fremstillingen er klart disponeret og som regel også veldokumenteret. I et afsluttende kapitel opsummeres de indvundne forskningsresultater. Undersøgelsen angives at have tre formål: at undersøge de skandinaviske regerings diplomatiske aktivitet og militære politik under krigens forskellige faser, at belyse Sovjetunionens politik over for Skandinavien (en politik som forlods omtales som gående ud på en respektering af landenes uafhængighed og neutralitet samt hjælp til befrielse fra det fascistiske åg), og at gen-

⁷⁹ I forordet til sin bog fra 1967 om de skandinaviske landes udenrigspolitik kritiserer Kan borgerlige og reformistiske historikere for at have anskuet neutralitetsproblemet for abstrakt, se A. S. Kan, *Vnešnja politika skandinavskich stran vtoroj mirovoj vojny*, Moskva 1967, p. 9f.

⁸⁰ Se herom f.eks. Cecil V. Crabb Jr., *Elefanterne og græsset. En studie i alliancefrihed*, Kbh. 1967, kap. V.

⁸¹ Se eksempler i op. cit., passim.

⁸² A. S. Kan, *Vnešnja politika skandinavskich stran v gody vtoroj mirovoj vojny*, Moskva 1967.

drive reaktionære forestillinger om Nordeuropas internationale relationers historie. Kildegrundlaget er meget omfattende og består især af trykt materiale af skandinavisk proveniens. Kans adgang til forskellige sovjetiske arkiver har kun givet ham mulighed for at publicere nogle meget perifere oplysninger.⁸³

I sin omtale af tidligere sovjetiske behandlinger af emnet berører Kan de »særlige vanskeligheder« ved studiet af den nyeste tids historie, som gjorde sig gældende i Sovjetunionen i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne, dvs. under Stalin-tilbedelsens kulmination. Efter den 20., 21. og 22. partikongres er sovjetiske historikers indstilling til de neutrale landes problemer imidlertid efter Kans opfattelse blevet »mere alsidig og historisk«. Kan har således set sig i stand til at korrigere visse konklusioner, hans forgængere havde draget.⁸⁴

Hvordan løser Kan de af ham selv stillede mål? Specielt vedrørende studiet af udenrigspolitisk historie hævder sovjetisk marxistisk-leninistisk historieskrivning at være i besiddelse af en særlig metode og at gribe problemerne an på en fundamentalt ny måde.⁸⁵ Kan hævder i indledningen, at den borgerlige og reformistiske historieskrivning ikke er i stand til at se, at udenrigspolitik er en afspejling af klasseinteresser eller et resultat af et klassekompromis. Ikke desto mindre vil man som regel for-gæves lede efter en analyse af disse klasse modsætningers rolle for udformningen af udenrigspolitikken, og i det hele må man sige, at selve beslutningsprocessen så godt som negligeres. Som oftest præsenteres man kun for den endelige, officielle beslutning. Det eneste tilløb hertil forekommer i et indledende kapitel om »De generelle forudsætninger for de skandinaviske staters internationale position og udenrigspolitik«, hvor det hedder, at udenrigspolitikken hoveddrivkræfter var storbourgeoisiets interesser. De herskende klasser prægede udenrigspolitikken ikke alene ud fra deres økonomiske interesser, men også ud fra ideologiske sym- og antipatier. Fjendskabet mod Sovjetunionen betegner Kan som et forståeligt klassebetinget had. De herskende klassers indflydelse blev dog be-

⁸³ Kan beklager selv utilstrækkeligheden af dokumentarisk materiale af sovjetisk oprindelse; han hævder imidlertid, at der i sovjetiske arkiver findes »værdifuldt materiale« til belysning af de sovjetisk-danske relationer og af den tyske besættelse af Danmark, se Tezisy etc. I kilde- og litteraturlisten figurerer helt konventionelt »klassikerne« på førstepladsen, men Stalins værker, som må formodes at være mere relevante for det behandlede tidsrum end Lenins, savnes.

⁸⁴ Tendensen i disse konklusioner er allerede omtalt i forbindelse med Kans artikel fra 1962; i nærværende værk hedder det, at umiddelbart efter krigen vurderede den marxistisk-leninistiske historieskrivning neutralitetspolitikken rolle for udfaldet af »folkens kamp mod fascismen« negativt; denne bedømmelse skyldtes en »retfærdig fordømmelse af de neutrale staters støtte til aggressorerne«. Den senere mere positive vurdering af samme fænomen skyldes den positive rolle, den *nuværende* neutralisme spiller i »kampen for freden«.

⁸⁵ Se Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija, VI, 1965, p. 485.

grænset ved den parlamentariske kontrol og det hensyn, de »opportunistiske socialdemokratiske ledere« måtte tage til arbejdervælgerne. Kan påpeger imidlertid selv, at der ikke var nogen modsætninger mellem de forskellige samfundsgrupper om grundlaget for udenrigspolitikken, nemlig at den skulle være neutral. For at redde forestillingen om den klassekampsbetingede udenrigspolitik tilføjer han, at grunden til massernes opbakning bag den reformistiske og borgerlige udenrigspolitiske målsætning skal søges i den dominerende borgerlige presses indoktrinering og i »den yderst kunstfærdige maskering af klassekarakteren«. ⁸⁶

Bortset fra disse meget generelle betragtninger over de indenrigspolitiske vilkår for Danmarks udenrigspolitik former Kans fremstilling sig i øvrigt som en solid og meget detaljeret, kronologisk struktureret redegørelse for Danmarks og de øvrige skandinaviske staters udenrigspolitik, med særlig vægt på en klargørelse af denne politiks konkrete indhold i det behandlede tidsrums forskellige faser. Det er svært at se, at der i denne marxistisk-leninistiske studie skulle være anvendt en særlig metode, der (som officielt hævdet) på afgørende vis adskiller værket fra en undersøgelse af historikere med andre livsanskuelser. ⁸⁷ Man må oven i købet konstatere en nok så traditionel anvendelse af kildemateriale med hovedvægten på kilder fra de forskellige udenrigsministeriers arkiver. Det der derimod karakteriserer værket og især de heri fremsatte vurderinger er forfatterens fulde identifikation med det, der i marxistisk-leninistisk terminologi kaldes »folkenes kamp mod fascismen«, »menneskehedens progressive udvikling« o.l., og som i alle tilfælde viser sig at indebære ubetinget støtte til de forskellige sovjetiske regeringsers vekslende politik. ⁸⁸

⁸⁶ Kun DKP var imod den førte »absolutte« neutralitetspolitik, som Kan andetsteds har kaldt »falsk« og en »skinneutralitet« (Novaja i novejšaja istorija, no. 4, 1962, pp. 76f.); de ønskede en prosovjetisk neutralitetspolitik. Selv kommunisterne reviderede imidlertid deres opfattelse »pga. kræfternes fordeling ved krigens begyndelse«, hvormed menes, at DKP som følge af den tysk-sovjetiske forståelse 1939–1941 og følgende parolerne fra Moskva støttede en dansk neutralitetspolitik tilpasset tyske (og sovjetiske) interesser, op. cit., pp. 17, 43f. og 50f.

⁸⁷ Se f.eks. artiklen om kildekritik og historisk metode i Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija, VI, 1965, pp. 592–601. De principper der doceres her, er i teknisk henseende de samme som »borgerlige« lærebøger foreskriver; det der udmærker marxistisk-leninistisk metode, er den »partimæssige kampånd«, som sovjetisk metodelære har tilført disciplinen, fremhævelsen af kilder af kommunistisk oprindelse som særligt værdifulde og den stadige understregning af classesynspunkter. Se mere detaljeret om disse problemer i den sovjetiske lærebog i historisk metode: R. S. Mnuchina, Istočnikovedenija istorii novogo i novejšego vremeni, Moskva 1970.

⁸⁸ Se dog forsigtige tilløb til fortolkning af officielle sovjetiske regeringserklæringer, op. cit., p. 197f., og antydning af kritik af den sovjetiske udenrigspolitik i perioden 1939–1941 i værkets konklusion. I den her behandlede periode er der yderligere den komplikation, at rækkevidden af den tysk-sovjetiske aftale af 23. august 1939 af politiske grunde er tabu i sovjetisk historieskrivning; det er derfor en næsten håbløs opgave for sovjetiske

I modsætning til mange af de i denne oversigt omtalte fremstillinger, er Kans værk imidlertid karakteriseret ved, at det ofte yder ideologiske modstandere retfærdighed, og inden for de stive rammer, den marxistisk-leninistiske ideologi foreskriver, er værket yderst nuanceret.⁸⁹

Kans vigtigste konklusioner på de tre mål, han indledningsvis satte sig er følgende: Det var de store krigsførende magter der var afgørende i spillet om bevarelsen af neutraliteten; alligevel må man ikke fratage de politiske ledere ansvaret for den førte politik.⁹⁰ De progressive samfundsgrupper, repræsenteret ved kommunister og venstresocialister ønskede en anden udformning af neutralitetspolitikken (dvs. en pro-sovjetisk). Efter en vanskelig og modsætningsfyldt tid (Kan hentyder til den tysk-sovjetiske forståelses periode) trådte de frem som »helte og organisatorer af modstandskampen«. Ved krigens afslutning nærmede de herskende kredses opfattelse sig kommunisternes: Danmark burde ikke deltage i en »blokpolitik«, men i en »kollektiv sikkerhedspolitik«. For så vidt den førte neutralitetspolitik anses for at have været til gavn for Sovjetunionen, bedømmes den positivt. Det manglende militære beredskab spillede en væsentlig rolle for neutralitetspolitikens sammenbrud i 1930'erne. For den sovjetiske politik bestod vanskeligheden i at afgøre, hvilken af de kæmpende magter i II Verdenskrigs første fase, der var farligst for de sovjetiske interesser i Norden. Dette problems løsning fandt ikke sted uden vanskeligheder og uheld (der hentydes her givetvis til Hitler-Stalin-pagten og krigen mod Finland). Mht. det tredje mål mener Kan at have tilbagevist de reaktionære påstande om sovjetiske ekspansionsønsker og om, at de skandinaviske neutralitetstraditioner er døde.⁹¹

KONKLUSION. Generelt må man konkludere, at der i flere henseender består et misforhold mellem de mere officløse proklamationer om den

historikere at give en tilfredsstillende fremstilling og analyse af perioden. Også det sovjetisk-finske forhold i denne periode er et delikat emne, se op. cit., pp. 34 ff. og 50 ff.

⁸⁹ Det hedder således, at bogstaveligt alle i Danmark støttede den førte udenrigspolitik (p. 43f.); den indenrigspolitiske situation karakteriseres som stabil i 1930'erne (p. 44), og den overvejende del af befolkningen støttede det borgerligt-demokratiske system (pp. 207 og 223); Scavenius' linie sejrede pga. manglende alternativer (p. 274 og 322). (I tezisy etc. understreger Kan, at Scavenius' regering på ingen måde var fascistisk, og at samarbejdspolitikken blev gennemført under stærkt pres fra besættelsesmagten). Christmas Møllers indsats tillægges stor betydning, ligesom dennes synspunkter på Danmarks fremtidige udenrigspolitik fremhæves som »især« værende af betydning (p. 405 ff.); at der fandtes socialdemokratiske modstandere af samarbejdspolitikken omtales også (p. 207).

⁹⁰ Den var »negativ« og dens værdige finale blev den 9. april.

⁹¹ Også Kan afslutter sit værk med en af de gængse samtdsrettede appeller: den progressive offentlighed kræver Danmark ud af NATO; den sovjetiske regering og det sovjetiske folk lægger stor vægt på styrkelsen af den europæiske sikkerhed; de skandinaviske folk har ikke glemt de tyske erobrerers forbrydelser eller det sovjetiske folks befrielsesbedrifter m.m.

marxistisk-leninistiske »metodes« uforlignelighed mht. at frembringe videnskabelige forskningsresultater og den faktiske tilstand inden for et område som det her behandlede. Stalin-tiden har sat sine dybe spor; også efter det delvise opgør med Stalin-tilbedelsen hæmmes sovjetisk historieforskning imidlertid af disciplinens politisering.⁹² Sovjetiske historikers politiske og propagandistiske funktion lægges der i øvrigt ikke skjul på.⁹³ Hvorvidt den enkelte forsker i ét og alt samtykker med den officielle, af de politiske instanser fastlagte linie, er ikke søgt besvaret her og turde være et næsten uløseligt problem. Officielt er det intet problem: en upolitisk historievidenskab eksisterer ikke, og det afgørende er derfor at udtrykke den mest progressive klasses ideologi, dvs. proletarietets. Og det hævder den sovjetiske historieskrivning at gøre. Mere væsentlig end denne påstand er imidlertid det forhold, at den stadige docering af marxismen-leninismens overlegenhed for mange sovjetiske historikere synes at have ført til en opgivelse af metodiske overvejelser, diskussion af problemstillinger, kort sagt til manglende problembevidsthed. I stedet for at søge øget erkendelse om fortiden beflitter man sig på at indpasse begivenhederne i et på forhånd fastlagt, skematisk ideologisk mønster, at bekræfte de centrale historiske myter og/eller at producere »historiske« argumenter til brug for den politiske debat og propaganda.

Dette gælder især de mange oversigtsarbejder, som de sovjetiske historikere hidtil har anvendt størst energi på; disse arbejder afspejler tydeligt det til enhver tid herskende politiske klima, og den til grund liggende model har ikke ændret sig synderligt siden Stalin-tiden. De afhandlinger, der udtrykker vurderinger af dansk historieforsknings vilkår og funktion, varierer fra Pochlebkins og andres manglende anerkendelse af forskellen på egentligt politiske og historiske skrifter til Kans anerkendelse af dette skel. Blandt afhandlinger, der behandler enkeltproblemer, kan mange kun opfattes som klart politisk motiverede og uden nogen erkendelsesmæssig funktion. Andre (f.eks. Kan, Šiškin, Karpova) repræsenterer derimod seriøse, historiske arbejder, hvor synsvinkel, terminologi og generelle konklusioner kan afvige stærkt fra »borgerlige« og »reformistiske«

⁹² I Det sovjetiske historiske leksikon hedder det, at især samtidshistorien led under Stalin-tidens skadelige indflydelse; afsløringen af persondyrkelsen medførte en »væsentlig lettelse« for en marxistisk-leninistisk analyse af den nyeste tids problemer. Der synes i denne formulering (»væsentlig lettelse«) at ligge en tilkendegivelse, af at forholdene ikke opfattes som fuldt tilfredsstillende; se SIE, VI, 1965, sp. 487.

⁹³ Se f.eks. den omtalte meningsudveksling i Voprosy istorii, no. 10, 1966; der tales her om, at marxistiske historikere åbent betragter deres aktivitet som en del af »folkets revolutionære virksomhed i et nyt socialt systems triumfs navn«, og at det er nødvendigt at »intervenere direkte i nutidens realiteter« for at forsyne menneskeheden med ideer og »forståelse af den sociale udviklings love«. Der er to former for propaganda: en god og en dårlig (i moralsk forstand); sovjetiske historikere hylder den gode propaganda, der støtter menneskenes ægte frigørelse og arbejder for fred og humanisme.

værkers, men som yder værdifulde bidrag til de omhandlede problemers belysning. Man savner stadig monografier, baseret på egentlig grundforskning, af Danmarks nyeste historie.

For danske historikere er det muligt at udnytte det, Roots kalder »de pålidelige historiske kendsgerninger« i den sovjetiske historieskrivning; om man accepterer eller forkaster den livsanskuelse med dertil hørende værdinormer, som vore sovjetiske kolleger hylder i deres arbejder, er mere et politisk/metafysisk end et historisk/videnskabeligt spørgsmål.

Nekrologer

HENRY BRUUN

17.12.1903 - 1.9.1970

DEN 1. september 1970 døde Henry Bruun efter få dages sygdom, næsten 67 år gammel. Han voksede op i et præstegårdshjem med gammeldags humanistisk kultur, blev klassisk sproglig student fra Sorø 1921 og cand. mag. 1928. Som sin farbror og navne arkivaren i rigsarkivet valgte han historie som hovedfag og fransk som bifag, men mente iøvrigt at hans historiske interesse var medfødt. Kombinationen af klassiske sprog, historie og fransk passede godt til to sider af hans ånd, samfølelse med kulturtraditionen, også den lærde, og klarhed. Året efter sin embedsexamen stiftede han sammen med en lille gruppe jævnaldrende fagfæller Historikerkredsen af 1929, som bl.a. Ingvar Andersson og Johan Schreiner en tid tilhørte. Samværet dér var udviklende og klargørende for ham og os. Bruun var kredsens højtagtede formand i den halve snes år den bestod, og det var ikke mindst hans kritiske sans og skarpe logik som hjalp til at gøre diskussionerne frugtbare.

I studietiden blev han gennem Knud Fabricius' øvelser fanget ind af dansk adelshistorie og skrev en specialeafhandling om højadel og lavadel, som Fabricius benyttede og henviste til i sit bidrag til Schultz Danmarkshistorie. Men kort efter sin embedsexamen blev han knyttet til Institutet for Historie og Samfundsøkonomi og dermed for et tiår optaget af arbejdet med nyere dansk socialhistorie, til at begynde med under Povl Engelstofts vejledning, senere som selvstændig fast medarbejder (1931–1938). Resultatet blev foruden nogle forstudier – publiceret i *Sociale Studier i dansk Historie efter 1857* (1930) og *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark 1864–1901* (1931) – 1. bind af værket *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900* (1938), en bog på over 600 store sider, omfattende tiden til ca. 1880. Det er et grundigt og et grundlæggende arbejde. Et vældigt materiale er samlet især fra aviser og småtryk. Bogen er præget af Bruuns kritiske sans og gode judicium, den rydder op i mange misforståelser og giver talrige nyttige

oplysninger. Men det kan ikke nægtes at den mangler friskhed, at forfatteren ikke helt har kunnet hæve sig over stoffet. Som flere af min historikergenerations første arbejder er den præget af at vi som regel ikke havde været udenlands og fået nye indtryk og ny inspiration, før vi begyndte på en selvstændig forskning som vi på grund af vort emnevalg ikke rigtig var uddannet til af vore lærere.

Samme år den store bog udkom forlod Bruun arbejdet med den nyere socialhistorie og instituttet og blev arkivar i rigsarkivet, hvor han 1958 avancerede til overarkivar og chef for 3. afdeling. En enkelt gang vendte han i sit forfatterskab tilbage til arbejderklassens forhold, da han gav sig til at undersøge en fortælling i syndikalistens Christian Christensens erindringer. Det blev til et spændende stykke detektivarbejde: *Oprør i Rabarberkvarteret?* (Historiske Meddelelser om København 1965). Det morede Bruun at prøve sin skarpsindighed på vanskelige detailundersøgelser, også i arkivtjenesten. Han blev en af de lærde arkivarer som historieforskningen ikke kan undvære, kyndig også på områder hvor få har indsigt og flere brug for hjælp, som sigillografi og heraldik.

Heldigvis optog Bruun tidligt i sin socialhistoriske periode på ny forbindelse med sin egentlige kærlighed adelshistorien. Dels ved detailundersøgelsen *Var Udstederne af Opsigelsesbrevet af 23. juni 1439 alle Rigsraader?* (1932, H. T. 10. r. II). Dels, og navnlig, som forfatter af en række artikler om adelige til Dansk biografisk Leksikon. Dette arbejde førte ham langt ind i de adelshistoriske kilder. Det var dog først som arkivar han tog fat på adelshistoriske studier i en større sammenhæng. En afgørende tilskyndelse fik han nogle år forinden da foreningen Norden bad ham være hovedforfatter af afsnittet om de nordiske unioner 1380–1523 til 1. bind af værket *Omstridte Spørgsmaal i Nordens Historie* (1940). Manuskriptet var i hovedsagen færdigt fra Bruuns hånd 1936, og medforfatterne Sverre Steens og Gottfrid Carlssons ændringsforslag var såvidt vides kun få. Afhandlingen er en ypperlig forskningsoversigt, klar, instruktiv og selvstændigt vurderende.

Denne opgave vendte Bruuns interesse mod unionstidens politiske historie. De modne frugter så vi dog først efter mere end en halv snes år. Til dem hører et par perspektivrige afhandlinger i Nordisk Tidskrift 1952 og 1958 (*Adelsskandinavismen og Union og Ærkebiskop*), og to større arbejder: Den vægtige biografi af Abraham Brodersen (1950, H. T. 11. rk. III) – i den beskæftiger Bruun sig iøvrigt som også senere med godsamlingshistorie – og disputatsen *Poul Laxmand og Birger Gunnensen. Studier over dansk politik omkring år 1500* (1959, anmeldt i H. T. 11. rk. VI). Det er et modent, originalt og skarpsindigt arbejde, tillige elegant formet. Bruuns første bog var bred og tung af stof. Disputatsen er kortfattet, undertiden knap, og enkelthederne har alle betydning som led i en større sammenhæng.

Endnu et af Bruuns selvstændige skrifter fortjener at nævnes, også fordi det illustrerer spændvidden i hans interesser. Det er *Den middelalderlige Dagvise* (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 1965), en fin og skarp-sindig filologisk-litteraturhistorisk undersøgelse af dagvisens alder og op-rindelse med analyse af dens forskellige overleverede former og enkelte af motiverne. Det er iøvrigt karakteristisk, at skønt Bruun havde megen sans for poesi, er afhandlingen blottet for æstetiske vurderinger – bortset fra en bemærkning om at Grundtvigs og Wallins gendigtninger begge er »fremragende«. Bruuns uvillie mod alt hvad der smagte af fraser kunde gøre hans form tør. Så meget stærkere virker det når hans følelse for de mennesker han skildrer kommer til orde, som i den smukke afhandling *De danske Braher* (ale. Historisk tidskrift för Skåneland 1969).

Jævnside med sin forskning og sin embedsgerning udførte Bruun fra 1929 til sin død et selvopofrende, tidsrøvende og slet betalt arbejde som bibliograf. Trykt er hans årsfortegnelser over historisk litteratur ved-rørende Danmarks historie 1928–40, femårsbibliografien for 1943–47 og fire bind af den store bibliografi for 1913–42, en fortsættelse med stærkt udvidede rammer af Erichsen og Krarup. Det store værk er som en kyndig anmelder skrev (H. T. 12. rk. III) »en overordentlig arbejds-mæssig og intellektuel præstation, . . . et arbejde der hævder sig [også] efter international målestok«. Fra 1947 var Bruun medarbejder ved *International Bibliography of Historical Sciences*, fra 1958 ved *Repertorium der mittelalterlichen Geschichtsquellen*.

Henry Bruun kunde på fjernerestående virke tilknappet og bureau-kratisk tør. For os der kom ham på nært hold var han en anden, levende optaget af mange ting i og udenfor sit fag, musikalsk, en naturelsker og kyndig amatørornitolog, en kender af vore gamle kirker, først og frem-sted en mand med både humor og selvironi. Med et ord fra Croces ned-ladende karakteristik af lærde forskere på arkiver og museer kaldte han sig undertiden en af de uskadelige tudser. Han vidste nok at han som historiker var og at vi anså ham for at være meget mere. Som fagfælle og ven var han af de sjældne ubestikkelige. Han skjulte ikke sin kritik, men var heller ikke karrig med anerkendelse når han mente den var fortjent. Derfor værdsatte man hans dom højere end de flestes. POVL BAGGE

TROELS G. JØRGENSEN

22.2.1874–23.12.1970

TROELS GEORG JØRGENSEN blev cand. jur. 1897 – samme år hans far A. D. Jørgensen døde – og dr. jur. 1905 på en afhandling om erstatning for ejendomsafståelse. Han arbejdede nogle år i kultus- og indenrigsministerierne, blev 1905 auditor og amtsfuldmægtig i Ålborg, 1919 landsdommer i Viborg, kom 1925 til højesteret, og var rettens præsident fra 1936 til han på grund af alder gik af 1944.

Under besættelsen handlede han som højesteretspræsident i tre tilfælde på en måde som fremkaldte stærk kritik, i hvert fald i de to tilfælde tildels på grundlag af utilstrækkelig viden om hvad han faktisk havde foretaget sig. Kritikken gjaldt hans stilling til kommunistloven 1941 (om hvilken han offentligt erklærede at den ikke stred mod grundloven), endvidere hans optræden i forbindelse med højesteretssagen mod Vilhelm la Cour 1942 (dr. la Cour tilbagekaldte 1959 en del af sit angreb på ham i den anledning), og endelig hans to breve til henholdsvis kronprinsen og kongen september 1943; i dem hævdede han at grundloven også efter 29. august krævede at kronen søgte dannet et nyt ministerium.

Der er ingen grund til at betvivle at Troels G. Jørgensen med disse handlinger mente at forsvare danske interesser og vilde hjælpe til at bevare retsplejen og regeringsmagten på danske hænder. Men skønt han fremhæver at han bestandig kun talte som jurist, blandede han sig navnlig 1943 i politiske forhold som han ikke kunde overse. Og han havde næppe 1941 behøvet at udtale sig offentligt om kommunistloven som han gjorde.

Allerede hans artikel om kommunistloven blev kritiseret af hans kolleger i højesteret, de protesterede i et brev til kongen mod hans initiativ 1943 – i begge tilfælde havde han undladt at forhandle med de andre dommere – og ved sin afgang 1944 fik han ikke de sædvanlige takketalere. I juridiske tidsskrifter blev han 1945 og senere angrebet for sine handlinger under besættelsen. Ved forslag om eksklusion tvang man ham ud af dommerforeningen og juristforbundet. Højesteret undlod at sende ham blomster på hans 80 års dag for ikke at få udseende af at bilige hans optræden, og han blev ikke indbudt til højesteretsjubilæet 1961.

Jeg omtaler dette ikke blot fordi det hører med til Troels G. Jørgensens biografi, men også fordi det bidrager til at karakterisere ham og til at forstå hans forfatterskab. Han skriver et sted at han i det hele har fulgt den grundsætning at være alene om alt hvad han har udsendt. Denne selvstændighed eller utilbøjelighed til at tage mod råd af andre, i hvert fald af kolleger, har ikke altid gavnet ham. Hans optræden under besættelsen viser også at et sikkert politisk skøn og evne til at finde grænsen mellem jura og politik ikke hørte til hans fortrin; den samme svaghed mærkes i hans historiske forfatterskab. Men hans reaktion på den medfart han fik gør det klart at han var en stærk personlighed med gode nerver. Han lod sig ikke kue. Han forsvarede sig uførtrodt uden at gøre indrømmelser, først og fremmest i den delvis selvbiografiske *18 Aar af Højesterets Historie* (1947), i erindringsbogen *I Justitias Tjeneste* (1954) og i den kommenterende *Mit Forfatterskab* (1962). Han tog offentligt til orde for andre der blev angrebet for deres holdning under besættelsen, som Thune Jacobsen og P. Knutzen. Og han tabte ikke lysten til at arbejde. Efter sin afsked udgav han en lille snes bøger foruden talrige afhandlinger. Han har også ydet bidrag til dette tidsskrift, bl. a. to afhandlinger om Chr. Colbjørnsen (11. r. IV, 1953–56).

Troels G. Jørgensen var voksen da A. D. Jørgensen døde, og han nåede at få et stærkt indtryk af sin far. Et portræt af ham giver han i *A. D. Jørgensen, skildret af en Søn* (Sønderjydske Årbøger 1953), der bl. a. meddeler korrektiver til Ellen Jørgensens biografi. I *A. D. Jørgensen og 1864* (1964) prøver sønnen at skildre hans værk ud fra hans eget synspunkt som præget af 1864 og sigtende mod en genforening. 1949 udgav forfatteren sin fars Dagbog 1884–96 i Danske Magazin.

Resten af Troels G. Jørgensens historiske forfatterskab falder hovedsagelig i to grupper. Den ene behandler højesterets historie, især efter 1790 da Sophus Vedels værk slutter. Det var højesterets arkiv der inspirerede ham. Han begyndte med tidsskriftafhandlinger, 1930 kom bogen *Danmark-Norges Højesteret 1790–1814*, den blev noget omarbejdet optaget i *Højesteret fra 1790 til Grundloven* (1950), som næste år fulgtes af *Højesteret fra Grundloven til Retsreformen*. Ikke uden grund kritiserede Stig Iuul det næstsidsste værk for mangel på problemstilling og metode, og forfatteren bad derfor om at man vilde opfatte den sidste bog mere beskeden som „efterretninger om højesterets historie“. Bøgerne (og en række mindre afhandlinger) indeholder nye oplysninger især om rettens organisation og arbejdsmåde og om domspraxis. Men som i næsten alle forfatterens større arbejder kniber det med kompositionen, der let bliver udvendig og ofte urimeligt kronologisk. Derfor er de to samlinger af specialundersøgelser *Bidrag til Højesterets Historie* (1939) og *Strejfflys over Enevældens Retsliv* (1949) mere fængslende læsning. Interesse for historikere har ikke mindst oplysningerne om de indtil da hemmeligholdte voteringer i rigsretssagerne 1856 og i nogle politiske sager fra provisorietiden.

Den anden hovedgruppe af Troels G. Jørgensens historiske skrifter er levnedsskildringer af eller afhandlinger om en række fremtrædende jurister fra Andreas Hojer til Matzen og Nellemann. De fleste af dem var politikere, og den del af deres virksomhed manglede forfatteren som antydet væsentlige forudsætninger for at behandle. Man savner i reglen også en bredere baggrund for den snævert biografiske side af skildringen. Men den juridiske side behandles jo af en fagkyndig, og det er der grund til at være taknemlig for, så sparsomme som juristernes bidrag til vor historieforskning er.

Det er vel sandsynligt at A. D. Jørgensen har vakt sønnens historiske interesse. Men hans arbejder om A. F. Krieger, den første af de jurister han skrev om, har en mere speciel forbindelse med faren. Allerede som barn forstod Troels G. Jørgensen at Krieger og fru Heiberg var hans families koryfæer, gennem sin far fik han en del af bøgerne fra Kriegers bo, og 1920 blev han på familiens vegne tilsynsførende med udgaven af Kriegers dagbøger. Det tilskyndede ham først til en afhandling, derefter til bogen *A. F. Krieger som jurist* (1923), nyttig ved gennemgangen af Kriegers latinske licentiatafhandling om stænderforfatningen og ved en oversigt over Kriegers statsretlige opfattelse. 1956 kom en egentlig levnedsskildring med undertitlen *Juristen – Politikerens – Borgerens*, som andre af forfatterens biografier skrevet med det bevidste formål at rehabilitere hovedpersonen. Det er vist den af Troels G. Jørgensens biografier der har fået mest anerkendelse fra kyndige historikere. Ikke fordi bogen var særlig godt skrevet. Den havde samme svage komposition, samme trættende referater af hovedpersonens skrifter og taler, og bortset fra enkelte glimrende passager samme tørre stil som andre af hans bøger. Heller ikke fordi den bragte meget positivt nyt. Forfatteren arbejdede navnlig i sine senere år hurtigt og tog sig sjældent tid til indgående forstudier. Men fordi den gav en tiltrængt omvurdering af Krieger. Rigtignok forsvarer forfatteren som Erik Møller bemærker næsten alt hvad Krieger har gjort, sagt og ment, men ikke destomindre indeholder bogen mange fint forstående og kloge bemærkninger.

Rehabiliteringstendensen er tydelig også i de to biografier af A. S. Ørsted 1933 og 1957, der sammen med to bøger om Ørsted som dommer (1928) og de Ørstedske straffelove (1948) samt en række afhandlinger og en udgave af Ørstedes udvalgte skrifter (1930–37) danner forfatterens betydelige bidrag til Ørstedforskningen. Hans vurdering af Ørsted som jurist er mere nøgtern end f. e. Frantz Dahls panegyrik, og han prøver ikke på at gøre Ørsted til en stor politiker. Rehabiliteringen sigter mod den nationalliberale traditions angreb på Ørstedes nationale holdning efter 1842 og på hans politik under den fri forfatning. Forfatteren betoner i begge biografier, men stærkest i den sidste, Ørstedes ægte danskhed, kalder ham en bevidst dansk kulturpersonlighed, og understreger kontinuiteten i hans politiske holdning tværs over

1848. Han beundrer juristen, men det er Ørsted som dansk, som karakter han vil rehabilitere. Han indrømmer at hans egne oplevelser har sat spor i biografien fra 1957. „For mit eget vedkommende måtte jeg have læst Ørsted dårligt, om jeg ikke havde søgt at tilegne mig hans evne til under national gæring at møde angrebene af bagvaskelse og uforstand med sindsro“, skrev han 1962.

Det svageste og mest angribelige af forfatterens rehabiliteringsforsøg er formentlig bogen *Tre Professorer* (1958) om Goos, Matzen og Nellenmann. Hans vurdering af de tre som jurister blev skarpt kritiseret fra sagkyndig side, men anmeldernes protester gjaldt navnlig hans forsøg på at rehabilitere dem som politikere over for en utvivlsomt af venstresynspunkter præget historisk tradition om forfatningskampen. En omvurdering kunde være tiltrængt, men forfatteren går ubetinget ind for Estrupregeringens politik og Højres mest hasarderede grundlovsfortolkninger, han nedvurderer Venstre urimeligt og giver det hele skylden for forfatningskampen. Det er så meget mere påfaldende, som han 1962 hævder at have bevaret sin „politiske neutralitet“ under hele arbejdet. Men også i dette værk er der enkeltheder af værdi, ikke mindst er vigtige breve her for første gang brugt eller citeret.

Troels G. Jørgensens sidste store juristbiografi er bogen om Andreas Hojer (1961), tilegnet mindet om Hojers slægtning A. D. Jørgensen. I *Fyrretyve Fortællinger* kaldes Hojer grundlægger af den danske lovkyndighed. I A. D. Jørgensens ånd hævder hans søn overfor Poul Johs. Jørgensen og Frantz Dahl Hojers ophavsret til forslaget om juridisk examen og hans originalitet som jurist, og siger at Hojers disputats fra 1736 (i oversættelse kaldt Forestilling på en dansk jurist) var „indgangen til en ny tid i retsvidenskaben“ som med føje var karakteriseret ved ordet dansk.

Når man er blevet en smule træt af den megen polemik og det gentagne selvforsvar i nogle af Troels G. Jørgensens skrifter, føles det som en lettelse at læse hans sidste bog, den kønne lille *En familiekildring. A. D. Jørgensen som stamfader i 70 året efter hans død* (1967), hvor han fortæller om livet i barndomshjemmet, om forældrene og deres dygtige børn. I bogen er der ikke mange andre minder om hans egne kampår end de tilfredsstillende oplysninger at stiklerier på tryk om hans forhold under besættelsen var ophørt uden for kommunistkredse, og at højesteret omsider på hans 90 års dag sendte ham den obligate blomsterhilsen. Og så den slutbemærkning at det i 1940'erne blev let for ham at ignorere stikleri om svigtende fædrelandssind, når han i sine handlinger havde følt sig i overensstemmelse med sin fars selvstændige og frygtløse optræden.

POVL BAGGE

Anmeldelser

AKSEL E. CHRISTENSEN: Vikingetidens Danmark paa oldhistorisk baggrund. Udgivet af Københavns Universitets fond til tilvejebringelse af læremidler. I kommission hos Gyldendal. København 1969. 308 s.

I disse år skrives der så meget om vikingerne og vikingetiden, at man knapt når at læse én nyudkommen bog, før den næste ligger på bordet. Hovedparten af denne litteratur kan læses med udbytte af faghistorikere. Selv helt populære fremstillinger, hvor hovedvægten ligger på et overdådigt billedstof, har oftest lødige tekster, og det er et glædeligt tidens tegn, at faglige specialstudier kan udsendes i store oplag. Men allermest må man glæde sig over, at en lang række fremtrædende videnskabsmænd har udmøntet deres omfattende viden i store oversigtsværker med betydningsfulde nytolkninger og fyldig dokumentation. Vi har fået JOHS. BRØNSTED: *The Vikings* (1960), HOLGER ARBMAN: *The Vikings* (1961), PETER SAWYER: *The Age of the Vikings* (1962), GWYN JONES: *A History of the Vikings* (1968) og PETER FOOTE & DAVID WILSON: *The Viking Achievement* (1970), for blot at nævne nogle af de største og vigtigste bøger i stakken.

De fleste af disse forfattere er arkæologer. Dette er for så vidt rimeligt, eftersom netop de seneste årtiers vikingetidsforskning har været kendetegnet af betydningsfulde arkæologiske nyfund. Men vikingetiden er ikke en forhistorisk periode, og den helt store landvinding i dette århundredes udforskning af vikingetiden tilhører ikke arkæologien, men historieforskningen. Fundet af Trelleborgene, de store byudgravninger og de mange nyfundne vikingeskibe er selvsagt af meget stor værdi, men langt mere vidtrækkende for forståelsen af perioden er dog historikernes nyvundne erkendelse af, at vikingetidens historie må skrives på grundlag af vikingetidens egne skriftlige kilder og levn. Dette er for historikere i dag en helt selvfølgelig sag, men for blot en menneskealder siden stredes fagfæller voldsomt om den norrøne historiedigtningens værdi som kilde til vikingetidens historie, og den dag i dag kan man møde arkæologisk og filologisk skolede skribenter på troskyldig vandring til islandske sagaer og anden litteratur fra det tolvte og trettende århundrede, når forhold på Svend Tveskægs og Olaf Tryggvesens tid skal skildres. De grundlæggende

kildekritiske problemer erkendes knapt; det bliver måske til nogle advarende indledningsord om kildernes sene affattelse, men herefter fremturer forfatteren selv uanfægtet af dette. Et lille eksempel fra den nyeste litteratur. I JACQUELINE SIMPSONS ellers på mange måder udmærkede bog *Everyday Life in the Viking Age* (London 1967) bliver beskrivelsen af vikingetidens samfundsliv nærmest en reproduktion af roman-miljøet i de bloddryppende islandske slægtssagaer: »It was one of the basic underlying assumptions of the Scandinavian world that sooner or later anybody might find himself involved in a blood-feud« (s. 154).

Et citat som ovenstående tjener til at illustrere det store behov, der længe har været for en tidssvarende *historisk* behandling af vikingetiden. Selv Politikens Danmarkshistorie svigtede på dette punkt. Det er derfor med meget stor glæde, at man tager professor Aksel E. Christensens bog om vikingetidens Danmark i hånden. Fra denne forfatter ville man på forhånd vente en sober og 100 % redelig fremstilling, klart formuleret og med ubønhørlig forkastelse af de uværdige kilder, som alt for længe har fået lov at fortegne billedet af vikingetiden.

Lad det straks være sagt: bogen honorerer til fulde disse forventninger. Efter fremkomsten af *Vikingetidens Danmark* kan ingen skribent længere undskylde sig med manglende orientering om historikernes nyvindinger inden for vikingetidsforskningen. Med sin autoritets fulde vægt slår Aksel E. Christensen de krav fast, som historikeren må stille til kilderne og deres benyttelse. Han svinger svøben over misbrugene. *Utilladeligt og utilstedeligt* er yndlingsord, der slynges ud, så læseren dukker sig under piske-mældene. Det er sandelig velgørende.

Men Aksel E. Christensen optræder ikke udelukkende i rollen som historiker. Bogen har undertitlen *paa oldhistorisk baggrund*, og denne baggrund er der gjort så meget ud af, at læseren først på side 113 (af ialt 271 tekstsider) når frem til vikingetiden. I denne fyldige indledning findes forrest en gennemgang af oldhistoriens udforskning gennem tiderne. Derefter følger et forsøg på en historisk-arkæologisk syntese i et antal kapitler med følgende overskrifter: *Danmark og danerne – oldtidsbebyggelsen – oldtidslandbruget – samfundsinstitutionerne – religion og kult – kulturforbindelser*.

Anmelderen skal ikke dølgge sin meget store tvivl ved denne del af bogen. Aksel E. Christensen hævder s. 23, at historikeren ikke kan overlade oldtidssyntesen til arkæologerne alene. Han anklager disse for i alt for høj grad at fastholde grundlaget for deres kronologi, typologi og systematik som det centrale i deres synteser. »Fortsat holder de sig fortrinsvis til fundene og oldsagerne selv, mens historikeren koncentrerer sig om levnenes funktion og ud herfra søger at forklare baggrunden for og virkningerne af disse levn, kort sagt, han ønsker at forstaa hele samfunds- og kulturlivet i organisk sammenhæng og under stadig omformning fra periode til periode«. Denne sammenligning mellem den nær-

synede arkæolog og den vidtskuende historiker virker på mig både misvisende og uretfærdig. Det kan ikke være rigtigt at stille den arkæologiske detailstudie op mod den historiske syntese. Historikeren må dog også beskæftige sig med detaljer i sine kilder, og hvem ville vente eller blot ønske, at en analyse af f.eks. et skøde eller et andet diplom blev ledsaget af en redegørelse for samfundslivets organiske sammenhæng og udvikling? Hvis detailstudiet er forholdsvis mere dominerende hos arkæologerne, skyldes dette vel hovedsagelig, at arkæologien er en yngre videnskab og derfor endnu besidder et større behov for at gøre sig sit kildegrundlag klart. For dette skal arkæologien ikke lastes, men roses. Og det må ikke overses, at der blandt de forhistoriske arkæologer i den sidste menneskealder har været en stadig mere mærkbar orientering hen imod det, som man kunne kalde en historisk problemstilling – altså netop hvad Aksel E. Christensen efterlyser.

Som historikere er vi vante til at opfatte arkæologien som en hjælpevidenskab. Men forholdet er reciprokt. Den forhistoriske arkæologi er en selvstændig disciplin, for hvem historieforskningen kun er en hjælpevidenskab i udkanten af faget. At historisk tænkning er af største betydning for arkæologien, skal ingenlunde bestrides; de to fag har jo i realiteten samme målsætning. Men den gode arkæolog tænker selv historisk, og i vore dage kan historikeren ikke gøre krav på at blive autoriseret som producent af den historiske syntese for de oldhistoriske perioder. Endnu i 1920'erne, da ERIK ARUP skrev første bind af sin Danmarkshistorie, kunne historikeren med en vis ret anse arkæologien for en nogenlunde overskuelig bidisciplin. Dette gælder ikke mere. Siden da er der foregået en overordentlig stærk udvikling inden for arkæologisk tænkning og teoridannelse, og der er sket en så voldsom forøgelse af den arkæologiske informationsmængde, at den udenforstående betragter – herunder historikeren – hverken helt eller halvt kan følge med og slet ikke har mulighed for at bearbejde materialet på forsvarlig vis. I konsekvens heraf bør historikeren efter anmelderens opfattelse begrænse sin indsats inden for den forhistoriske arkæologi til to områder. Med baggrund i sin historiske metode (som arkæologerne selv burde beherske i langt større udstrækning end nu) kan han udøve en årvågen kritik over for arkæologernes form for historisk bevisførelse. Og ud fra sine forudsætninger kan han pege på relevante problemstillinger, som arkæologerne måske selv ville have svært ved at erkende. Men den historiske syntese for oldhistorien bør han holde sig fra. Den kræver langt mere end historisk viden og kritisk sans.

Ud fra dette grundsyn måtte anmelderen på forhånd nære betydelig skepsis over for de oldhistoriske afsnit i historikeren Aksel E. Christensens bog. Denne skepsis blev ikke mindre ved læsningen. En realkritik af denne del af bogen må overlades til forhistoriske arkæologer, men på grundlag af mit kendskab til middelalderarkæologien må jeg hævde, at forfatteren

næppe formår at udøve en fyldestgørende arkæologisk kildekritik. Denne mangel viser sig ikke blot ved vurderingen af udgravningsresultater (hvor folk uden personlig erfaring fra eget udgravningsarbejde så at sige altid vil komme til kort), men gør sig også gældende på et så væsentligt område som den kvantitative benyttelse af arkæologisk materiale. I fortsættelse af THERKEL MATHIASSENS og ERLING ALBRECHTSENS arbejder forsøger Aksel E. Christensen ved behandlingen af landsbyproblematikken at kombinere stednavneforskningens og arkæologiens resultater. Når dette ikke lykkes, er hovedårsagen efter mit skøn en manglende erkendelse af de arkæologiske udbredelseskorts stærkt begrænsede værdi. Ét er at registrere de fåtallige gårdtomter og landsbyer, der er udgravet, noget helt andet at tage stilling til en hel egnens bebyggelsesforhold gennem flere tusinde år på grundlag af det ret beset meget tilfældige kendskab, vi i dag har til egnens bestand af gravpladser og andre forekomster fra oldtiden. Dette materiale er på ingen måde repræsentativt, og selv om Aksel E. Christensen – som den gode historiker han er – garnerer sin fremstilling med talrige forbehold, bliver konklusionerne næppe bærekraftige.

Forhistoriske arkæologer vil utvivlsomt kunne pege på mange punkter i oldtidsafsnittet, hvor forfatterens arkæologiske viden og indsigt ikke slår til. Men afsnittet har bestemt også fortjenester. Aksel E. Christensen er særdeles velorienteret inden for dansk oldhistorie, og arkæologerne vil givetvis finde mange af de fremførte anskuelser kloge og relevante. Og hvad vigtigere er: selve problemformuleringen skal nok vise sig at være både inspirerende og inciterende for historisk orienterede arkæologer. Dette er afsnittets hovedværdi.

Disse kritiske bemærkninger har haft sigte på den arkæologiske del af oldtidsafsnittet. Helt anderledes forholder det sig med afsnittets historiske indslag. Her føler man sig tryk i forfatterens selskab og følger ham med glæde, når han gennemgår samfundets struktur og samfundsinstitutionerne. Kapitlerne om tingordningen og herreds- og sysselinddelingen er vigtige og væsentlige, især ved den tungtvejende argumentation for herredets sene oprindelse. Den kortfattede gennemgang af religion og kult er klar og nøgtern, og anmelderen har ikke mindst glædet sig ved den totale afvisning af Vilh. Grønbechs intuitive metode; det sker med bemærkningen, at »historikeren nødvendigvis må foretrække Snoldelevstens ene sætning for hele Njals saga«. Bedre kan det ikke siges.

Et interessant lille kapitel om gilderne (s. 73–75) ender med den konklusion, at der antagelig har eksisteret gildemæssige sammenslutninger i Norden allerede på Karl den Stores tid. For denne tidlige datering er der næppe dækning i præmisserne. Eftersom gilderne forklares som købmændenes erstatning for den naturlige slægts fællesskab og værn, bygger formodningen øjensynligt på en anden formodning, nemlig om en dansk handelsorganisation af en eller anden art på dette tidlige tidspunkt.

Noget sådant kendes ikke fra kilderne, og rent umiddelbart må det synes rimeligere at sætte værnegildernes fremkomst i forbindelse med byernes opståen. Thi købmændenes afgørende brud med bondesamfundet sker vel først ved bosættelsen i byer.

Forestillingen om gildernes høje alder skal ses på baggrund af forfatterens syn på handelsforholdene i Norden før og under vikingetiden. I en tidligere afhandling, *Birka uden frisere*, har Aksel E. Christensen i 1966 vendt sig kraftigt mod den alment accepterede opfattelse af friserne som det dominerende handelsfolk, der grundlagde handelsstationer rundt om i Skandinavien og drev udstrakt handel på Østersøen. Argumentationen herfra gentages med få modifikationer i bogen, og i mangt og meget må læseren overgive sig betingelsesløst. Friserteorien, som ERIK ARUP lancerede i 1907, og som siden er udbygget af WADSTEIN, VOGEL og andre, fremstår efter Aksel E. Christensens kritik som teoretisk tænkning uden tilstrækkelig støtte i kilderne. Det er vigtigt at få dette slået fast. Men Aksel E. Christensen burde nok have stillet sig tilfreds med at have aflivet myten om den frisiske handels overherredømme i Norden. I sin iver efter at jage friserne helt ud af Østersøen nedvurderer han den frisiske skibsfart ud over det forsvarlige. Det sker bl.a. med henvisning til, at Karl den Store ikke formåede at etablere et effektivt søforsvar mod de danske angreb ved hjælp af friserne skibe. Denne fiasko ville – skriver Aksel E. Christensen – være aldeles uforklarlig, hvis friserne havde været det sørende søfartsfolk (s. 112). Hertil er imidlertid at bemærke, at en skibsbygningstradition, der i generationer har været indrettet på produktionen af rummelige og sødygtige handelsskibe, ikke på en studs kan omstilles til frembringelse af hurtigtsejlende krigsfartøjer, der kan forventes at være på højde med nordboernes professionelle sørøverskibe. Og når det fremhæves, at de to frisiske skibsfund fra denne periode – Brügge-båden og Utrecht-skibet – begge er fladbundede fartøjer, som næppe egnede sig til sejlads på åbent hav (s. 110), må det hævdes, at disse tilfældige fund ikke kan være fuldt repræsentative for frisk skibsbygningskunst. Aksel E. Christensen nævner selv, at der er utvetydige vidnesbyrd om en omfattende frisk handel på England og langs den nordfranske kyst fra begyndelsen af 700-tallet. Disse farvande er særdeles vanskelige at besejle, ikke mindst for tungtlastede handelsskibe. Rene flodskippere var friserne altså ikke. Og hvad angår de frisiske købmænds mulige rolle i Østersøen, må det ikke helt glemmes, at selve navnet Slesvig er af frisk oprindelse.

Den egentlige vikingetid begynder som nævnt først på side 113. Efter en indledende oversigt over forskningens stadi og kildegrundlaget følger en række kapitler om vikingetogene i øst og vest og bosættelserne i det fremmede (s. 125–58). Det er nøgtern oplysning, formuleret på grundlag af en udmærket fremlæggelse af kildematerialet og med omhyggelig udredning af de synspunkter, der i nyere tid har været gjort gældende. Man

kan selvsagt her og der være uenig med forfatteren i hans vurderinger. Således må jeg anse det for bunduretfærdigt, når det hævdes, at *Vita Anskarü* har helgenbiografien sædvanlige stereotype idealisering (s. 135). Det har den netop ikke. Rimberts værk hæver sig højt over tidens øvrige hagiografi ved sin klare og ligefremme fortælling. Rimbært havde læst sin Beda med udbytte. Selvfølgelig er Ansgar idealiseret, men stereotypet er billedet bestemt ikke.

Aksel E. Christensen gør gældende, at den tilsyneladende meget grundlæggende forskel, der er på vikingernes virksomhed i øst og vest, snarere skyldes kildernes vidt forskellige art end en faktisk uensartet fremtræden hos de nordiske langfarere (s. 151). Argumentationen kan virke bestikende, men er perspektivet mon ikke lidt skævt? Vikingernes fremfærd måtte selvsagt rette sig efter rejsernes formål og efter de muligheder, der var på de steder, de kom til. En vikingeflok på plyndringstogt i et kystland – det være sig i øst eller vest – vil naturligvis te sig anderledes end nybyggere på en øde atlantisk ø eller besætningen på et par skibe, som må lirke sig op ad de russiske floder for at tiltuske sig lidt af det forjættende arabiske sølv.

Behandlingen af vikingerne i England har for en stor del karakter af et opgør med synspunkterne i PETER SAWYERS *The Age of the Vikings*. Historikeren Sawyer betegnes som arkæolog (s. 116) – en forunderlig og fornøjelig lapsus, thi ingen skribent har hudflettet vikingetidsarkæologien mere flabet og arrogant end netop Peter Sawyer! Jeg er helt enig med Aksel E. Christensen i afvisningen af Sawyers hovedtese om vikingebosættelsens ringe omfang. Alt for meget hos Sawyer har præg af at være forsøg på at anlægge andre synspunkter end de gængse, og Aksel E. Christensen peger med fuld ret på de mange modsigelser, som Sawyer derved vikler sig ind i. På den anden side har Sawyer indlagt sig stor fortjeneste ved at gøre op med megen vanetænkning, og når Aksel E. Christensens kritik ikke overalt har den fornødne gennemslagskraft, skyldes det, at den i hovedsagen bygger på F. M. STENTONS nu snart gamle synteser og ikke tager tilstrækkeligt hensyn til den nyere engelske forskning, der har tilvejebragt et langt mere nuanceret billede af stednavnenes og Domesday Book's vidnesbyrd om de skandinaviske indslag i det angelsaksiske Englands befolkning. Næppe mange stednavneforskere ville i dag turde hævde, at der »med ret små forbehold kan udarbejdes fuldstændige bebyggelseskort over den nordiske bosættelse i England« (s. 165). I virkeligheden er stednavnematerialet ved sin påfaldende forskellighed fra egn til egn forvirrende og meget lidt entydigt, og sammenligner man de nordiske stednavne i England med oplysningerne om de pågældende lokaliteters beboere i Domesday Book, bliver forvirringen nærmest til kaos. Der forestår et stort forskningsarbejde, før man atter kan give sig til at konkludere. For Yorkshires vedkommende søger man for tiden at sammen-

holde de nordiske stednavne med de talrige lokale levn af nordisk sten-
skulptur. Man kan kun håbe, at denne undersøgelse vil bringe nye per-
spektiver ind i debatten.

Det følgende kapitel, *Vikingehandel og møntfund* (s. 185–96), domineres af en udførlig redegørelse for STURE BOLINS møntteori, der hævder vikinger-
nes ledende rolle ved formidlingen af arabisk sølv til det vesteuropæiske
marked. Den kritik, som Bolins tanker har mødt i de senere år, lades stort
set uomtalt. En langt alvorligere mangel er det imidlertid, at Aksel E.
Christensen hverken her eller andetsteds i bogen ofrer ret mange ord på
den hjemlige udmøntning. Side 132 omtales de ældste Hedeby-mønter
fra o. 825. Side 271 nævnes Svend Tveskægs og Knud den Stores danske
mønter kort. Om de mellemliggende 200 års danske mønter er der ikke
en stavelse – dette til trods for at vi nylig har erhvervet et virkeligt over-
blik over udmøntningen i Norden i vikingetiden gennem BRITA MAL-
MERS disputats fra 1966, *Nordiska mynt före år 1000*. Konklusionerne herfra
burde ubetinget være inddraget i fremstillingen, ikke blot for mønternes
egen skyld, men nok så meget af hensyn til de vægtige bidrag, som kend-
skabet til udmøntningerne giver til den politiske og økonomiske historie.

Brita Malmers værk er ret svært tilgængeligt. Hovedvægten ligger på de
numismatiske analyser med opstilling af kombinationsgrupper etc. Men
historikeren vil også kunne finde de oplysninger, som primært må være af
interesse for ham: møntstederne, udmøntningernes datering og omfang,
mønternes geografiske udbredelse.

Ifølge Brita Malmer har der i tiden ca. 825–60 været slået mønt i
beskedent omfang i Hedeby. Til denne første fase henføres også de
mønter, som man tidligere har anset for Birka-mønt. Birka forsvinder
hermed helt som møntsted. De følgende 40 år er tilsyneladende uden ud-
møntning på dansk grund, men o. 900 er møntsmedjen i Hedeby i virk-
somhed igen, denne gang med en forholdsvis beskedent produktion af
tynde og lette mønter, de såkaldte Hedeby-halvbrakteater. Udmønt-
ningen i Hedeby fortsætter i begrænset omfang indtil ca. 975, på hvilket
tidspunkt der pludselig forekommer en masseprägning af en lille og let
mønt. Dette varer til ca. 990, da udmøntningen ebber ud. Men på om-
trent samme tid – i perioden ca. 975–95 – foregår der tillige møntslagning
andetsteds i Danmark, først i ret stort omfang, siden mere behersket. Som
møntsted er Jelling bragt i forslag; mere nærliggende muligheder var
måske Aarhus eller Viborg.

Såfremt Aksel E. Christensen havde indarbejdet disse resultater i sin
bog, ville han have styrket sin argumentation for Jelling-dynastiets be-
tydning væsentligt, og der ville være bragt et interessant perspektiv ind i
debatten om tysk overhøjhed i Jylland i 900-tallet. Det havde også været
værd at få med, at de danske mønter kendes fra fund langt inde i det
slaviske bagland omkring floderne Oder og Weichsel.

Når Aksel E. Christensen hævder, at man i vikingetidens Norden aldrig anvendte monopolmønt eller skattemønt, men kun lod metalværdien være bestemmende for møntens værdi (s. 191), modsiges dette efter min opfattelse afgørende af den hjemlige udmøntning. Man slår ikke mønt alene for prestigens skyld. Der ligger fiskale hensyn bag. Og selv om det nok kan formodes, at en del af udmøntningen i Hedeby kan have haft til formål at producere mønter af karolingisk type til brug for det tyske marked, altså en slags bedre falskmønteri, kan dette ikke være hele forklaringen. I hvert fald en del af mønterne – og blandt disse de tidligste – har et så umiskendeligt nordisk præg, at man næppe lod sig narre af dem længere sydpå. Det forekommer mig at være en langt rimeligere tanke, at magthaverne i Hedeby fra tid til anden har søgt at påtvinge handelen i byen en lokal mønt til overkurs.

De første landsomfattende udmøntninger i Danmark tilhører vikingetidens slutfase. Knud den Store lod engelske møntmestre slå mønt mange forskellige steder i landet. Disse mønter svarer i præg og vægt nøje til kongens angelsaksiske mønt. Kan dette være noget som helst andet end et storstilet forsøg på at introducere monopolmønt i Danmark efter engelsk forbillede? Jeg tror det ikke. På længere sigt mislykkedes dette eksperiment, men det blev altså forsøgt.

Bogens sidste 75 tekstsider omhandler Danmarks indre historie i vikingetiden. Af betydelig interesse er en redegørelse for samfundsstrukturen (s. 207–22). Ved første gennemlæsning skuffes læseren måske lidt. Hvorfor skriver forfatteren af *Kongemagt og aristokrati* ikke om forholdet mellem kongen og storbønderne? Hvor er udredningen af bondesamfundets indre struktur? Hvorfor siges der intet om krigstjenestens forskellige former? Fremstillingen bygger så at sige udelukkende på runestenenes magre vidnesbyrd. Ved nærmere eftertanke må man give forfatteren ret i hans forsigtige tilbageholdenhed. Sådanne udredninger kunne kun foretages ved tilbageslutning fra valdemarstidens lovgivning, og her skræmmer sporene snævert. Det er metodisk korrekt at holde sig konsekvent til de samtidige kilder, og ved omhyggeligt studium af runeindskriftene når Aksel E. Christensen da også til mange vigtige resultater. Et lille forbehold må man dog tage: ved tolkningen af runernes tale er historikeren slemt i lommen på filologerne, hvilket i sin tid var Arups ulykke. Lad os håbe, at dagens tolkninger viser sig mere holdbare!

Aksel E. Christensen fremhæver, at vore hened 200 runesten »stort set er de eneste kilder fra samtiden, der kan give os et autoritativt, om end meget begrænset indblik i vikingetidens samfundsstruktur og mentalitet« (s. 207). Dette er vel rigtigt i dag. Anmelderen nærer dog et – måske naivt – håb om, at det engang vil lykkes for retshistorikerne at foretage en sikker indkredsning af de danske elementer i den samtidige lovgivning i Danelagen, der udviser væsentlige forskelle fra lovene i det øvrige angel-

saksiske England. Benyttet med varsomhed burde disse lovtekster kunne blive fremragende kilder til dansk vikingetid.

Trelleborg omtales i forordet som den inspirationskilde, der i sin tid fik forfatteren til at gå i gang med studiet af vikingetiden. De fire Trelleborge behandles ret kortfattet (s. 246–52), men klart og koncist. Afsnittet rummer ikke mange nye synspunkter; dog fremhæves (hvad jeg ikke har set før), at de hidtil kendte borge af typen alle ligger uden for det område, som Jelling-kongerne må formodes at have besiddet før rigssamlingen. Borgene kunne da bl.a. have skullet sikre kongemagtens besiddelse af de nyerhvervede landsdele. Ligesom de fleste andre vikingetidsforskere lægger Aksel E. Christensen dog hovedvægten på den rolle, som Trelleborgene kan have haft under Svend Tveskægs erobringskrige i England. Heri er anmelderen ganske enig. De vigtigste indicier for dette kan hentes i det gigantiske Aggersborg, som inden for sin ringvold kunne huse den samlede styrke fra de tre andre borge. Aggersborg ligger i et tyndt befolket område ved Limfjorden, vikingeflådernes udfaldsvej mod England. At opfatte denne borg alene som kgl. tvangsborg for Han herred m.fl. (som TAGE E. CHRISTIANSEN nylig har forsøgt det) turde være problematisk.

Aksel E. Christensen opstiller tillige, hvad han kalder »en nordisk mulighed« for Trelleborgene, idet han udkaster den tanke, at de kan have haft en beskyttende funktion under de idelige svenske og norske overfald på Danmark i vikingetidens slutfase. Denne tolkning må dog anses for mindre sandsynlig, eftersom borgenes tilbagetrukne beliggenhed forhindrede en hurtig indsats mod pludseligt opdukkende fjendtlige skibe. Flådestøttestrukturer var de danske vikingeborge ikke. Her kunne ved større ret være peget på et andet anlæg: Kanhavekanalen, der gennemskærer Samsø på øens smalleste sted. Denne mærkelige kanal kan efter Hans Stiesdals udgravninger med sikkerhed henføres til vikingetiden. Ved dens hjælp har én og samme flåde kunnet beherske sejlruterne øst og vest for øen.

Det store bidrag, som fundet af Trelleborgene har ydet til vor forståelse af vikingetidens Danmark, fremhæves med rette af Aksel E. Christensen. De har vist, at der i slutningen af vikingetiden stod en vældig militærmagt bag den danske konge. Hertil kommer, at selve borgbyggeriet, anlæggenes geometriske opbygning og den matematiske præcision, der kendetegner dem, har givet anledning til en omvurdering af vikingesamfundets kulturelle stade. Vore forfædre var øjensynligt ikke slet så barbariske, som man troede, før Trelleborg blev udgravet. Dog bør man vogte sig for at overvurdere disse vidnesbyrd. Når Aksel E. Christensen skriver, at Trelleborgene blandt deres forudsætninger har »en saadan organisatorisk evne og en saa udviklet teknisk kultur, at det var uden sidestykke i Vesteuropa«, er ordene givetvis blevet for store. Bag snart sagt hvilken som

helst af tidens store stenkirker på engelsk, tysk og fransk grund ligger der en matematisk og teknisk formåen, som ingenlunde er ringere end vikingernes; den ytrer sig blot på andre måder.

Afsnittene om Nordsøimperiet og vikingetidens afvikling (s. 260–77) er informative, men kunne uden skade have været mere fyldige. Både fra England, Tyskland og Nordfrankrig foreligger et ganske omfattende samtidigt kildemateriale, og netop for denne tids vedkommende begynder man at kunne drage nytte af de stumper, der er levnet af autentisk norrøn skjaldedigtning. Også af metodiske årsager havde det været interessant at få disse kildegrupper stillet op mod hinanden. Ved behandlingen af den nyetablerede nordiske kirke kunne endvidere det arkæologiske materiale være inddraget i fremstillingen med fordel. De mange trækirker, som i den sidste snes år er påvist på dansk grund, er vel endnu vanskeligere at placere i den historiske sammenhæng. Men i redegørelsen for modsætningerne mellem angelsaksisk og tysk missionsvirksomhed på dansk grund kunne det være nævnt, at den ældste stenkirke, hvis grundplan vi kender, har tydeligt engelsk præg. Det er Skt. Jørgensbjerg kirke fra o. 1040, og denne kirke har særlig interesse derved, at dens bygmester antagelig også rejste den biskopskirke i Roskilde, som kong Knuds søster Estrid stod bag opførelsen af.

I en så indholdsmættet bog som *Vikingetidens Danmark* kan fejl og misforståelser selvsagt ikke undgås helt. Jeg vil ikke dvæle ved disse, men bør dog nok kort korrigere nogle realfejl af arkæologisk art. Om Jarlshof på Shetlandsøerne siges, at det var den centrale nordiske høvdingeborg på øerne (s. 126); i vikingetiden var her dog kun en temmelig ordinær gård af beskeden størrelse. En lapsus i bibliografien reducerer iøvrigt J. R. C. HAMILTONS store publikation af Jarlshof-udgravningerne til en *official guide-book*. Om de kristne pikter, som vikingerne mødte på de nordskotske øer, hedder det misvisende, at deres særprægede kultur gennem århundreder var karakteriseret af kyklopiske runde stentårne, *brochs* (s. 156). Disse mærkelige tårne synes imidlertid både i anlæg og brug udelukkende at tilhøre tiden kort efter Kristi fødsel; måske er de opført som værn mod romerske slavejægere. Kaupang ved Oslofjorden omtales på linie med Hedeby og Birka som en egentlig by med fastboende befolkning (s. 130). CHARLOTTE BLINDHEIM har en anden opfattelse. Ved omfattende udgravninger har hun dokumenteret stedets karakter af sæsonmarked; helårshuse forekommer i så begrænset omfang, at der næppe kan have været andre faste beboere end et lille vagtmandskab. Om Islands hedenske tid hævdes, at arkæologien svigter (s. 157). Dette er ikke helt rigtigt. Islands nuværende præsident, KRISTJÁN ELDJÁRN, blev i 1956 doktor på den omfangsrige bog *Kuml og haugfé úr heidnum síð á Íslandi*, hvor et betydeligt materiale er registreret og bearbejdet; siden er endnu et antal hedenske grave og nogle gårdtomter kommet til. I redegørelsen for Dane-

virke tillægges VILH. LA COUR den opfattelse, at Godfred skulle have bygget Kovirke (s. 224). La Cour har imidlertid givet udtryk for, at Kovirke skulle være voldanlæggets yngste del, hvilket iøvrigt er blevet bestyrket af senere udgravninger.

De kritiske kommentarer, som her er givet til professor Aksel E. Christensens vikingetids-bog, må ikke tilsløre dens meget store kvaliteter. Med sin rigdom af viden, det strengt kritiske syn på kilderne, den sobre fremlæggelse af forskningsdiskussioner og sine markante og veldokumenterede synspunkter er *Vikingetidens Danmark* en aldeles storartet universitetslærebog. Anmelderen har som censor ved eksamen i historie både i København og i Aarhus allerede haft lejlighed til at iagttage, i hvor høj grad bogen engagerer de studerende og tilskynder til selvstændig stillingtagen. I en tid, hvor kravene om en hurtig og effektiv fabrikation af kandidater drager det historiske studium i retning af en mere udvendig tilgængelse af viden, er dette af uvurderlig værdi.

OLAF OLSEN

ELSE KAI SASS: Studier i Christiern II's ikonografi. Særtryk af Københavns universitets festskrift i anledning af Hans Majestæt Kongens fødselsdag 11. marts 1970. København 1970. 127 s.

Les physiciens et les chimistes sont plus sages – que nul, à ma connaissance, n'a jamais vu se quereller sur les droits respectifs de la physique, de la chimie, de la chimie physique ou – à supposer que ce terme existe – de la physique chimique. Marc Bloch: *Métier d'historien*, 1952, 2.

Clio har en bred favn. Da der ikke for tiden, som landet ligger, findes et specialtidsskrift for drøftelse af de emner, som professoren i kunsthistorie ved Københavns universitet har udsendt denne bog om, ønsker *Historisk Tidsskrift*, og anm. med iver, at tage sagen op. Den flittige forsker for tjener stor anerkendelse for at have fremlagt sine vidtspændende undersøgelser, der indvarsler nyt; bogen bebuder en ny generations indsats (s. 6, 120), og initiativet står ikke alene. Man kan se sådan på det, at udforskningen af den danske malerkunst i tidsrummet mellem kalkmalerierne og rokokoen tilsyneladende har været noget forsømt i henvend et kvart århundrede, indtil nu denne bog og samme år MEIR STEINS spændende lille afhandling om »Badning ved en orientalsk havn« vidner om ny fordybelse i emnet. Men fremstødet har en bredere front. Else Kai Sass, hvis energi er legendarisk, har, ligeledes i 1970, startet et tidsskrift *Hafnia. Copenhagen papers in the history of art*.

Titelen på den bog, der skal anmeldes her, er alt for fattig. Halvdelen af den drejer sig om to portrætter af Christian II (s. 9–36 og 57–76), den anden halvdel dels om dronning Elisabeths ikonografi (s. 77–97), dels om Michel Sittows vandreår (s. 37–56 og 98–104). De sidstnævnte afsnit kan

formelt indordnes under studier til Christian II's ikonografi, fordi det er afgørende for teorierne om de to Christian II portrætters opståen, hvor Sittow opholdt sig på en række tidspunkter.

I første afsnit præsenteres et maleri af Le Roy De Denemarqve i The Society of Antiquaries i London. Det er kendt som et portræt af Frederik I; men allerede i en kronik i *Politiken* 2. 12. 1966 hævdede forf., at det måtte forestille Christian II, og det er det synspunkt, som uddybes her. Forf. gør udførligt rede for billedets proveniens, det første skridt på prøvelsens vej. Billedet kan følges tilbage til 1787, da det indgik i en serie, som højst sandsynligt i århundreder havde tilhørt Paston-familien. Medlemmer af denne familie var placeret nær den engelske tronens fod, da billederne blev til, og gjorde tjeneste i det engelske diplomati under forhandlinger i nogle af de lande, som seriens portrætter bragte bud fra. Christian II var genstand for internationale forhandlinger 1506–08, da kong Hans arbejdede på at skaffe sønnen en skotsk, fransk eller habsburgsk prinsesse til ægte. Ved en sådan lejlighed kunne der være brug for et portræt, og Le Roy de Denemarqve er en kopi efter et maleri fra omkring denne tid.

Den positive begrundelse for, at Le Roy de Denemarqve er Christian II, sammenfattes således: »Det forekommer mig, at der er en meget stor overensstemmelse i portrættopfattelsen af Christian II mellem Londonbilledet og det Michel Sittow tilskrevne portræt paa Statens Museum for Kunst« (s. 34, jfr. s. 13). Det konkrete træk, der fremhæves, er munden, der har »ganske samme form« (34), læberne »er tegnet med præcis de samme buelinier« (13). En vigtig støtte for tilskrivningen til Sittow af kunstmuseets billede er den stilistiske sammenhæng med Sittows Calatravaridder, en sammenhæng der bl.a. eksemplificeres i »en mærkelig overensstemmelse« i behandling af munden (s. 46). Det viser sig nu, at der er grund til at antage, at Sittow har malet den original, hvoraf Londonbilledet er en kopi (s. 34 f, 55 f). Men dermed falder det her omtalte identifikationsargument bort. Ikke blot rent logisk med hensyn til munden, hvis særpræg altså skyldes kunstneren og ikke nødvendigvis modellen, men reelt også med hensyn til »overensstemmelse i portrættopfattelsen«, som altså givetvis for en del skyldes den kunstneriske udtryksform, der må foretrakkes som hele årsagen til overensstemmelsen. Selve argumentationen viser endnu en gang, at portrætlighed principielt, og som regel i praksis, ikke kan bruges til identifikation. Man fristes til at sige, at den er irrelevant, den forplumrer sagen. Først når det er godtgjort, at to billeder forestiller samme person, har vi mulighed for at gøre betragtninger over lighedens problem og opfattelernes forskellighed.

Det spændende er, om det kan afgøres, om maleriet forestiller Christian II eller Frederik I. Forf. konkluderer ganske vist, at da det i hovedsagen ikke har »den fjerneste lighed« med kendte portrætter af Frederik I, og

da modellens alder modsiger identifikation med ham, »kan man helt se bort fra den mulighed« (s. 12). Det forekommer ikke anm., at der er anført grunde, der berettiger en så afgjort holdning til sagen. Billedet kunne ifølge det fremførte være malet omkring 1500, endog lidt før måske (s. 12 f, 32), og hvis alderen 25 år stemmer godt overens (s. 25) med indtrykket af billedet, turde det være halsløs gerning at nægte muligheden af, at det kunne forestille en mand på 28–29 år.

Når disse modargumenter, som jo ikke afgør noget, fremføres, skyldes det, at der vitterlig er noget, der taler imod. Den afbildede bærer hvad vi nu vistnok kalder et »rundskaæg«, som nok må siges at være en ret særpræget og sjælden form for skaegmode. Vi har ingen efterretning om, hvordan Christian II bar sit skaæg, førend han anlagde det fuldskaæg, han kendes med fra kunstmuseets billede fra 1515 (1514). Men det er ubehageligt for Christian II-teorien, at Frederik I omkring 1514 (og senere) bar sit skaæg på netop denne måde. Det er alt for påfaldende, skaegformens sjældenhed taget i betragtning, til at man kan affærdige det med, at det er det »eneste træk . . . , der kan minde om Frederik I« (s. 10).

Under alt dette er man næsten tilbøjelig til at glemme et usikkerhedsmoment, som forf. kun strejfer (s. 9). Indskriften på rammen siger *Le Roy de Denemarqve*; men da billedet blev malet, hed kongen Hans. Indskriften er altså ikke blot påført en årrække efter billedets (originalens) udførelse, men repræsenterer i sit indhold noget, som oprindeligt ikke hørte med til billedet. Men vi må håbe, at den, der skrev teksten, var rigtigt underrettet.

Det spiller en stor rolle i bogen, at der til en ægteskabsforhandling næsten altid måtte høre en udveksling af portrætter. Det er vel rigtigt, men det nævnes så ofte som en sandsynlighed (s. 22, 24, 25 f, 73), at lidt udførligere omtale af bevidnede eksempler havde været velkommen. Det ene af de eksempler, der nævnes (s. 44), viser, hvor oplysende en sådan omtale kan være også i andre henseender.

Et motiv sammenhængende hermed, som anslås nogle gange, er nelliken i hånden om udtryk for, at den afbildede optræder som bejlende. Det benyttes et par gange som indicium for en datering (s. 21, 73). Der fremføres ingen bevidnede eksempler; Valkendorfs bemærkning kan dreje sig om kunstmuseets type, som ingen nellike har, og et andet muligt tilfælde viser bejleren med en rose (s. 46). Her havde et par gode eksempler virket velgørende, især fordi INGVAR BERGSTRÖMS lærde værk, som har krævet dybtgående studier og som med bestemthed modsiger teorien, på dette punkt affærdiges *ex cathedra* som ikke »rimelig« (s. 108).

Afsnittet om Michel Sittows Christian II portræt på Statens Museum for Kunst er sikkert bogens mest værdifulde. Forf. påviser ved hjælp af røntgenfotografering, at det er malet oven på et maleri, som efter al sandsynlighed har forestillet Karl V. Eftersom Sittow 1514 kom til Danmark

direkte fra et mangeårigt ophold i Reval, må kunstmuseets portræt, hvis iagttagelsen er rigtig, være udført, efter at Sittow fra Danmark var rejst videre til Nederlandene. Røntgenundersøgelsen har betydning i flere retninger, både for tilskrivningen, for begivenhedsforløbet omkring billedets opståen og til forklaring af billedets karakter af gentagelse.

Undersøgelsen får også virkning på opfattelsen af dommedagsaltertavlen fra Helsingør, fordi Sittows portrættypen er kopieret ind på den. ERIK MOLTKE har antaget som »det rimeligste«, at altertavlen er udført i Danmark. Herimod udtaler forf., at uden at igangværende undersøgelser i øvrigt skal foregribes, kan man »i hvert fald sige, at tavlen maa være fremstillet i Nederlandene« (s. 80). Man mærker standpunkternes polarisering, som det vist hedder nu.

De vigtigste kendsgerninger, der tjener forf. til støtte for hypoteser om altertavlens opståen, er: 1) Bernard van Orley har udført portrætter af Christian II og Elisabeth før 1527. Det antages, at det er sket omkring 1514–15, og at kongens portræt derfor har måttet have Sittows maleri som forlæg. 2) Dronningens portræt på altertavlen er, så vidt man kan se af et røntgenbillede, ikke så gennemrettet som kongens. Den endelige type opfattes som en kombination af to typer, en af Orley og en af Sittow; Orleys kendes af fotografi (Tarnowskiportrættet) (s. 77–81). Konklusionen er den, at det er muligt, at forlægget for altertavlens portrætter har været Orleys, Christian II i kopi efter Sittow (s. 92).

Det er anm.s indtryk, at forf. her særlig bygger på betragtninger over dronningens portræt. At hendes portræt på altertavlen ikke er ændret så meget som kongens, er rigtigt; Moltke taler dog om, at ændringerne i begge er »indgribende«, og da øjnene er flyttet, vil formodningen nærmest være for, at portrættypen er udskiftet. Det er ikke lykkedes anm. at se et klart argument i gengivelsen af røntgenbilledet.¹

Forholdet mellem Tarnowskiportrættet og altertavlen indbyder til en principiel drøftelse, der skal gøres så kort som muligt. I værket afbildes seks portrætter af Elisabeth. For de fems vedkommende antager anm., i overensstemmelse med forf., at der er et slægtskab mellem dem. Det består i, at rent ydre træk såsom smykker, broderier, konturer el. lign. åbenlyst viser, at et af portrættene ikke kan være opstået uafhængigt af de andre. Det sjette portræt, Tarnowskiportrættet, røber ikke denne sammenhæng. Her er anm. ikke i overensstemmelse med forf. Sagen er den, at spørger man, om det overhovedet er muligt, at Tarnowskiportrættet er en helt selvstændig type, skabt uafhængigt af de andre fem, må

¹ De naturvidenskabelige metoder giver eksakte resultater, men ikke altid svar på det, man spørger om. Derfor er den størst mulige klarhed i redegørelsen ønskelig. Mange vil forbavses over s. 45 at se anført om en kæde, at den »ses også på røntgenbilledet, så den er ikke senere tilføjet«, eftersom de i bogen gengivne røntgenbilleder viser, at af det, der er senere tilføjet, er det netop smykkerne, der kan ses.

svaret blive et klart ja. Det er muligt, fordi ingen enkelte træk, ansigtsmasken, smykker, broderier eller lign. stemmer overens på en sådan måde, at kendskab til den anden portrættype ad denne vej kan påvises at have foreligget. Det viser sig f.eks. også på den måde, at alle de steder, hvor forf. specificerer (s. 77, 90 f), tales der om forskelle. Men i så fald er det også helt overvejende sandsynligt, at de to portrættyper er skabt uafhængigt af hinanden. Det er nemlig usandsynligt, at en afhængighed ikke ville have sat sig spor i form af en sådan ikonografisk overensstemmelse et eller andet sted. Det er derfor ikke overbevisende, når forf. kan skrive, at »Der synes ikke at kunne være tvivl om, at [Tarnowskiportrættet] har ligget til grund for fremstillingen . . . på Altertavlen« (s. 80). Er der tale om et slægtsskab, skyldes det, at de to portrætter står hinanden nær i tid, i kunstnerisk tradition og at de forestiller samme person. Det er altsammen ting, som kan virke ganske stærkt, ikke mindst på næsten 500 års afstand. For at tale konkret: påvirkning fra den ene maler til den anden kunne komme fra et portræt af lignende art, som forestillede en anden person. Anm. mener, at man må og bør regne med, at de to malere, som har udført Tarnowskiportrættet og originalen for altertavlen, altså (formentlig) Orley og Sittow, har fremstillet hver deres selvstændige portræt, uden at nogen af dem har haft den andens værk som grundlag eller som hjælp. Anm. mener, når han skal være ærlig, at dette er en objektiv, ubestridelig kendsgerning. Dette være sagt i al sagsmodighed. Bedre folk har taget fejl, og det er muligt, at denne sag ikke er uddebatteret. Men man må fremsætte sine tanker, som man gør sig dem.

Var det ikke langt simplere og derfor mere sandsynligt, at Orleys virksomhed, hvis den har med altertavlen at gøre, knyttede sig til de nu skjulte, underliggende portrætter på altertavlen? En så grundig ændring, som er sket, vil i almindelighed kræve en særlig bevæggrund eller anledning, og man kunne ligefrem tro, at altertavlen vel er skabt i Nederlandene, men at rettelsen af portræterne er udført i Danmark, ikke mindst fordi forf. i højere grad end Moltke anser altertavlens portrætter (de øverst liggende) for ringere udført end kunstmuseets portræt (s. 92, jfr. s. 30).

Som det allerede er fremgået ovenfor, gør forf. det sandsynligt, at Michel Sittow har malet et portræt af Dronning Elisabeth. Man måtte forvente, at dette portræt var pendant til kunstmuseets Christian II, og forf. finder da også »visse svage spor« af en pendant (s. 82–84). Skønt forholdet vel ikke er af den største vigtighed, skal sporene dog gås efter her; det giver i det mindste en erfaring om formodningers og forslags natur, når de viser sig at kunne efterkontrolleres.

Det billede, der under Elisabeths navn med den Hielmstierneske samling kom til Frederiksborg, hvor det blev beskrevet af Høyen, er, om jeg ikke tager meget fejl, identisk med kunstmuseets inv. nr. 1395.

Weillbachs Kunstnerleksikon må have uret, når det hævder, at billedet brændte 1859. Man har med rette undladt at bevare benævnelsen Elisabeth, i hvert fald er det ikke en pendant til Christian II.

Baurenfeinds stik fra 1760 angiver at være stukket efter »Originalen paa det Kongl. Kunstskammer«. Anm. mener, vi står os ved at tro denne udtalelse og holde os til kunstskammerinventariet, ifølge hvilket der da kun blev opbevaret eet portræt af Elisabeth her, nemlig altertavlen. Det er det mest nærliggende. Kobberstikkerne kunne i 18. årh. præstere grove forvrængninger af deres ældre forlæg, og ganske vist må man sige, at Baurenfeinds stik slet ikke »ligner« altertavlen; men det indeholder tilstrækkelig mange træk til at sandsynliggøre denne sammenhæng, så stikket giver ikke anledning til at tro på eksistensen af et ukendt maleri.

Kunstmuseets Spengler-nr. 896 var tilkommet 1821 som en kopi af Hansen og kan altså ikke have været forlæg for Baurenfeinds stik eller være identisk med det portræt, som 1690 hang på kunstskammeret (note 228).

Dette sidste billede kan derimod virkelig siges at være en mulighed. Det opføres umiddelbart efter det mindre billede af Christian II, som siden kom i galleriet og som nu er kunstmuseets. I parentes bemærket synes anm. ikke, man kan kalde denne proveniens noget formentligt (note 178), det står udtrykkelig i kunstskammerets opløsningslister. Men 1690-billedet af Elisabeth genfindes ikke på sin plads i 1737-inventariet og er åbenbart blevet fjernet.

Det er en bog, som giver en noget at tygge på. Vi må være forf. taknemmelig for, at der ikke blot fremlægges en række nye kendsgerninger men også et system af formodninger. De er vigtige, fordi de er det net, vi udspænder for at afsøge området for yderligere kilder, kendsgerninger og argumenter til forbedring af de gamle hypoteser.

POVL ELLER

GOTTLIEB JAPSEN: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 40, 1968. 448 s. Ill. kort. 57,50 (30) kr.

Denne afhandling, for hvilken forfatteren i februar 1969 opnåede den filosofiske doktorgrad ved Århus Universitet, er resultatet af ni års omfattende studier i sønderjysk skolehistorie. Når man betænker, at forfatteren i samme periode har varetaget stillingen som lektor ved Tønder Statsseminarium og desuden har fundet tid til andet forfatterskab, imponeres man af denne bog blot som arbejdspræstation.

G. Japsen har sans for at finde frugtbare problemstillinger. Han viste det i bogen *Den nationale Udvikling i Åbenrå 1800–1850* (1961) og gør det i

ikke mindre grad her. Han forundres over ejendommelige træk i en lokalt begrænset udvikling og graver sig ned i kilderne for at få dem oplyst i alle mulige detaljer; så hæver han blikket for veloplagt at søge forklaringer og udkaste hypoteser. Det specielle sættes i sammenhæng med det generelle, så at det ikke blot er lokalhistorikeren, der må fascineres over perspektivet i de lokale fænomener.

Formålet med afhandlingen er »at skildre udviklingen af det dansk-sprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 og at pege på denne udviklings drivkræfter«. Forfatteren har undret sig over periodens høje oplysningsniveau i den nordslesvigske landbefolkning sammenlignet med tilstandene i både Holsten og kongeriget: læse- og skrivekyndigheden var udbredt i gårdmandsklassen allerede i 17. årh.s første halvdel, analfabetismen var næsten forsvundet i länddistrikterne omkring midten af 18. århundrede, i 1814 var antallet af seminarieuddannede lærere relativt større her end i nogen anden del af monarkiet. Disse forhold, der delvis har været kendt tidligere, er normalt blevet forklaret med en henvisning til pietismens stærke indflydelse i Nordslesvig. Men denne forklaring tilfredsstiller ikke dr. Japsen; han dokumenterer på overbevisende måde, at den århundredlange fremgangslinie i den nordslesvigske folkeoplysning ikke kan skyldes de kortvarige og lokalt begrænsede pietistiske vækkelser.

Årsagerne finder Japsen andetsteds, nemlig dels i bøndernes frie og selvstændige stilling, dels i den stigende erhvervsdifferentiering i landbefolkningen (kniplingsindustri, skibsfart, handel, håndværk), i kontakt med den frembrydende kapitalisme i Europa. »Fra slutningen af det 16. århundrede skabte den økonomiske og sociale fremgang forudsætninger for tilvejebringelsen af almindelig skoleundervisning på landet. For de nordslesvigske bønder begyndte det da at blive en nødvendighed at kunne læse, skrive og regne og ikke mindre at kunne tilegne sig noget tysk, øvrighedens og handelens sprog, og deres velstand gjorde det samtidig muligt for dem at bekoste børnenes skolegang« (s. 25). Disse virkninger af prisstigningerne på levnedsmidlerne ses kun i de egne, hvor bønderne var frie og økonomisk uafhængige, medens skoleudviklingen blev retarderet i godsdistrikterne, således på Als og i dele af Sundeved, hvor Hans den Yngre opbyggede sit godsimperium.

I den udvikling, der langsomt opbrød det lukkede bondesamfund med dets dyrkningsfællesskab, faste traditioner og snævre forestillinger, indgik altså også opkomsten af en mere eller mindre systematisk undervisning. Bønderne skabte deres egne skoler, i bogen her kaldet bondeskolerne, af øvrigheden ofte betegnet »klipskoler« eller »vinkelskoler« for at understrege deres uautoriserede karakter. Det er dr. Japsens fortjeneste, at han har vist os disse bondeskolers betydning i perioden ca. 1600 til ca. 1760. Arkivstoffet giver indtryk af, at flertallet af de første nordslesvigske lands-

byskoler blev holdt af degne. »Men arkivalierne bedrager. De omtaler kun skoler, som kirken havde forbindelse med, enten fordi skoleholderen var degn, eller fordi kirkekassen gav tilskud til dem«. Det har været et meget stort arbejde at indsamle de direkte og indirekte vidnesbyrd om bondeskolerne. Japsen når til det resultat, at omkring 1760 var skønsmæssigt to trediedele af alle nordslesvigske skoler bondeskoler, altså skoler, der blev drevet af bønderne selv, uafhængigt af øvrigheden. Hans påvisninger og forklaringer forekommer plausible.

I sin skildring af disse primitive skolers stilling i samfundet opruller forfatteren dernæst en kamp mellem kirke og bønder. Kirken ville bondeskolerne til livs, fordi den kristelige børnelærdom her ikke havde den samme centrale placering som i degneskolerne, men bønderne forsvarede dem med næb og kløer. Skolerne blev ikke nedlagt, men efterhånden lykkedes det kirken at få katekismusundervisningen konsolideret i dem.

Det er jo ikke vanskeligt med dr. Japsen at få øje på de kirkelige interesser i denne sag – forsøget på at adskille de kirkelige og de verdslige myndigheders interesser virker derimod mindre overbevisende – men hvorfor var bønderne så standhaftige? Om et kirkefjendskab fra deres side kan der ikke være tale. Den »egentlige forklaring på bøndernes afvisning af kirkens skoleprogram« finder dr. Japsen i befolkningens »ældgamle opfattelse, der i kirken så et mægtigt magisk institut«. Et personligt gudsforhold eksisterede praktisk talt ikke hos den »fundamentalt hedenske landbefolkning«. »Den store offensiv for ved skolens hjælp at skabe engagerede kristne, som ortodoksien indledte og pietismen tog op med forøget styrke, måtte imidlertid i sin konsekvens opløse landsbyernes gamle fællesliv med de dertil knyttede forestillinger, vaner og skikke. Bøndernes opposition mod kirkens skoleidealer var derfor uundgåelig og hårdnakket og den kirkelige offensiv dømt til nederlag, så længe dette fællesliv stod ved magt« (s. 206).

Her opereres altså med befolkningens livssyn som den afgørende faktor i bøndernes modstand. At det var fundamentalt hedensk, støttes af H. F. FEILBERG og ERNST FEDDERSEN, men det er dog en kildekritisk overvejelse værd, at vor viden herom overvejende stammer fra gejstligheden, altså »modstanderne«. Det nævnte syn på kirken som et magisk institut kunne vel i øvrigt lige så godt være et levn fra den katolske tid. Man aner det forrige århundredes idealisering af den sunde hedenske urbefolkning, hvis forestillingsverden var statisk og stærk – men dog ikke stærkere end at bondeskolerne jo var udtryk for en art tilpasning til en større, kapitalistisk verden!

Omkring 1760 begyndte en reformperiode, der oprettede et statsreguleret skolevæsen – stort set uden modstand fra bøndernes side. Også dette fænomen ser dr. Japsen i en større social sammenhæng. Fællesskabet havde været standhaftigt og havde haft kraft til selv at etablere og

forsvare den nødvendige undervisning. Men nu var de sociale vilkår under forandring, ikke mindst p.gr. af den økonomiske fremgang, og det fik konsekvenser for skolen. Det er tankevækkende, at det omkring 1770 lykkedes for øvrigheden at gennemføre et forskriftsmæssigt skolevæsen (bl.a. beskikkede, fastlønnede lærere) i Haderslev provsti – netop hvor udskiftningen var længst fremskreden. Da landsbyfællesskabet i de følgende årtier forsvandt fra størstedelen af det øvrige Nordslesvig, var forudsætningerne til stede for en gennemgribende regulering af skolevæsenet, og den blev gennemført i det 19. århundredes første årti af generalsuperintendent Adler. Når bønderne nu accepterede øvrighedens ordnede skolevæsen, hang det sammen med, »at der hånd i hånd med agrarrevolutionen foregik en åndelig omvæltning, der gav de frigjorte bønder en ny holdning til religion, moral og oplysning og fik dem til at opgive de halvt hedenske skikke og forestillinger, der havde været knyttet til fælleslivet i landsbyen. De blev drevet frem ad individualismens og rationalismens vej og fik en stigende erkendelse af, at deres forandrede plads i samfundet gjorde bedre oplysning til en livsfornödenhed« (s. 212).

Denne åndelige omvæltning satte også spor i en ny indstilling til øvrigheden som sådan. Denne var ikke længere den fjendtlige magt; der spores »en langsom opvågning til danskhed og statsborgerskab i en del af landbefolkningen« (s. 216). Skolerne fik et mere dansk præg, først og fremmest sprogligt; dette skyldtes i nogen grad bevidste dansk-patriotiske bestræbelser, men nok så meget var det en følge af, at kristendomsundervisningen, der altid benyttede dansk sprog, blev udvidet og intensiveret takket være de pietistiske og herrnhutiske strømninger. De kirkelige myndigheder arbejdede bevidst på, at skolesproget skulle følge kirkesproget, så at præstens prædiken kunne blive forstået. Omtrent der hvor skolesprogrænsen blev trukket omkring år 1800, fastlagde afstemningerne i 1920 den nye statsgrænse.

Dr. Japsen fremlægger dokumentationen for sine mange synspunkter i en række detaljerede gennemgange af skoleforholdene provsti for provsti. Det kunne være gjort mindre katalogisk, mere læservenligt. Men hensynet til lokalforskningen, for hvem opstillingen vil være nyttig, har øjensynlig her vejet tungt, og det er ikke urimeligt. Beklageligt er det derimod, at der i bogen ikke findes en samlet fortegnelse over de benyttede arkivalier. Den fremtidige forsker vil naturligvis kunne benytte noternes oplysninger, men han vil med rette ærgre sig over, at dr. Japsen ikke har nedfældet de overvejelser over kildernes art og problematik, som han har gjort sig undervejs. At det her drejer sig om et kildemateriale, der kun i et meget beskedent omfang tidligere har været benyttet, gør ikke savnet mindre. Forgæves leder man også efter en litteraturfortegnelse.

Det turde af denne omtale være fremgået, at dette er en væsentlig bog.

Den fremlægger frugtbare og perspektivrige synspunkter, og den fremdrager megen ny viden, også om skolebøger og andet undervisningsmateriale. Derigennem rejser den nye spørgsmål. Forundringen over læse- og skrivekyndighedens udbredelse i Nordslesvig i 17. århundrede hænger bl.a. sammen med en overbevisning om, at kongeriget her stod tilbage. Det er ikke utroværdigt, men vi ved kun lidt derom; dog har vi eksempler, f.eks. i tingbøgerne, der indikerer, at analfabetismen ikke var slet så dominerende i kongerigets landdistrikter som normalt antaget. Det er vel tvivlsomt, at uautoriserede bondeskoler vil kunne påvises nord for Kongeåen i et tilsvarende omfang, som dr. Japsen har påvist dem syd for. Afhandlingen her kan give anledning til overvejelser over, hvad der egentlig skal til for at falde ind under betegnelsen skole. Begrebet er her brugt i meget vid forstand dækkende alle afskygninger fra den enkleste, stærkt afbrudte undervisningsordning med mere eller mindre tilfældig lærerkraft til den faste skoleinstitution med fastansat lærer. Afhandlingen må tilskynde til, at spørgsmålet om læse-, skrive- og regnefærdigheden i kongeriget på Christian 4.s tid bliver taget op; en undersøgelse af dette spørgsmål f.eks. for Fyns vedkommende vil indirekte også belyse teserne om forholdene i det slesvigske.

For studiet af dansk skolehistorie er denne disputats en væsentlig landvinding. Det er hævet over al tvivl, at enhver, der herhjemme fremtidigt vil beskæftige sig med skolehistorien i perioden 1600–1814, gang på gang vil søge vejledning og synspunkter i dr. Japsens grundlæggende studier over »drivkræfterne« i udviklingen af det sønderjyske skolevæsen.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

Nyt fra historisk videnskab

MEDDELELSER

Historisk Samfund for Sønderjylland har modtaget et beløb fra Ingrid-Fondet for Sønderjylland til løsning af en konkret forskningsopgave. Foreningen har herefter besluttet at udskrive en *prisopgave* om et emne med tilknytning til Gråsten. Som eksempler på egnede emner til besvarelsen kan nævnes: Gråstens ældste historie under slægten Ahlefeldt indtil 1725, forholdet mellem herskab og undersætter efter 1725, godsdriften, håndværkets udvikling, slottets bygningshistorie, flækkens udvikling, nationale forhold før og efter 1920 og på tilsvarende vis kommunale forhold.

Besvarelsen skal indsendes til Historisk Samfund for Sønderjylland, Landsarkivet, 6200 Åbenrå uunderskrevet og anonymt med forfatterens navn og adresse vedlagt i lukket kuvert inden 1. september 1973.

Besvarelsen skal være videnskabeligt dokumenteret, den må være skrevet på dansk i et let tilgængeligt sprog, og den må have et omfang på mindst 150 A-4 sider.

Blandt de besvarelser, der opfylder de nødvendige kvalitetskrav, uddeles *hovedprisen på 15.000 kr.*, medens der for to andre besvarelser kan uddeles *mindre priser på hver 5.000 kr.* Historisk Samfund for Sønderjylland forbeholder sig retten til at trykke de præmierede besvarelser i deres helhed eller i uddrag.

Historisk Samfund for Sønderjylland nedsætter ved fristens afslutning et bedømmelsesudvalg, der kan supplere sig med særligt sagkyndige, hvis det skønnes nødvendigt.

Komiteen til uddeling af *Christian Paulsen-prisen* udskriver følgende prisopgave: »Der ønskes en redegørelse for det tyske mindretals politik under besættelsen med særligt henblik på forholdet til de tyske myndigheder«.

Besvarelser af opgaven sendes i to maskinskrrevne eksemplarer inden 1. sept. 1972 til universitetslektor Lorenz Rerup, Lundevej 16, 8300 Odder. Besvarelser indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver. Besvarelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1973, overrakt en sølvmedalje samt kr. 5.000.

Christian Paulsen-prisen er indstiftet i anledning af 100-årsdagen for C. P.s død, den 28. dec. 1954. Prisen finansieres ved årlige bidrag fra Brdr. Broust's Legat,

Sprogforeningen og Sydslesvigsk Kultursamfund; også Grænseforeningen har bidraget til prisen.

Til uddeling af prisen er der nedsat en komité, som består af prof. Franz Blatt, prof. H. P. Clausen, prof. Børge Diderichsen, generalkonsul Troels Fink, prof. L. L. Hammerich, lektor Johs. Lomholt-Thomsen og lektor Lorenz Rerup.

Prisen tildeles *enten* for besvarelse af en af komiteen stillet prisopgave vedr. et emne med tilknytning til Sønderjyllands kulturelle, politiske, retslige og sociale udvikling *eller* til personer, der på betydningsfuld måde har ydet afgørende bidrag til forståelse af et sønderjysk problem.

Christian Paulsen-medaljen viser på forsiden C. P.'s profil, navn og årstal, på bagsiden Skamlingsstøtten med de skår, der tilføjedes den ved præjsernes sprængning. Ved siden af støtten står ordene: *Sagen døer ikke meer*, der henviser til en udtalelse af C. P. i 1839, da han havde fået meddelelse om, at der inden for Trykkefrihedsselskabet i København skulle dannes en selskabsafdeling til fremme for den danske sag i Sønderjylland. »Nu kunne vi døe, sagde jeg til Flor, Sagen døer ikke meer. Det er en stor Beroligelse«, skriver C. P. i sin dagbog. Citatet gengiver C. P.'s reaktion på det sønderjyske arbejdes fødsel i Danmark.

Medaljen, der er tegnet og støbt af afdøde billedhugger William Larsen (d. 1961), er bekostet af Brødrene Broust's Legat.

Det kirkehistoriske Sietet stiftedes den 9. september 1965 og har til formål at formidle kontakt mellem dem, der beskæftiger sig med kirkehistorisk forskning i dens forskellige discipliner til fælles drøftelse og orientering.

Som medlemmer optages kandidater, der arbejder med kirkehistoriske problemer, og societetet vil gerne i forbindelse med historikere, som beskæftiger sig med emner, der har kirkehistorisk interesse.

Der afholdes fire årlige møder med foredrag og efterfølgende diskussion på Institut for dansk Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K.

Nærmere oplysninger ved henvendelse til sekretæren: amanuensis Jørgen Skaft Jensen, Sverrigsgade 49, 2. sal, 2300 København S.

Fra toårsheftet 1968/69 er utarbejdelsen af *Bibliografi til Norges historie* overtatt av Universitetsbiblioteket i Oslo i samarbeid med Den norske historiske forening.

Viktige bidrag til Norges historie, publisert i andre land, vil bli tatt med i bibliografien i den utstrekning redaksjonen blir oppmerksom på dem.

Den norske historiske forening vil derfor anmode forfattere av bøker eller artikler om norsk historie, utkommet i utlandet, om å gi melding om dette til redaksjonen av *Bibliografi til Norges historie*, adr. Universitetsbiblioteket i Oslo, Oslo 2.

HJÆLPEMIDLER

JOHN ROACH (Ed.): *A Bibliography of Modern History*. London, Cambridge University Press, 1968. xxiv + 388 s. 30 sh.

Bogens tilhørsforhold fremgår ikke direkte af titelbladet: den er bibliografi-bind til *The New Cambridge Modern History*, hvoraf de hidtil manglende bd. IV og VI udkom i 1970. Værket planlagdes oprindeligt uden bibliografisk

stof, i modsætning til sin forgængers meget omfattende henvisninger. Et af hovedmotiverne til udeladelsen var en fornemmelse af, at der fandtes tilstrækkelige bibliografiske hjælpemidler for den nyere tids historie. Allerede ved modtagelsen af det første bind i 1957 blev udgiverne dog gjort opmærksomme på, at benytterne ikke var enige med dem deri, og de valgte da at kompensere for denne mangel ved at udgive et separat bibliografibind. Beslutningen blev truffet i 1959, men først ni år efter så bibliografien omsider dagens lys. Sigtet var bevidst ændret i forhold til det bibliografiske apparat i *The Cambridge Modern History*. Der tilstræbes ingen dokumentation af afsnittene, men i stedet en orientering om den vigtigste litteratur til de i samleværket behandlede emner. Mens man undervejs havde anvendelse i skole og af studerende i tankerne, endte man med at sigte mod at gøre bibliografien anvendelig også for forskere.

Bibliografien er opbygget i nær tilknytning til *The New Cambridge Modern History* og under anvendelse af den der anvendte systematik. Det må bemærkes, at John Roach ikke har foretaget ændringer i den deri forekommende vægtfordeling eller søgt at ubedre udeladelser eller skævheder, der derfor også gør sig gældende i bibliografien; dette forhold må specielt erindres, hvis den anvendes uafhængigt af samleværket. Grundmaterialet er stort set tilvejebragt af forfatterne til kapitlerne i *The New Cambridge Modern History*, hvorfor det da også var fristende at benytte dennes systematik ved redigeringen af bibliografien; således svarer afsnittene i den til et eller flere kapitler i tolvbindsværket, omend rækkefølgen er ændret for at skabe større sammenhæng, hvad der yderligere er tilstræbt gennem opdeling i tre hovedafsnit (A–C), hvert omfattende fire bind eller 150 års historie. Den kronologiske afgrænsning er 1493 til 1945, og kun få emner fra samleværket er udeladt i bibliografien, fx. musik, kunst og i nogle tilfælde litteratur. Overalt ved afsnittene anføres henvisninger til de pågældende kapitler i Cambridge-værket, dog er der undertiden undladt angivelse af tidsrummet; i afsnittene er titlerne ordnet alfabetisk efter forfattere. I alt er medtaget godt 6.000 titler. Sprogligt set ligger hovedvægten på litteratur på engelsk, men også tysk og fransk er godt repræsenteret; dog anføres værker sædvanligvis i engelske oversættelser fremfor på originalsproget. Desuden findes i betydeligt omfang medtaget litteratur på slaviske samt på de øvrige europæiske sprog. Der er lagt forholdsvis ringe vægt på kildeudgaver til fordel for sekundærlitteraturen, hvoraf der er optaget et betydeligt antal tidsskriftartikler og afhandlinger fra samleværker; selectionen er dog her meget ujævn, således er der i hele C-afsnittet kun medtaget ganske få indførsler af disse arter. Tidsgrænsen for medtaget litteratur ligger ved 1961, fra 1962 er kun få titler samlet op, og senere fremkomne værker har desværre kun helt undtagelsesvis fundet optagelse — der er således ikke så lidt at indhente ved en ny udgave. Titlerne er i et vist omfang, omend stærkt varierende fra afsnit til afsnit, karakteriseret ved korte kommentarer, endvidere er der på en række punkter gjort nyttige noter i forbindelse med de behandlede emner. Ved slavisksprogede værker gives ofte en kort indholdsangivelse på engelsk, og der gøres også opmærksom på gode bibliografier, omend ikke konsekvent, således ikke ved C 846, mens der ved Arup, *Danmarks Historie* (s. 212, A 1476) overraskende bemærkes »Excellent bibliography«!

Forud for selve bibliografien gives en nødtørfigt oversigt over bibliografiske hjælpemidler til de vigtigste landes historie, og der henvises i øvrigt til *The American Historical Association's Guide to Historical Literature* (1961), en højest nødvendig henvisning, da bibliografier, tidsskrifter m. v. er medtaget i stærkt varierende grad, uden tvivl en følge af den stærke opsplitning af stoffet på mere end 150 medarbejdere. Ved selektive bibliografier er det næsten altid muligt at diskutere det udøvede skøn, hvilket da også gælder her; svagest er utvivlsomt C-afsnittet, specielt for den seneste del af perioden. Ved den første verdenskrig anføres en række af de officielle historieværker med stor overvægt på de engelske, således at fx. den østrig-ungarske krigshistorie savnes, samt en række memoirer; der mangler derimod henvisninger til den omfattende over- sigts- og speciallitteratur herom – for den anden verdenskrig findes intet direkte, selv om der i afsnittet om krigskunst er opregnet enkelte titler, der også fører ind på den. På andre punkter savnes en række væsentlige værker, i forbindelse med Østrig-Ungarn således trebindsbiografien om Franz Joseph af Corti; Kiszling, *Erzherzog Franz Ferdinand*; Fellner, *Der Dreibund*; Zöllner, *Geschichte Österreichs*; Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz Joseph-Zeit*. Blandt de diplomatiske aktsamlinger for tiden op til 1914 mangler såvel de russiske som de italienske rækker, en gruppe af værker, der heller ikke er søgt optaget for mellemkrigstiden; også den særdeles nyttige Gooch, *Recent Revelations of European Diplomacy* (1940) glimrer ved sit fravær. Der er her helt set bort fra de iøjnefaldende huller, der som nævnt følger af værkets hele anlæg. Således er titlerne om Polen, Tjekkoslovakiet, Ungarn, Østrig m. fl. yderst sparsomme eller manglende for tiden efter 1914/18, for nogle af dem allerede fra tiden efter midten af 19. århundrede; for 1917-revolutionen anføres kun en række memoirer o. l. (!), og Sovjetunionens historie er praktisk taget ubehandlet; Tysklands historie for tiden efter 1918 er kun tyndt repræsenteret, og de få titler skal ikke findes under Tyskland, men spredt i andre afsnit; om Belgien findes intet efter 1830; Skandinavien, der er ganske fyldigt behandlet i afsnit A og B, affærdiges i afsnit C, altså tiden 1793–1945, yderst kort. Der skal kun gøres få bemærkninger om fejl i de bibliografiske oplysninger, et næsten uundgåeligt fænomen ved bibliografier; mest generende er det, at der ofte mangler oplysninger om tilhørsforhold til serier (fx. ved A 495 og 1094, B 664 og 744) og angivelse af undertitler.

Den anvendte systematik rummer den fordel, at det er ret let at få et overblik over tværgående emner uden hensyn til de enkelte lande, som fx. økonomisk-sociale forhold, forfatningshistorie, politisk tænkning, krigskunst, kirkehistorie osv.; ulempen er naturligvis, at overblikket over et enkelt lands historie skal sammenstykkes af specielle afsnit om landet foruden af indførsler spredt i tværgående afsnit. Systematikken har voldt talrige vanskeligheder ved redigeringen af de mange bidrag, og der er i et vist omfang anvendt dobbeltplaceringer af centrale værker (med anvendelse af de første gang tildelte numre), men fejlplaceringer og spredning af samhørende titler har ikke helt kunnet undgås, ligesom anbringelsen af en række oversigtsværker præges af tilfældighed, og relevante bind af samleværker og serier i nogle tilfælde er faldet ud. Påfaldende er fx. placeringen af Dickmann, *Der westfälische Frieden* (A 1096), der trods et selvstændigt afsnit om den westfalske fred er placeret under tids-

afsnittet 1648–59. Som eksempler på spredning af titler om et enkelt emne gælder fx. Gustav Adolf, Maria Theresia, Bismarck, panslavismen, nationalismen og den fransk-russiske alliance.

Disse forhold betyder, at værkets registerapparat får den allerstørste betydning, og det kan da også i betydelig grad afhjælpe ulemperne, selv om også registret har sine svage sider. Det er således alene sagregister, og der savnes stærkt et forfatterregister, en ting der efterhånden turde være en selvfølge i bibliografiske værker. Det kan ikke erstatte indgang gennem den systematiske indholdsoversigt, da der i registret i overvejende grad er undladt generelle henvisninger til de større samlede afsnit og underafsnit om lande og emner; de pågældende afsnit kan kun findes som helheder gennem indholdsoversigten, dog er deres indhold naturligvis indekseret, landbrug således for de enkelte lande, omend med inkonsekvens ved anvendelse af underindgangsord, et forhold der desværre også præger andre emner og genrer, fx. bibliografier, der i nogle tilfælde udgør en selvstændig henvisningsgruppe, i andre blot er opregnet blandt andre referencer. Ulemper af denne art er til at overvinde; alvorligere er det imidlertid med grundigheden i registrets henvisninger. I en lang række tilfælde er de ikke udtømmende, således mangler ved de relevante indgangsord henvisninger til følgende numre: A 99, 141, 531, 533–36, 1080, 1547, 1696; B 15, 373, 1045–46, 1524, 1685; C 514–18, 577, 721, 743, 744, 754, 756 og 1490. I enkelte tilfælde er endog hele grupper faldet ud, således fx. A 1455–67. Rækken af eksempler vil kunne fortsættes, men det må dog medgives, at talrige stikprøver falder positivt ud.

Bemærkningerne om selektion og register viser, at det kan være ganske besværligt og tidsrøvende at udnytte bibliografiens muligheder fuldt ud, men de skal ikke tilsløre den omstændighed, at der i den er samlet et væld af nyttige titler og henvisninger, hvoraf mange ellers kan være meget vanskelige at finde frem til. Der er dog ikke tale om *The Bibliography of Modern History*, og man må håbe, at der forud for en andenudgave gøres alvorlige overvejelser om form og indhold.

KARL EVALD KRISTENSEN

Bibliografi og Ikonografi 1864. Udgivet af Det kgl. Bibliotek, København og Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1970. 411 s. Ill. 225 kr.

Dette meget vægtige efterslæt til den ganske omfattende og brogede jubilæums-litteratur, der udkom i hundredåret for krigen 1864, vil sikkert blive meget udnyttet og påskønnet af fremtidige forskere af krigen og dens politiske og militære baggrund. Bogen indledes med 2 korte bidrag, hvori Troels Fink behandler emnet: Den gamle danske helstats krise og sammenbrud, og Alexander Scharff giver et: Bidrag til historisk forståelse af begivenhederne i 1864. Begge afhandlinger tjener på udmærket vis formålet at placere krigen 1864 i dens historiske sammenhæng. Disse indlæg fremtræder på såvel tysk som dansk, og dette gælder også en fællesindledning, skrevet af rigsbibliotekar Palle Birkelund og den daværende leder af biblioteket i Kiel, professor Olaf Klose, samt korte indledninger til værkets to emner.

Bibliografien, hvortil forarbejderne blev indledt først i 1960'erne, beslaglægger godt 1/3 af værket og den omfatter 3424 numre, hvoraf 78 kort fra samtiden; registreringen har sigtet på at omfatte alle trykte værker, som behandler tiden fra 13. november 1863 til 16. november 1864, for så vidt de er udkommet i Danmark, Tyskland og Østrig. De øvrige landes litteratur om de politiske og militære begivenheder omkring 1864 er kun medtaget i det omfang, de foreligger i specialsamlingerne i Statsbiblioteket i Aarhus og Det kongelige Bibliotek samt i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Bibliografiens register, der er ordnet alfabetisk efter forfatternavne, er lidt akavet anbragt sammen med ikonografiens efter denne.

I foråret 1964 afholdtes en fællesudstilling »Den dansk-tyske krig i samtidige billeder« først i København siden i Kiel. Under forberedelsen af denne udstilling ved begge de nævnte biblioteker besluttedes det at udgive en *ikonografi* over krigen for dermed at bevare de betydelige forarbejder og resultater for eftertiden. Vejen herfra til at lade bibliografi og ikonografi udgøre eet værk var ikke lang. Med sine nær ved 6600 numre omfatter ikonografien de samtidige billeder uanset grafisk teknik – altså kobberstik, raderinger, træsnit, fotografier og fotograferinger så vel som malerier. Alle den gang fremkomne billeder er eftersporet systematisk i Danmark, Slesvig-Holsten, Hamburg og Wien; egentligt akademisk »historiemaleri« fra senere tid er holdt udenfor. Ikonografiens register omfatter billedserier, billedtekster, forfattere, forlæggere, fotografer, kunstnere, personer, steder, stikord og trykkere samt tidsskrifter og værker, fra hvilke billederne er medtaget. Bogen indeholder til slut 91 gengivelser af billeder, således at den ikonografiske del beslaglægger godt halvdelen af værket.

Bibliografi og ikonografi 1864 er blevet en statelig håndbog, der har krævet langvarig og grundig forberedelse; resultatet tjener de to samarbejdende biblioteker til megen ære.

HELGE KLINT

EILER H. SCHIÖTZ: Utlendingers reiser i Norge. En bibliografi. [Paralleltitel: *Itineraria Norvegica. A bibliography on foreigners' travels in Norway until 1900*]. Oslo–Bergen–Tromsø, Universitetsforlaget, 1970. Også trykt som: Norsk Bibliografisk Bibliotek, Band 44. 589 s. 120 no. kr.

Beliggenheden i den hyperboræiske udkant har gjort, at Norge ret sent er blevet rejsemål i nævneværdigt omfang, men i det 19. århundrede tog udviklingen fart. Norge blev opdaget som turistland og det til gavns. Det afspejler sig i rejselitteraturen, som for perioden o. 1840–1900 synes at overgå, hvad der er blevet de øvrige nordiske lande til del. Lystfiskere og jægere, vandrere, bjergbestigere, sejlsportsdyrkere og andre friluftsmænd har til overflod i indendørsstunder skildret deres mindeværdige oplevelser på disse summersailings, cruisings on the fjords, sporting holidays, angling travels, picturesque tours, shooting trips, mountaineerings og rambles and scrambles among the fields. Intet under at emnet udlændinges rejser i Norge flere gange har været genstand for bibliografisk behandling. Disse bidrag er nu definitivt blevet afløst af fakultetsbibliotekar, læge Eiler H. Schiötz' store bibliografi. Den registrerer 1360 rejse-

beretninger fra tiden før 1901 (trykt til og med 1966) og begrænser sig endda til selvstændigt udgivne publikationer. Rejseskildringer udgivet i tidsskrifter har kun fundet optagelse, såfremt forfatteren også er registreret som forfatter til selvstændig publikation, en regel der heldigvis er tolket lempeligt (Jonas Charisius, Sivert Grubbe, Corfitz Braem). Iøvrigt medtages fiktive skildringer, passager i brevsamlinger, dagbøger og erindringer, beretninger om skandinaviske studentermøder, digte og sange og Norgesbilleder af udenlandske kunstnere. Som mangeårig samler af itineraria Norvegica har dr. Schiøtz i stor udstrækning kunnet bygge på egne eksemplarer, hvilket spores i angivelser af sjældenhedsgrader, omfattende redegørelser for bibliografiske detaljer og måske også sine steder i en forkærlighed for visse enkelte rejser. Hensigtsmæssigheden i valget af et alfabetisk ordningsprincip frem for et kronologisk kan betvivles, i hvert fald af historikere, men ikke at værket på mange måder er en fundgrube ved sin registrering af et stort og spredt materiale vedrørende Norges forbindelse med omverdenen. Det belyser ikke mindst forbindelsen med Danmark, ca. en ottendedel af de registrerede beretninger er forfattet af danskere.

HARALD ILSØE

National Maritime Museum. Catalogue of the Library. Vol. One: Voyages & Travel. Vol. Two: Biography, Part One-two. London, Her Majesty's Stationery Office, 1968-69. xi + 403 s; xiii + 502 s., viii s. + s. 503-977. Ill. 42 sh.; 7 £ 7 sh.

Den trykte katalog, som The Library of the National Maritime Museum i Greenwich er begyndt at udsende over sin betydelige samling af maritim litteratur, giver mere end man umiddelbart skulle tro. I sig selv kan det naturligvis være udmærket at få en bibliografi i hænde, som vedrørende sit emne i vid forstand stiler mod at fortegne mere end 50.000 bind – det må tilføjes: med en klar (også relativ) overvægt for den engelsksprogede litteraturs vedkommende – men der er heldigvis ikke blot tale om en short-title catalogue. Som følge af en praktisk systematik, ved at give specifikation af samleværker, meddele korte indholdsanalyser og andre former for annotering samt ved en udførlig indeksering har redaktørerne allerede med de første bind bragt et værdifuldt hjælpemiddel i stand. Hvad enten man søger oplysninger om personer, steder (i et vist omfang), »slag« eller skibe har man mulighed for at finde frem dertil. En kronologisk inddeling i vol. 1 gør det tillige muligt at finde frem til en bestemt periodes rejsetogter. Til særlig hjælp er Biography-bindets part 2, som er en alfabetisk nøgle til artiklerne om maritime personer i et udvalg af generelle biografiske leksika (med en enkelt undtagelse alle engelsksprogede) samt nogle ældre og nyere leksika indeholdende »Naval biographies«. Med angivelse af fødsels- og dødsår og livsstilling er således fortegnet o. 15.000 personer. Enkeltpersoner behandlet i mere specielle kollektivværker og i monografiform findes via index til Biography-bindets part 1 (pp. 465-502), som også rummer en skibs- og emneindex. Stednavne synes i denne index kun at være medtaget, når de har givet navn til slag, f. eks. »Copen-

hagen, battle/bombardment of», mens f. eks. Captain Julius Lauterbach's rejse til København under 1. Verdenskrig (nr. 755, p. 259) i hvert fald ikke kan findes ad denne vej. Annotationen forekommer noget ujævn, der fedtes med krydshenvisninger mellem vol. 1 og 2, og det kan volde kvaler, at indholdsfortegnelsen ikke angiver, hvor de i vol. 2, part 2 analyserede biografiske leksika og forkortelserne herfor står anført (p. viii, umiddelbart før p. 503), men det er småting. Søfarts-, handels- og marinehistorikere m. fl. vil med fordel kunne gøre sig bekendt med Greenwich-museets katalog. Senere bind vil dække emner som kartografi, søhandel, fiskeri, søøveri etc.

HARALD ILSØE

Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie. Nr. 1. Privatarkiver. Politikeren Andreas Frederik Krieger. Udg. af Rigsarkivet. København 1969. 48 s.

A. F. Kriegers omfattende privatarkiv er ad 8 gange afleveret til Rigsarkivet i årene 1894 til 1964. Den her foreliggende registratur er en af arkivarerne Karen Marie Olsen og Sigurd Rambusch revideret udgave af en tidligere registratur.

Med denne registratur indleder Rigsarkivet en ny praksis ved publikation af registraturer. De hidtil udsendte Foreløbige Arkivregistraturer har været opdelt i forskellige serier, med privatarkiverne i nr. 8. Serieopdelingen vil ikke længere blive anvendt, og registraturen over Kriegers arkiv er nr. 1 i en fremtidig fortløbende nummereret Ny Serie. Hvor de tidligere var dupliserede i A4 format, vil de kommende registraturer blive trykt i offset i A5 format.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

ERNST PITZ: Übersicht über die Bestände des Niedersächsischen Staatsarchivs in Hannover. Zweiter Band. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 25. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968. 303 sider. 39 DM.

I rækken af Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung er i 1968 udsendt ovennævnte oversigt bind 2, udarbejdet af Archivoberrat Dr. Ernst Pitz. Oversigtens bind 1 er udsendt som hæfte 19 i samme serie i 1965 ved Staatsarchivdirektor Dr. Carl Haase og Staatsarchivat Dr. Walter Deeters. Det foreliggende bind behandler de centrale myndigheders arkiver i hhv. kurfyrstendømmet, fra 1814 kongeriget og 1866–1946 den preussiske provins *Hannover*. En meget stor del af netop disse arkivfonde blev fuldstændig tilintetgjort under 2. verdenskrig, og bindet er med udgangspunkt i den af Max Bär i 1900 udgivne oversigt og de endnu i dag bevarede registraturer et forsøg på at rekonstruere såvel de ødelagte som de stadig eksisterende arkivaliegrupperes proveniens og beskrive deres indhold.

Af interesse for dansk historie kan nævnes, at krigskancelliet, hvis akter stadig eksisterer, men dog er svært beskadiget, bl. a. indeholder sager vedr. danske troppers gennemmarch 1677–1736 og forskellige danske angreb (ved

Elben 1683–93 og på Verden 1741–45). Akterne fra udenrigsministeriets Geheime Registratur (–1866), og det vil for Danmarks vedkommende sige akterne vedr. dronning Caroline Mathilde, er totalt ødelagt. Den blandede gruppe Hannoverske Staatsverträge 1693–1866 er bevaret, heriblandt sager vedr. danske subsidiespørgsmål, Lauenburgs afståelse 1816, det danske successionsspørgsmål 1852 og Sundtolden.

For den der ønsker at kende mere til problematikken vedr. rekonstruktionen af registraturværket henvises til Carl Haase: »Probleme einer neuen Bestandsübersicht f. d. Nieders. Staatsarchiv in Hannover« (*Der Archivar* 1963, s. 261–72).

GRETHE ILSØE

ALMINDELIG HISTORIE

SEPPÖ RYTKÖNEN: Barthold Georg Niebuhr als Politiker und Historiker. Zeitgeschehen und Zeitgeist in den geschichtlichen Beurteilungen von B. G. Niebuhr. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B*, tom. 156. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 1968. 373 sider + index. 45 FM.

Dette værk er – som undertitlen siger – et forsøg på at påvise den indflydelse Niebuhrs politiske tænkning og stillingtagen til samtidige begivenheder har haft på hans opfattelse af Roms historie. Samtidig bliver det på grund af Niebuhrs opfattelse af Historien også en klarlæggelse af de påvirkninger, som han modtog via sit arbejde med Oldtiden, og som var afgørende for hans vurderinger af de problemer, han som politiker kom til at stå overfor.

For at påvise den udvikling Niebuhr gennemløber både som historiker og politiker har forf. inddraget et omfattende kildemateriale, der spænder fra Bonn-årenes forelæsningsnotater til privatbreve og arkivalier. Rytkönen har forstået at indføje dette store og vanskeligt håndterlige materiale i sin fremstilling og har lykkeligt undgået at fordybe sig i Niebuhrs helt private forhold og – udover hvad er nødvendigt – i hans noget vanskelige temperament.

En kronologisk disponering af stoffet ligger lige for, og forf. har delt sin fremstilling op i 3 hovedafsnit. Første afsnit dækker perioden frem til 1806, hvori Niebuhr befandt sig i dansk statstjeneste og under påvirkning af revolution og bondefrigørelse skrev sin aldrig udgivne: »Zur Geschichte der Römischen Staatsländereien«. Dette værk underkastes en omhyggelig analyse, og forf. påviser især Niebuhrs daværende afhængighed af Oplysningstidens idéverden. I perioden 1806–16, hvor Niebuhr var i preussisk tjeneste, skrev han sit hovedværk »Römische Geschichte«, som senere kom i en revideret 2. udgave. Det skete i Bonn-årene – Niebuhrs lykkeligste – som gøres til 3. hovedafsnit, og som tidsmæssigt falder efter Wienerkongressen. På grundlag af 1. og 2. udgave påviser Rytkönen, at reaktionen ej heller gik Niebuhr forbi.

Den historiske viden, som er en nødvendig forudsætning for at forstå Niebuhrs stillingtagen i en given situation, forudsætter forf. ikke. Der findes således adskillige digressioner om f. eks. de politiske forhold i Preussen og i Danmark, bøndernes kår på Irland etc. Dette sammenholdt med forfatterens disciplinerede brug af citater gør fremstillingen yderst levende. Opfattelsen af Niebuhr som

den egentlige grundlægger af den videnskabelige udforskning af Oldtiden lader forf. med rette stå. Men det er typisk, at det først sker efter en kort, men forsvarelig gennemgang af oldtidsforskningen før og efter Niebuhr. Denne fremstilling bliver således udover en klar og læseværdig introduktion til Niebuhr også et stykke 19. årh.s historieskrivningens historie.

PETER ØRSTED

HENRIK BERTELSEN: *Ruslands og Sovjetunionens historie fra de ældste tider til vore dage*. København, Dansk Videnskabs Forlag, 1969. 251 s. 37,70 kr.

Den dansksprogede litteratur til Ruslands historie og Sovjetunionens samfundsforskelde må siges at være yderst sparsom. Det zaristiske Ruslands historie er ikke blevet behandlet på dansk, siden Alex. Thorsøe i 1894 oversatte den franske historiker Alfred Rambaud's næsten 800 sider store »Ruslands historie fra den ældste tid indtil nutiden«. I tidens historiografiske stil koncentrerede den sig omkring dynasti- og krigshistorie og må derfor i dag siges kun at have kuriositetens interesse.

Da en studiegruppe, bestående af yngre økonomer og under ledelse af Nyboe Andersen i 1963 udgav *Det sovjetiske samfund* (rev. udgave 1969), opfyldtes et længe næret ønske om en lettilgængelig håndbog i sovjetiske samfundsforskelde, selv om det måtte beklages, at sovjetisk materiale kun var inddraget i det omfang, det forelå i vestlige oversættelser. Det samme må desværre konstateres om Per Salomonsson's *Sovjetunionens historie, 1917–1967*, der blev udgivet i forbindelse med 50-året for oktoberrevolutionen. Den beskrivelse af russisk og sovjetisk historie, som foruden det relevante vestlige også inddrog russisksproget materiale, og som gav læseren den korrekte samfundsterminologi, bragte de nævnte bøger os ikke.

Behovet for viden om sovjetiske forhold er vokset støt, siden det russiske sprog blev fag i den danske gymnasieskole for godt en halv snes år siden, og efter at de slaviske institutter ved vore universiteter som følge af denne udvikling i gymnasiet er blevet udbygget. Denne viden bør være afbalanceret i sine synspunkter og i så vid udstrækning som muligt være baseret på russisksproget materiale. Sproget skal naturligvis være det centrale, hvad enten det studeres i gymnasiet, i aftenskoler eller på universiteterne; men når det er sagt, må det også tilføjes, at intet sprog kan læres fra den samfundsmæssige sammenhæng, hvori det bruges og videreudvikles.

Det er derfor med forventning, man påbegynder læsningen af en lille nydeligt udseende bog med den pretentiøse og løfterige titel *Ruslands og Sovjetunionens historie fra de ældste tider til vore dage*, skrevet af rektoren for Køge gymnasium, Henrik Bertelsen. Forfatteren hører til pionererne indenfor russiskundervisningen herhjemme og har derfor mærket savnet af en nutidig Ruslandshistorie på sin egen krop. Dertil er han historiker og skulle således have de bedste forudsætninger for at skrive den bog, vi længe har savnet. Lad det være sagt straks: ens forventninger bliver desværre skuffet, efterhånden som læsningen af bogen skrider frem.

I forordet udtrykkes håb om, at russisklæreren kan lade eleverne benytte bogen som opslagsværk, og at historielæreren, der agter at læse et speciale i

Ruslands historie, vil kunne bruge den som grundbog. Forfatteren slår endvidere fast – efter min mening med fuld ret – at Sovjetunionen i dag kun kan forstås ved et studium af landets lange og brogede historie og kendskab til de politiske, sociale og kulturelle forudsætninger. Endelig nævner Bertelsen som et af sine mål, at bogen vil kunne anvendes af studerende ved højere læreanstalter; i denne forbindelse må han vel i første række tænke på universiteternes russisk-studerende. Russiskstudiet er nemlig et af de meget få sprogstudier, der betragter historie og samfundskundskab som værende naturlige elementer i studieplan og eksamensbestemmelser.

Bertelsens bog er rig på detaljer. Det kan derfor ikke udelukkes, at den gymnasieelev eller den alment interesserede samfundsborger, der under læsning af russisk skønlitteratur eller den daglige avis støder på spørgsmål, han ønsker besvaret, vil kunne bruge den foreliggende bog med et vist udbytte. Derimod vil den russiskstuderende, der søger viden om forhold, han ikke umiddelbart kan få belyst ved at slå op i sovjetiske eller andre leksika, nok blive skuffet. Bogen er nemlig fattig på nye problemstillinger og analyser. Men mere om dette senere.

Bertelsen har delt sin bog op i tre hovedafsnit, der henholdsvis behandler Rusland før Peter den Store (1682–1725), perioden fra Peter til oktoberrevolutionen i 1917 og endelig Sovjetunionen. De to første afsnit, der altså omhandler Ruslands historie fra oldtiden og frem til 1917, fylder i alt 72 sider, hvoraf de 13 sider berører så forskellige emner som litteraturhistorie, kunsthistorie, videnskabs historie og teaterhistorie. Det er en hasarderet opgave at ville behandle et lands samlede historie fra oldtid til nutid. Det er en halsbrækkende opgave at ville gøre det på de resterende 59 sider.

Perioden 1917–1969 har fået tildelt 97 sider, som imidlertid forekommer at være meget ulige fordelt. Af dem bruges nemlig 40 sider til udenrigspolitik, hvilket i væsentlig grad (og ikke mindst for tiden efter 1945) er ensbetydende med storpolitik. Da storpolitiske problemer allerede må siges at være ganske godt repræsenteret i den forhåndenværende litteratur, inkl. de nye gymnasie-lærebøger i verdenshistorie, må man konkludere, at Bertelsen med fordel kunne have anvendt pladsen på emner som råstofforekomster og andre sider af den økonomiske geografi, befolkningsudvikling og socialforsorg for blot at nævne nogle af de områder, som overhovedet ikke er behandlet.

Tiden før 1917 er stort set ordnet kronologisk, mens Bertelsen i sidste hovedafsnit om Sovjetunionen i højere grad er gået systematisk til værks; således omtales landbrugets og industriens udvikling, det kommunistiske parti, statens opbygning og ideologi, undervisning og videnskab, kulturlivet, kirken og familien og endelig som nævnt den udenrigspolitiske udvikling. Herudover er bogen forsynet med en kronologisk oversigt, et genealogisk skema over Romanov-dynastiet, sted- og personnavneregister samt en næsten udtømmende bibliografi over bøger, som er tilgængelige på dansk. Blot undrer man sig over, at Bjarne Nørretranders' lille bog om oktoberrevolutionen (i søndagsuniversitetet) og samleværket *Sovjetunionens udenrigspolitisk. En nordisk studie* (udgivet 1964 af Institut for presseforskning og samtidshistorie i Århus) ikke er taget med. Den sidste ikke mindst på baggrund af Bertelsens tilsyneladende store interesse for udenrigspolitik. Det må betegnes som yderst nyttigt, at forfatteren anfører de russiske termini i kyrillisk skrift.

Det skinner igennem, at Bertelsen i sin fremstilling har villet understrege to hovedsynspunkter: På den ene side kontinuiteten i den russiske historiske udvikling på trods af revolutioner og andre omvæltninger, og på den anden side det forhold, at Ruslands udvikling lige siden Kiev-rigets dage har udgjort en integreret del af den almindelige europæiske udvikling. Disse synspunkter kan være væsentlige at fremhæve og kan derfor helt accepteres. Det første kommer f. eks. frem i omtalen af Ruslands forhold til Vesteuropa, der har skiftet mellem ønsket om mest mulig kontakt og ønsket om at lukke sig ude fra omverdenen i foragt for al fremmed djævelskab. Kontinuitetssynspunktet får Bertelsen endvidere lejlighed til at understrege i den udenrigspolitiske målsætning. Således kom sejren over Tyskland i anden verdenskrig til at betyde mulighed for at realisere det 19. årh.'s panslaviske filosofi.

Det andet hovedsynspunkt kommer frem, når den russiske kolonisation af Sibirien sammenlignes med den samtidige angelsaksiske kolonisation af Nordamerika (s. 34 f.) eller når det påpeges, at vedtagelsen af lovbogen Uloženie i 1649 havde det samme formål som udstedelsen af Danske lov fire årtier senere; med begge love ønskede man at skabe ensartethed i retsplejen, og begge var et led i fyrsternes bestræbelser for centralisering.

Selv om sådanne historiske sammenligninger er farlige, fordi forskellene let overses, har de i sammenhængen en klar pædagogisk funktion; noget af den mystik, der altid har klæbet ved den almindelige opfattelse af russisk historie (ikke mindst i skolebøger) kan måske på denne måde afdækkes.

Det ringe sidetal, som Ruslands historie før 1917 er blevet sammenpresset på, kræver på den ene side, at stoffet er omhyggeligt udvalgt, og medfører på den anden side, at der ikke bliver plads til diskussion af de fremsatte synspunkter. Uvæsentlige detaljer må nødvendigvis udelades. Nu kan det naturligvis altid diskuteres, hvad der er væsentligt og hvad der er uvæsentligt, men det kan ikke andet end undre, at Bertelsen gider bruge plads til at omtale zarhoffets forbindelse med det danske kongehus (s. 79) – i øvrigt i et afsnit med overskriften »Det fjerne østen« –, men at han undlader at nævnte Peter den Stores indførelse af kollegiesystemet i centraladministrationen.

Ligeledes kan det overraske, at den trivielle engelsk-russiske episode på Doggerbanke i 1904 under den russiske flådes togt til det fjerne østens krigsskueplads tages med. Bertelsen bruger den bl. a. til at motivere den russiskfjendtlige stemning i England (s. 81). Denne havde vist andre og mere væsentlige motiver, fremkaldt af magtpolitiske forhold bl. a. i Centralasien. England havde jo allerede 1902 sluttet traktat med Japan.

Mange formuleringer i bogen må betegnes som yderst traditionelle. At gøre Peter den Stores regeringstid til det store skel i russisk historie er såre almindeligt, men i lige så høj grad diskutabelt. Et skel ved f. eks. 1613 ville sikkert på mange måder være mere formålstjenligt. Opdelingen af Aleksander I's regeringstid i en liberal og en reaktionær periode med 1812 som det store vendepunkt er ligeledes en gammel travet, som skulle være begrundet i zarens holdning til spørgsmålet om en fri forfatning. Bertelsen gentager den på trods af, at den amerikanske historiker Marc Raeff forlængst i sin bog om Speranskij har vist, at Aleksander I aldrig alvorligt har ønsket at give Rusland en forfatning. Hans ønske var først og fremmest at skabe en russisk »Rechtstaat« ved at bringe orden ind i

lovgivning og administration. Han havde med andre ord ikke andet mål end det, som Nikolaj I gennemførte ved at lade de russiske love kodificere.

Bertelsen kalder i overensstemmelse med den almindelige antagelse Nikolaj I's regeringstid for reaktionær uden at det bliver gjort klart, ud fra hvilke kriterier dette udtryk anvendes. Han nævner i den forbindelse zarens oprettelse af tredje afdeling og det hemmelige politi; han undlader imidlertid at pege på, at formålet med dette skridt først og fremmest var at effektivisere det bureaukratiske apparat til gavn for befolkningen, der ofte havde svært ved at trænge igennem dette træge administrative system. Dette har den engelske historiker Squire ganske overbevisende klarlagt i sin lille bog om tredje afdeling.

Endelig kan man i næsten hvilken som helst historiebog læse, hvad Bertelsen skriver på s. 62, nemlig at den polske opstand i 1863 medførte en fuldstændig kovending fra reformer til reaktion i Aleksander II's politik. Dette synspunkt holder ikke, når man betænker, at såvel zemstvo-reformen, retsplejereformen (som på papiret gjorde russisk retspleje til den mest progressive på kontinentet), de militære reformer, undervisnings- og censurreformerne samt byreformen gennemførtes i perioden efter 1863.

Omslaget i regeringens politik skete først i slutningen af 1860'erne og i løbet af 1870'erne, ikke i form af en kovending, men derimod i form af en langsom proces, der til dels blev presset frem af de revolutionæres virksomhed.

Udtrykkene nihilister og narodniki behandler Bertelsen som synonyme (s. 62 f.), selv om allerede Kropotkin i sine erindringer gjorde opmærksom på, at nihilismen først og fremmest var en litterær og filosofisk retning, mens narodnik-bevægelsen og den senere terrorisme var politisk bestemt.

De studiegrupper, der i begyndelsen af 1870'erne forberedte »ud i folket«-bevægelsen, havde ikke ordet »nihil« på deres program, men ønskede tværtimod bl. a. med udgangspunkt i Lavrovs »Historiske breve« at gøre en positiv omend naiv indsats på de betingelser, som det eksisterende samfund kunne tilbyde.

Meget i Bertelsens bog kunne man have tænkt sig uddybet, men den til-målte plads sætter naturligvis sine snævre grænser. Men når det (s. 93) nævnes, at amerikanske tropper intervererede i det fjerne østen efter oktoberrevolutionen, kræver det en bemærkning om, at deres opgave var at overvåge japanernes bevægelser. Under opregningen af årsagerne til bolsjevikkerne sejr (s. 94) savner man omtale af bøndernes stort set passive holdning som en væsentlig forudsætning for krigens udfald til fordel for Den røde Hær.

En del formuleringer må betegnes som misvisende eller direkte fejlagtige. Udtrykket »Nep-politikken« (s. 95) er uacceptabelt i en bog, der primært henvender sig til russisklæsende elever. På s. 96 står, at Lenins »lig blev balsameret og under folkets deltagelse højtideligt stedt til hvile i et pompøst mausolæum af granit, marmor og porfyr«. Det nævnes ganske vist, at mausolæet først var færdigbygget i 1930, men Bertelsen skylder at nævne, at liget de første 6 år lå i et foreløbigt mausolæum af træ.

Man har i tidens løb læst mange forklaringer på det forhold, at de russiske jernbaner fik en større sporvidde end den europæiske standard; Bertelsen bringer en af de mere fantastiske til torvs (s. 59), når han mener, at det skyldes russernes ønske om mere grundigt at kunne undersøge varer, passagerer og post. Det kunne så gøres, mens lokomotiv og vogne blev udskiftet. For det første må det

i så fald undre, at Polen fik den europæiske sporvidde på trods af, at landet formelt hørte med til det russiske rige. Den canadiske historiker J. N. Westwood er i sin bog om de russiske jernbaner kommet til den konklusion, at valget af den større sporvidde omkring midten af 19. årh. må betegnes som ganske tilfældigt, sandsynligvis foretaget af en amerikansk ingeniør, der var rådgiver for den russiske regering. Iøvrigt eksisterede der endnu ikke nogen europæisk standardbredde, da de første russiske jernbaner blev anlagt.

Ukraines tilknytning til det moskovitiske rige i midten af 17. årh. (s. 34) er næppe forklarlig, medmindre man understreger det sociale og religiøse modsætningsforhold i dette område mellem en gennemgående poloniseret og katolsk godsejer-overklasse og en ortodoks bonde- og kosakbefolkning. Når det på s. 35 nævnes, at livegenskabet blev fastslået i lovbogen Uloženie i 1649, er det ikke rigtigt. Livegenskabet er aldrig blevet formelt indført ved nogen lov. Derimod afskaffede den nævnte lovbog bondens gamle ret til at skifte bopæl og muliggjorde således, at livegenskabet kunne finde sin egentlige form. Bertelsen lader slægten Romanov beklæde zartronen til 1917 (s. 33), selv om det på baggrund af Katarina II's erindringer og andre vidnesbyrd er sandsynligt, at Peter III ikke var far til den senere Paul I. Romanov-dynastiets lige linje uddøde med andre ord i 1762. Bertelsen er måske selv opmærksom på dette forhold, når han på s. 46 forsigtigt omtaler Paul som »Katarinas søn«.

Der kunne fremføres yderligere kritiske bemærkninger, men lad de anførte eksempler være tilstrækkelige til at vise, at Bertelsen ikke har givet os den Ruslands-historie, som vi mangler. Han har givet os en kalejdoskopisk og visse steder causerende fremstilling af episoder og personer i den russiske historie. Vi har fået en række brikker til et puslespil, som imidlertid ikke vil falde på plads, fordi de brikker, der skulle danne grundstamme i mønstret, mangler. De gode forsætter, som forfatteren proklamerede i sit forord om at ville give en alsidig orientering i russisk historie, kultur og samfundsliv, har han ikke indfriet. Dertil er bogen for uegal i sin opbygning, for umotiveret i sit stof- og emnevalg og for traditionel i sin periodeopdeling og i sine vurderinger. Det skal dog tilføjes, at bogen er forsynet med en række nyttige historiske kort og nogle pædagogisk velvalgte billeder.

THOMAS PETERSEN

L. CARRINGTON GOODRICH: Kinas historie. Dansk udgave ved NIELS STEENSGAARD. København, P. Haase & Søns Forlag, 1966. 288 s. Ill.

Goodrichs bok begynner med funn av de eldste forsteninger av menneskelige skjeletter, som dateres fra 100.000 til en halv million år tilbake, og den slutter med sprengningen av den første kinesiske atombomben. Få historiebrevskrivelse dekker en lengere periode. Samtidig som emnet har en kolossal lengde så har det også en fantastisk bredde – Kinas historie er historien til en verden for seg.

Ingen ville vel vente at forfatteren i en så kortfattet bok kunne dekke sitt emne på en fyldestgjørende måte. Sannheten er nok at leseren ikke sitter igjen med noe velbalansert bilde av Kinas historie. Goodrich har først og fremst behandlet utviklingen av Kinas religioner, kultur, litteratur, kunst og viten-

skap. Han beskriver også kinesernes stadige kamp mot barbarerne i vest og nord, men forøvrig svinner de politiske og sosiale aspekter inn til nesten ingenting. Det bør dog bemerkes at den danske utgiver har forøket bokens verdi ved å tilføye en noe fyldigere beskrivelse af den politiske historie etter 1911.

Det er nok Kinas religioner som har fått den fyldigste behandling – og det er i sannhet et fascinerende emne. Goodrich beskriver den interessante vekslingen mellom strid og toleranse i forholdet mellom taoismen, konfutsianismen og den importerte buddhismen, og han gjennomgår religionenes betydning for morallære, kunst og vitenskap.

Fremstillingen av de tekniske og vitenskaplige fremskritt som kineserne har gjort opp gjennom tidene er også interessant. Trillebøren, boktrykkerkunsten, kompasset og kruttet passerer i rask revy, og leseren får korte glimt av vitenskapsgrener som botanikk, medisin, geografi og historieskrivning.

En kort innføring blir gitt i utviklingen av litteratur og filosofi. Disse feltene er kolossale, og selv en gjennomgåelse av de viktigste verkene må nødvendigvis få en nokså katalogmessig karakter.

I sin beskrivelse av kunsten finner Goodrich en viss plass for det emotionelle. »Der er næppe noget andet folk, der nogen sinde har malet sådanne landskaber«, sier han om de kinesiske kunstnere fra Sung-tiden (s. 159). Rent kostelig er et sitat fra en kalligraf fra T'ang-dynastiets tid, som lot fantasien løpe under sin mesterlige utførelse av kinesiske tegn:

»Nogle penselstrøg synes så tunge som skyernes synkende masser, andre så lette som en cikades vinger. Føj lidt til, og en kilde springer frem, hold lidt igen, og et bjerg lægger sig fredeligt til rette. Vis ømhed, og en nymåne hæver sig over horisonten, gør stilen mere højtidelig, og en flod af store og strålende stjerner spreder sig over nattens tomme vidder« (s. 97).

Manglene i boken får tilskrives den selvklare nødvendigheten av emnebegrensning. På de områder som forfatteren har valgt å konsentrere seg om, har han fått imponerende meget med. Det er innlysende at en enorm viten ligger bak skrivningen av en bok av denne art.

Leseren vil finne en kronologi og en tidstavle som er meget nyttige for oversiktens skyld. Forøvrig har den danske utgiveren beriket boken med en rekke vakre illustrasjoner bygget på museumssamlinger i København.

TRYGVE LØTVEIT

JEAN CHESNEAUX: *L'Asie orientale aux XIXe et XXe siècles.* »Nouvelle Clio«. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. 371 s. 22 F.

Chesneaux behandler det 19. og det 20. århundrets historie for Øst-Asia og Sør-Asia, mens Midtøsten er utelatt. Det er ingen tvil om at boken som helhet er verdifull, men man blir slått av dens uensartethet – dens forskjellige deler synes å henvende seg til vidt forskjellige lesekreter.

Perioden fra ca. år 1800 og fram til 2. verdenskrig blir behandlet meget summarisk. Forfatteren gir en kort karakteristikk av de gamle tradisjonelle samfunnsforhold, og gjennomgår deretter noen hovedtrekk i vestmaktens

imperialistiske fremstøt. Han trekker opp de forskjellige historiske faser i imperialistenes økonomiske utbytting – av koloniene såvel som av det »halv-koloniale« Kina – og han viser Japans forbløffende succes i sine bestrebelse på å vinne økonomisk og politisk makt på en tid da andre asiatiske nasjoner sank stadig dyper ned i fornedrelsen. De nasjonalistiske og revolusjonære bevegelser i Kina, India og Sørøst-Asia blir likeledes beskrevet kort og skjematisk. En så kort beskrivelse av denne perioden må nødvendigvis utelate en kolossal mengde detaljer og dekke over et vell av motsigelser; men en leser med et middels kunnskapsnivå kan ikke dessto mindre dra nytte av forfatterens mesterskap i kunsten å trekke opp historiske hovedlinjer.

Det kapitlet som behandler perioden etter 2. verdenskrig blir imidlertid i den grad overfladisk at bare meget uinformerte lesere kan ha større nytte av det. Svært mange av de data som her er gitt vil være kjent for en alminnelig avisleser som er gammel nok til å ha fulgt med i dagspressen i løpet av de siste 25 år.

Bokens siste del, som forfatteren selv synes å tillegge størst verdi, henvender seg til forskere. Chesneaux påpeker de mange huller i vår viten om Asias nyere historie – på det økonomiske, det sosiologiske og det politiske felt – og med sin livlige forskerfantasi angir han emner for dusinvis av avhandlinger. Og han nøyer seg ikke med blott og bar emneangivelse – han antyder også problemstillinger for en fremtidig forskning.

Historikere på jakt etter forskningsoppgaver vil gjøre vel i å lese denne seksjonen av boken, men de bør ikke gjøre det i forventning av å finne noen radikal løsning på deres problemer. Det kan være en lang vei å gå mellom en kortfattet fremkastelse av et forskningsprosjekt og til utarbeidelse av en fullstendig forskningsplan – og den veien kan gå gjennom mange sjelekvaler.

Til slutt bør nevnes at boken inneholder en god kronologi, en verdifull bibliografi, samt en nyttig orientering om arkiver og primærkilder.

TRYGVE LØTVEIT

MARCUS CUNLIFFE: *American Presidents and the Presidency*. London, Eyre and Spottiswoode, 1969. 343 s. 75 sh.

Forfatteren er en af Englands ledende Amerikanister, almindeligt beundret for sin alsidige og velmønstrede viden, og for sit særdeles udviklede talent for kritisk at kunne sammendrage et omfattende stof, anskue det på en ny måde, og ofte skære igennem traditionelle problemer på en uimponeret og inspirerende facon. *The Literature of the United States* (Pelican bog i flere rev. udg.) er fortsat den bedste eet-binds fremstilling af amerikansk litteratur. *George Washington: Man and Monument* (1958) er en elegant analyse af Washington og hans eftermæle – som litteraturhistorien allerede en klassiker. *The Nation Takes Shape 1789–1837* (1960) er en stimulerende analyse af USA op til »the Age of Jackson« og provokerende ved at underspille Sydens rolle. I *Soldiers and Civilians: The Martial Spirit in America, 1775–1865* (1969) skildres som et resultat af mange års studier samspillet mellem amerikansk »demokratisk« kultur og soldaten som »type«.

Endelig i sin nye bog om Amerikanske Præsidenter og Præsidentembedet viser forfatteren endnu engang sin omfattende og analytiske belæsthed. Professoren i Amerikansk Historie ved Sussex University gør ikke blot brug af historikere, men også af statskundskabsfolk som Louis W. König, Joseph E. Kallenbach, MacGregor Burns, og naturligvis præsidentembedets formeste skildrer Edward S. Corwin, plus mange andre autoriteter. Dernæst inddrager forfatteren sin fortrolighed med amerikansk litteratur (Hawthorne, Henry Adams, W. D. Howells, m. fl.), han har læst allehånde politiske romaner, og særlige triumfer fejrer han i gennemgangen af valgkampagnebiografiens genremæssige udvikling.

Bogen er i det væsentlige historisk tilrettelagt, idet den begynder med forfatningsfædrenes ambivalente indstilling til det projekterede præsidentembede og dernæst forfølger dets fluktuerende udvikling op gennem det 19. århundrede, for så i det 20 århundrede at skildre dets vækst i takt med udenrigspolitikens og efterhånden budget-politikens øgede betydning. Undervejs fremføres slående og ofte nye iagttagelser, som i forbindelse med Speakerembedets reduktion i 1910; og citater er ofte støvet op og af, så de uden pegefingre kan give ekko ind i de sidste tiders avislæsning. Til bogens ledende temaer hører den gængse diskussion om bevidst »svage« præsidenter (*Whigopfattelsen* af den ideelle præsident) og de bevidst »stærke« præsidenter (siden Franklin D. Roosevelt's dage Demokraternes opfattelse af den rigtige præsident som følge af deres større brug for den »positive« forbundsstat). Til bogens bedste sider hører skildringen af præsidentembedets forhold til partierne, ikke mindst i 1830–40'erne.

Bogen kan anbefales på det bedste. – Det kan undre at forfatteren hører til dem som uden videre diskussion synes at ville acceptere sådanne ofte fremførte reformforslag som at Repræsentanternes Hus bør på valg kun hvert fjerde år, eller at Valgkollegiet simpelthen bør afskaffes.

ERIK ARNE HANSEN

OLDTID OG MIDDELALDER

PETER GELLING & HILDA ELLIS DAVIDSON: *The Chariot of the Sun and other Rites and Symbols of the Northern Bronze Age*. London, J. M. Dent & Sons, 1969. x + 200. Ill. 55 sh.

P. V. GLOB: *Helleristninger i Danmark*. Jysk arkæologisk Selskabs skrifter, bind VII. København, 1969. 332 s. Ill. 185,00 kr.

Den nordiske bronzealders talrige helleristningsbilleder har siden forrige århundrede været genstand for en levende forskerinteresse. Af denne rigge billedverden, kendt fra næsten hele det sydsandinaviske område, er mange fortolkninger blevet fremsat. Snart har man villet se ristningerne som magiske tegn, som udtryk for afværgemagi, snart har man i dem ment at finde gudeskikkelser, der lever videre helt ned i vikingetiden. Undertiden er de enkelte tegn blevet set i forbindelse med dødekulten, til andre tider i forbindelse med den livsfremmende kult, hvis religiøse ceremonier skulle afspejle sig i billederne. En nyere tids forsk-

ning er imidlertid blevet sig bevidst, at en samlet tolkning af de mange motiver næppe er mulig: helleristningerne må opfattes som de ganske vist bedst bevarede fragmenter af en billedverden, der gennem mere end tusinde år optog nye træk og derved ændrede indhold og karakter.

To nyudkomne værker kan på forskellig vis belyse disse problemer. Det første, udgivet af englænderen Peter Gelling, beskæftiger sig under eet med de sydsandinaviske helleristningsforekomster og søger på grundlag heraf at give en fremstilling af den nordiske bronzealders religiøse forestillingsverden. Her må dog indskydes, at en stor del af det kendte kildemateriale endnu ikke er publiceret; for flere vigtige helleristningsområder mangler vi endnu fyldestgørende publikationer, det gælder f.ex. de upplandske forekomster og i nogen grad også de bohuslænske. Et nyudkommet arbejde af P. V. Glob om de danske forekomster, som senere skal omtales, har forfatteren ikke nået at få kendskab til.

På trods af disse alvorlige begrænsninger i det tilgrundliggende kildemateriale fremtræder Peter Gellings bog alligevel som en læseværdig oversigt over de billedmotiver, der kan give indblik i bronzealderens trosforestillinger. Allerede tidligt lægges den metodiske linie, idet det siges (s. 8), at helleristningerne må illustrere virkelige begivenheder og håndgribelige ting, som bronzealderkunstneren kan have set. Mythologiske er billederne kun i det omfang, mytherne er blevet udtrykt i kultdramaet.

Bogen er opbygget som en gennemgang af de enkelte motiver og scener, der med forbløffende regelmæssighed gentager sig: kredstegn, våben, fodaftryk, håndtegn, skibe, slangebilleder, pløjescener, vogscener etc. Kombinationsmulighederne mellem de enkelte motiver vurderes og varianterne af f.ex. kredstegn, hjultegn og spiraler undersøges med henblik på, om de kan erstatte hinanden i forskellige kontekster. I mere begrænset omfang søges der efter paralleller til de kultgenstande, vi kender fra sydsandinavisk område: solvognen fra Trundholm, statuetterne fra Grevensvænge, Fårdal etc. Gennemgangen af de enkelte helleristningsmotiver afsluttes med en omtale af de dekorerede metalredskabers beslægtede billedverden; den nærmere sammenhæng med helleristningerne bliver dog ikke efterprøvet. Det er en beklagelig mangel, idet metalfundene ofte er et udmærket udgangspunkt for den kronologiske vurdering af f.ex. skibsbillederne. Allerede i indledningen har forfatteren imidlertid afstået fra at arrangere de enkelte motiver i kronologiske udviklingsrækker, og heri ligger nok bogens mest fundamentale mangel.

Med udgangspunkt i sin gennemgang af de enkelte billedmotiver opbygger forfatteren derpå et billede af bronzealdermenneskenes trosforestillinger og deres udtryk i kulten, som påstås at have opnået en enestående udformning i Sydsandinavien. Peter Gelling finder, at helleristningsbillederne peger mod tilstedeværelsen af tre hovedguddomme: solguden, sværdguden og spydguden, hver med sin kreds af symboler. Solkulten skulle endvidere finde sit udtryk gennem dyrkelsen af de såkaldte tvillingeguder, som eksisterer side om side med en helt isoleret slangekult. Med hensyn til solkulten mener forfatteren at kunne se en udvikling fra kombinationen sol-hest til kombinationen sol-skib (s. 136). Dette står dog i nogen grad i modsætning til en dualistisk opfattelse af solkulten, han tidligere har givet udtryk for (s. 49 ff.), nemlig, at den hestetrukne sol symboliserer dagen, evt. foråret, medens den sejlene sol symboliserer natten, evt. vinteren.

Det er Peter Gellings opfattelse, at helleristningerne i det væsentlige afspejler en vækstreligion, og til diskussionen, om helleristningerne havde nogen forbindelse med dødekulten, har forfatteren ikke meget nyt at føje. Kivik-gravens billeder betragtes f.ex. som et særtilfælde, og den omstændighed, at henvend en trediedel af de danske billedfremstillinger er fundet i forbindelse med grave, synes ikke at være forfatteren bekendt. Bogens gennemgang af helleristningerne afsluttes med et kapitel af Hilda Davidson, der søger at følge de religiøse motiver helt ned til vikingetiden. Her bygges der imidlertid helt på Gellings konklusioner, og som det skal vises, er det et spørgsmål, om disse hviler på et acceptabelt grundlag.

Fremstillingen rejser nemlig indirekte det problem, om bronzealderens religiøse billeder overhovedet kan fremstilles uden hensyntagen til deres indre udvikling og uden hensyn til den nordiske bronzealderens afhængighed af navnlig centraleuropæiske kulturer, som den sidste generations forskere klart har påpeget. Denne afhængighed viser sig ikke blot i de dekorerede metalarbejders billedfremstillinger men også i helleristningerne. Når Peter Gelling f.ex. finder, at slangekulten må have indtaget en isoleret stilling, så skyldes det bl.a. at han ikke i tilstrækkelig grad er opmærksom på de vidnesbyrd, bronzealderens metalarbejder afgiver. Fårdal-fundet rummer f.ex. en plastisk slangefremstilling i kombination med hornede dyrehoveder og en knælende kvindefigur, samtidige rageknive viser det samme dyr i kombination med f.ex. skibe. En lang række andre omstændigheder, som indgående behandles i P. V. Glob's bog, viser, at man her står over for et fremmedelement, der sammen med andre optages i den sydsandinaviske forestillingsverden fra det sydlige kontinent omkring midten af bronzealderen. Slangekulten kommer ikke alene, men er kun et enkelt udtryk for den kraftige omformningsproces, den nordiske bronzealder gennemgik omkring begyndelsen af 1. årtusind f.v.t. Ganske vist tillader de arkæologiske vidnesbyrd kun sjældent en klar bestemmelse af fremmede kulturpåvirkninger, navnlig når det gælder det religiøse område. Men de giver dog mulighed for i visse tilfælde at vurdere den modtagende parts reaktion på påvirkningen. Dermed bliver det også klart, at dateringen af de enkelte helleristningsmotiver, som Gelling undlader at beskæftige sig med, ikke blot er en intellektuel adspredelse, som det bemærkes i bogen (s. 8), men ganske enkelt forudsætningen for at kunne udrede de komplicerede mønstre, der skjuler sig bag bronzealderens kult. I metalarbejdernes og delvis også helleristningernes billedverden kan vi aflæse den rytme, hvormed indflydelserne fra Centraleuropa nåede frem til Norden. Denne manglende baggrundsbelysning forekommer at være den største svaghed ved Peter Gellings arbejde. Hertil kommer så, at bogens konklusioner som påpeget ofte er afhængige af utilstrækkelige billedforlæg. Som et enkelt eksempel kan nævnes forfatterens vanskeligheder ved at forklare fremstillingen af såkaldt rituelle kampe mellem skjoldbærende figurer. Fig. 9a i Gellings bog, en af Vitlycke-ristningerne, viser to ens udformede figurer. På Lauritz Baltzers tegning fra 1884 er figurerne ganske rigtigt gengivet således. Går man til originalen, får man imidlertid et andet indtryk: de to figurers skjolde er tydeligt forskellige. Den korrekte gengivelse vil man imidlertid kun kunne finde på en lille turistfolder udgivet på Svanbergs forlag i Vitlycke. Det viser lidt om vanskelighederne ved kildekritikken i forbindelse med helleristningerne.

Sammenfattende kan siges, at Peter Gellings bog rummer mange præcise iagttagelser og velformulerede opfattelser, men dens problemstillinger er ofte noget

forældede. Medens den ældre forskning var tilbøjelig til at se helleristningerne som et forholdsvis isoleret fænomen, har den nyere arkæologi i højere grad været opmærksom på sammenhængen mellem de forhistoriske kulturers forskellige udtryksformer. Vor forøgede viden om bronzealderens hele kulturbillede har på mere tilfredsstillende vis kunnet indføje også helleristningerne i et omfattende helhedsbillede. På netop det område præges Peter Gellings bog af mærkbare mangler, og disse bliver så meget mere påfaldende, som bogen er udkommet samtidig med et arbejde, der på flere punkter betegner en nyorientering i helleristningsforskningen: P. V. Glob's *Helleristninger i Danmark*.

De danske helleristninger har i ældre tid været sammenfattende behandlet af forskere som Henry Petersen, Sophus Müller og Johs. Brøndsted. Med P. V. Glob's store og smukt udstyrede bog foreligger imidlertid for første gang et katalogværk, der omfatter samtlige ca. 900 forekomster, hvoraf noget over 100 er egentlige billedfremstillinger. Et mere end 20-årigt indsamlingsarbejde ligger bag denne udgivelse, der fremkommer som den syvende i Jysk arkæologisk Selskabs skrift-række. Sammenlignet med de øvrige sydsandinaviske billedfremstillinger, der oftest er indhugget i fast klippe og uden forbindelse med daterende materiale, er de danske fund ret beskedne, men ikke desto mindre meget betydningsfulde, fordi de bedre lader sig datere. Samtidig giver det øvrige kildemateriale fra den danske bronzealderkultur en langt bedre baggrundsbelysning end i de øvrige sydsandinaviske lande. Kendskabet til denne baggrund er netop en nødvendig forudsætning for skildringen af bronzealderens mærkelige, stiliserede kunst, som med forfatterens ord »tydet på rette måde vil kunne give religionshistoriske oplysninger af uvurderlig betydning«.

I lighed med Peter Gellings bog er P. V. Glob's opbygget som en gennemgang af de enkelte helleristningsmotiver, men for hver enkelt gruppes vedkommende søges en fastlæggelse dels af dens udstrækning i tid, dels af dens indre udvikling, således som den fremtræder ved en sammenligning med bronzerne. F.ex. benyttes Rørby-krumsværdet og Wismar-hornet til en forankring af visse skibsmotiver i en kronologisk udviklingsrække, som i hovedtrækkene falder sammen med Sverre Marstrand's kronologiske inddeling af skibstyperne. Samtidig søges også en jævnføring med andre helleristningsmotiver, som f.ex. på Wismar-hornet forekommer indridset i metal. Den bekendte kedelvogn fra Skallerup anvendes i en lignende sammenhæng til datering af skibsbilleder med stævnen udformet som fuglefigurer. I andre tilfælde er det ristningernes forekomst i gravanlæg, der kan give en sandsynlig datering, f.ex. ser den lille gruppe af håndtegn ud til at høre hjemme omkring midten af bronzealderen. Særlig interessant er fremlæggelsen af en lille figurkomposition fra en grube ved Bjergagergård i Jylland. Kulstof-14 dateringen peger mod bronzealderens slutning, hvortil Glob da også daterer fundet. Blandt de ledsagende fund er imidlertid et lerkar (afb. fig. 236e), som måske kan begrunde en senere datering. Fundet kan da muligvis kaste lys over problemerne omkring helleristningernes forsvinden med den ældre jernalders begyndelse.

Af P. V. Glob's detaljerede og kyndige gennemgang af fundmaterialet fremtræder et kompliceret billede af, hvorledes de enkelte symboler dukker op og igen forsvinder fra den sydsandinaviske bronzealderkulturs billedverden. I den sammenhæng kommer undersøgelserne af helleristningernes oprindelse og forsøget på

at fastlægge deres fælleseuropæiske baggrund til at spille en stor rolle. Uden for det sydsandinaviske område findes helleristninger adskillige steder, og blandt disse ofrer forfatteren særlig opmærksomhed på to forekomster, nemlig de liguriske helleristningsfelter omkring Monte Bego og de norditalienske i alpedalen Val Camonica. Med udgangspunkt i et rigt billedmateriale gennemgår P. V. Glob disse forekomster, diskuterer deres indbyrdes sammenhæng og forsøger tillige en fastlæggelse af deres indre udvikling. Begge synes at have fælles grundlag men udvikler efterhånden en særpræget billedstil. Til en afklaring af de sydsandinaviske helleristningers oprindelse kan denne gennemgang ikke føre frem, dertil er forbindelserne endnu for uklare og afhængige af hypotetiske mellemlid; alligevel er den foreslåede tolkning af stor interesse. De europæiske helleristninger formodes at have en fælles oprindelse, nemlig i den tidlige metalkultur. Dette ældste grundlag er kun sporadisk bevaret, og meget hurtigt udvikler de enkelte kulturområder et lokalt særpræg, hvor kun få enkeltheder lader ane en forbindelse. Inddrager man imidlertid andre kildeområder, metalsagerne billedfremstillinger f.ex., får man et fyldigere billede af denne billedverden og får derved et vink om, i hvilken retning man skal søge de impulser, der bragte ændringer af den lokale billedverden med sig. For selve oprindelsesspørgsmålet er den foreslåede løsning endnu noget hypotetisk, hvorimod skildringen af de sammenhænge med Centraleuropa, der præger den senere udvikling, rummer mange nye og interessante enkeltheder. Der viser sig her et mønster, som i mange henseender peger i samme retning som den sidste generations undersøgelser over f.ex. handelsforbindelserne i den nordiske bronzealder. Samtidig giver det også en idé om, i hvilket omfang man kan anvende religionshistorisk materiale fra andre kulturområder til sammenligning, så man ikke er henvist til de mere løse associationer, som f.ex. Peter Gelling arbejder med. Dermed er P. V. Glob også nået et vigtigt skridt frem i retning af fortolkningen af helleristningsbillederne. Som allerede nævnt peger forfatteren på, at helleristningerne indtager en central plads i den nordiske bronzealders billedverden. Denne har dog også omfattet billeder i andre, mere forgængelige materialer, eksempelvis træ og metal. Forbindelserne mellem de enkelte led i denne billedverden er derfor af stor betydning. I sammenhæng med den diskussion, der i 1960 rejstes af Bertil Almgren, om helleristningerne skulle opfattes som offergaver, har P. V. Glob f.ex. væsentligt nyt at tilføje. Under omtalen af helleristningernes slangeformstillinger fremsættes en interessant nytolkning af såvel Fårdal- som Grevensvænge-fundene. Disse opfattes som modeller af offergaver, hvis komposition og enkeltelementer genspejler sig i helleristningernes billedverden. Oprindelsen til disse fremstillinger kan endnu ikke fastlægges med sikkerhed, men at de vidner om en hjemlig tilegnelse af fremmede trosforestillinger er uomtvisteligt.

Fårdal- og Grevensvænge-fundene er kun enkeltteksempler på den nordiske bronzealderkulturs reaktion på de fremmedpåvirkninger, der gennem et årtusinde nåede frem til Norden. De illustrerer en udvikling, der ifølge P. V. Glob førte til, at den tidlige bronzealderkulturs dyrkelse af naturkræfterne langsomt udvikledes til en dyrkelse af personliggjorte guder. Denne udvikling sker langsomt og kan først iagttages i sin fulde konsekvens i bronzealderens slutningsafsnit, i periode VI, hvor kulten også vurderet ud fra f.ex. mosefundene synes at vise helt nye træk.

Et andet vigtigt resultat, P. V. Glob når frem til, er, at en meget stor del, om

ikke alle de danske helleristninger, er knyttet til grave og dødekulten. Fundomstændighederne bekræfter dette for henvend en trediedel af billedfremstillingerne vedkommende. Ganske vist har de samme symboler også været knyttet til den livsfremmende kult, men at der har været forskelle mellem de to kultformer synes at fremgå af, at enkelte motiver udelukkende forekommer i forbindelse med grave.

Den konklusion, P. V. Glob's bog munder ud i, er således i sin helhed langt mere nuanceret og acceptabel end den, man fandt i Gellings bog. Som fremhævet lader den nordiske bronzealders billedverden sig ikke se under en samlet synsvinkel. Billederne repræsenterer stadier i en lang udviklingsproces og fremtræder tillige blot som fragmenter af en stor og kompliceret fælleseuropæisk billedverden, hvis enkelte led ofte synes løst sammenføjet. I vurderingen af disse sammenhænge har meget endnu karakter af rene hypoteser; bogens behageligt nøgterne tone understreger kun dette. Men de kommende års arkæologiske forskning vil forhåbentlig vide at arbejde videre inden for de problemområder, P. V. Glob her har afgrænset.

JØRGEN JENSEN

HANDS, A. R.: *Charities and Social Aid in Greece and Rome*. Ithaca, New York, Cornell University Press, 1968. 145 s. + noter og indices. 62 sh.

Ovenstående værk er en udgivelse i serien *Aspects of Greek and Roman Life*, som under redaktion af prof. H. H. Scullard søger at behandle emner indenfor Antikkens historie, der enten hidtil ikke er blevet behandlet, eller som savner en samlet behandling. Til dato er adskillige udmærkede værker af kendte forskere udkommet i serien, men det synes ikke at have været noget heldigt valg at lade den engelske klassiske filolog og lekturer ved Queen Mary College, London University, A. R. Hands debutere i dette selskab.

Jeg vil tro, at hovedårsagen til, at fremstillingen virker uklar og usammenhængende, er, at forf. tager sit udgangspunkt i det 19. århundredes England. I det indledende kapitel søger Hands at definere begrebet *charity* og gør sig klart, at det er et relativt begreb for dernæst at benytte Macnaghten's 3-delning (s. 14). Denne mente, at samfundet med sine sociale foranstaltninger først og fremmest burde sætte ind på 3 områder, nemlig fødevareforsyning, undervisning og lægehjælp. Disse områder gør forf. til sin disposition og overfører således en tankegang fra det 19. årh. til Oldtiden. Nu skal det ikke nægtes, at der på disse områder eksisterer behov, som vel kan siges at være alment menneskelige, og som sådanne også har eksisteret i Oldtiden, men det vil heller ikke kunne nægtes, at Hands dermed foretager en opdeling og indskrænkning, som var Oldtiden fremmed. Nærværende undersøgelse er således en gennemgang af områder, hvorpå stat og private i det 19. århundredes England mente, at man burde sætte ind for at afhjælpe social nød. Konsekvensen heraf bliver en række markante udeladelser. Det er i denne forbindelse betegnende, at det ikke lykkes forf. at finde entydige relevante græske og latinske termini for hverken *social aid*, *charity* eller senere for *pity*.

Hands fortsætter i kapitlerne I, II, III og IV med at søge at afdække oldtids-

menneskets motivation til at give. I polemik mod bl. a. Bolkestein nægter han at antage *pity* som eneste grund. Dette er antagelig korrekt, men det kunne i denne forbindelse være belysende kort at se på det kildemateriale, som forf. har samlet, og på hvorledes han har benyttet det.

Forf. indleder med at postulere, at en virkelig skillelinje mellem romersk og græsk tankegang ikke har eksisteret (s. 15). Dette postulat holder næppe og i al fald er det tvivlsomt, om man – som forf. gør – kan hente sine argumenter for samme forhold f. eks. både hos Platon og Seneca – og endog gå begge veje. Hands' generelle kommentarer til kildematerialet er få. Dog gør han opmærksom på, at hans hovedkilder er filosofiske værker og overklasselitteratur. Denne erkendelse synes dog ikke at tynde forf., som adskillige steder benytter passager fra f. eks. Cicero's og Platons mere eller mindre hypotetiske idealstater til at bevise sammenhænge i Rom og Athen. Ligeledes må det formodes, at der har eksisteret en forskel mellem de antike filosofers etiske krav til deres medmennesker og disse sidstes vandel i praksis (f. eks. ss. 49, 74, 87, 125). Hands har i slutningen af sit værk samlet et ellers vanskeligt tilgængeligt materiale. Det drejer sig om 81 græske og latinske kildesteder (især indskrifter). Dette materiale, der er oversat til engelsk med relevante termini angivet på græsk eller latin i parentes – en udmærket ting – henviser han desværre kun sjældent til, og det synes ikke at indtage den plads i fremstillingen, som det kunne fortjene (f. eks. henvises overhovedet ikke til 18 af disse 81).

I kapitel III søger forf. at finde frem til den egentlige motivering til at give, og hans konklusion aspejles i kapitlets overskrift: *Giving for a return*. Hermed bevæger Hands sig ind på et emne, som har optaget forskningen stærkt i de sidste 30 år, og som, via Klientela-teorien, har ført til en omvurdering af væsentlige perioder i Oldtiden, her specielt for Roms vedkommende. Man venter spændt, men forgæves. Hands forsøger intetsteds konsekvent at sætte gaven og *return* (begrebet *officium* synes at være forf. ubekendt) ind i en politisk sammenhæng. *Return* er for forf. gæstevenskab, lån og ære (kap. IV), hvad det også var, men ikke folkets stemme i folkeforsamlingerne, hvad meget tyder på var det afgørende for giveren. Hands nærmer sig et enkelt sted en lignende tankegang, men afviser den ud fra den betragtning, at folkeforsamlingerne ikke mere fungerede. Da Hands dækker perioden fra o. Solon til ca. 250 ef. Kr. gælder dette dog kun for en meget begrænset del af det behandlede tidsafsnit. En udbygning af dette kapitel bestående i Hands' opfattelse af *social aid* sammenholdt med patronus/clients-forholdet ville utvivlsomt have givet værket en hårdt tiltrængt dynamik. Dels ville hele fremstillingen blive sat ind i en større sammenhæng, dels måtte klientela-systemets sociale aspekt nødvendigvis belyses. Hands ville da blive tvunget ud i en opgivelse af sit postulat om, at der ikke eksisterer nogen forskel mellem græsk og romersk tankegang på disse områder. En omtale af familiens funktion, der i det hele ganske overses, ville også med udbytte kunne føjes ind her.

Hands forsøger i kapitel V at afgrænse den gruppe mennesker, der modtog hjælp. Han postulerer, at den må være *the poor*, og her finder han på få linjer frem til den dækkende græske og latinske glose, *demos/populus* (s. 63). For det første udelukker han her slaverne, som kun nævnes en passant iøvrigt, og ikkeborgere. For det andet ligger der implicite i definitionen, at hjælpen på de om-

råder, han har sat sig for at skildre, altid var vertikal – eller sagt på en anden måde – de rige gav til de fattige. Hovedårsagen til denne fejltagelse ligger i hans udgangspunkt, Macnaghten's definition, nemlig at det er et udtryk for *social aid* at forsyne folket med korn(penge), undervisning og lægehjælp. Vort kilde-materiale hertil er spinkelt, men meget taler for at denne proces i lige høj grad var horisontal, de rige gav til de rige, og de fattige måtte hjælpe sig selv. Begge grupper indgår i begrebet *demos/populus*. Hvad angår de fattiges muligheder for at organisere sig for at skabe større social tryghed, er forf. tavs. Ganske vist nævner han flere steder begreber som *clubs*, *societies*, *assemblies* og *associations*, men det er ikke muligt at forstå disse vage betegnelser, uden at de tilsvarende latinske og græske glosser er anført. Dette udelades (f. eks. s. 50).

Efter endnu en gang at have diskuteret begrebet *pity* som motivering (kap. VI) forkastes denne begrundelse igen – og efter min mening med rette. De få eksempler herpå, der kan anføres, synes ikke at være repræsentative.

Derefter går Hands over til sin undersøgelses egentlige emne. I kapitel VII gives en fremstilling af fødevarerforsyningen, herunder korn, olie og penge. I kapitel VIII fortsættes med undervisning, og kapitel IX omhandler sundhed og hygiejne. Hands er i disse kapitler helt traditionel. I kapitel IX nævnes et af de for mig at se få eksempler på *social aid* af moderne tilsnit i denne fremstilling. Invalider i Athen med en formue under 3 minae fik 2 obol om dagen, en foranstaltning som tilsyneladende blev indført af Solon. Der er her tale om en udvælgelse efter behov (s. 137).

Værket fattes en egentlig konklusion, men Hands' indstilling læses klart i de enkelte kapitler. Man kan ikke finde nogen form for *social aid* organiseret efter moderne princip og tankegang. De rige gav sjældent til de fattige, fordi de var fattige; det var fremmed for græsk/romersk tankegang. Man gav for at få noget igen.

PETER ØRSTED

A. W. LINTOTT: *Violence in Republican Rome*. Oxford University Press 1968. xii + 234 s. 45 sh.

Denne bogs formål er at analysere voldelige metoder inden for den romerske republiks politiske liv, et emne, der nødvendigvis behandles i snart sagt alle bøger vedrørende især den sene romerske republiks historie. Det er næsten blevet en almen anerkendt sandhed, at den romerske borgerkrigsperiode – fra Graccherne til Actium – bestod af perioder med gadekampe vekslende med perioder af regulær borgerkrig, hvor hærene afgjorde de politiske problemer. Just på grund af denne *communis opinio* er Lintotts penetrerende studie et nyt-tigt korrektiv.

Bogen falder i fire hovedafsnit. Det første skildrer baggrunden for volds-anvendelsen. Her peges på en række faktorer, der alle synes at vise, at volds-anvendelse ikke lå romeren så fjernt, som man skulle tro ud fra et moderne retssamfunds synspunkt. *Vim vi repellere licet* synes at være et gammelt retsprincip, der var dybt forankret i romernes bevidsthed, og fremdragelsen af dette kaster nyt lys over en række forhold i den senere romerske republik – f. eks. over

Ciceros argumentation i talen *pro Milone*, hvor denne forsvares for mordet på Clodius. Vi må med Lintott tro, at argumentationen *iure caesum Clodium* ikke er en argumentation ad hominem, men virkelig juridisk relevant. I en række tilfælde synes nødværgeretten at have været gældende helt ned i den sene romerske republik, hvis retsvæsen først og fremmest adskilte sig fra vort derved, at der ikke eksisterede noget apolitisk politikorps, der kunne opretholde ro og orden, hvorfor nogle former for retsinstitutter, f. eks. stævning, stadig havde præg af tvang. Retsvæsenets udvikling fra arkaisk tid går bl. a. ud på at begrænse selv-tægt – en tendens vi så vel kender fra vor egen middelalder – men vi har altså i den romerske adelsrepublik tydelige reminiscenser af en ældre retstilstand.

Det næste afsnit behandler *The Nature of Violence*. Det er en god sammenstilling og diskussion af kilderne til f. eks. bandeuvæsnene i 50'ernes Rom, men det er her vanskeligere at sige noget virkelig nyt. Tredie afsnit behandler *The Repression of Violence* gennem magistrater, gennem lovgivning o. s. v. Et særligt kapitel er viet det såkaldte *senatus consultum ultimum*, der er statens nødværge over for personer, eller grupper, der får for stor magt. Endelig følger en kronologisk gennemgang af voldsanvendelser i den sene republik. Forfatteren konkluderer, at voldsanvendelse vel førte til republikkens opløsning, men næppe havde denne til formål: »The constitution was unequal to controlling violence. At the same time its use was encouraged both by tradition and principle, and politicians applied these without foreseeing the consequences«. Næppe nogen af dramaets aktører ville omstyrte den bestående stat, men de »kom til« det, da de anvendte metoder, de ikke selv var herrer over. Det værdifulde i denne bog er næppe den ret almene konklusion, men langt snarere det væld af reinterpreterationer af kildesteder og situationer, som forfatterens synspunkter medfører. Fremhæves skal her blot den mesterlige analyse af tyranomordet, der behandles i flere sammenhænge. Bogen, der nu er suppleret med en artikel af samme forfatter i *Historia* bd. XIX, 1970, kan varmt anbefales enhver, der nærer mere seriøs interesse for romersk historie.

JENS ERIK SKYDSGAARD

WILLY HARTNER: Die Goldhörner von Gallehus. Die Inschriften, die ikonographischen und literarischen Beziehungen, das Entstehungsdatum. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1969. 115 s. 114 Fig. 2 Foldetavler.

Forfatteren er Professor i Videnskabens Historie ved Johann Wolfgang Goethe-Universitetet i Frankfurt a. M.; af Fag er han Astronom, men en Interesse for Stjernebilledernes Historie har bragt ham til at studere orientalske Sprog; han har ogsaa haft en Lærestol i nordiske Sprog, og er saaledes godt inde i Oldnordisk. Hans udvalgte Afhandlinger er udgivet af hans Elever paa hans Tres-Aarsdag i 1968 under Titlen *Oriens et Occidens*. Emnerne er Videnskabens Historie og historisk Astronomi fra Kina, Nær-Østen, Islam og Renaissancen.

De to Guldhorn der blev fundet 1639 og 1734 og i 1802 blev stjaalet og omsmeltet, regnes for at være Arbejder fra samme Haand og dateres af Arkæologerne til + 400–450. Det først fundne Horn, hvoraf kun den yderste Del mangler, kaldes gerne Det lange Horn; det andet, hvoraf en noget større Del mangler,

kaldes Det korte Horn. Vort Kendskab til dem beror paa Afbildninger og Beskrivelser; der har været fremsat utallige Forsøg paa at forklare hvad Billederne paa dem forestiller.

Professor Hartners Tolkning rummer fire Hovedpunkter.

Det første angaar den dobbelte Række af smaa Figurer paa Det lange Horn, Ring 1. Det korte Horn har øverst en Indskrift med Runer af den ældre Futhark; den læses: *ek hlewagastiR holtija hornar tawido*, »Jeg Lægæst, Holts Søn (eller: fra Holt) har lavet Hornet«. Professor Hartner betragter de smaa Figurer paa Det lange Horn som et Kryptogram og tyder det saaledes: *lupa horns ens hēlpa hjoha*, »Dette Horns Trylledrik skal hjælpe Folket (eller: Stammen)«. Om denne Tydning er rigtig kan jeg ikke afgøre; den er naaet i Samraad med sagkyndige, men rummer Afgivelser fra Sproget som det ellers kendes fra denne Tid. Derimod synes det indlysende at Billederne udgør et Kryptogram; Optællingen af Gen-tælgelser beviser det.

Professor Hartners anden Tesis er at de to Indskrifter indeholder en Talmagi som beror paa Tallene 24 og 8; den ældre Futhark bestaar af 24 Runer, delt i 3 »ættir« paa 8 Runer hver. For Runeindskriften paa Det korte Horn er Sagen oplagt. Her er 32 Tegn i alt, bestaaende af 16 forskellige Runer; Tværsummen er $408 = 17 \times 24$. Denne Form for Talmagi stammer fra Gnosis; lad mig minde om Johannes's Aabenbaring 13:18: »Dyrets Tal er 666«. Tværsummen findes idet Runerne faar Tal efter deres Rækkefølge i Runealfabetet, og disse Tal lægges sammen.

I Kryptogrammet paa Det lange Horn findes efter Forfatterens Tolkning 22 Runetegn (+ 2, en Bold og en Kølle, altsaa 24); der er brugt 12 forskellige Runer, og Tværsummen er $288 = 12 \times 24$. De to Tal, 12 og 17, forholder sig til hinanden som Siderne og Diagonalen i et Kvadrat.

Forfatteren har undersøgt samtlige fuldstændige Runeindskrifter fra Tiden + 400–600, 6 paa Runesten, 9 paa Brakteater, og har fundet at Tværsummen i 6 Tilfælde er delelig med 24, i 5 Tilfælde med 8. Med 11 af 15 er der en meget stor statistisk Sandsynlighed for at det maa være tilsigtet.

Professor Hartners tredie Tesis gaar ud paa at Guldhornene er lavet som Følge af en Solformørkelse som fandt Sted den 16. April 413, efter en total Maaneformørkelse den 4. November 412.

Formørkelser afhænger af Maaneknuderne, som er Maanebanens Skæringspunkter med Eklipatika. Disse to Punkter flytter sig langs Eklipatika med en Om-løbstid af 18.6 Aar, og Forfatteren har vist at de i senantik Astronomi og Astrologi havde Plads blandt Planeterne, hvis Tal saaledes blev 9. De havde Navn efter en Drage som antoges at fremkalde Formørkelserne ved at sluge Solen eller Maanen; *nodus ascendens* kaldtes Dragehovedet, *nodus descendens* Dragehalen, og tilsammen fremstilledes de som to Slinger sammenslyngede Hoved mod Hale. De to Knuder er lige gode om at fremkalde Formørkelser; hvis Sol og Maane mødes paa samme Knude, bliver der Solformørkelse; hvis de samtidig staar paa hver sin Knude, bliver der Maaneformørkelse. Disse Pseudoplaneter havde ikke noget Hus blandt Dyrekredsens 12 Huse, men Dragehovedet havde sin Exaltation i GEMINI, Dragehalen sin i SAGITTARIUS, og de kunde fremstilles paa Bille-der ved at der til Dyrekredstegnet blev føjet en Knude.

Et af Professor Hartners Hovedværker er en Afhandling: *The Earliest History*

of the Constellations in the Near East and the Motif of the Lion-Bull Combat, hvori han viser at en Række billedlige Fremstillinger fra Oldtiden og op til islamisk Tid forestiller Dyrekredstegn og andre Stjernebilleder og hentyder til deres Opgang og Nedgang, som var af Betydning for Fastsættelse af Tidspunktet for Pløjning, Saaning eller Høst. Der er en ubrudt Tradition, som ogsaa omfatter Tiden for Guldhornenes Tilblivelse.

Paa Det lange Horn findes paa Ring 1, mellem Kryptogrammets to Rækker Tegn, en Dobbeltlange der peger mod en Figur af en halvt formørket Sol. Den ses ikke klart paa Worms Kobberstik, men er tydelig paa Laverentzens Stik, og er desuden beskrevet af Jørgen Sorterup. Paa Ring 2 ses indpunslet to symmetriske, foroven menneskelige Væsener, som forneden danner en Sløjfe: GEMINI med Maaneknuden, for Dragen der foranledigede Maaneformørkelsen. For Dragehalen, som foranledigede Solførkelsen, ses een Gang paa hvert Horn SAGITTARIUS som en Bueskytte der sigter paa en Hind, Solhjorten, og een Gang paa hvert Horn en Kentaur, ganske vist uden Vaaben, men en Løve-kentaur, som i Følge Forfatteren kun forekommer i Fremstillinger af SAGITTARIUS.

Det har længe været kendt at Billeder paa Hornene henhører under nordisk Mytologi; især har Axel Olrik fremhævet Forekomsten af de to Solulve, Skoll og Hati. Disse er en mytologisk Forklaring paa de to Bisole som i nordiske Egne kan vise sig hver paa sin Side af Solen, altid i samme Afstand. Efter den Ældre Edda følger Skoll efter Solen mens Hati, som er Søn af Fenrisulven, søger at afskære den fra Horizontens Ly. Naar det lykkes, opstaar Solførkelse.

Paa Det korte Horn, Ring 1, ses de to Ulve der fra hver sin Side angriber Solhjorten. Paa Ring 4 jages de to Ulve af en bevæbnet Mand, som jeg mener maa være Thor.

Paa Det lange Horn, Ring 4, jages de to Ulve af en bevæbnet Mand, som Professor Hartner formoder er Thor, og paa Ring 6 ses de to Solulve vendt imod hinanden, men der er ingen Solhjort mellem dem. Derimod ses paa samme Ring et Tyrehoved med Skæg, og det kan i Følge Professor Hartner kun forestille TAURUS. Over Tyrehovedet ses en stor Stjerne med mange Straaler.

Mellem + 339 og 639, inden for hvilket Tidsrum Guldhornene er blevet til, indtraf kun een total Solførkelse som var synlig i Gallehus (og Roskilde), nemlig den 16. April 413. Da formørkedes Solen Kl. 2 om Eftermiddagen og Stjernehimlen saas, med alle fem Planeter paa Række. Solen stod i Tyrens Tegn, under Tyrens Hoved; Venus straaledede ogsaa i Tyrens Tegn, men over Tyrehovedet. Paa Det lange Horn, Ring 6, ser vi de to Solulve, der markerer den Plet, hvor den formørkede Sol findes, under Tyrehovedet, og Venus staar i sin Glans over Tyrehovedet. Man kan vanskeligt tænke sig et klarere Billede af netop den Stjernehimmel der saa overvældende viste sig ved højlys Dag i 413, og som vises i Bogen paa Fig. 97 b.

Til denne Fremstilling knytter Forfatteren en Række Tolkninger af enkelte Figurer som Symboler paa Stjernebilleder, mange meget overbevisende, enkelte mere tvivlsomme.

Professor Hartners fjerde Tesis, at Hornene har haft en apotropæisk Hensigt, synes klart bevist, dels ved Tolkningen af Kryptogrammet, dels ved en Betragtning af Solulvenes Forekomst.

Herudover indeholder Bogen en Række andre Tolkninger af enkelte Figurer, og mange Henvisninger til Den Ældre Edda, som citeres i rigt Maal; hertil kommer de 114 Figurer hvormed Forfatteren underbygger sin Tolkning.

Det er ikke paa alle Punkter jeg kan følge Professor Hartner; men med de fire Hovedpunkter mener jeg at han har ydet et selvstændigt og meget værdifuldt Bidrag til Forstaaelsen af Hornenes Dekoration.

A. G. DRACHMANN

- J. SVENNUNG: *Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien.* – Samme: *Zur Geschichte des Goticismus.* Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, bd. 44:2 A og B. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1967. Hhv. xvi + 260 s. 4 plancher. 35 sv. kr. og x + 116 s. 20 sv. kr.

Blandt de spredte og sjældent synderlig værdifulde notitser om de nordiske lande og folk, som findes hos antikke forfattere, indtager kapitlerne om »øen« Scandia og dens indbyggere i Jordanes' skrift *De origine actibusque Getarum*, almindeligvis kaldet *Getica*, en særstilling. Det skyldes dels, at der her nævnes henimod 30 folk eller stammer med forskellige geografiske og etnografiske kommentarer, dels at Jordanes udtrykkelig lader det berømmelige goterfolks historie, hvorom hans værk handler, begynde med en udvandring fra dette område. I denne sidste henseende frembyder *Getica* en parallel til de senere longobardiske beretninger; men Jordanes' særlige betydning står yderligere i forbindelse med, at senere tiders goterforherligelse i høj grad har bygget på hans autoritet. Dette aspekt har fået den lærde svenske filolog Josef Svennung til at udskille et overblik over goticismens historie som tillæg til det, der er hans egentlige emne, nemlig en grundig gennemgang og udlægning af Jordanes' tekst i kapitlerne om Scandia og goternes udvandring herfra (§§ 16–28). Det er således velbegrundet, at hans studier fremtræder som to selvstændige bøger; den ene er i sit grundpræg filologisk, den anden idéhistorisk. De har da også krav på at blive bedømt hver for sig.

I den analyse af Jordanes' skildring, som er hovedindholdet af *Jordanes und Scandia*, følger Svennung i høj grad i tidligere forskeres spor, men han bidrager såvel med en grundig gennemgang og kritik af deres forskellige ideer som med adskillige nye forslag til emendation og identifikation af de ofte helt korrumperede navneformer. Ligesom J. V. Svensson, Lauritz Weibull o. a. antager han, at Jordanes' oversigt over Scandias folk hidrører fra to forskellige kilder: en litterær, som også den samtidige græske historiker Prokop kender, til de tre første, mere udførligt beskrevne stammer, og en rejseberetning langs Skandinaviens vestkyst fra Skåne til Romsdal. Til alle navne finder Svennung en mulig forklaring inden for dette skema, og heri ligger utvivlsomt bogens største værdi; men det er ikke dens hovedformål. Både i nogle af sine navneopklaringer og især i sin gennemgang af Jordanes' geografiske og etnografiske oplysninger distancerer Svennung sig demonstrativt fra L. Weibull, der i sin afhandling »Jordanes' framställning av Scandza och dess folk«, *Vetenskaps societetens i Lund årsbok*, 1925, havde reduceret Jordanes' kildeværdi i dette kapitel til kun at gælde navnestoffet. Når Svennung kraftigt hævder en modsat vurdering, må det ses i for-

bindelse med, at han også ivrigt forsvarer Jordanes' udvandringsberetning over for Curt Weibull, der har bestridt dens troværdighed i afhandlingen »Goternas utvandring från Sverige«, *Scandia* bd. XXIII, 1955–57. Da disse spørgsmål formentlig interesserer en større kreds og bidrager til at belyse forskellen på filologisk og historisk metode i snævrere forstand, skal de her trækkes frem endnu en gang.

For det første er det et led i Svennung's forsvar for Jordanes' troværdighed at give sandsynlighedsforklaringer til dennes meddelelser. Når det f. eks. i den indledende, almindelige skildring af det fjerne Scandia fortællés, at ulvene kan gå over det tilfrosne hav til småøerne, og her mister synet, så kommenterer Svennung det med en længere forklaring om sneblindhed og antager pelshandlere som kilde. På lignende måde går det med de stammer, der hævdes at bo »i fæstningsagtigt udhulede klipper på vilde dyrs vis«; her havde L. Weibull henvist til litterær tradition om skridfinnerne, men Svennung spørger: »Läge es nicht näher, statt Charakteristika in befremdender Weise von einem Volk auf ein anderes zu übertragen, einfach nachzudenken, »wie es eigentlich gewesen« – im betreffenden Gebiet der Westküste Scandias in alter Zeit?« (s. 149). Derefter følger en arkæologisk oversigt over forekomsten af stenhuse og folkeborge i Bohuslän. Metoden er velkendt og taler for sig selv.

For det andet læser Svennung teksten grundigt, ofte også grundigere end L. Weibull. I sin bestemmelse af Scandias beliggenhed nævner Jordanes »mod øst en meget stor sø inde i fastlandet, hvorfra den bølgerige *Vagi fluvius* løber ud i oceanet som af en bug«. Svennung er enig med L. Weibull i, at søen ikke skal søges i selve Skandinavien, men han kan ikke følge hans forslag om, at det drejer sig om Det kaspiske hav, som antikke geografer anså for forbundet med det nordlige ocean ved et stræde eller en flod; Pomponius Mela, der udtrykkelig anføres som kilde få linier tidligere hos Jordanes, sagde: »Det kaspiske hav baner sig først vej gennem landet i et langt og smalt stræde *quasi fluvius*«, hvorfor L. Weibull mente, at der også oprindeligt havde stået *quasi fluvius* i *Geticas* tekst. Svennung gør den væsentlige indsigelse, at Det kaspiske hav ellers altid nævnes ved navn af Jordanes, så den store indsø må være en anden, og nægter af flere grunde at acceptere rettelsen af *Vagi fluvius*, hvori han i stedet ser en latinisering af det oldvestnordiske *vágr* (bølge). Når han derpå identificerer søen med Ladoga og floden med Nawa, er det vel nærliggende, men siger i grunden ikke mere om Jordanes' velunderrettethed, end om denne havde skrevet *quasi fluvius*, eftersom navnet *Vagus* ellers ikke kendes i forbindelse med Nawa. Et landkort er stadig den sandsynligste kilde på dette sted.

En tredje og helt central side af sagen er bestemmelsen af Jordanes' kilder. Her er det hovedsagen for Svennung at fastslå, at *Getica* stort set kun er et excerpt af den lærde og dannede Cassiodorus Senators 20 år ældre goterhistori i 12 bøger, en opfattelse hvori han er på linie med den mest kompetente nyere forskning (sml. A. Momigliano, *Studies in Historiography*, London 1966, s. 181–210). Som Cassiodorus kilder kommer foruden forskellige senantikke forfattere også gotiske sagn og den ellers ukendte Ablabius i betragtning; når disse citeres hos Jordanes, er det formentlig i regelen andenhåndscitat. Med sin stadige henvisning til Cassiodorus som den egentlige ophavsmand mener Svennung at styrke tilliden til Jordanes' oplysninger betydeligt, men det er et spørgsmål, om

man bør følge ham heri. At Jordanes' rolle i traditionen reduceres til excerptorens, betyder ganske vist, at der levnes mindre plads for hans hastværksfejl, men selv en Cassiodors ubestridelige dannelse og filologiske lærdom sikrer ikke, at han altid har haft ret i eller blot tilstrækkelig dokumentation for, hvad han skrev. Her er vi overladt til gætter. »What unfortunately we can no longer assess is the scholarly effort of Cassiodorus . . . He was not able to read the Gothic language, but there must have been many people in Ravenna ready to help him if he ever wanted to go beyond his classical sources«, siger Momigliano (anf. værk, s. 198).

Hovedsagen for Svennung er givetvis at forsvare Jordanes' meddelelse om goternes udvandring fra Scandia til Weichselområdet, hvor Tacitus og Ptolemaios kendte dem ca. 100 e.K. Denne udvandringsberetning har C. Weibull imidlertid frakendt historisk værdi, idet han betegnede den som en lærd konstruktion, byggende dels på den almindelige identifikation af goterne med de fra ældre tider velkendte ikke-germanske geter og skyther, dels på biskop Ambrosius' henvisning til Bibelens Gog og Magog: »*Gog iste Gothus est*«. Det er rigtigt, hvad Svennung fremfører imod C. Weibull, at allerede Orosius mere end 100 år før Cassiodor havde overført geternes, skythernes og endogså amazonernes bedrifter på goterne – et tema der behandles udførligere i *Zur Geschichte des Goticismus* – så dette altså ikke alene kan tilskrives Cassiodors gotervenlige tendens; og det viser sig, at når Cassiodor/Jordanes henviser til Josephus, der ikke kender goternes ældste historie »*sed tantum Magog eorum stirpe(m) commemorans, Scythas eos . . . asserit appellatos*«, så er Magog blot en konjektur af Th. Mommsen, medens samtlige håndskrifter har »*ab hoc loco*«, d. v. s. Skythien, hvortil goterne netop er nået i Jordanes' fremstilling. Goternes udvandring fra Scandia er dermed for Svennung sikret som »echte Volksüberlieferung«. Han siger kategorisk: »Niemand, der Cassiodors Wirksamkeit als Philologe und seine übrigen Schriften kennt, kann glauben, dass er sich an den Schreibtisch gesetzt habe und eine Auswanderung *erdichtet* nebst allen Einzelheiten von den Führern« o. s. v. (s. 225). Også de forskellige forsøg på at finde arkæologiske spor af udvandringen omtales med den slående rigtige kommentar, at hvis man ikke kan bevise en folkevandrings stedfinden arkæologisk, kan man heller ikke modbevise den ad denne vej.

Imidlertid må det være tilladt anderledes troende at forklare Jordanes' udvandringsberetning på anden vis end som »echte Volksüberlieferung«. Holder man sig til kronologien i hans egen gotiske kongerække, når man frem til, at udvandringen skal have fundet sted ca. 1490 f.K. (sml. Th. Mommsens forord, MGH, Auct. Ant. V:1, Hannover 1882), hvilket det dog ikke er Svennungs mening at fastholde. Som bekendt var der nordboer, der i selve folkevandringstiden rejste ud for at vinde ære og rigdom hos de mægtige germanske folk i Sydeuropa; en sådan udrejse kunne vel teoretisk være den historiske kerne i Jordanes' fortælling om goterne på deres tre skibe fra Scandia. Efter min mening er det dog mindst lige så sandsynligt, at Cassiodor, Ablabius eller en helt tredje med filologisk interesse alligevel har gjort sig skyldig i en lærd konstruktion på grundlag af navneligheden mellem goterne og – ikke de skythiske geter eller Bibelens Gog, men götarne, som allerede Ptolemaios kendte under navnet *Goütai*, og som Jordanes' samtidige Prokop kalder *Gautoi*. Blandt Jordanes' henimod 30

skandinaviske stammer findes tre med navne, som – også ved deres plads i rækkefølgen – naturligt lader sig forklare som götar, nemlig *uagoth(æ)*, *gauthigoth(æ)* og *ostrogothæ*; de første havde L. Weibull anbragt ved Skälderviken (*vágr* betyder her bugt), og de sidste er naturligvis östgötarne, hvem enten den oprindelige hjemmelsmand eller Cassiodor/Jordanes eller en senere afskriver har givet det berømmelige ostrogoternavn. Det oprindelige navn *gautar* vil Svennung som adskillige andre forskere forklare ud fra et gammelt navn på Götaäl, og heraf skal så de latiniserede navne *gutones* eller *goti* være udviklet. »Die Beweislast dafür, dass die Goten in keinen Beziehungen zu den Gauten gestanden haben, scheint denjenigen obzuliegen, die den Zusammenhang der beiden Namen *Gauten* und *Goten* bestreiten wollen« (s. 78).

Det skal indrømmes, at navneligheden er slænde, og den har utvivlsomt også slået det 5.-6. århundredes filologisk interesserede og klassisk dannede forfattere; men noget bindende bevis er den dog ikke, sml. hvad Svennung selv andesteds medgiver: »Verschiedene Stämme können denselben Namen gehabt haben, und ein und dasselbe Volk kann in verschiedene Gegenden zerstreut worden sein« (s. 155). Nærmere kan man næppe komme den sag.

Svennungs gåen i rette med L. og C. Weibull er utvivlsomt typisk for en vis holdning til den historiske metode, de to brødre har stået for i Norden. Det lykkes ham unægtelig i flere tilfælde at fange dem i en mindre grundig og indforstået læsning af Jordanes' tekst, og flere af de begrundelser for mistillid til dennes oplysninger, som de har fremført, må derfor bortfalde. Men Svennungs filologisk skolede argumentation har fortrinsvis sin styrke i det negative og giver derfor i grunden ingen årsag til at fæste mere lid til Jordanes' sandfærdighed, end L. og C. Weibull gjorde. Spørgsmålene må i sidste ende overlades til et personligt skøn.

Goticismens udfoldelse og virkninger i europæisk og nordisk åndsliv er et stort idéhistorisk motiv, som stadig venter på en virkelig omfattende og dybtgående skildring. En sådan tilsigter Svennung ikke at give, men hans *Zur Geschichte des Goticismus* er et særdeles værdifuldt forarbejde dertil, især fordi han følger goterforherligheden helt tilbage til senantikken, hvor etymologiske misforståelser og apologetiske stemninger lagde grunden til den tradition om en strålende gotisk forhistorie, som middelalderens og 16.-17. århundredes lærde og nationalbevidste forfattere kunne bygge videre på. Denne traditionssammenhæng har Svennung udredt og fremstillet på en klar og fængslende måde.

Hans udgangspunkt er den udvidelse af goterbegrebet, der sker i forbindelse med deres uigenkaldelige indtrængen i det romerske riges indre, en begivenhed der måtte tvinge almenheden til at gøre sig visse tanker om disse goters identitet. Allerede samtidig med Adrianopelslaget 378 havde Ambrosius fastslået, at de var Bibelens Gog, og omkring 400 gav flere forfattere udtryk for den da formentlig gængse opfattelse, at goterne var identiske med geterne, et fra ældre romersk historie kendt trakisk folk ved nedre Donau. Nu var det imidlertid for de romerske geografer nærmest en definitionssag, at alle folk nord og øst for Donau og Weichsel hørte til skytherne, som var et vidtberømt folk allerede i den klassiske græske historieskrivning. Identifikationen af goterne med disse var da, som Svennung rigtigt siger, nærliggende; den er da heller ikke, som han fejl-

agtigt antyder, først foretaget i det 5. århundrede ved en kombination af Josephus' henføring af skytherne til Magog og Ambrosius' tilsvarende af goterne til Gog (s. 6 f.). Allerede i 270'erne skildrede den græske historiker Dexippos sin samtids goterinvationer og romernes forbitrede modstand i et værk med titlen *Skythiká*, som kun er bevaret i fragmenter, men som vides at have spillet en væsentlig rolle i senantik historieskrivning; bl. a. bygger også Jordanes nogle steder på det gennem Ablabius. Dexippos' litterært-geografiske betegnelse af goterne som skyther har da snarere været en væsentlig baggrund for deres senere identifikation med Gog og geter, selvom også navnelighederne naturligvis har spillet en betydelig rolle.

Ved siden af denne lærde tankeløshed fremhæver Svennung med rette en aktuel ideologisk grund til, at goterne i det 5. århundrede nød en så overraskende velvillie hos de fleste kristne forfattere, bl. a. Orosius. I deres polemik mod de sidste hedninge, som gav religionsskiftet skyld for romerrigets politiske ydmygelser, var de ivrige for at bagatellisere invasionernes uheldige sider og fremhævede i stedet barbarernes højere moral; også dette var i overensstemmelse med en klassisk tradition.

Den således begrundede interesse og velvillie for goterne fik en særlig politisk og kulturel baggrund i de gotiske kongeriger i Italien og Spanien, og her skrev Cassiodor og Isidor af Sevilla de værker, hvori goticismen først for alvor foldede sig ud. Gennem Jordanes' og Isidors værker eller excerpter af dem blev traditionerne om goternes udvandring fra Scandia og senere glørværdige herredømme over de fleste af verdens lande overleveret til middelalderens nationalhistorikere, hvor de blev den faste bestand i deres goterforherligelse. Sin første udfoldelse fik goticismen i reconquista'ens Spanien med Rodericus af Toledo i 13. århundrede som højdepunktet; men i senmiddelalderen og især i forbindelse med Baselkonciliet udbredtes den til de fleste europæiske lande. I det 16. århundredes tyske humanisme blev forherligelsen af den germanske forhistorie, delvis støttet på de senantikke forfattere, et bevidst modstykke til italienernes klassicisme.

Den svenske goticisme er et kapitel for sig. Også den er ifølge Svennungs plausible forklaring opstået ved direkte eller indirekte kendskab til Jordanes og Isidor, men udbygget med parallelkonstruktioner. Sammen med goterne fik også svearne en imponerende udbredelse: både sveber, skyther og schweizere mentes at være udgået fra *Suecia*. I 1434 holdt biskop Nils Ragvaldson af Växjö den berømte tale, hvori han med udgangspunkt i goternes svenske afstamning protesterede mod spaniernes krav om en fornemmere placering under Baselkonciliet. Hos renessancens historieskrivere, især Johannes Magnus, og i Gustav 2. Adolfs propaganda fik goticismen sin fuldeste udfoldelse, og i Olaus Rudbecks *Atlantica* fra det 17. århundredes slutning førtes den – med Svennungs ord – *in absurdum*. Naturligt nok interesserer forfatteren sig mest for de skrifter og forfattere, der har bidraget til de gotiske ideers vækst og formering; derfor træder det noget i baggrunden, at goticismen også var genstand for en til tider skarp kritik, ikke blot fra beundrere af den klassiske oldtid, for hvem gamle og nye goter var lige store barbarer, men også fra nordboer og beundrere af de gamle germanere, som stillede sig kritisk over for identitets- og udvandringsteoriene. Det behøver således ikke at skyldes ukendskab, når Adam af Bremen forbigår

goternes skandinaviske afstamning i diskret tavshed, og det lærde 17. århundredes største beundrer af de gamle germanere i almindelighed og svenskerne i særdeleshed, Hugo Grotius, afviste teorien. En dansk eller norsk forfatter havde næppe heller modstået fristelsen til at minde om Ludvig Holbergs 193. epistel, hvori han raillerer over Rudbecks *Atlantica* med en klage over, »at det *etymologiske* og *anagrammatiske Studium*, samt det *cabbalistiske*, ikke her i Landet haver været nok *cultiveret*«, for derpå at fremsætte en teori om den trojanske krigs lokalisering til Danmark og begrunde den med visse slående navneligheder (Nestor > Næstved, Palamedes > Palle Mikkelsen o. s. v.).

Med Rudbecks efterklange i det 18. århundredes Sverige og Frankrig ender Svennings oversigt, men dermed er goticismens historie ikke ude. Et af dens interessanteste kapitler, som endnu trænger til en nærmere udforskning, er de traditioner, som fører frem fra det 17. århundredes lærde fantasier til det 19. og 20. århundredes nationalromantiske historieskrivning eller kritisk-exegetiske forskning i de senantikke kildetekster. I denne forskning står Svenning selv som en fornem repræsentant for den moderne goticisme, der vil forsvare overleveringens troværdighed med navneligheder.

TORBEN DAMSHOLT

ROBERT S. HOYT (udg.): *Life and Thought in the early Middle Ages*. Minneapolis, The University of Minnesota Press, 1967. vi + 165 s. \$ 1,95.

Foreliggende bog offentliggør en række forelæsninger, som otte ogsaa i Europa velkendte amerikanske historikere afholdt i foråret 1963 under auspicer af Universitetet i Minnesota. If. redaktørens programudtalelse er det konkrete maal for publikationen at anfægte det anfægtelige begreb »sort middelalder« ved en demonstration af den tidlige middelalders aktivitet indenfor en række væsentlige områder og ved en fremhævelse af periodens relevans overfor eftertiden.

Hoyts introduktion bidrager kun i ringe grad hertil, naar han hævder, at det 12. aarhundredes aandelige og materielle ekspansion ikke kunne være opstaaet, hvis hele den forudgaaende periode havde været et civilisationsmæssigt vakuum. Han overser herved den forskningsmæssige revaluering – bl. a. fra amerikansk side – som har fundet sted allerede overfor det 10. aarhundrede og synes iøvrigt at forplumre begreberne endnu engang, naar han vil udskifte begrebet »sort middelalder« med betegnelser som »overgangsperiode« og lign. Herved er næppe meget vundet, og synspunktet forekommer iøvrigt uhistorisk: Enhver periode har sin historiske *raison d'être* i sig selv, og selv om den er nok saa meget et produkt af en foregaaende periode, bør den principielt forstaas som en enhed og i hvert fald ikke som en »forløber« for en fremtidig udvikling. Naar Hoyt dernæst mener, at en udveksling af betegnelsen »sort middelalder« med mere neutrale betegnelser vil bevirke, at man undgaar værdibelastede udtryk som »kulturfald« og »barbarisk« etc., maa det konstateres, at han er den første til at forsynde sig herimod, naar han erklærer: »If the centuries following the Roman Empire were an aftermath of a higher civilization, they were also the prelude to another higher civilization« etc. Overfor verbositet af denne art kan det

maaske være nyttigt at have Brechts ord for øjnene, at sandheden altid i sidste instans er konkret. Kravene om konkretisering, nuancering og præcisering af terminologien rummer formentlig den middelalderlige forsknings vigtigste arbejdsopgaver i de næste aartier netop f. s. v. angaar den tidlige middelalders historie.

K. FISCHER DREW skriver om »The Barbarian Kings as Lawgivers and Judges«. Titlen disharmonerer med redaktørens programudtalelse. Hun understreger med megen ret den fremragende kildeværdi, som historikeren møder i de germanske lovcodices fra tidlig middelalder, og hvis hovedtema gennemgaaende er germanernes koeksistens med den romerske befolkning. Naar hun dernæst betoner den signifikante tavshed, hvormed samtidige romerske forfattere tilhørende aristokratiet omfattede deres germanske naboer efter koloniseringsprocessen, maa man imidlertid forundre sig over hendes valg mellem to mulige forklaringer herpaa: At man valgte at ignorere germanerne, eller at de ikke spillede nogen større rolle i det daglige liv. Forfatteren vælger alternativets første mulighed. Jeg ville foretrække den anden mulighed; germanerne var faa, gennemsivningen var langsom og havde derfor givet mulighed for en successiv tilvænnning, hvorfor koloniseringen næppe har affødt en psykologisk cæsur.

R. S. LOPEZ skriver som rimeligt er om byer og handel. Han citerer Isidor af Sevilla, som sagde, at en by bestaar ikke af sten, men af mennesker. Tilsvarende forsøger Lopez at anlægge et sociologisk perspektiv paa det tidlige europæiske byvæsen. Præliminært søges fænomenerne handel og byvæsen rendyrket hver for sig, hvilket utvivlsomt er korrekt for denne tidlige periode. I kvantitativ henseende er imidlertid alle spørgsmaal til kildematerialet svære at besvare. Det efterlader en undren, at Birka skønnes dobbelt saa stor som det samtidige Paris i areal, og at Gdansk kun rummede 350 mennesker – efter et skøn – mod det tilsvarende tal for Milano paa 14.000. For handelens vedkommende er kun gisninger tilbage om kvantitative størrelser. Diplomernes oplysninger er lidet repræsentative, og numismatikken vidnesbyrd sjældent eller aldrig saa interpretationsegnede som ønskeligt var. Lopez trækker et af numismatikken gamle spøgelse frem: Under Karl den store formindskedes sølvindholdet i mønterne, hvilket efter L. betyder mindre handel. Hvorfor? En given mængde sølv kan tværtimod benyttes til at accentuere omsætningen, hvis der i hver mønt er mindre sølv end før. Betyder dernæst ophøret af de ganske smaa mønter, at en luksushandel havde bedre mulighed for at overleve end den praktiske og lokale handel? Argumentationen er kun vanskeligt forenelig med forfatterens fortolkning af ophøret af udmøntning af en guldsolidus, hvilket skulle betyde en reduktion af langdistancehandelen, som imidlertid atter maa have været overvejende en handel med luksusvarer. For ingen historisk disciplin synes det saa vanskeligt som for numismatikken at tilvejebringe adækvans mellem præmisser og konklusioner. Om byerne faar Lopez fremsat en række rammende bemærkninger, som f. eks., at bygningsmæssig forbindelse tilbage til romersk tid ikke nødvendigvis indicerer beboelsesmæssig kontinuitet; eksempler er London og Budapest. Ligeledes maa der ogsaa skelnes mellem beboelsesmæssig og bymæssig kontinuitet, idet L. vender tilbage til sit udgangspunkt og udbygger Isidors dictum med en udtalelse fra den græske digter Alcæus, hvorefter det konstitutive element i en by mere er dens befolknings evne til at udnytte de foreliggende muligheder end

den rent beboelsesmæssige kontinuitet. Med udgangspunkt i den antikke identifikation mellem civilisation og urbanisation konkluderer L., at det var kirken som frelst de middelalderlige byer og ikke handelen. Katalysator for den gryende bydannelse er if. L. dernæst behovet for protektion efter ophøret af den lange europæiske fredsperiode mellem germanerinvasionerne og normannerne og araberne i 8. og 9. aarh. Først med den kommercielle ekspansion i det 10. aarh. bidrager handelen sit til den europæiske bybevaring og bydannelse. – Afhandlingen er inciterende, men efterlader læseren med et behov for henvisninger.

J. R. STRAYER begiver sig endnu engang ud paa feudalismens jagtmarker. Udgangspunktet er hans definition af feudalismen som ensbetydende med magtens partikularisering og fordeling paa en række private aristokrater. Til trods for denne definition og til trods for henvisning til Richardson og Sayles's provokerende arbejde *The Governance of Medieval England*, hvis fremstilling af det anglo-normanniske samfunds militære apparat han principielt anerkender, hævdes netop England efter 1066 sammen med Frankrig at være et eksempel paa et ekstremt feudaliseret samfund. Der er i saa fald ikke kongruens mellem definition og terminologi. Stenton har til fulde paavist det anglo-normanniske samfunds feudale elementer, hvilket imidlertid ikke legitimerer Strayers egen definition. Atter her ville en konkretisering have været velgørende. – Iøvrigt er afhandlingen en spinkel syntese paa grundlag af Dubys og Lemaigniers arbejder om feudalismens to hinanden afløsende sociale lag begyndende med det feudale højaristokrati, som delvis var identisk med det gamle embedsaristokrati, som o. 1000 svækkedes af en yderligere social atomiseringsproces, som introducerede ogsaa almindelige riddere som deltagere i den politiske og militære magts udøvelse.

ADOLF KATZENELLENBOGEN bringer en meget selvstændig analyse af en række Kristusbilleder hentet fra bibler, sakramentarier, krucifikser etc. Temaet er fascinerende, men behandles som i saa mange kunsthistoriske analyser som om de betragtede objekter befandt sig i et historisk tomrum. Men maaske lader de paa-gældende Kristusbilleder sig ikke interpretere udover de formentligt motive-rende bibelcitater, som Katzenellenbogen anfører. Afhandlingen forekommer derfor trods megen lærdom og selvstændighed noget uvedkommende.

Med vanlig provokation har LYNN WHITE skrevet om det tavse flertals til-værelse i middelalderen. Den tyske versificerede roman *Ruodlied* bruges som udgangspunkt for at give et konkret eksempel paa et nordvesteuropæisk bondesamfunds optimisme og vitalitet o. 1050. Iøvrigt inddrages Whites snart gammel-kendte travere: Trevangsbrugets indførelse, hesten som trækdyr i stedet for oksen, stavselens introduktion, hesteskoens anvendelse o. s. v. Afgørende er naturligvis disse fænomeners tidsmæssige og geografiske placering, som er mere problematisk end White vil indrømme. Vidnesbyrd af saa forskellig proveniens som hestesko fra Yenesiomraadet i Sibirien fra ca. 900 og udtalelser fra det 14. aarhundredes kronikører om hestens større fortræffelighed end oksen som trækdyr bruges til at danne et billede af den europæiske økonomiske ekspansion omkring midten af 1000-tallet. Om denne ekspansions eksistens kan der næppe herske tvivl. Dens sammenhæng med de af White omtalte fænomener er derimod mere problematisk. – De afhandlinger, som forhaabentlig vil tegne den frem-

tidige forskning af det middelalderlige samfund *au fond*, maa begrænse deres sigte og forsøge at eftergøre, hvad DUBY har gjort for Maconomraadet. Mængden af publicerede, men ubenyttede diplomer er fortsat legio.

J. C. MCGALLIARD forsøger at betragte Beowulf og Bedas *Historia Ecclesiastica* som komplementære tekster fra samme kultur og som bekræftende og illustrerende hinanden. Temaet behandles detaljeret og aabner muligvis vej for nøjagtigere placering af Beowulf.

T. J. OLESON behandler vikingernes nordlige ekspansion og hævder i forbindelse med sin omtale af den islandske kolonisering af Grønland, at der er vidnesbyrd om en tilsvarende ekspansion i Nordøstamerika og tillægger disse islandske kolonister det fra eskimoiske kilder kendte navn *tunnit*, som if. Oleson hverken henviser til eskimoer, nordamerikanske indianere eller bærere af den sakaldte Dorset kultur, men netop udvandrede islændinge, som via Grønland koloniserede disse omraader. Dorset eskimoerne var de eneste mennesker som nordboerne kunne møde paa deres ekspeditioner mod nord, syd og vest. Disse eskimoers særpræg forsvandt imidlertid i det 11. og 12. aarhundrede – altsaa netop paa det tidspunkt, da disse eskimoer mødte islændingene. If. Oleson er det dette sammenstød mellem to kulturer, de avancerede vikingers og de primitive Dorset eskimoers, som affødte den af Therkel Mathiassen i 1922–23 identificerede Thule kultur. If. Oleson er saaledes den primære aarsag til nordboernes sproglige og religiøse forsvinden paa Grønland denne racemæssige blanding og hverken underernæring, epidemier, klimaændring eller krigerisk underlegenhed i relation til eskimoerne. De nutidige eskimoer paa Grønland skulle saaledes have Thule kulturens bærere som forfædre og dermed delvis nedstamme fra de gamle nordboer. – Jeg maa erkende, at jeg ikke er kompetent til at vurdere denne these efter fortjeneste, men maa nøjes med at henvise til uoverensstemmende forklaringer hos danske Grønlandsforskere, jfr. f. eks. J. Meldgaard i hans afhandling: »Eskimo-arkæologien i etnografiens tjeneste« i bogen *Menneskets mangfoldighed*, København 1958, s. 25 ff. Her identificeres *tunnit* folket med Dorset eskimoerne.

KARL F. MORRISON foregriber sit store værk fra 1969, *Tradition and Authority in the Western Church*, i en afhandling, hvis incoherente titel afspejler et kun delvist vellykket forsøg paa at komprimere forfatterens tanker om det tidlige middelalderlige samfunds religiøse og intellektuelle bevægelser: »The Church, Reform and Renaissance in the early Middle Ages«. Forfatteren bør vinde tilslutning, naar han anfægter den omsiggribende brug af ordet renaissance som betegnelse for snart sagt ethvert aandeligt lysglimt i den tidlige middelalder. Saaledes mente allerede kong Chilperic sig værdig til at blive foreviget som Apollon, fordi han søgte tilføjet fire bogstaver til alfabetet. Anfægtelsen er berettiget, fordi baade den karolingiske og den ottoniske »renaissance« som slutmaal ikke havde nogen genoplivelse af den antikke kultur, men derimod overvejende var teologisk i sit sigte. De syv artes liberales var redskaber, ikke maal. De to bevægelser bør derfor bedre og mere jordbundet kaldes reformer og udgør sammen med Gregorianismen, hvis stødkraft var specifikt ecclesiologisk snarere end generelt teologisk, if. Morrison det bedste argument imod en opfattelse af den tidlige middelalder som mørk. Morrison søger derefter at paavise, at en række doktriner af væsentlig betydning for europæisk aandsliv har deres oprindelse i kirkerefor-

men i det 11. aarhundrede: Den konciliære doktrin, som den tyske bispemagt skulle repræsentere; den af kardinalerne repræsenterede doktrin, hvorefter kirkens auctoritas ultimativt beroende hos kardinalkollegiet; folkesuverænitetets-doktrinen, som if. forfatteren skulle være provokeret af Gregor 7. selv ved hans appel hen over hovedet paa kirkens biskopper og præster direkte til lægfolket; og endelig naturligvis den monarkiske doktrin, som Gregor 7. var eksponent for. Selv om Morrison naturligvis er klar over, at visse af disse doktriner har deres oprindelse i en tidligere periode, mener han, at investiturstriidsperioden saa at sige udkrystalliserede doktrinerne, hvilket dog vistnok maa siges at presse emnet for meget. Om en folkesuverænitetsteori er der vel slet ikke tale, og valgdekretet af 1059, som gav kardinalbiskopperne det afgørende ord ved pavevalget, bør snarere forstaaes som udsprunget af en konkret, politisk situation end som foregribende en meget senere udvikling. Den konciliære og monarkiske doktrin indenfor kirken er selvsagt af ældre oprindelse end reformperioden. Morrison forekommer derfor i nogen grad at ville læse historien baglæns, hvilket let fortaager en forstaaelse af reformkirkeperioden.

Afhandlingernes niveau ligger højere end tilsvarende amerikanske essaysamlingers. Alligevel savnes en mere konkret fællesnævner og en besvarelse af mere konkret formulerede spørgsmål. Indtrykket bliver derfor kaleidoskopisk.

MOGENS RATHSACK

ERIC JOHN: *Orbis Britanniae and Other Studies. Studies in Early English History*, ed. by H. P. R. FINBERG, vol. IV. Leicester University Press 1966. xii + 303 s. 42 sh.

Eric John, der er lekturer ved universitetet i Manchester, udsendte i 1960 sin *Land Tenure in Early England* (anm. i HT 12. rk. II, s. 552-53), hvori han gjorde op med den hidtil akcepterede opfattelse af det angelsaksiske samfunds struktur, den 'germanistiske' opfattelse, der går tilbage til Stubbs og senest er stadfæstet af Stenton i hans *Anglo-Saxon England*. Han påviste her, hvilke betydelige vanskeligheder der er ved at få Stubbs's billede af det oldengelske samfund som et demokrati af frie, selvejende germanske bønder, der afgjorde deres anliggender suverænt på tinge, til at harmonere med det forhåndenværende kildemateriale; han skitserede i stedet et overvejende aristokratisk samfund, domineret af en professionel krigerklasse, og han slog fast, at dette samfund kendte en vidtgående feudalisering. Han antydede endog, at feudaliseringen af England i 1066 snarere nærmede sig sin afslutning end tog sin begyndelse, idet lejetropper allerede siden Æthelred den Andens tid var begyndt at vinde frem på bekostning af det feudale opbud, som fyrden var. I sin nye bog, følger John dette arbejde op og søger at sætte noget i stedet for det, han forkastede. Det ser umiddelbart ud som lidt spredt fægtning, idet bogen består af otte afhandlinger, nogle har været trykt tidligere, suppleret af nogle småstykker om til dels ret specielle problemer, men i praksis falder bogen i to dele, idet de tre første afhandlinger drejer sig om den angelsaksiske samfundsstruktur med særligt henblik på kongemagten, mens resten behandler de økonomiske og politiske aspekter af den cluniacensiske reforms gennemførelse i England.

F. M. Stenton skrev i 1918 sin nu klassiske afhandling om *The Supremacy of the Mercian Kings*, hvor han belyste det overherredømme, som de merciske konger i det 8. årh. udøvede over de øvrige konger syd for Humberen. Dette tema har John taget op i den første afhandling, *Orbis Britanniae and the Anglo-Saxon Kings*, hvor han søger at finde frem til de politiske realiteter, der lå bag kongernes brug af titler som *brytenwealda*, *rex Anglorum*, *imperator totius Britanniae* eller meget mere pompøse sammensætninger med *basileus*, *rector*, *caesar* etc., og søger at vise overherreddømmets udvikling. I begyndelsen synes dets udøver blot at have haft krav på tribut og på anerkendelse som hele den angelsaksiske kirkes herre, men under Offa udviklede det sig stærkt i retning af reelt herredømme; han synes at have stræbt efter at blive den eneste konge syd for Humberen og greb stærkt ind i, hvad man tidligere havde regnet for de andre rigers indre anliggender. Herved reduceredes de øvrige kongers status. Kongerne af Hwicce måtte se sig degraderede først til *regulus*, siden over *subregulus* til slet og ret *dux*, og på lignende måde gik det alle andre end kongerne af Wessex. Stenton mente ikke det lod sig gøre at følge overherreddømmet gennem det 9. årh., hvor det i givet fald måtte tilhøre de vestsaksiske konger. Det lykkes imidlertid John at bringe både Alfred og ikke mindst hans fader Æthelwulf overbevisende ind i sammenhængen. Æthelwulfs utraditionelle testamentariske bestemmelser tolkes som grundlæggelsen af en kongelig domæne, og ved hjælp af kontinentale paralleller renser John forfatteren af den oldengelske krønike og Asser for en fæl blamage, idet han påviser, at de ikke som sædvanlig antaget har misforstået situationen helt, når de anfører, at Alfred i barnlig alder blev sendt til Rom og af paven salvet til konge, men tværtimod gør helt korrekt rede for begivenhederne og har opfattet dem rigtigt.

I den anden afhandling, *Folkland Reconsidered*, som uden tvivl er bogens vægtigste og den, hvis resultater har de videst rækkende konsekvenser, undersøger John begrebet *folcland* i relation til *bocland* og *lenland*. Som en nødvendig følge af, at han tidligere har forkastet den traditionelle opfattelse af *bocland*, nemlig at det reelle i en *landboc* var en kongelig dispensation fra de nedarvede, germanske, familieretslige arveregler, som satte modtageren i stand til at tilsidesætte slægtens krav til fordel for en kirke eller et kloster, og påvist, at en *landboc* tværtimod skabte arveret, hvor der forud ingen arveret havde været, forkaster John Vinogradoff's definition af *folcland* som den jord, der var undergivet de nedarvede arveregler, han afviser endda, at sådanne regler overhovedet har eksisteret. Efter John's opfattelse har den angelsaksiske overklasse ikke kendt til arveret eller arvegodser, den har kun kendt til tidsbegrænsede og betingede len, *precarious tenure*, som kongen tildelte den ud af sit *folcland*; *folcland* var fra kongens synspunkt al den jord, som han havde skatteindtægter af, og disse indtægter kunne han tillægge sine krigere, fyrden, hvilket han gjorde på visse betingelser og kun for deres egen levetid. Ved deres død faldt disse len tilbage til kongen. Fra modtagerens synspunkt var det et lån fra kongen, hvorfor sådant gods også benævnes *lenland*. Det ligger i denne opfattelse, at *folc* ikke kan betyde Englands befolkning i almindelighed, således som det traditionelt oversættes, og John giver da også uafviselige grunde for at *folc* stort set er synonymt med *fyrd*; og fyrden var netop et opbud af aristokratisk tilsnit, af thegner, ikke en bondehær af *ceorls* efter mand-af-huse-princippet. Det ligger også heri, at John tilslutter sig

Maitland's opfattelse af en *landboc's* funktion: den bortgiver rettigheder over jord, indtægter deraf, ikke selve jorden. *Landbocs* kommer for lægmænds vedkommende ind i billedet på det tidspunkt, hvor kongen tilstår dem arveret til deres *len*, og oftest blev resultatet et kloster, hvor slægten kunne råde over posten som abbed. John går stik imod strømmen, men hans teser har utvivlsomt meget for sig; de har først og fremmest det metodiske fortrin for deres forgængere, at de ikke er blevet til ved et forsøg på at få kilderne til at harmonere med en forudfattet opfattelse af, hvorledes et germansk samfund bør se ud og fungere. John er startet med en minutøs undersøgelse af kilderne for sluttelig at kassere den germanske overbygning, da den viste sig uden jordforbindelse.

Stubbs og hans germanske *polity* – »The England of Queen Victoria rendered after the manner of Tacitus« – er udgangspunkt for afhandlingen om *English Feudalism and the Structure of Anglo-Saxon Society*, hvor John forkaster den sædvanlige fremgangsmåde ved behandlingen af feudalismen i England, nemlig at man tager sit udgangspunkt i England efter 1066 og derpå undersøger, hvad perioden forud måtte have kendt af forgængere eller forløbere for denne eller hin institution. – »How many textbooks are there which treat the whole period as if the English were only waiting for William the Conqueror?« – Han vil studere det angelsaksiske samfunds opbygning på bred basis og derefter, som Maitland gjorde, spørge, om det giver nogen mening at hævde, at i 1066 indførtes en ny samfundsorden i England. Han viser derefter, at fyrden ikke var *the Nation in arms*, ikke bestod af de velkendte frie *ceorls*, men af professionelle krigere, der havde aflagt formelt *homagium* til deres *hlafor*d for et *len*. Han belægger med mange eksempler den dominerende rolle dette aristokrati og dets relationer til kongemagten spillede i angelsaksisk politik og lokalstyre, og han rammer et andet kardinalpunkt i den germanistiske opfattelse ved at påvise, at retsplejen ingenlunde var folkelig men i høj grad feudaliseret. Han kan derfor slutte med at forkaste Stubbs og hans mange senere meningsfæller og fastslå, at »if we take his criteria for distinguishing 'feudalism' we must admit that Anglo-Saxon England exhibited every symptom of chronic feudalism«.

I de resterende afhandlinger behandler John det 10. årh.s klosterreformer i England. De hidtidige behandlinger heraf har drejet sig om de mere teologiske sider, og her har St. Dunstan tiltrukket sig hovedparten af opmærksomheden. John tager fat på reformerne under en økonomisk og konstitutionel synsvinkel, idet han undersøger, hvorledes reformatorerne fik bugt med det *sæcularium prioratus*, som var et af hovedmålene for deres reformiver. Herved får St. Æthelwold fra Winchester en central placering. De lokale verdslige stormænd havde betydelige økonomiske interesser i klostrene. De havde grundlagt dem, og de betragtede dem som deres ejendom, rådede over deres økonomiske ressourcer og over abbedposterne ud fra familiemæssige hensyn. Klostrernes indbyggere svarede ingenlunde til reformatorernes opfattelse af munke; de havde hverken ejendoms- eller boligfællesskab, men arvelige præbender og egne huse, og tværtimod at leve i Gud velbehagelig kyskhed havde de lovformelige hustruer. Første led i reformen blev da en ophævelse af den private ejendomsret til klostrets tilliggender, hvilket indebar, at reformatorerne med kongens støtte måtte tilintetgøre de hidtidige ejeres lovlige adkomst. Efter dette problems løsning blev næste hovedpunkt kontrollen over abbedvalgene, hvor det lykkedes at

erstatte *secularium prioratus* med et kongeligt *dominium*. Reformen afgang fuldstændig af kong Edgars bevågenhed, og den havde den i høj grad. Den bragte da også kongemagten betydelige fordele, et reformeret kloster blev til et kongeligt *Eigenkloster*, og Edgar har næppe været blind for fordelene herved. Det gav ham over hele England indflydelse på den lokale adels bekestning. John mener dog, at han også har været ærligt overbevist om reformens nødvendighed for munkevæsnets skyld. »To suppose otherwise we should have to credit him with a prescience and cynical concealment of motives never found in real life, but only in the pages of history books«.

NIELS LUND

BRYCE LYON and ADRIAAN VERHULST: *Medieval Finance. A Comparison of Financial Institutions in Northwestern Europe*. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en wijsbegeerte, 143. aflevering. Brugge, »De Tempel«, 1967. 101 s.

De to forfatters arbejde betegner et bemærkelsesværdigt samarbejde mellem en amerikansk forsker fra Brown University, Rhode Island, og en europæisk fra universitetet i Ghent. Deres programtalelse hævder behovet for en komparativ undersøgelse af middelalderlige regeringsinstitutioner paa samme maade som Pirenne har forsøgt det for byernes vedkommende, Gilson, Taylor og mange andre for aandslivets, Bloch for feudalismens vedkommende, og som f. eks. Lamprecht har gjort det for de økonomiske forholds vedkommende. De hævder, at de fleste institutionsundersøgelser har været præget af snævert nationale hensyn og karakteriserer saagar denne forskning som chauvinistisk motiveret. Udtalelsen er næppe retfærdig. For det første er der en række bemærkelsesværdige undtagelser, som f. eks. Mitteis, Schramm og Kern, som ogsaa nævnes af forfatterne selv; supplerende kan henvises til arbejder udgivet af Konstanzer Arbeitskreis, *Das Königtum* fra 1956 og *Studien zum mittelalterlichen Lebenswesen* fra 1960 samt den komparative analyse af feudalismen udgivet i 1958 af Société Jean Bodin i Bruxelles, hvilket næppe kan være forf. ubekendt. For det andet er det et spørgsmaal, hvorledes forfatterne definerer begrebet regeringsinstitution; vidt defineret maa ogsaa en undersøgelse som Hoffmanns *Gottesfriede und Treuga Dei* fra 1964 inddrages; i denne forbindelse maa det være rimeligt at understrege, at begrebet regering før 1200 nødvendigvis maa modificeres i forhold til moderne definitioner. For det tredje forekommer det dristigt at tillægge forskere som Lemarignier, Lot, Fawtier og Haskins chauvinistiske motiver for deres institutionsundersøgelser. Eller mener man, at Anna Hude og William Christensen ikke snarere var motiveret af praktiske hensyn end hensyn til nationale interesser? For det fjerde maa anføres, at uanset den komparative metodes incitament maa forudsætningen for en komparation normalt være, at de enkelte landes nationale institutioner foreligger nogenlunde belyst. Iøvrigt var i middelalderen ogsaa kirken en regeringsinstitution, hvis enkelte institutionaliserede funktioner dog maa siges at være relativt godt undersøgt paa komparativ basis.

Det undersøgte omraade omfatter Île de France, Normandiet, Flandern og

England med det tidsmæssige tyngdepunkt i det 12. aarhundrede. Indenfor denne ramme rejser forfatterne en række overordentlig vigtige spørgsmaal: Var den engelske *exchequer* original, eller hvilede den paa andre tilsvarende systemer? Hvilke indtægter var de væsentligste for de paagældende stater? Hvorledes fungerede deres arkivsystemer? Udviklede deres finansinstitutioner sig uden større paavirkning fra det øvrige Europa? Hvorledes afspejler disse institutioner den politiske, økonomiske og sociale udvikling?

Forfatterne understreger det fælles karolingiske grundlag for de nordvest-europæiske staters regeringsapparat, herunder især opbygningen omkring en stor *curia*, en lille *curia* og kongens *familiars*. Problematisk bliver i denne forbindelse en konneksitet mellem karolingiske og angelsaksiske institutioner; forfatterne antager formentlig med rette, at sidstnævnte i 9. og 10. aarh. stort set fulgte egne baner. Alligevel maa det konstateres, at det angelsaksiske regeringsmaskineri o. 1066 næsten var identisk med de tre kontinentale stater. Efter dette tidspunkt finder forfatterne en meget høj grad af parallellitet mellem de fire omraaders finanssystemer. Udviklingen i England er naturligvis den af kilderne bedst belyste. I Flandern begynder udviklingen – if. kilderne – med Robert 2.s diplom af 1089, hvis autenticitet imidlertid er omstridt, selv om forfatterne anser det for ægte. Uanset en saadan aksept forekommer dog materialet meget spinkelt før det saakaldte *Grote Brief* fra 1187, som først blev fundet i Metz i 1958, og som indeholder detaillerede oplysninger om det flanderske finansapparat. Saavidt jeg kan se, forskydes hermed grænsen for en egentlig sammenligning frem til slutningen af det 12. aarhundrede. Langt værre stillet er naturligvis historikeren overfor de samtidige franske kilder, som stort set ikke eksisterer før 1202, fra hvilket aar det første franske finansregnskab er overleveret. Forinden vides egentlig kun, at tempelridderne i 1146 fik overdraget at fungere som monarkiets skatmestre. Dette forskyder atter grænsen frem til begyndelsen af det 13. aarhundrede.

Det er forfatternes fortjeneste at kunne paavise en meget høj grad af fundamental identitet mellem de fire staters finansielle forhold paa dette tidspunkt. Bortset fra skatkammerets forskellige relation i de fire omraader til det centrale *camera* fandtes der i alle fire stater en til den engelske *exchequer* svarende institution med samme revisionsmæssige og retlige funktioner – i Frankrig kaldet *curia in compotis* og i Flandern redeninge. De engelske og normanniske pipe rolls svarede i ret høj grad til det flanderske *Grote Brief*. I England var den territoriale finansorganisation bygget op paa grundlag af shiret under ledelse af en sherif, hvis kollega i Normandiet kaldtes *vicomte* eller *prévôt*, som imidlertid holdt sit *vicomté* eller *prévôté* som len, hvilket som bekendt ikke var tilfældet for den kongeligt udnævnte engelske sherif, der havde forpagtet shirets indtægter af kronen. I Frankrig eksisterede en blanding af engelske og normanniske systemer. I Flandern var situationen mere kompliceret. Her svarede i og for sig *châtelains* til de engelske sheriffer, men havde netop ikke disses finansielle funktioner, men kun de militære og juridiske. Den mindste territoriale finansenhed i Flandern var saakaldte *officia*, i spidsen for hvilke der stod notarii, som ikke var feudale i deres tilknytning til greven. Mærkværdigvis indtraadte imidlertid i denne henseende en ændring i Flandern i anden halvdel af det 12. aarhundrede, saaledes at relationen mellem greven og notarerne blev af feudal

karakter, hvilket if. periodens almindelige udvikling af forfatterne anses for en regression, og som søges forklaret som udtryk for, at disse feudalt opkrævede indtægter ikke længere var væsentlige for den flanderske greve. Det maa pointeres, at der her kun er tale om et forslag, ikke om en bevisførelse. Paa baggrund af den almindeligt antagne opfattelse af Flandern som Europas maaske mest avancerede region i økonomisk henseende maa det yderligere forundres, at det kan konstateres, at greven af Flandern i anden halvdel af det 12. aarhundrede endnu modtog en ikke uvæsentlig del af sine indkomster i naturalier. Sidstnævnte forhold indebærer et memento til alle vidtgaaende slutninger paa rent numismatisk materiale for perioders vedkommende, hvor de skriftlige kilder er faa eller ikke eksisterende.

En sammenligning mellem de fire omraader viser – som det var at vente – at England var i spidsen i henseende til en effektiv finansadministration – maaske fordi behovet for penge var større i det imperialistiske England i det 11. og 12. aarhundrede. Generobringen af Normandiet og fastholdelsen af de øvrige kontinentale omraader maa have anspændt de engelske finanser til det yderste.

Forfatterens fremstilling er sober og interessant. Den indfrier dog ikke ganske de stillede forventninger med hensyn til en forklaring paa den indbyrdes afhængighed af de omtalte institutioner endsige en helt ydre afhængighed. Nogen fyldestgørende og udtømmende besvarelse finder heller ikke sted af de øvrigt i indledningen rejste problemer. Endelig synes forfatterens komparation i utilstrækkelig grad at understrege den tidsmæssige forskel mellem oprindelsen og udviklingen af de fire omraaders fælles institutioner. Bogens komparative sigte har saaledes i højere grad udløst en sammenlignende deskription end forsøgt paa at give en forklaring paa den konstaterede institutionelle ensartethed. Den indbyrdes tidsmæssige skævhed, som er størst for franske forhold, trækkes ikke kraftigt nok op, hvilket kan forlede til en opfattelse af en højere grad af institutionel parallellitet end tilfældet faktisk er.

MOGENS RATHSACK

GAINES POST: *Studies in Medieval Legal Thought. Public Law and the State 1100–1322.* Princeton University Press, 1964. xvi + 633 s. \$ 15.00.

Omtrent samtidig med sin ansættelse ved Princeton University samlede professor Gaines Post en række mindre afhandlinger til en bog om middelalderlig juridisk teori. De enkelte kapitler har tidligere været offentliggjort i *Speculum*, *Traditio*, *Die Welt als Geschichte* og andre tidsskrifter, men føjer sig her (ved en revision) sammen til en helhed, en analyserende fremstilling af nogle hovedlinjer i kongedømmets og folkerepræsentationens middelalderlige udvikling.

Forfatterens interesse er romerrettens indflydelse på middelalderlig tænkning, især hvad angår forholdet mellem offentlig og privat ret. Han er en kender af det middelalderlige romerrettsstudium ved universitetet i Bologna og af samspillet mellem romerretten og den kanoniske ret. I det foreliggende værk beskæftiger han sig med de middelalderlige korporationers retsstilling, med begrebet repræsentation og med forholdet mellem den fyrstelige magtudøvelses teori og privatretten som den gælder for korporationer og enkeltpersoner. Materialet er

det 12., 13. og 14. århundredes legister og dekretister, metoden analyse af disse forfatteres terminologi (dels hver for sig, dels i sammenligning med eller i forlængelse af hverandre). Her ligger på en gang bogens styrke og dens svaghed. Havde det ikke forholdt sig således, kunne disse spredte bidrag næppe have virket som de gør ved deres enhedspræg – men hvis materialet eller metode havde været mere differentieret, ville de teoretiske hovedlinjer næppe heller have kunnet tegnes så klart.

Den foreliggende form for historieskrivning risikerer formentlig altid anklage for alene at være teoretiseren over teori – til den grad, at begivenhedshistorien (vi havde nær sagt virkeligheden) føles ivedkommende. Anklagen er relevant for nærværende værk mindre i dets enkelte bestanddele end i helheden med dens generelle betragtninger til indledning og afslutning. Forfatterens udlægning af begreberne *plena potestas*, *quod omnes tangit* og *status regis et regni* fortjener opmærksomhed, og det har i det hele interesse at følge, hvorledes romerretslige begreber bevarer gyldighed middelalderen igennem – eventuelt optages i eller influerer på sammenhænge, som de oprindeligt var uden forbindelse med. Men selv om forfatteren i grunden er sig bevidst, at terminologisk slægtskab ingenlunde borger for saglig overensstemmelse, og selv om fremstillingen bærer vidnesbyrd om fortrolighed med andre veje til kundskab om middelalderens stats- og samfundsliv, så forekommer det dog, at materialet i den foreliggende generelle sammenhæng – som er bogen til forskel fra de enkelte afhandlinger – er udnyttet langt over dets bærekraft.

Det gælder i almindelighed den evindelige sammenstillen af middelalderlige forhold med moderne begreber (nationalisme, statsræson o. a.), og det gælder specielt, hvad der afsluttende må konstateres om de udledede statsteoretiske begrebers praktiske betydning (afsnittet 'Reflections' s. 562–570). Eksempelvis må det her erkendes, at analogien mellem nationalstaten og det romerske imperium – der har spillet en betydelig rolle i fremstillingen – er uden praktisk relevans for Tysklands og Italiens historie (af sociale og økonomiske årsager, som der ikke ofres mange ord på), vel spiller en rolle for Frankrigs og Spaniens vedkommende, men kun er virkelig relevant for England. Selv om de engelske forhold påkalder overordentlig interesse, er det mere end muligt, at læseren »finds it strange that the kingdom of England, the land of the common law, was the most complete State in the thirteenth century« (s. 569), men næppe sandsynligt, at han vil lade sig nøje med forfatterens forklaring, at »Roman principles of public law were likely to be most successful where a strong kingship, in an environment of some awareness of a general membership in a territorial *regnum*, was able to assert its right to govern for the public and common welfare of realm and people«.

De oprindelige enkeltstudier – i sig selv dristige og vidtgående nok – kan ingenlunde frakendes stimulerende virkning. De står dog i fare for at miste den ved her at være bragt sammen under en præntention, der er for høj til dem alle.

KAI HØRBY

VEGARD SKÅNLAND: Det eldste norske provinsialstatutt. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget, 1969. 207 s.

Indledningsvis erklærer forf., at bogen ikke er et forsøg på historieskrivning, men kun et studium af et enkelt dokument, og selv om nytolkningen af dokumentet fører til en anden datering, afstår forf. bevidst fra at tage stilling til, hvilke følger denne nye datering kan have for norsk kirke- og righistorie. Nu kan det nok være et definitionsspørgsmål, hvad historieskrivning er eller ikke er, men naturligvis er en specialundersøgelse som denne fuldt ud legitim. Det omhandlede dokument er *Canones Nidrosiensens*, som hidtil er blevet dateret til 1152 i forbindelse med det norske rigsmøde, eller til 1163 ved Magnus Erlingssons kroning. Undersøgelsen er koncentreret om at påvise, at hverken ydre eller indre kriterier sandsynliggør rigtigheden af disse alternative dateringer. De ydre kriterier er: 1) Andre kildeudsagn om vedtagelserne på rigsmødet 1152 svarer ikke til indholdet i *Canones*. 2) Der er betydelig verbaloverensstemmelse mellem *Canones* og Gratians *Decretum*, men studiet af Gratian var i Europa som helhed ikke så udbredt, at det kan formodes at være nået til Norge så tidligt, især fordi 3) Gratians *Decretum* ikke er en lovsamling, men en videnskabelig juridisk afhandling. 4) Der er intet bevis for, at Nicholas Brekespear, som formodes at have formidlet Gratian, rent faktisk har gjort det eller overhovedet har været uddannet i kanonisk ret.

De indre kriterier er, at adskillige vigtige vedtagelser af indre kirkelig art på rigsmødet 1152 ikke er med i *Canones*. Især er der uoverensstemmelse mellem Can. § 1, der fastslår kirkeejernes tilsyns- og presentationsret, og den omstændighed at kongen 1152 og 1163 frasiger sig sine rettigheder over de kirker, han ejer. Magnus Erlingssons privilegiebrev af 1163 skulle således være den første *terminus post quem*. Den næste er 1169, idet der indtil dette år foretoges ukanoniske bispevalg i modstrid med *Canones*. Den første *terminus ante quem* er c. 1200, idet det ældste håndskrift (i England) stammer fra dette tidspunkt. Det henføres normalt til ærkebisp Øysteins eksil i England fra år 1180, og hvis man antager, at han var redaktør af *Canones*, bliver deres tilblivelsestidspunkt altså engang i 1170'erne.

Den mest overbevisende argumentation er den, der bygger på indre kriterier, mens de ydre kriterier kun kan blive sandsynlighedsberegninger. Forf. retter således en skarp kritik mod Arne Odd Johnsen for hans »formodninger«, men kan som modvægt heller ikke altid bringe andet end »det er rimelig å tenke sig«, eller »det må være rimelig å anta« osv.

Den meget detaljerede analyse kunne nok have været forkortet og hører måske snarere hjemme i en tidsskriftsartikel end i en selvstændig bog, især da forf. ikke ønsker at drage videre konsekvenser af den ændrede datering. Men det vil utvivlsomt stå fast, at den traditionelle datering af *Canones* ikke mere er holdbar.

ANNE RIISING

JOHN T. APPLEBY: *England Without Richard 1189–1199*. London, G. Bell and Sons, 1965. viii + 248 s. 30 sh. – *Samme: The Troubled Reign of King Stephen*. London, G. Bell and Sons, 1969. x + 218 s. 42 sh.

Med disse to bøger om England under Richard Løvehjertes lange udlændighed og om Stephens genvordigheder med mange forskellige oprørere har John T. Appleby en hel række af værker bag sig om engelsk middelalderhistorie; han har tidligere skrevet om kongerne John og Henry II. Hvad værre er, rækken vil nok forøges, for denne type bøger kan utvivlsomt skrives voldsomt hurtigt.

Ved første øjekast ser bøgerne meget tilforladelige ud med noteapparat, bibliografi, stamtavler og kort samt nydelige registre og hvad man ellers forventer af tilbehør til en videnskabelig undersøgelse, men ved nærmere eftersyn viser det sig, at det væsentligste mangler. Appleby's bøger savner aldeles en problemstilling, et udtrykt objekt for en undersøgelse. De bliver derfor stort set rent fortællende, nærmest annalistiske idet kronologien er det eneste ordnende princip. Det er til gengæld gennemført meget håndfast. Kapiteloverskrifterne er simpelthen årstal, og inden for de enkelte år berettes begivenhederne i streng kronologisk orden, uanset man derved ofte får en sagligt helt urimelig atomisering af sammenhængende begivenhedsforløb. Resultatet er forvirring, og bøgerne bliver i længden kedelige, selv om stoffet i sig selv skulle være spændende nok. Appleby's løsnings på problemet at skrive populær historie er lidet efterlignelsesværdig. Der gives flittige henvisninger til de samtidige krøniker, men kun meget sporadiske forsøg på kritik af dem. Bibliografierne lader formode at forfatteren er kendt med den væsentligste litteratur om perioderne, men hans udnyttelse af den i sine kommentarer til begivenhederne lader adskilligt tilbage at ønske, specielt i bogen om England uden Richard.

NIELS LUND

HAROLD E. LURIER: *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*. Translated from the Greek by Harold E. Lurier. Number LXIX of the *Records of Civilization: Sources and Studies*, edited under the Auspices of the Department of History, Columbia University. New York & London, Columbia University Press, 1964. xii + 346 s. \$ 7,50.

Ovennævnte skriftrække indeholder saa centrale tekster i oversættelse som Gerberts breve og tekster fra konciliet i Konstanz. De for mig tilgængelige bind lider alle af samme mangel, at de mangler en fortegnelse over hele serien. I samme forbindelse kan det være paa sin plads at foreslaa redaktionen snarest muligt at foranstalte en fuldstændig oversættelse af Saxo til engelsk til afløsning af Eltons oversættelse fra 1894 af de første ni bøger.

Oversættelsen af Morea krøniken er foretaget paa grundlag af et i det her-værende Universitetsbiblioteks samlinger beroende manuskript, Codex Havniensis 57, som er eet af de otte manuskripter, der overleverer teksten, og som efter al sandsynlighed indeholder den tidligste og mest autentiske tekst. Manuskriptet har været i Thomas Bartholins eje. I 1775 erhvervede Universitetsbiblioteket manuskriptet. Codex Havniensis indeholder ikke den oprindelige Morea krønike, som sandsynligvis har været en fransk chanson de geste forfattet o. 1310,

og som er gaaet tabt, men derimod en oversættelse fra fransk til græsk foretaget o. 1388 og delvis forvansket. Sigtet har været at give de i Grækenland assimilerede franskmænd i det 14. aarhundrede mulighed for paa græsk at læse om deres franske forfædres uægteligt fremragende militære og koloniale bedrifter i forbindelse med opdelingen af det byzantinske kejserrige efter 1204. De modige, dydige og uovervindelige franskmænd kontrasteres med de kujonagtige, svigagtige og kraftesløse grækere – et velkendt tema. Selv om sigtet saaledes er hortativt, er forfatterens baggrund dog haabløs pessimistisk, eftersom man i slutningen af 1300 tallet maatte imødesee med temmelig stor sikkerhed fyrstedømmet Moreas snarlige undergang, som Lurier i en komprimeret og diffus introduktion følger helt frem til 1460.

Selv om det oprindelige forlæg saaledes er gaaet tabt, og selv om teksten er tendentios, er den foreliggende krønike dog af betydelig kildeværdi. Den oprindelige tekst er sandsynligvis forfattet af et øjenvidne, hvis identitet er ukendt, men som synes at være af en vis juridisk ekstraktion. Heraf forfatterens betydelige interesse for feudale forhold og heraf tekstens værdi som belysende et senfeudalt samfund i et eksotisk sydgræsk milieu i det 13. aarhundrede.

Man følger familien Villehardouin fra Moreas grundlæggelse efter 1204 og ned igennem 1200 tallet, igennem hvilket Morea af denne franske slægt af eventyrere og forfattere blev et mønster paa fransk kultur, organisationstalent og feudale vaner. Alle aspekter af det feudale system i dets kulmination belyses af forfatteren: Feudalsystemets introduktion i Grækenland beskrives; vi følger, hvorledes jorden blev fordelt paa en række vasaller; hvorledes borgene blev opført; hvorledes relationerne mellem vasal og herre fungerede; vi faar et skarpt billede af forholdet mellem kirke og stat; og vi faar først og fremmest et fascinerende billede af assimileringsprocessen mellem franskmænd og grækere resulterende i en amalgamation af vestlige og østlige institutioner, hvis grundlæggende mønster dog var det vesteuropæiske feudalsystem. Som belysende dette feudale milieu i en slags rendyrket form er teksten derfor ogsaa anbefalelsesværdig for den vestorienterede medievalist. Dens kildemæssige værdi er primært social-historisk, hvorimod dens fremstilling af det intrikate politiske og slægtsmæssige begivenhedsforløb er dubios.

MOGENS RATHSACK

RYSZARD KIERSNOWSKI: Wielka reforma monetarna XIII–XIV w. (Den store møntreform i 1200- og 1300-tallet), I. Fransk resumé. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa, PWN, 1969. 251 s. 58 zloty (§ 5.80).

Til de store begivenheder i Middelalderens europæiske pengevæsen hører indførelsen af sølvmønt til større værdi end 1 penning samt guldmønt. Begge dele begyndte i Italien midt i 1200-tallet og spredte sig i løbet af godt og vel 100 år ud over hele Europa. Dette forløb kan det være ganske svært at få hold på, da litteraturen er så spredt, og hyppigt må den søges i fjerntliggende tidsskrifter, ja, grundlæggende afhandlinger kan ofte være helt utilgængelige, om ikke af andre, så af sproglige grunde. Derfor var den numismatiske verden enig i at rose professor Em. Nohejlová-Prátová, der tog initiativet til et fælles-europæisk

symposium i Praha (september 1970), hvor en række udvalgte numismatikere skulle fremlægge deres syn på udviklingen, først og fremmest i Centraleuropa 1250–1350. Men samtidig havde professor Kiersnowski i Warszawa forberedt sin bog, hvori han – hovedsagelig på grundlag af den eksisterende litteratur – fremskillede hele reformen. Den skal være indledningen til en på grundlag af primærstudier planlagt fremstilling af tilsvarende udvikling i Polen og Schlesien.

Professor Kiersnowski demonstrerer i sin bog en kolossal belæsthed, og han fører læseren Europa rundt på sporet af de nye sølvmønter, der af 3–4 grams vægt hovedsagelig brugtes til indenlandsk handel, medens guldmønterne først og fremmest brugtes i den internationale handel. Kiersnowski indleder med at gennemgå de tidlige byzantinske, spanske og syditalienske guldmønter, der ganske vist kendtes i det øvrige Europa, men dog ikke fik nogen afgørende betydning.

Den første radikalt forøgede sølvmønt var den venezianske matapan, 1202, der vejede 2.18 g og var af en usædvanlig høj lødighed, nemlig 965 ‰, og som hovedsagelig brugtes ved handel på Dalmatien og Balkan. Den første mønt af den noget tungere grot-type var den romerske (1253), som Kiersnowski fremhæver i modsætning til Ludvig den Helliges gros tournois fra 1266, der ellers betragtes som epokegørende – efter Kiersnowski skyldes det de franske numismatikeres »gallocentriske« vurdering, men fra et nordisk synspunkt må det dog understreges, at turnosen her oppe faktisk fik stor betydning. Kiersnowski ser den franske reform som et led i »møntkrigen« mellem Frankrig og England, hvor man fra fransk side prøver at få udryddet sterlingen som kursierende mønt i Frankrig. Kongemagtens fordel ved en stabil mønt af lødigt sølv var dels slagskatten, segnoragium, dels at man havde en enhed, ud fra hvilken man kunne beregne underlødige småmønt, der så fik tvangskurs. Indførelsen af pragergroschen, 1300, betragtes ikke som »en evolution, der afspejler et voksende behov for omsætningsmidler, men som en import af en færdig model«, der kunne bruges, fordi den czekiske konge pludselig kom til at disponere over de nyfundne sølvminer i Kutná Hora. Pragergroschen fik i øvrigt størst betydning i Centraleuropa, og kun få synes at være kommet til Norden.

Den første større guldmønt er den genuesiske, der dateres til o. 1235–1240 (ikke, som det så ofte sker, til efter 1252), derefter kommer florinen i november 1252, og endelig Venezias dukater, 1284/85. Deres navn skal ikke, som normalt antaget, komme fra indskriften (der ender med DVCAT), men fra en tidligere betegnelse for matapanerne, der nu genoplives og går over på guldmønter.

I konklusionen gør Kiersnowski opmærksom på, at prægningen af ensartede floriner (forsiden: lilje, bagsiden: Johannes Døberen) af 3½ grams vægt i Italien, Ungarn, Spanien og Lübeck m. m. vidner om en høj integration af det europæiske pengemarked i 1300-tallet. Skønt 90 ‰ af guldet kom fra miner i Slovakiet, Böhmen og Schlesien, var det dog som følge af de økonomiske forhold ikke de centraleuropæiske floriner, der blev mest udbredt, men de vesteuropæiske.

Enkelte mangler må nævnes. Mest iøjnefaldende og fast utrolig i vor billedglade tid er manglen på illustrationer. Og man må se i det mindste de vigtigste af de omtalte mønter for sig, ellers er det ikke muligt for læseren at holde sammen på det store materiale. Manglen på litteraturfortegnelse afhjælpes af de kursiverede forfatternavne i personregisteret (hvortil der kommer et register over

stednavne og et over ca. 300 citerede møntenheder). Det franske resumé (s. 232–234) er meget summarisk. Endelig også en detailindvendning. Det er ikke helt rigtigt, at de engelske groats (præget 1279 og atter – i stor stil – fra 1351) var en ren lokal mønt. De træffes således i Danmark i Slagelse-fundet (o. 1380) og i Norge i et formentlig nogenlunde samtidigt fund fra Oslo, hvor de udgør 18 af 38 mønter (Nord. Numism. Årsskrift 1939, s. 106 og 1942, s. 118).

Ganske vist bygger bogen ikke på primærforskning (omend meget af dens stof er ukendt udenfor den snævre kreds af specialister), og muligvis vil den føles forældet, når indlæggene fra symposiet i Praha bliver publiceret (formentlig i Numismatický Sborník 12, ca. 1972), men den er den første samlede fremstilling af denne periode i Europas pengehistorie, skrevet af en moden og meget lærd forsker. Af flere grunde kunne denne indsats næppe være gjort af ret mange andre, og man må håbe, at bogen vil blive oversat til et mere udbredt sprog.

JØRGEN STEEN JENSEN

Preussisches Urkundenbuch. Fünfter Band, 1. Lieferung (1352–1356). Herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung von Dr. KLAUS CONRAD unter Mitarbeit von Archivdirektor Dr. HANS KOEPPEN. Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1969. v + 281 s. 90 DM.

Med det nye bind af Preussisches Urkundenbuch har dr. Koeppe overladt ansvaret for den fortsatte udgivelse af brevstoffet fra Preussen, d. v. s. fra den tyske orden, til dr. Klaus Conrad, fordi han i løbet af 1960'erne har overtaget ledelsen af Staatliches Archivlager i Göttingen, som bl. a. netop rummer det evakuerede Königsberg Staatsarchiv, hvis arkivområde først og fremmest var den gamle ordensstat.

Det må regnes blandt dr. Koeppens fortjenester, at han fik pustet nyt liv i Preussisches Urkundenbuch, der som mange andre tyske foretagender var blevet lammet i sidste fase af 2. verdenskrig. Bruddet skete midt i 3. bind, hvis 1. hefte nåede at udkomme i 1944, og det heledes ikke førend i 1950'erne. Et efterfølgende stort 4. bind (fra 1960) førte værket frem til og med 1351, det sidste år i højmasteren Heinrich Dusemers regeringstid. I begge disse bind fortsattes traditionen fra de to første to med udgivelse af de relevante tekster in extenso, men udgiveren varslede allerede på dette tidspunkt, at det fra og med bind 5 ville blive nødvendigt at ændre udgivelsesprincipperne under indtryk af den stærkt voksende stofmængde. Det er især brevene til belysning af ordensstatens indre forhold, der vokser i antal og betydning. Året 1352 omfatter f. eks. 114 nr. Heraf er 86 forleningsbreve, hvoraf 43 er udstedt af højmasteren, 14 af forskellige kommandatorer og 10 af domkapitlet i Ermland. Da hovedmassen af denne brevtype er affattet i et på et tidligt tidspunkt stivnet formelagtigt middelhøjtysk, og en række breve af lignende indhold allerede er aftrykt i bd. IV in extenso, således at de forskellige formeltyper i princippet er fuldt tilgængelige, besluttede man sig til – også med henblik på endnu større brevmasser i de følgende årtier – at gå over til registformen, d. v. s. i den særlige

udformning, tyskerne kalder *Vollregesten*. Heri ligger, at regestens udformning nøje følger det gengivne brevs form og indhold uden at ændre på rækkefølgen af de enkelte dele, i modsætning til den korte overskriftagtige regest, *Kopffregest*, der indleder fuldstændigt aftrykte tekster. Dette hensyn til pladsbesparelsen øger ansvaret for den ledende udgiver, idet en regest af den første art skal dække indholdet på så fyldestgørende en måde, at intet væsentligt aspekt i det pågældende brev går tabt. Yderligere indbygges alle mere usædvanlige formler og bestemmelser, samt udtryk, der ikke umiddelbart kan gengives i moderne tysk, endvidere stednavne, vidnelister og dateringer i regesten som direkte citater. – Dr. Koeppen har iøvrigt tidligere fremlagt resultaterne af sine overvejelser i artiklen »Das Preussische Urkundenbuch« i *Der Archivar* Bd. 17 (1964), s. 278–284.

1. Hefte dækker de første 4 år af højmasteren Winrich v. Kniprodes tid. Forarbejderne til bindet førte også til endelig bestemmelse af hans tiltrædelse i embedet til 1352 6. januar. Allerede 16. januar (nr. 4) udsteder han sit første forleningsbrev, nu kun kendt som afskrift i ordensfolianterne. Foruden de mange originale eller afskriftmæssigt overleverede breve fra Königsbergarkivet har man også udnyttet relevant stof i andre arkiver, f. eks. Zentralarchiv des deutschen Ordens i Wien, Vatikanarkivet, Lübeck Staatsarchiv m. fl. Man har lykkeligvis også optaget det stof, der i løbet af tiden omkr. 1864–1915 blev trykt i en række lokale »Urkundenbücher«, ud fra den rigtige erkendelse, at som følge af 2. verdenskrig er dels de nævnte udgaver blevet meget vanskeligt tilgængelige, dels er en stor del af deres brevstof enten tilintetgjort eller forsvundet i løbet af krigens sidste år eller umiddelbart efter krigshandlingernes ophør. Frauenburgarkivet er et meget talende eksempel i denne forbindelse. Men krigens spor kan også følges ind i Danzig- og Lübeckarkiverne. Det usikre samarbejde med Polens arkivvæsen afspejler sig også derved, at nok har man kunnet få fotografiske optagelser stillet til rådighed, men en medarbejder fra *Preussisches Urkundenbuch* kunne ikke få indrejsetilladelse til besøg i de relevante arkiver. Trods alle vanskeligheder har man færdiggjort et stateligt bind på ialt 503 nr., hvoraf over 200 er hidtil utrykte eller kun i regestform kendte breve. Det fjernmål, man foreløbig sigter imod, er at nå frem til E. Weise, *Die Staatsverträge des deutschen Ordens* (1938), som begynder med år 1398. Af hensyn hertil har man valgt at aftrykke alle rent udenrigspolitiske breve med fuld tekst. Endvidere medtages breve af særlig betydning for ordenslandets øvrige politiske og retslige historie samt breve, der vanskeligt kunne afkortes i regest, også med fuld tekst, i bind 5 ialt 8 nr.

Bindets videnskabelige apparat byder absolut fyldestgørende oplysning om overlevering, tidligere tryk og register. Derudover gives der i rubrikken *Erwähnt* så vidt muligt udtømmende henvisninger til den trykte historiske litteratur. Næsten alle de utrykte breve er mere eller mindre udførligt omtalt. Der er grund til at fremhæve, at med det nye bind er grundlaget for en vurdering af anvendelsen af det dengang utrykte materiale i K. Kasisks arbejder: *Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens* (1934), *Deutsches Siedelwerk in Pommerellen* (1938), *Bevölkerungsgeschichte Pommerellens* (1942) samt i H. og G. Mortensen, *Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens I* (1937) nu er blevet væsentligt forøget.

I forordet nævnes, at kort efter Winrich v. Kniprodes død i 1382 bredte ryet

sig om ordenens blomstring i hans hjemstertid, og at det holdt sig usvækket gennem århundrederne uden at blive anfægtet. Det nye bind skulle forhåbentlig kunne danne grundlag for en vurdering af, om rygtet talte sandt. – Dets første hefte giver gode løfter om, at alle forventninger i så henseende vil blive indfriet.

HERLUF NIELSEN

The Manual from Notmark. Gl. Kgl. Saml. 3453.8°. Edited by KNUD OTTOSEN. Bibliotheca Liturgica Danica. Series Latina Vol. I. Institut for dansk Kirkehistorie. Copenhagen, G.E.C. Gad, 1970. 124 s. 31,05 kr.

I smukt tryk og med plancher af originalhåndskriftet lanceres hermed den nye række af liturgiske tekster, som vil gøre mange vanskeligt læselige og vanskeligt forståelige håndskrifter tilgængelige for en bredere kreds. Manualet er opkaldt efter Notmark på Als, hvorfra det stammer, men en kyndig sammenligning med de liturgiske bøger fra Fyns stift gør det overvejende sandsynligt, at det hører hjemme i dette stift. Manualet rummer ritualerne for dåb, vielse, den sidste olie samt en del indvielser og velsignelser, hvoraf *Benedicchio ville* og dens årlige gentagelse nok er den mest interessante og originale.

Tekstudgivelsen er omhyggelig, og hvor der er lakuner i teksten eller der synes at være fejlskrivninger, er alternative muligheder angivet i noterne, hvor dog en enkelt fejl vist har sneget sig ind s. 70 l.6. Her foreslås *Et de syon tuere in eos* rettet til *in nos*, men da det drejer sig om velsignelsen af ringen ved ægtevielse, kan *nos* næppe høre hjemme her, og den rette læsning er formentlig *tuere eos* eller *tuere illos*. Dette stemmer også bedst med Ps. 19,3, hvorfra det stammer, hvilket mærkeligt nok ikke er angivet i det ellers så fuldstændige register over de liturgiske former.

Imidlertid er den slags bittesmå skønhedspletter uden betydning i sammenligning med udgavens værdi som helhed. I særdeleshed må man hilse selve udgivelsesprincippet velkomment, som det præciseres på s. 28: Man vil ikke foranstalte nogen efterforskning efter »originale« tekster, for enhver liturgisk tekst, som har været anvendt i kulten, er eo ipso autentisk. Det er så sandt som det er sagt, og måske tør man håbe, at denne udgave vil medvirke til at afsvække den perfektionisme, der præger – og i vid udstrækning kvæler – mange tekstudgivelser. På mere end én måde har vi grund til at lykønske udgiverne og os selv med denne lovende start på det nye projekt.

ANNE RIISING

J. O. ARHNUNG(†): Roskilde Domkapitels Historie. II. 1416–(1536). Udg. af TROELS DAHLERUP. Institut for dansk Kirkehistorie. København, G. E. C. Gad, 1970. 232 s. Ill. Bilag. 74,25 kr.

Forfatterens død i 1968 hindrede ham i at fuldende sit arbejde om Roskilde domkapitel, hvoraf 1. bind udkom 1937 som disputats, og det er glædeligt, at

den store, trykfærdige del af hans manuskript alligevel er udkommet. Det omfatter en indledning om bispestolen og kapitlet i almindelighed, en redegørelse for de enkelte altres historie, og endelig en overordentlig grundig gennemgang af alt materialet vedrørende kapitlets gods og administration. Ligesom bind I bygger det på en minutøs analyse og gennemgang af kilderne, og navnlig er det vanskelige materiale vedrørende godsbesiddelserne bearbejdet med den yderste omhu. Iøvrigt er bogen præget af den samme styrke og den samme svaghed som bind I (jvf. Alfred Otto i H.T. 10. rk. V, s. 552 ff.), idet den i altovervejende grad er koncentreret om domkapitlets økonomiske og administrative organisation og funktion. Der er ikke ofret mange ord på sådanne væsentlige emner som kannikernes studier ved udenlandske universiteter, liturgi, kapitlets forhold til andre domkapitler eller til udlandet. Forf. er naturligvis i sin gode ret til at begrænse sig til de emner, han foretrækker, men man tør måske nok sige, at under disse omstændigheder bliver titlen en anelse prætentios. Den lover lidt mere, end den kan holde, og der kunne være taget det fornødne forbehold i en undertitel.

ANNE RIISING

NYERE TID

RUTH PIKE: *Enterprise and Adventure. The Genoese in Seville and the Opening of the New World.* Ithaca, New York, Cornell University Press, 1966. xiv+243 s. Ill. \$ 6,75.

Sevillas rolle i forbindelsen mellem Spanien og den nye verden er blevet studeret flittigt – man behøver blot at minde om H. & P. Chaunus store 8-binds værk *Seville et l'Atlantique* (Paris 1955–59). Hvad professor Ruth Pike fra City University of New York vil med sin bog er at uddybe specielt hvad den genoesiske koloni i Sevilla betød for byens og dermed for hele Spaniens sociale, økonomiske og finansielle liv i det 16. århundrede.

Mens der har været en tilbøjelighed til at fremhæve det udenrigspolitiske systemskifte Andrea Doria fremkaldte i Genova som den begivenhed, der virkelig bragte genoenserne frem i første række i Spanien, betoner Ruth Pike mere den gradvise udvikling, hvis vigtigste drivkraft var de stigende muligheder for profit, Sevilla bød på. Mellem 1450 og 1500 fordobledes den genoesiske befolkning i byen, og den største vækst i kolonien i 16. århundrede fandt sted mellem 1503 og 1530.

Forfatteren følger genoesernes mangeartede virksomhed med handel og søfart, investering i opdagelsesrejser, lån til conquistadores, deltagelse i udviklingen af erhvervslivet i kolonierne og pengetransaktioner med den spanske stat. Af bogens 6 kapitler har de 3 tidligere været offentliggjort som artikler i tidsskrifterne *Journal of Economic History*, *Hispanic American Historical Review* og *Hispania*, og det kan ikke nægtes, at bogen i nogen grad fremtræder mere som nødtørftigt sammenføjede brudstykker end som en helstøbt enhed. Selv om det lykkes i de mere generelle kapitler, »Seville in the Sixteenth Century«, »The Opening of the New World« og »The Sevillian Money Mar-

ket«, at gøre rede for en del af den sammenhæng, hvori genoernes foretagssomhed må ses, er der alligevel væsentlige sider, der ikke kommer med. Genem hele århundredet investerede medlemmer af kolonien i Sevilla kapital, tjent ved atlantisk handel, i lån til den spanske stat, og i sidste fjerdedel af århundredet var de sammen med slægtninge ved det spanske hof eller i Genoa de ubestridte beherskere af den spanske finansverden. Dette er bogens konklusion (s. 144), og den er sikkert rigtig, men fremstillingen giver ikke en dækkende beskrivelse af den udvikling, der førte frem til genoernes dominerende stilling. Forfatteren er i den grad blevet optaget af sine genoere, hvis bedrifter hun synes at beherske indtil tredje og fjerde led, at hun helt ignorerer, at der også var andre, der havde penge at investere i spansk politik. Fuggerne nævnes ikke, Welserne kun i en note, og om finansmændenes partner og modspiller, den spanske stat, finder man kun enkelte bemærkninger. Var det alene genoernes foretagssomhed, der betingede udviklingen, eller betød det noget afgørende for deres konkurrenters muligheder, at Spanien ved århundredets midte adskiltes fra Det Tyske Rige? Forfatteren har desværre overladt til læserne selv at ræsonnere over disse og andre sider af sagen. Som bogen er formet, må den nærmest betragtes som et interessant bidrag til byen Sevillas historie i snævrere forstand.

ALEX WITTENDORFF

MIRIAM USHER CHRISMAN: *Strasbourg and the Reform. A Study in the Process of Change.* Yale Historical Publications. Miscellany 87. New Haven and London, Yale University Press, 1967. xii + 351 s. Ill. I kort. \$ 8,75.

Udgangspunkt for forfatterens undersøgelser er overvejelser om ideens virkeliggørelse i det praktiske liv. Hvad sker der med ideens indhold under denne proces? Hvem lytter til en givet politisk eller religiøs idé, og hvilke konsekvenser får forsøg på ideens indpasning i et eksisterende mønster af tanker og institutioner? For at belyse disse problemer har forfatteren valgt at koncentrere sine studier til reformationstiden og har her begrænset sig til et mindre geografisk område, byen Strasbourg. Undersøgelsen falder i tre afsnit, begyndende med en fremstilling af byens institutioner i social, politisk og økonomisk henseende i tiden umiddelbart før reformationen (1480–1520). I andet afsnit skildrer forfatteren selve »the process of change« (1520–34). Efter en beskrivelse af de ledende reformatorer og rådsmedlemmer beskæftiger forf. sig nærmere med prædikenernes store betydning. Trods et spinkelt kildemateriale lykkes det at give et godt billede af disses indhold og virkning. Videre følger man, hvorledes den nye lære efterhånden vinder indpas i institutionerne og hvilke virkninger reformatorernes sociale ideer får. Særlig interessant virker skildringen af reformatorernes og bystyrets holdning – og samspillet mellem disse – til radikale grupper som bondeoprørerne og anabaptisterne. Magtforholdene ændres ikke i byens styre trods antagelse af reformationen, ligesom denne heller ikke fik synderlig betydning for byens økonomiske liv, selvom den sociale struktur gennemgik visse ændringer, konkluderes der bl. a. i tredje afsnit, »the Impact of the Reform 1534–48«.

Undersøgelsen, som til dels bygger på utrykt kildemateriale fra arkiver i

Strasbourg, udgør et særdeles vigtigt bidrag til forståelsen af den begyndende reformation. Af og til forbaves man dog under læsningen, dette gælder f. ex. de afsluttende bemærkninger til fremstillingen af det lokale bondeoprør (s. 153 f.), hvor forf. røber en temmelig ejendommelig opfattelse af Luthers regimentslære og kaldstanke. Ligeledes virker det påfaldende, at man kan konstatere mindst 25 fejl, som alle forekommer i tyske citater og titler, og endelig bemærker man, at forf. daterer lørdag efter Viti og Modesti 1523 til 21/6 (s. 132) i stedet for 20/6 og to gange (s. 166 og 169) dateres Johs. Døbers dag til 1. juli. Det burde dog bemærkes, at denne dato er *oct.* Johs. Bapt.

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

THOMAS OTTO ACHELIS: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517–1864, I–III. Kopenhagen, G. E. C. Gads Verlag, 1966–67. I: xxxi+304+ (4) s., II: (2) s.+s. 305–640+ (3) s., III: 157 s. 220 kr.

Efter mange års arbejde nåede dr. Th. O. Achelis inden sin død 1967 at afslutte hvad der må betegnes som hans hovedværk, en med personalhistoriske oplysninger forsynet fortegnelse over alle slesvigske studenter 1517–1864. På basis af elevfortegnelser fra de slesvigske latinskoler, universitetsmatriklerne for København og Kiel samt for talrige tyske universiteter er her samlet oplysninger om henved 10.000 slesvigere, dvs. studenter som er født i hertugdømmet Slesvig eller har fået deres uddannelse der, studenter der har kaldt sig slesvigere samt studenter der har kaldt sig »Holsati«, uden at deres nærmere tilhørsforhold til Holsten har ladet sig eftervise. Ordningen er i tekstdelen kronologisk med hver student anført under ældste kendte immatrikulationsår, mens registerbindet rummer et navnerregister og et stedregister, sidstnævnte omfattende føde- og dødssted, men ikke uddannelsesstederne. Selv om dr. Achelis ved udstrakt benyttelse af trykte og utrykte kilder har skabt et i mange henseender nyttigt værk, som i en given situation vil kunne spare forskere med identifikationsproblemer megen tid, må det benyttes med forsigtighed. Som Vello Helk i rigt mål har dokumenteret i *Personalhistorisk Tidsskrift*, 15:2, 185–208, forekommer der så mange unøjagtigheder, fejlidentifikationer, udeladelser m. v., at det i det hele må anbefales at efterprøve kilderne, når opslaget gælder personer fra det 16. og første halvdel af det 17. århundrede. For det 18.–19. århundredes vedkommende, hvor kilderne er flere og bedre, skulle dette ikke være nødvendigt.

HARALD ILSØE

GUIDO KISCH: Melanchthons Rechts- und Soziallehre. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1967. 307 s. III. 48 DM.

I forordet meddeler den grundlærde forfatter, der er docent i retshistorie ved universitetet i Basel, at han i mange år har arbejdet på et værk om »die Geschichte der Billigkeitsidee in der Gestaltung des Rechts und die Auffassung seiner grundlegenden Gedanken in der italienischen, spanischen und englischen

Jurisprudenz«, men at det efter omfattende forarbejder hertil viste sig nødvendigt at drive dybtgående studier i reformatorernes epikeia-lære. Dette måtte igen forudsætte en klarlæggelse af deres almindelige rets- og statsopfattelse, og det er af arbejdet med dette sidste, den her omhandlede bog er fremgaaet.

Dens 1. del handler om Melanchtons forhold til retsvidenskaben og danner et sidestykke til forfatterens bog fra 1960, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit*. Begge steder behandles hovedpersonens forbindelse med tidens førende jurister og hans betydning for disse og følgende generationer af jurister. Kisch underbygger her grundigt den almindelige opfattelse af Melanchton som den helt afgørende formidler mellem reformatorisk teologi og humanistisk retsvidenskab.

I 2. del skildres på grundlag af Melanchtons større værker og en del af talerne hans teokratiske rets- og samfundsopfattelse og dens udvikling fra en ren biblicistisk begyndelse til anerkendelse af den gældende verdslige ret som en af gud indstiftet orden – om man vil: hans vej fra mosaik ret til romeret. En del af det afsluttende kapitel, »Melanchtons Epikeia-Aequitaslehre«, vil nok være mørk tale for en del læsere uden meget specielle forkundskaber. Det kan tilrådes at læse det i forbindelse med forfatterens ovennævnte Erasmus-bog, der foruden det titlen lover også indeholder et afsnit, hvori epikeia-lærens dogmehistorie forfølges fra Aristoteles til det 16. århundrede.

Et tillæg indeholder den latinske tekst til 13 udvalgte taler af Melanchton om stats- og retsforhold. De foreligger hermed for første gang i en kritisk udgave.

ALEX WITTENDORFF

To norske historisk-topografiske skrifter fra 1500-tallet, med fortale av Dr. GUSTAV STORM. Oslo, Universitetsforlaget, 1968. (6) + 41 + 146 + (1) s. 24,50 no. kr.

Udgaven af de to skrifter, *Om Norgis rige* af Absalon Pedersen Beyer og *Om Hammer* (dvs. Hamar) af anonym forfatter, er et fotografisk optryk af den af Gustav Storm udgivne samling *Historisk-topografiske skrifter om Norge og norske landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*, Chria 1895. Forbilledlig som 1895-udgaven er har den været velegnet som forlæg for optrykket, og navnlig Absalon Pedersens underholdende skrift om Norges historie og tilstand fra o. 1567 fortjener at kunne erhverves til studium eller almindelig historisk læsning. Det vidner om forfatterens belæsthed i det 16. århundredes historieværker og påvirkning af Melanchtons historiesyn og er interessant som et tidligt udtryk for norsk nationalfølelse, til dels vendt mod tysk og dansk indflydelse. I dansk historieskrivning har det haft betydning for Huitfeldt, Vedel og Holberg. Benyttet af optrykket må være opmærksom på, at originaludgavens navne- og ordregister, formodentlig fordi det omfatter mere end de i optrykket foreliggende to skrifter, ikke er medtaget i dette.

HARALD ILSØE

GEORGE VERNADSKY: *The Tsardom of Moscow, 1547–1682. A History of Russia.* Vol. V: Part 1–2. New Haven and London, Yale University Press, 1969. xviii+ 873 s. Kort. 180 sh.

Den nu 84-årige George Vernadsky har udsendt endnu et bind af sin store Ruslandshistorie, hvis første bind udkom i 1943. Vernadsky forlod Rusland under revolutionen og var i årene 1927–56 professor i russisk historie ved Yale universitetet. Han har en meget omfattende produktion bag sig med hovedvægten indenfor den ældre russiske historie, men af forskning i den nyere tids historie er der dog grund til at fremhæve hans biografi af Bohdan Khmielnitsky fra 1941 og flere afhandlinger om Rusland under den store forvirringens tid (Smuta) 1605–18 og om den russiske østekspansion i det 17. årh.

Det foreliggende værk er egentlig den første store fremstilling af Ruslands historie i det 16. og 17. årh. på et vestligt sprog, og alene af den grund må den bydes velkommen. Og det er tilmed en meget velskrevet bog, hvor mange af kapitlerne minder om en klassisk russisk roman med et væld af personer og fyldt med dramatiske og blodige begivenheder.

Det kan dog ikke nægtes, at værket repræsenterer en form for historieskrivning, der ellers de fleste steder blev forladt for 50 år siden. Vernadsky interesserer sig helt overvejende for den politiske historie, herunder institutionernes og kirkens struktur og udvikling. Dette er selvfølgelig helt legalt, men det forekommer dog anmelderen beklageligt og en væsentlig mangel ved bogen, at økonomiske forhold, handels-, pris- og befolkningsudvikling helt lades ude af betragtning. Det skal indrømmes, at kildematerialet ofte er spinkelt, men det virker påfaldende, at et værk som Artur Attman: *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik* (1944) end ikke nævnes i den eller meget omfattende bibliografi, og at det rige handels- og industrihistoriske stof i Eric Amburgers *Die Familie Marselis* (1957) overvejende bruges til at beskrive protestanternes stilling i Rusland og til en ganske vist meget interessant, indgående fremstilling af forhandlingerne om ægteskab mellem Christian 4.s søn Valdemar Christian og en datter af tsar Mikhail Romanov 1640–45.

Allerede i sine tidligste værker har Vernadsky haft det grundlæggende synspunkt, at Ruslands ydre politiske historie må ses som resultat af en vekselvirkning mellem på den ene side udviklingen i Sibirien og Sortehavsområdet og på den anden side vestgrænsen og Østersøområdet. Det må da også anses for et faktum, at hensynet til steppefolkene, især Krim-tatarerne spiller en meget betydelig rolle i russisk politik helt frem til Katharina den 2., og at man kun på denne måde kan forklare ellers uforståelige træk f. eks. i kampen om Livland. For Vernadsky medfører dette synspunkt dog, at de europæiske staters indflydelse på den russiske politik ikke tillægges større vægt. Således behandles et problem som den russiske interesse i at opnå frie handelsforbindelser med Vesteuropa gennem Østersøen næsten ikke. Det er muligvis også et motiv, som er blevet overvurderet i historieskrivningen, men som dog må have spillet en vis rolle for udformningen af den russiske politik. I konsekvens af dette er nyere afhandlinger om forbindelserne mellem Rusland og forskellige europæiske stater i denne periode ikke nævnt (f. eks. J. Maciszewskis om den polske intervention i Rusland 1604–18 (1967), Poršnevs om Rusland og

30-årskrigen (1960), F. Grönebaums om forbindelsen mellem Frankrig og Rusland 1648–89 (1968) og B. Kentschynskyjs om Sverige og Ukraine 1654–55 (1956)).

Det monumentale værk ville utvivlsomt have vundet i værdi, om Vernadsky i stedet for den ofte minutiøse fremstilling af den politiske historie havde brugt mere plads på en præsentation og diskussion af kildematerialet. Som bogen fremtræder nu, er den først og fremmest en håndbog i Ruslands politiske, administrative og religiøse historie, og takket være de fyldige litteratur- og kildehenvisninger er den et udmærket udgangspunkt for videre studier.

KARL-ERIK FRANDBEN

ARNOLD SOOM: *Der Handel Revels im 17. Jahrhundert. Marburger Ostforschungen* 29. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1969. 200 s.

Forfatteren, der allerede har skrevet adskillige værker og afhandlinger om Østersøprovinsernes handel, behandler her i fem kapitler Revels handelsforbindelser med Vesteuropa, med Sverige og Finland, med det russiske marked og endelig indskrænkninger af fremmedes handel i byen. Revels eksport bestod for størstedelen af korn, hvoraf produktionen var tiltagende på grund af en betydelig landbrugseksponering i Estland. Til gengæld importeredes hovedsagelig salt. Dermed kom Reval i afhængighed af de hollandske købmænd, der opkøbte korn, fragtede det på deres skibe og bragte det nødvendige salt til byen. Dette afhængighedsforhold svækkedes dog gennem den stadig voksende handel med Sverige, hvilket tillod Reval større selvstændighed som handelspartner. Forfatteren lægger hovedvægten på undersøgelsen af de nævnte forhold, og handelen med andre områder træder noget i baggrunden, Danmark nævnes kun periferisk. Af særlig interesse er oplysningerne om omfanget og arten af den russiske handel, med flere karakteristiske eksempler på de vanskeligheder, der besværliggjorde denne. Bogen giver et udmærket indblik i Revels problemer og en instruktiv beskrivelse af handelens praktiske gennemførelse.

VELLO HELK

The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Selected documents edited by C. A. MACARTNEY. *The Documentary History of Western Civilization.* London, Macmillan, 1970. x+379 s. £ 5.

Serien *The Documentary History of Western Civilization* er planlagt til at omfatte over 50 bind dækkende vidt forskellige aspekter og perioder af Europas historie. Den henvender sig fortrinsvis til historiestuderende ved engelsksprogede universiteter. Hvert bind består af en samling oversatte og kommenterede kildekrifter, der tilsammen skal give læseren et indtryk af perioden i sin helhed. Udvalget grupperer sig om centrale emner indenfor den økonomiske og sociale historie men dog også med eksempler fra den politiske historie.

Udgiveren af ovennævnte bind, den engelske historiker C. A. Macartney (f. 1895) har en stor produktion bag sig især omhandlende Ungarns historie i middelalderen. I de seneste år har han dog mest beskæftiget sig med Øst- og Centraleuropas nyere historie (*Independent Eastern Europe* (sammen med A. W. Palmer)), 1962, *The Habsburg Empire 1790-1918*, 1962, og *Maria Theresia and the House of Austria*, 1969).

Macartneys omfattende viden og brede orientering viser sig tydeligt i det foreliggende værk. Såvel indledningerne til de to afsnit som kommentarerne til de enkelte kilder er meget præcise ligesom oversættelserne synes tilfredsstillende. Men det er naturligvis en vanskelig for ikke at sige umulig opgave, som Macartney har fået. På 360 sider skal der være plads til et repræsentativt udvalg af i reglen uforkortede kilder til såvel Østrigs som Brandenburg-Preussens historie 1600-1800 samt kommentarer, bibliografi m. v. Naturligvis må et sådant udvalg til en vis grad blive subjektivt og vil kunne kritiseres. Bogen havde utvivlsomt vundet i værdi, om man havde begrænset emnet i tid eller rum, således at nogle flere typer kilder kunne være kommet med, og således at de enkelte emner kunne have fået en mere fyldig behandling.

Da mange af kilderne tidligere kun er trykt i vanskeligt tilgængelige publikationer, og da der er henvisning til supplerende litteratur til de fleste numre, vil bogen sikkert få god anvendelse i universitetsundervisningen. Man kan dog spørge, om det er nødvendigt at oversætte teksterne til engelsk. I hvert fald i det omfang de originale tekster er på tysk, må de læsere, der vil foretage et dybere studium, forudsættes at beherske dette sprog, eftersom næsten al litteratur om perioden er på tysk. Der skal her peges på en lignende serie: *Quellen zur neueren Geschichte*, udgivet af det historiske seminar ved universitetet i Bern, som adskiller sig fra den foreliggende ved at man centrerer kilderne om snævrere emner, som så belyses ved gengivelse af de originale tekster med supplerende tekst- og realkommentar. Efter min opfattelse frembringes der derved et arbejdsredskab af større værdi for såvel undervisning som forskning.

KARL-ERIK FRANSEN

MOSES COIT TYLER: *A History of American Literature, 1607-1783*. Abridged and edited by ARCHIE H. JONES. Chicago and London, University of Chicago Press, 1967. xxii + 357 s. 76 sh. Paperback: 32 sh.

M. C. Tyler (1835-1900) var uddannet på Yale, blev præst og journalist, derpå professor i Engelsk ved Michigan »State« Universitet, og fra 1881 professor i amerikansk historie ved Cornell Universitet. Han menes at have været USA's første professor i amerikansk historie.

I 1878 kom hans *A History of American Literature 1607-1765*, i to bind (ofte siden genudsendt, også i paperback, således i Collier Books ved Perry Miller). Nitten år senere kom fortsættelsen *The Literary History of the American Revolution 1763-1783*, også i to bind. Det er disse fire bind som er blevet forkortede og sammenstillede i ét bind, inden for den af Paul M. Angle redigerede serie *Classic American Historians*.

Tylers pionerarbejde bestod i systematisk gennemlæsning af den litteratur som blev skrevet i de amerikanske kolonier. Det er belles lettres i videste forstand, men dernæst dagbøger, rejseskildringer, historie, prædikener, og stadig mere politisk essayistik. Tyler skrev under inspiration af Sainte-Beuve og Taine. Fra den første lærte han det kronikagtige forfatterportræt, fra den anden lærte han at operere med »race«, »milieu«, og »moment«, ligesom det blev ham naturligt at se på digtning som »dokument« snarere end som »monument«. Med sin tro på ideernes betydning for styring af material-historien kunne han uden vanskeligheder få sin interesse for litteraturen retfærdiggjort. Han præsenterede forfatterne gennem udstrakte citater (montageteknik) ledsaget af vurderende og beskrivende kommentar. Han skrev umiskendeligt under indtryk af hundredåret for USA's Uafhængighedskrig.

Dette bind giver gode portrætter af John Smith, William Byrd, Mather familien, John White, Benjamin Franklin m. fl. Der er gode kapitler om Satiren og Revolutionsårene, om Thomas Jefferson og Uafhængighedserklæringen, og ikke mindst om Loyalisterne – som han mente amerikanerne efterhånden havde moralsk og nationalt råd til at interessere sig for.

Archie Jones har valgt at præsentere Tyler især som den kloge Victoriansk dannede portrættør. Det har sikkert været et godt valg, da det ellers må have været svært at skære i de oprindelige fire bind. Men den ovenfor nævnte Tainske dimension er dog dermed måske nok blevet lidt underspillet, hans modstilling af New Englands milieu og Sydens i 1. bind er således næsten helt gledet ud. Ligeledes hans hovedtanke om Universiteternes betydning for fremvæksten af en særskilt amerikansk kultur forud for den senere politiske frigørelse fra England. – Det er en pædagogisk fint tilrettelagt bog, med en særdeles nyttig introduktion.

ERIK ARNE HANSEN

YELLA ERDMANN: Der livländische Staatsmann Johann Reinhold von Patkul.
Berlin, Haude & Spenersche Verlagsbuchhandlung, 1970. 312 s. Ill. 48 DM.

Yella Erdmann har tidligere i en række tidsskriftafhandlinger beskæftiget sig med forskellige sider af Patkuls politiske virksomhed. Den foreliggende biografi bygger såvel på egne som på andre forskeres arbejder, og forf. har benyttet både trykt og utrykt kildemateriale fra adskillige landes arkiver, herunder de meget omfattende Schirrenske samlinger i Riksarkivet, Stockholm.

I hvilken grad bogen bygger på det ene eller det andet er dog umuligt at fastslå, da forf. fuldstændigt har givet afkald på enhver form for noteapparat af hensyn til fremstillingens læselighed. Da der end ikke findes generelle henvisninger til det benyttede kildemateriale efter de enkelte kapitler, er man helt ude af stand til at afgøre, i hvor høj grad der er tale om et egl. videnskabeligt arbejde. Forf. forsikrer om, at bogen ikke er en roman, og at den ikke er fantasifuldt udsmykket. Så vidt man kan skønne er dette i det store og hele rigtigt, men man er som sagt afskåret fra en bedømmelse heraf.

I forordet skriver forf., at bogen viser den historiske rolle, Patkul spillede for Ruslands indtræden i de europæiske stormagters række. Det skal forstås sådan,

at Yella Erdmann mener, at Patkul på afgørende vis var årsag til Den store nordiske Krigs udbrud, en krig der gav Rusland mulighed for ekspansion mod vest. Denne russiske ekspansion betragtes som noget negativt (mens omvendt den tidligere tyske indtrængen i samme område beskrives som et velgørende fænomen), og det er tydeligvis forf. om at gøre at påvise, at dette resultat ikke var tilsigtet af Patkul.

Man kan i høj grad sætte spørgsmålstegn ved påstanden om Patkuls store politiske rolle. Hverken for Danmarks eller Ruslands og næppe heller for Sachsen-Polens vedkommende var det af afgørende betydning, at Patkul skrev memoriale på memoriale og søgte audiens efter audiens for at demonstrere, hvor gunstig situationen netop nu skulle være for et opgør med Sverige. Planerne om et angrebsforbund mellem de nævnte stater mod Sverige var for længst udkastet og allerede delvist realiseret, da Patkul begyndte at føre sig frem i rollen som omrejsende anti-svensk agitator. Skal man udpege en egentlig »anstifter« af krigen, er det langt mere relevant at pege på de skiftende danske regeringer i slutningen af det 17. årh.; det var dem, der ihærdigt og konsekvent havde arbejdet på en anti-svensk blok, og det var på et direkte dansk initiativ – eller rettere en hel række initiativer – at forbundet blev etableret i slutningen af året 1699. Forf. synes undertiden at have ladet sin opfattelse farve af den skildrede persons egen vurdering af sin betydning, og Patkul hørte ikke til de ydmyge og stak ikke sit lys under en skæppe.

Benyttelsen af kilderne de enkelte steder, hvor det fremgår, hvad der er lagt til grund for fremstillingen, virker ikke særligt betryggende, se f. ex. forf.s ræsonnement s. 31: her konkluderes der, at en beretning, som Patkul nedskrev halvandet år efter tildragelserne, må foretrækkes fremfor nogle samtidige kommissionsprotokoller. Eneste argument er, at protokollerne også let kan være farvede.

Da forf. mener, at Patkuls politiske rolle var så afgørende for krigens udbrud, kan det undre, at netop forhandlingerne om angrebsforbundet og problemerne i forbindelse med at få de tre stater med forskellige interesser til at optræde i fællesskab, indtager så lille en plads, som tilfældet er. Dette forhold kommer måske allertydeligst frem ved omtalen af den danske regerings politik og dens motiver. Trods benyttelse af dansk arkivmateriale må resultatet heraf siges at være blevet beskedent.

Under alle omstændigheder er der imidlertid tale om en spændende og vel-skrevet fremstilling om en person, der selv efter samtidens målestok må siges at have haft en fantastisk karriere.

BENT JENSEN

GUSTAV JONASSON: Karl XII:s polska politik 1702–1703. *Studia Historica Upsaliensia XXVII*. Stockholm, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1968. 236 s. 32 sv. kr.

Karl XII's udenrigspolitik – og herunder ikke mindst hans polske politik – hører til de meget omstridte emner inden for svensk historieforskning. Gustav Jonasson, der tidligere har bidraget til belysningen af Karl XII's politik, bl. a.

med værket *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702* fra 1960, har med denne specialundersøgelse villet udfylde et hul i forskningen om Sveriges udenrigspolitik. Tidsmæssigt afgrænses undersøgelsen af den svenske hærs indmarch i det egentlige Polen i vinteren 1702 og valgrigsdagen i Warszawa i begyndelsen af 1704.

F. F. Carlson var den første svenske historiker, der på videnskabeligt grundlag fremlagde en stærkt negativ bedømmelse af Karl XII's indblanding i Polens indre anliggender. I opposition til dette synspunkt argumenterede Harald Hjärne for, at den polske politik var såvel militært som politisk begrundet, og at en nedkæmpelse af de sachsiske styrker var en forudsætning for et kommende opgør med Rusland. Et af Jonassons vigtigste formål med undersøgelsen har været at anskue det polske problem og den svenske politik på baggrund af og i sammenhæng med den internationale situation, som først og fremmest var præget af den begyndende Spanske Arvefølgekrig og stormagternes forsøg på at skaffe sig allierede og hjælpetropper til dette opgør. Forfatteren har anvendt en imponerende mængde arkivmateriale, indsamlet i såvel svenske (først og fremmest Riksarkivet) som i mange udenlandske arkiver. Besynderligt nok er der dog ikke anvendt materiale fra polske arkiver.

Fremstillingen er klart disponeret, og argumentationen virker overbevisende; man skal ikke forvente radikale nyfortolkninger eller opsigtsvækkende nyheder, men flere af bipersonerne i dramaet kommer til at fremstå klarere end hidtil, ligesom Jonasson kan påvise, at tidligere historikere kritikløst har taget den samtidige svenske propaganda for gode varer. I striden mellem Carlson og Hjärne om, hvorvidt det ville have været muligt allerede i 1702 at afslutte fred mellem Sverige og August II, støtter Jonasson Carlsons opfattelse af, at muligheden var til stede på dette tidspunkt, da Augusts fredsønsker var oprigtigt mente. I det hele må man sige, at Hjärnes synspunkter i *Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703* fra 1902 rokkes stærkt af undersøgelsen.

Det gennemgående tema i fremstillingen er Karl XII's stædige fastholden ved sin oprindelige beslutning om ikke at afslutte nogen form for fredsaftale med August, men i stedet bruge Sveriges militære overlegenhed til at uskadeliggøre ham. Heroverfor nyttede ingen af kongens rådgiveres argumenter, hvad enten disse lød på, at Sverige risikerede at blive isoleret politisk, eller at kongen ville miste Guds velsignelse over sit foretagende. Hvad man savner i denne solide studie er nogle mere eksplicite konklusioner på undersøgelsen. I et afsluttende kapitel, »Karl XII, August II och Michael Radziejowski« genfortælles de foregående 11 kapitler i koncentreret form, men det er jo ikke det samme som en egentlig konklusion. Fremstillingen kommer derfor til at virke, ikke som et afsluttet hele, men snarere som et afsnit af en større påtænkt syntese om Karl XII's udenrigspolitik.

Bogen er forsynet med et personregister, men man savner et sagregister.

BENT JENSEN

VALDEMAR ANDERSEN: Den jyske hedekolonisation. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie 24. Universitetsforlaget i Århus, 1970. 246 s. Ill. 37,95 (32,20) kr.

Hedeopdyrkningen i Danmark er afsluttet, men dens historie er langt fra undersøgt til bunds. Forfatteren Vald. Andersen, der tidligere bl. a. har udgivet *Alheden med Frederiks sogns historie* (1953), skildrer i sin nye bog forsøget på i 1759 og de følgende år at få jyske hedeblader bragt under kultur ved hjælp af udenlandsk arbejdskraft. Til indledning omtaler han ganske kort hedebløders muligheder for nyopdyrkning. Det er rigtigt, at markbøgerne fra 1683 ikke giver eksakte oplysninger om hedearealerne, men de nævner betydeligt flere jordbrugere, end tallene fra J. A. Fridericias og Henrik Pedersens afhandlinger antyder (forf. anfører mærkeligt nok ikke disse to historikers navne i forbindelse med gårdantal og ødegårde). Med udgangspunkt i en kgl. forordning af 1723 om »frihed for dem, som ville bygge og sig nedsætte i heden udi Jylland« beretter V. A. om de få tidligere forsøg på storstilet hedeopdyrkning (markbøgerne viser eksempler på flere, jfr. Hist. Tidsskrift 12. rk. V, s. 37 f.), men fremstillingens tyngdepunkt er bestræbelserne fra Rentekammerets side fra 1757 og selve hedekolonisationen indtil 1765.

På grundlag af et stort kildemateriale i Rigsarkivet og landsarkivet i Viborg samt enkelte tyske arkiver har Valdemar Andersen givet en detaljeret skildring af de bekendte kolonisationsforsøg, der i starten var præget af »en tilsyneladende ringe respekt for den økonomiske og den administrative side af hedekolonisationens virkeliggørelse«. Hverken underslæb eller lignende misligheder, men mangel på kompetence og en uheldig »personalepolitik« medførte, at det navnlig i de første år gik dårligt. Ved hvervningen af kolonister i tyske landskaber blev deres forpligtelser ikke udtrykkeligt omtalt, mens der længe i vid udstrækning blev taget hensyn til deres ønsker. Men senere blev »rebelsk« opførsel straffet hårdt, inflation og kvægsyge (1762) forværede pengemangelen, selv om kolonisterne fik erstatning for døde kreaturer. De kirkelige myndigheder var sendrægtige, når det gjaldt at imødekomme reformertes og katolikes ønsker og afvæbne deres forhåndsskepsis overfor autoriteterne, påviser forf. – Interessant er skildringen af forholdene i kolonisternes hjemland, også uviljen mod emigration bl. a. i markgrevsområdet Baden-Durlach. Fattige og derfor undværlige folk måtte dog gerne udvandre!

Valdemar Andersen har udarbejdet en fortegnelse over kolonister (s. 218–30); den gør dog ikke krav på fuldstændighed. Flertallet (292) blev bosat på Alheden og Randbøl hede, andre vides at være ankommet, men blev ikke bosatte, og en mindre gruppe (40) omtales som afrejst, men ikke ankommet til Jylland. I 1765 brød 85 familier op, kun 61 blev tilbage. Men det gik bedre end ventet med at få danske gårdmænd og husmænd til at overtage de ledigblevne gårde, hvis antal dog blev indskrænket. Ved skattelettelser for udflytterne og ved tiendefrihed opnåede kolonisterne i 1790'erne bedre vilkår; hartkornsansættelsen af 1798 fandt regeringen så lav, at den ved kgl. resolution af 18. juni 1802 blev forhøjet med ca. 25 %. I afsnittet »Kritik og kendsgerninger« beklager V. A., at den realistiske målsætning, der kom til udtryk i de første projekter: at lade kolonisationen begynde i det små, måtte vige for »en

idealistisk stræben ud over realiteternes grænse«, der dog kunne undskyldes med, at hvervning af kolonister i udlandet vanskeligt lod sig praktisere i et lille format. De mænd, der skulle administrere foretagendet, kunne næppe være upåvirket af »den jyske skepsis« hos amtmænd, godsejere og bønder. Kolonisationen ville have fået et gunstigere forløb – mener V. A. – hvis indvandringen var standset i foråret 1760 og bosættelsen begrænset til den egentlige Alhede med byerne Havredal og Grønhøj, navnlig hvis den oprindelige bebyggelsesplan med 3–4 gårde på hvert sted samtidig var blevet fastholdt. V. A.s formodning om, at kolonisterne ville have indordnet sig under denne plan, kan dog nok diskuteres, og ligeledes om ængstelsen for et hastigt, skæbnesvangert opbrud, »en tort for nationen«, var ubegrundet. Men det er V. A. magtpåliggende at afvise påstande om, at kolonisationen mislykkedes. I den hensigt anfører han s. 190 f. resultatet af en undersøgelse to landinspektører foretog i sommeren 1798. Den viser, at godt 28 % af Randbøl hede (som staten havde købt) og 11 % af Alheden da var opdyrket, ialt ca. 5.600 tdr. ld. Det var jo »ikke det store mirakel«, og det ville unægtelig være af interesse, om kildemateriale fra de samme ca. 40 år kunne give blot nogenlunde sikker oplysning om, hvad bønder og herremænd opdyrkede af jysk hedejord. En del indberetninger og forbedringer i landvæsenet, nogle udskiftningsdokumenter, fæsteprotokoller, hoverireglementer o. a. kilder kan give et svagt indtryk heraf.

Problemet udenlandsk arbejdskraft i datiden har fristet forfatteren til et sidste afsnit med den lovende titel »Europæisk perspektiv«. Det indeholder eksempler fra Prøjsen under Frederik II, Rusland under Katharina II og fra Spanien under Karl III, alle omtrent samtidige med det danske forsøg på hede-kolonisation. Immigrant-antallene er formentlig mere usikre end for Danmarks vedkommende; usandsynligt er det, at russiske hvervninger (navnlig i tyske stater) o. 1765 skulle have omfattet ca. 250.000 personer, men der nævnes i 1769 6.433 familier bosat i 104 kolonier, 52 på hver side af Volga. Ved Sierra Morena i det sydlige Spanien blev 1767–68 anlagt 11 kolonibyer med 1200 huse, og 4.152 kolonister, især tyskere, var ankommet; her som andetsteds skete der senest med 3. generation et nationalitetsskifte.

Af interesse er bilaget med dets mere eller mindre fuldstændige oplysninger om kolonisternes hjemsted. I den ret fyldige litteraturfortegnelse kunne man have ventet at finde de fleste af de samtidige tidsskriftafhandlinger om hedeopdyrkning (se *Dansk landbrugsbibliografi* bd. I, ved Ole Karup Pedersen, s. 298 f.). Foruden noter og henvisninger har værket både sag-, sted- og personregister. De to sidste er for adskillige navnes vedkommende ufuldstændige. Nogle eksempler: A. G. Moltke (hvorfor ingen titel?) forekommer foruden på de 4 i registret anførte sider også s. 29, 51, 54 og 172, muligvis oftere, resident Joh. Fr. Moritz optræder ikke blot s. 51 og 115 f., men i hele afsnittet »Hvervning af kolonister« (s. 50–64) samt s. 100, godsejer J. Friedenreich s. 20, men også s. 98 og 101 (hans gods Palstrup er nævnt alle tre steder), kommissær Deichmann forekommer foruden s. 76 og 84 også s. 101 f., koloniinspektør Hans de Hoffman ikke blot de anførte steder, men tillige s. 74 og 114 ff. Det vejledende f. savnes ofte: præsten Niels Blicher burde således i st. f. 200 have side-talsangivelsen 200 ff. – Disse unøjagtigheder anføres ikke som en speciel og smålig kritik overfor Valdemar Andersen, der påny har ydet et interessant og

betydeligt bidrag til hedeopdyrknings historie, men som en generel påmindelse. Der sjuskedes ofte med registre – skyldes det, at forfatterne ikke ofrer dem større opmærksomhed?

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

FRIEDRICH-WILHELM HENNING: Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrhundert. Mit 51 Abbildungen und 29 Tabellen. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Band XXI. Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1969. vii + 183 s. 54 DM.

I »Einführung« fremhæver forf. med rette, at der i den omfangsrige litteratur om det 18. århundredes landboforhold savnes større undersøgelser over bøndernes afgiftsforhold, herunder deres hoveriydelser, med oplysning om fordelingen på de forskellige herskabsgrupper. Skal man med blot nogenlunde sikkerhed bedømme fæstebønderes økonomiske kår, forudsætter det naturligvis kendskab til deres indkomstforhold, og det er *her* tampen brænder. Vi ved for lidt om bønderes salg af korn og andre landbrugsprodukter samt forbrug i egen husholdning. Det betyder, at vi heller ikke er i stand til at veje og vurdere deres afgiftsbyrder, selv om kilderne i ret vid udstrækning tillader os at *måle* dem. En dansk landbohistoriker står ikke helt sjældent overfor det umiddelbart ret overraskende faktum, at fæstebønder på nogle godser har kunnet præstere hoveri af et omfang, der andre steder var forbundet med yderlig fattigdom blandt gårdfæsterne. Derfor er det meget betimeligt, når Friedrich-Wilhelm Henning i 3. del af værket (s. 120–170) og i »Schluss« (s. 171 f.) også tager indkomstforholdene i betragtning, væsentlig med henblik på forbrug pro persona, arealbehov pr. bondefamilie og behov for arbejdskraft set i forhold til gårdstørrelse og afgiftsydelser. De sidste er dog hovedemnet. Undersøgelsens første del tager udgangspunkt i Østprøjsen (A I), men bøndernes afgifter til fyrster, adel eller andre herskaber sammenlignes derefter med tilsvarende ydelser i andre østtyske områder (A II) og sidst (B I og II) med bøndernes afgiftsbyrder i landområder, hvor bondeselveje var fremherskende eller af betydeligt omfang (fyrstendømmet Paderborn, øvrige vestelbiske områder, Midt- og Sydtykland samt Østrig). I 2. del søger forfatteren at tegne et helhedsbillede af de højst forskellige afgiftskomplekser der er påvist i det foregående. Blandt de talrige Abbildungen illustrerer Abb. 28 (s. 117) hoveribyrdens i midteuropæiske områder, også Danmark, i det 18. årh., og når hoveriet i det danske kongerige og hertugdømmerne anslås til mindre end 15 % af bondebrugerens arbejds- og trækraftpræstationer, bør det nok bemærkes, at man kun kan nå til dette resultat, hvis samtlige helt eller delvis hovfrie bønder er medregnet: »fuldt hoveri« vil i reglen ikke levne danske hovbønder 85 % arbejdskraft til egen rådighed. Men den næste gruppe, 15–40 % hoveri, er unægtelig så omfattende, at en sådan illustration synes temmelig misvisende.

Fremstillingen bygger på en række ret ubestemt anførte aktstykker fra statsarkiver i Münster, Göttingen og Potsdam, men iøvrigt en stor mængde trykte kilder, med meget få undtagelser tyske afhandlinger.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

ANDRÉ J. BOURDE: *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle. I–III. École pratique des hautes études, VIe section. Centre de recherches historiques. Les hommes et la terre, XIII. Paris, S.E.V.P.E.N., 1967. 1740 s. Ill. 180 F.*

I 1953 udgav den franske historiker André J. Bourde, der på det tidspunkt var lektor i fransk historie og samfundsbeskrivelse i Manchester, et værk om samspillet mellem engelske og franske landbrugsreformatorer i det 18. århundrede: *The Influence of England on the French Agronomes 1750–1789*. Det store forbillede var G. Weulersse's tobinds-værk fra 1910 om den fysiokratiske bevægelse i Frankrig og Marc Blochs forelæsninger i Oslo 1929 over hovedlinjerne i det franske landbosamfunds udvikling (publiceret 1931 under titlen *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*). Bourde's hovedsynspunkt gik ud på, at de engelske foregangsmand fra første halvdel af det 18. århundrede, især Jethro Tull (i bogen *Horse-hoeing Husbandry or an Essay on the principles of tillage and vegetation*, 1733) havde udøvet en afgørende indflydelse på de franske landbrugsteoretikere, først og fremmest Duhamel du Monceau i pionerværket *Traité de la Culture des Terres suivant les principes de M. Tull, Anglais*, der kom i 6 bind i årene 1750–56. I fortsættelse af dette arbejde har A. J. Bourde nu udgivet nærværende mammutværk, hvormed han tog doktorgraden ved Sorbonne i 1957. Senere har han modtaget Léon de Lavergne-prisen, udsat af Académie Nationale d'Agriculture til minde om 1860' og 1870'ernes store franske landbohistorikere. Der ligger tre års studier i franske arkiver og biblioteker til grund for værket, og kilde- og litteraturfortegnelsen fylder godt 70 sider . . . De utrykte kilder omfatter bl. a. arkivalier i marinens arkiv, det naturhistoriske museum og de franske nationalarkiver, medens de trykte kilder hovedsagelig udgøres af tidsskriftsartikler og samtidige specialværker, pjecer og pamfletter, godt tusind nr. Forf. har her nydt godt af Musset-Pathay's *Bibliographie agronomique* fra 1810, eftersom de franske bogkataloger akkurat som de danske ikke netop er udformet efter forskningens behov. Denne grundstamme af værker er suppleret med moderne fremstillinger inden for emnet, men det drejer sig næsten udelukkende om franske værker, kun isprængt engelske standardværker (Lord Ernle, G. F. Fussell, C. S. Orwin m. fl.). Bogens eller rettere *bøgernes* opbygning, der er trods alt tale om tre svære bind på ialt 1740 sider med et utal af noter, afspejler udmærket forf.s målsætning og metode. Ud fra en gennemgang af samtidens landbrugslitteratur vil han indkredse den særlige agronomiske retning, der i modsætning til samfundsøkonomerne, de senere fysiokrater, klart har som formål at drøfte og udbrede kendskabet til de tekniske og rent videnskabelige problemer i forbindelse med en modernisering af landbrugserhvervet. Efter en generel indledning, der på kronologisk basis ridser forudsætningerne op for det 18. århundredes store gennembrud, følger i tre dele den egentlige gennemgang, atter opdelt på 18 hovedkapitler med tilhørende underkapitler. Værket afsluttes med en konklusion, den fornævnte bibliografi, en forkortelsesliste, en liste over illustrationer og en indholdsfortegnelse, men desværre ikke noget register. Denne mangel besværliggør bogens anvendelse, på den anden side ville et register jo have krævet et 4. bind.

I forordet opholder Bourde sig lidt ved det 18. århundredes særlige begreb »agronomi«, der ikke alene omhandler landbrugsvidenskab i snævrere forstand.

men også en række andre videnskaber, såsom fysik, kemi, botanik, veterinærvidenskab og økonomi o. s. v. I tidens løb blev agronomi dog synonymt med det nye landbrug, altså mere praktisk betonet med hovedvægten på den enkelte foretagers personlige dygtighed og indsats, mere liberal i sin grundindstilling i modsætning til samfundsøkonomernes interesse og sans for de sociale konsekvenser af en modernisering. Omkring 1750 var videnskaben efter næsten 200 års udvikling nået til det punkt, hvor synspunkterne kunne prøves på den konkrete virkelighed, og her kom så den engelske udvikling svært tilpas. Den ældre skole af franske landbo- og agrarhistorikere, f. eks. D. Zolla, E. Levasseur og Marc Bloch havde et overvejende pessimistisk syn på udviklingen inden for det franske landbrug under l'ancien régime, medens lokal- og regionalhistorikere samstemmende har fremdraget sikre vidnesbyrd om en til tider betydelig modernisering i sammenhæng med agronomernes kampagne for et bedre landbrug. Spørgsmålet hænger nøje sammen med det næsten uløselige problem om innovationsprocessens forløb, sammenhængen mellem en teoretisk præget propaganda og den faktiske erhvervsudvikling. For at yde den samtidige litteratur fuld retfærdighed vil Bourde i sin behandling skelne mellem teoretikere, der analyserer udviklingen uden hensyn til tid og rum, og praktikere, der tager hensyn til de geografiske og sociologiske omstændigheder. Ser man bort fra indledningens forsøg på at fremdrage de fornødne forudsætninger, må 1. del opfattes som beretningen om systemets udvikling, isoleret set, 2. del angår landbrugets udvikling under det nye system og 3. del målsætningen for agronomiens praktiske anvendelse og dens berøring med den politiske situation. Bourde anvender konsekvent en refererende og ræsonnerende fremstillingsform, der dog i et vist omfang struktureres af en velafbalanceret disposition. Sideløbende hermed prøver han på at inddrage tidligere forskeres brug af materialet og i denne sammenhæng diskutere holdbarheden af deres synspunkter, men det er trods alt randbemærkninger i den bredt anlagte, refererende stil.

Den brede stil udspringer delvis af den omstændighed, at forf. i den egentlige arbejdssituation interesserer sig for enkeltpersoner og ikke for »skoler« eller »retninger«, selv om disse begreber ikke desto mindre optræder flittigt rundt om i bogen. Ud fra denne implicite målsætning er det 16. århundrede et godt udgangspunkt, da man her kan fremdrage det banebrydende værk *L'Agriculture et Maison rustique* (1564/1573) af Charles Estienne og Jean Liébault, et pionerværk inden for begrebet landbrugshåndbøger, skrevet af to medicinere. Oliver de Serres's *Théâtre d'agriculture* (1600) er i modsætning hertil en praktiserende landmands værk, der i stærk kontrast til Estiennes og Liébaults let teoretiske og vidtløftige diskussion af husdyrenes sygdomme, fodring o. s. v. lægger vægt på erfaring og videnskab i en reflekteret og ræsonneret fremstilling. Det 17. århundrede kan ikke opvise lignende fremstillinger, men de Serres's værk fik i stedet en vid udbredelse i mange oplag og blev bl. a. flittigt studeret i England. Bourde kunne her godt have oplyst, at Estiennes og Liébaults bog blev oversat til engelsk i 1600 under titlen *Maison Rustique or the Countrie Farme of Richard Surfleet*. Sent i århundredet fik *Théâtre d'agriculture* dog en afløser i et værk af Ludvig XIV's slotsgartner La Quintinie: *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* (1692), hvor slotsgartneren også gør vidtstrakt brug af sine erfaringer fra besøg i England. Inden for planteavlen betegner den et brud med fortidens tro

på overnaturlige kræfter, i stedet lægges vægt på iagttagelse af de faktiske fænomener. I det hele taget fik forsøgshaver og -gårde, herunder medicinske urtegårde, stor betydning for havebrugs- og landbrugsvidenskaben, i nøje sammenhæng med Det kgl. videnskabernes akademi, oprettet 1666. Colberts landbrugspolitik, som vi først og fremmest kan uddrage af hans forordninger, lægger sig med sit krav om en øget kornproduktion tæt op ad denne linje; forædlede plantesorter var en afgørende forudsætning for større høstudbytte. Efter denne gennemgang af det 16. århundrede som litteraturens guldalder og det 17. århundrede som den empiriske videnskabs epoke bruger forf. Louis Liger's *Nouvelle maison rustique* (1700) som gennemgangsled mod du Monceaus system. Her er også tale om en havebrugskyndig, der ikke desto mindre drøfter markarbejdet, gødskingen, kornavlens og til en vis grad kvægbruget. Bourde tager dog ikke de 50 år i ét hop; i modsætning til tidligere forfattere, f. eks. F. Wolgers i *Agrarzustande und Agrarprobleme in Frankreich von 1700 bis 1790* (1905), gør han opmærksom på de mange nye signaler inden for planteforædling og naturvidenskaberne.

Det var dog først med Jethro Tull's ideer og deres omplantning til Frankrig gennem Duhamel du Monceau i *Traité de la culture*, at det franske landbrug fik et egentligt alternativ til det »gamle« system med dets forkærlighed for en mekanisk sontring mellem den dyrkede jord og jord i fællesskab. Du Monceau havde fra teoretisk og praktisk virksomhed i centralforvaltningen og på sine egne gårde og som medlem af videnskabsakademiet de bedste forudsætninger for at overføre engelske ideer til franske forhold. Ovenikøbet havde han opholdt sig i England ved flere lejligheder. Han accepterer dog ikke læremesterens tanker uden videre; de prøves en for en i hans egen tænksumme stil; men han godtager Tull's tanker om en god såningsforberedelse, tynd såning og effektiv renholdelse af de fremvoksende planter. I værkets anden del følger Bourde det nye system i dets omplantning til praktisk landbrug, bl. a. den stærke kampagne mod de udyrkede arealer og det herved uundgåelige sammenstød med de interesser, der knyttede sig til det/de gamle driftssystem(er). Fremgangsmåden er meget systematisk: markarbejde, opdyrkning, dyrkningsformer, husdyrhold, maskiner og redskaber og et kapitel om agronomernes holdning til landbosamfundets problemer. I kapitlet om plogen drøftes indgående regionale forskelle, såsom Champagne-plogen over for Bourdeaux-plogen etc., bilagt reproduktioner af konstruktionstegninger. Efter den meget langspundne og let diffuse gennemgang af de mange enkelttræk, hvor M. du Monceau og hans system ligesom forsvinder i små dele, forsøger Bourde i sidste afsnit at trække hovedlinjerne op for agronomernes konkrete målsætning med generalkontrollør for finanserne, senere statssekretær for landbrugsanliggender H. L. Bertin som midtpunkt i perioden 1759–1780. Vi får her en minutøs gennemgang af Bertins reformbestræbelser, bl. a. hans indsats for at få oprettet lokale landhusholdningsselskaber, samarbejdet med intendanterne og reformvenlige godsejere om at få ophævet den fri græsningsret på overdrev og i skove, indhegningsediktet af 1771, der som så mange af Bertins reformer mødte stærk modstand fra lokalforvaltningens side, hans arbejde for at få oprettet veterinærskoler m. v. Efter Bertins afgang 1780 som følge af ihærdig kritik fra lokalt hold som fra ministerkolleger skete en reorganisering af hele landbrugsadministrationen, men reformarbejdet gik trods

alt videre, fordi der nu i lokalforvaltningen var større forståelse for en forbedring af erhvervets vilkår. I konklusionen erklærer Bourde sig enig med de forf., der har fremdraget tiden 1750–70 som den egentlige tøbudsperiode, men mener, at det næste tiår kun er en slags afmatning, ikke et egentligt tilbageslag, og tiden 1780–89 betyder på mange måder en genoplivning af den agrare bølge.

Der ligger et stort kompilatorisk arbejde bag Bourdes værk. Det vidner mange steder om stor belæsthed, bl. a. kender han de engelske historikers debat omkring Jethro Tull-epoken ret nøje, selv om de allerseneste bidrag ikke er kommet med. Emnet er ret omfattende, det skal indrømmes. Alligevel kunne man godt have ønsket sig en stramning af fremstillingen, en kronologisk eller emnemæssig begrænsning til gavn for helheden. De mange tekniske udtryk og Bourdes omstændelige stil gør de mange sider til svær læsning – og nærværende anmelder bekender gerne, at der ikke har været mulighed for at følge mønstret i alle dets nuancer på hver enkelt af de 1740 sider. ERIK HELMER PEDERSEN

CHARLES EDWARD O'NEILL: *Church and State in French Colonial Louisiana, Policy and Politics to 1732*. New Haven and London, Yale University Press, 1966. xii + 315 s. 90 sh.

Bogen skildrer samspillet mellem de civile og de kirkelige myndigheder (Liljen og Korset) i Louisiana under Ludvig XIV og Ludvig XV frem til 1732, da kolonien efter omskiftende administrativ status blev lagt ind under den franske krone direkte, ud fra den formening, at der dermed skulle kunne skabes en sanering af administration og økonomi, så det voksende pres fra de engelske kolonister ville kunne modstås. Kolonien, som i 1720 havde ca. 2.500 europæiske indbyggere, strakte sig langs den Mexicanske Bugt fra Florida til Mexico, og ind i landet strakte den sig op gennem Mississippidalen nord på til de Store Søer, hvormed der etableredes kontakt til Ny Frankrig i Quebec Kolonien.

Der redegøres for koloniens finansielle vanskeligheder, ikke mindst under John Laws »system« 1717–1720. Dernæst redegøres der for de vekslende måder, hvorpå man søgte at stimulere udvandring til kolonien. På disse områder erklærer forfatteren sig i gæld til Marcel Girauds banebrydende studier. Bogens hovedærinde er imidlertid at skildre den aldrig afklarede magtbalance mellem kirke og »stat«, som især knyttede sig til rivaliseren mellem forskellige ordener (jesuiter og franciskanere). I den forbindelse vises, hvorledes Kirken og Staten udnyttede hinanden: den franske nationalisme kunne bruge den gallianske kirkes missiologi, hvorefter indianerne skulle kristnes, civiliseres, og vinde som forbundsfæller for Frankrig, ikke blot i forhold til de protestantiske, engelske kolonister, men også i forholdet til de spanske kolonister i Florida og Mexico. En passant kildres »raceblanding« med eller uden kirkens vel-signelse, ligesom også en uofficiel tilbøjelighed til at se igennem fingre med svigtende katolsk ortodoksi, mere end hjemme i Frankrig.

Det bliver klart, at når franskmændene i det lange løb havde så svært ved at stå sig imod de engelske kolonister, var det i høj grad fordi englænderne

havde råd til at sælge billigere og betale bedre i deres samhandel med indianerne end franskmændene havde (med eller uden korrupsion hos »kompagniet«). Bogen giver gode portrætter af sådanne kolonisatorer som Bienville, Cadillac og ikke mindst den kontroversielle pater Beaubois.

Forfatteren bygger på udstrakte arkivstudier (især i Paris, Quebec og Rom). Blandt tidligere skildrere erklærer han, som nævnt, flere gange sin gæld til Marcel Giraud, ikke mindst i diskussionen af ikke-fransk indvandring fra Tyskland og Svejts. O'Neill når i sit demografiske kapitel til den slutning at ca. 10 procent af den europæiske befolkning i 1720'erne var ikke-katolsk, et blandt flere tegn på, at nok var den officielle politik »katolsk« (med Ludvig XIV som Kirkens »ældste søn«), men i praksis valgte man ofte at lempe sig med det ikke-katolske. – Det er en særdeles nyttig bog, også for ikke-specialister som med kendskab til forholdet mellem Kirke og Stat i de engelske kolonier er interesseret i viden om de tilsvarende forhold i det franske Koloni-Amerika.

ERIK ARNE HANSEN

MARCEL GIRAUD, *Histoire de la Louisiane Française. Tome III. L'époque de John Law (1717–1720)*. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. viii + 417 s. 30 F.

Marcel Giraud, bl. a. kendt for sit oversigtsværk *Histoire du Canada* i serien »Que Sais-je?« (no. 232), fortsætter hermed sit meget detaljerede og grundige studium af det franske Louisianas historie, hvoraf 1. bind fra 1953 handlede om Louisiana under *Le Règne de Louis XIV* (1698–1715), og 2. bind om *Années de transition* (1715–1717). I dette nytilkomne 3. bind om *L'époque de John Law* (1717–1720) skildres i et særdeles smukt og præcist sprog, hvorledes Frankrig under Louis XV's mindreårighed (i reaktion på tabene ved Utrecht-freden 1713 og i bestræbelser på at inddæmme englændernes expansion i de amerikanske kolonier langs Atlantkysten) ved stiftelsen af det nye Compagnie d'Occident 1717 søgte at sætte sig fast ved New Orleans med en permanent koloni, så Mississippis udløb kunne beherskes, og forbindelse etableres op gennem Mississippidalen til Illinois og det forholdsvis solidt sikrede franske Canada i Quebec. Det nystiftede handelskompagni skulle specialisere sig i silke-, tobaks-, ris-, indigoavl. Kapital skulle rejses, dels ved salg af »patenter« til interesserede »købmænd«, dels ved støtte fra regeringen. Bogen skildrer finansieringsvanskelighederne (bl. a. i medfør af overdreven inflatorisk spekulation); administrative vanskeligheder (ofte i medfør af administratorenes indbyrdes rivaliseren); vanskeligheder ved at få overført egnede kolonier (fra Frankrig, og – efter intens propaganda – fra Tyskland) som oftest indsamlet blandt samfundets bærme og uden fysisk modstandskraft overfor det fugtige, varme klima; og endelig rivaliseren med de spanske kolonier (især Pensacola i Florida) og de engelske kolonier, som trængte frem fra Syd Carolina og gennem Ohio dalen, og som i kraft af bedre finansieringsmuligheder normalt havde bedre muligheder for at forskaffe sig allierede blandt indianerstammerne end New Orleans' franskmænd. – Helhedsindtrykket er således, at den

almindeligt svækkede økonomi arvet fra Ludvig XIV's sidste år i henseende til Amerika ikke kunne hamle op med den engelske økonomi; dernæst at det franske hierarkiske og etikettebetonede system administrativt var underlegent, når det gjaldt kolonipolitik.

Bogen bygger næsten udelukkende på arkivmateriale, især i de forskellige ministerier i Frankrig, dernæst i mindre grad ministerielle arkiver i England og statsarkiver i USA og Canada.

ERIK ARNE HANSEN

GEORGE F. G. STANLEY: *New France, The Last Phase 1744–1760. The Canadian Centenary Series.* McClelland & Stewart, Ltd., London: Oxford University Press, 1968. xvi+319 s. Kort og grundplaner. 56 sh.

Bogen skildrer Ny Frankrig fra 1744 (da den Østrigske Arvefølgekrig brede sig også til Amerika) frem til 1760 (da Frankrig som følge af den verdensomspændende Syvårskrig måtte afskrive sine kolonidrømme i den nye Verden). Forfatteren er nok militærhistoriker, hvilket især mærkes i den næsten overvættede ekspertise, hvormed han skildrer Vaubanske fæstningsanlæg og med historisk bagklogskab gennemkæmper de store slag fra Syvårskrigen, men han formår dels at skrive på en måde som kan indfange ikke-specialisten og dels at se det militærhistoriske i videre historisk sammenhæng. Det bliver endnu engang gjort klart, hvorfor Ny Frankrig ikke kunne klare sig mod de engelske kolonister. Selvom Quebec havde dygtige guvernører som Galonnisière og Vaudreuil, måtte det i det lange løb tælle, at englænderne var talmæssigt overlegne og lå på »inderbanen«, hvorimod Franskmændene havde udstrakte forbindelseslinier at forsvare. En vigtig grund til det kommende franske nederlag ses at være manglende støtte fra moderlandet: de franske intellektuelle (Voltaire m. fl.) opfattede kolonier som kraftspild, Madame Pompadour indgik alliance med Østrig i 1756 (efter forfatterens mening den mest direkte årsag til tabet af Canada), og den franske konge manglede penge til at købe indianerstammer som »støpude« allierede. Bogen er således en indirekte bekræftelse af Trevelyans og andre historikers tese om, at England vandt kapløbet med Frankrig, fordi The Glorious Revolution medførte en modernisering af skattestrukturen (cf. John B. Wolf, *The Emergence of the Great Powers 1685–1715*, 1951).

Undervejs giver forfatteren gode skildringer af sådanne guvernører som Galonnisière og Vaudreuil, af Braddack's forsmædelige nederlag ved Monongahela Floden 1755, af den inhumane deportation af den franske befolkning fra Acadia 1755, og af det »søde liv i Quebec« hos overklassen, som den »neroske« brand nærmede sig. Forfatteren får også lejlighed til at pille ved den unge Washingtons glorie og Montcalms militære geni.

Det er en inspirerende bog, som mønstergyldigt sammenholder sine mange tråde, en kritisk syntese af tidligere forskning understøttet af udstrakte og selvstændige arkivstudier (i Frankrig, Canada, England). Hvis de øvrige bind i den stortalte serie om Canadas Historie i anledning af dets hundredårsjubilæum (1969) holder samme standard som dette bind, vil serien blive sær-

deles påskønnet, ikke mindst blandt udlændinge, der er ved at blive opmærksomme på Canadas historie som et inspirerende sidestykke til USA's.

ERIK ARNE HANSEN

GUSTAVE LANCTOT: *Canada and the American Revolution 1774–1783*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967. xiv + 321 s. Ill. \$ 6.75.

Bogen skildrer forholdet mellem Quebec Provinsen og de amerikanske Atlantikskolonier fra efter Pariserfreden 1763. To hovedproblemer fulgte med denne fred: England fik en fransktalende befolkning i Quebec som var katolsk, og de amerikanske kolonister drev af forskellige grunde frem mod Uafhængighedskrigen. Da krigsudbruddet kom i 1775 var det brændende spørgsmål, om Canada ville slutte sig til oprørerne. En væsentlig årsag til krigen var Quebec Loven 1774: Quebec udvidedes syd på til at omfatte området vest for Allegheny bjergene ned til Ohio; og de franske katolikker fik religionsfrihed og ret til at fastholde deres seignioriale retssystem. Loven – dikteret af bl. a. sikkerhedspolitiske hensyn – var således oplyst generøs overfor de tidligere franske kolonister, hvad især blev påskønnet af Quebecs overklasse og dets katolske præsteskab. Men loven udløste netop derfor harme hos New England kolonisterne, der så den som en papistisk trusel, og hvad måske var fuldt så vigtigt: som et forsøg på at inddæmme New England kolonierne, så de forhindredes i expansion vest på (til fortrydelse for jordspekulanter i kolonierne som i London).

Bogen viser forholdet mellem Quebec og de amerikanske oprørere i årene før og under krigen. Når de franske Canadiere valgte ikke at slutte sig til oprøret mod England synes grundene at være: de amerikanske invasioner i Canada var klodset gennemført med for megen udplyndring af den landlige civilbefolkning, som eller skulle have støttet amerikanerne; det franske præsteskab havde stor myndighed, idet det kunne fordømme folks deltagelse i oprør mod den af Gud sanktionerede verdslige myndighed og nægte absolution til »frihedskæmpere«. At de canadiske guvernører fra første færd valgte at støtte sig til den franske overklasse og det øverste præsteskab betød således, at Quebec efter nogen tøven ikke sluttede sig til oprørerne.

Bogen er en detaljeret, kronologisk fremstilling, bygget på arkivmateriale (trykt og utrykt), den ofrer nogen plads på forholdet mellem England og Frankrig, men interesserer sig ikke for den amerikanske uafhængighedskrig som en verdenskrig. Forholdet til de engelsktalende Canadiere forekommer lidt nødtørfigt behandlet.

ERIK ARNE HANSEN

ASHIN DAS GUPTA: *Malabar in Asian Trade, 1740–1800*. South Asian Studies. Cambridge University Press, 1967. xii + 205 s. 55 sh.

Som det fremgår af titlen beskæftiger bogen sig med handelen på Malabarkysten i det 18. århundrede. Tidsangivelsen 1740–1800 virker lidt misvisende, eftersom bogen begynder sin beskrivelse af forholdene på Malabarkysten omkring 1728 og har mange værdifulde oplysninger om tiden forud for dette år,

hvorimod de sidste årtier af århundredet er noget stedmoderligt behandlet. Malabar omfattede ved det 18. århundredes begyndelse fire kongedømmer og en række mindre fyrstendømmer. Det største og rigeste af kongedømmerne var Travancore. De dominerende handelscentre var havnebyerne Calicut og Cochin. Her eksisterede endnu ved århundredets begyndelse en handelsstruktur, i hvilken indiske købmænd spillede en afgørende rolle som opkøbere og sælgere af provinsens eksportvarer. Deres stilling var første gang blevet truet, da de europæiske kompagnier etablerede sig på kysten og forsøgte at monopolisere handelen ved hjælp af deres flåder og passystemer. Hollænderne var imidlertid ikke så fortrolige med markedet, at de kunne undvære de lokale købmænd, og Das Gupta mener, at det var lykkedes disse at bevare deres position og integrere kompagniernes handel i den eksisterende økonomiske struktur.

Omkring 1728 begyndte en udvikling, der radikalt kom til at ændre de politiske og økonomiske forhold. På denne tid tog en højkonjunktur sin begyndelse i Calicut. Safavidedynastiets fald i Persien 1722 og de politiske omvæltninger, der derefter fandt sted, førte til en omlægning af handelsvejene, som betød at nordindiske og arabiske købmænd i stigende omfang søgte ned til Calicut efter peber. Efterspørgselen medførte en betydelig prisstigning både i Calicut og i Cochin. Omtrent samtidig, 1729, fandt der et politisk systemskifte sted i Travancore, hvor Martanda Varma blev konge. Han forsøgte at bryde aristokratiets magt og opbyggede et centraliseret embedsmandsstyre. Udadtill førte han en ekspansionspolitik, som truede med at forrykke magtbalancen i Malabar. Malabarfyrsternes hovedindtægtskilder bestod traditionelt af toldindtægter. Disse var imidlertid ikke tilstrækkelige til at danne den finansielle basis for Martanda Varmas ekspansionspolitik og hans nye administrationsapparat. En statslig monopolisering af handelen – især peberhandelen – udgjorde derimod en mulig tilfredsstillende indtægtskilde. En sådan nyskabelse reagerede hollænderne imidlertid skarpt imod. I 1740 angreb de Travancore for at forhindre denne stat i at monopolisere sin handel, men i 1741 led de et totalt og afgørende nederlag. Travancore var herefter i stand til at fortsætte sin ekspansionspolitik, et handelsdepartement overtog handelen med peber, og senere føjedes en række andre vigtige varer til. Købmændene forsvandt, og handelen blev i hovedsagen varetaget af embedsmænd. Travancore havde sat et eksempel, som andre sydindiske fyrster senere forsøgte at efterligne.

Det varede noget inden englænderne og hollænderne bøjede sig for den ny tingenes tilstand og kontraherede direkte med handelsdepartementet i Travancore. Selv da handlede de ikke på lige fod med andre, men blev forsynet med peber til priser, der lå betydeligt under markedsprisen. Når dette var tilfældet, skyldtes det, at Bataviaregeringen stadig var en magtfaktor, man måtte tage hensyn til. For det hollandsk ostindiske kompagni var der tale om en nedgangsperiode, som endte med Malabarhandelens fuldstændige opgivelse i 1793. Det monopol på peberhandelen, som man med magt havde forsøgt at hævde, brød sammen i 1741. Størsteparten af Travancores peberhandel nåede over land til Koromandelkysten. Kompagniet kunne nu være gået ind på det frie marked i konkurrence med andre købmænd, men prisniveauet var for højt i betragtning af den profitmargin, man mente det nødvendigt at operere med. Man forsøgte sig i stedet med andre varer som klæde; men uden synderligt held.

Med megen indføling og en imponerende udnyttelse af et vanskeligt kilde-

materiale fortæller Das Gupta Malabarkøbmændenes triste historie i en tid hvor de reduceredes fra rige handelshuse, hvis skibe besejlede de indiske have og ankrede op i Mocha, Bengalen og Malacca, til pantsættelsen af deres huse og personlige ejendom. Deres fallit må først og fremmest søges i den fyrstelige handelspolitik som Travancore satte mønster for; men det hollandske kompagnis svækkelse var en medvirkende årsag.

Bogen er charmerende, men til tider noget usammenhængende skrevet. Dette skyldes delvis kildematerialets karakter, men måske også svagheder i selve opstillingen. Det bør nævnes, at forfatteren koncentrerer sig om de kræfter, som led nederlag i århundredets slutning, og ikke har ofret så meget plads på de ny, der var på vej. Der er således ikke noget klart billede af de britiske handelsinteresser. Das Gupta tager for givet, at læseren er fortrolig med lokale indiske forhold, som derfor ikke forklares tilfredsstillende. Dette gør værket mere specielt end det skønnes nødvendigt. Man savner i det hele taget en indføring fra forfatterens side i de problemer, han har sat sig for at løse, og som han så flittigt har arbejdet med. Bogen er utvivlsomt et vigtigt bidrag til det 18. århundredes handelshistorie; men det er overladt til læseren selv at vurdere forf.s resultater og indplacere dem i et bredere billede af tidens asiatiske handel. Man må håbe at historikerne ikke vil lade sig afskrække og til gengæld glæde sig over bogens både faglige og litterære kvalitet.

JØRGEN MØLLER

HANS HIRN: Från Lantingshausen till Jägerhorn. Ett värvat regemente i Finland 1751–1808. Helsingfors. Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1970. 285 s. Ill. 45 FM.

Som det fremgår af bogens undertitel, handler den om et hvervet svensk regiments historie i en 57-årig periode fra det ankommer til Finland og indtil det opløses efter fæstningerne Svartholms og Sveaborgs kapitulation først på året 1808. Den nævnte periode behandles ikke i en sammenhængende kronologisk fremstilling, men bogens 18 kapitler er viede dels personelle og organisatoriske forhold dels en række væsentlige episoder i regimentets tilværelse. De sidstnævnte er bl. andre: Overførelsen til Finland, deltagelse i krigen i Pommern mod Preussen 1757–62 og i krigen mod Rusland 1788–90 samt de foran nævnte fæstningers fald. I de førstnævnte kapitler, ialt 10, behandles emner som: Organisationen, officererne, underofficererne, rekruttering, mandskabet, bevæbningen og udrustningen samt beklædningen. I et af disse kapitler – i øvrigt bogens største – omtales de otte chefer regimentet havde i perioden ret indgående. Chef ved overførelsen til Finland var generalmajor J. A. Lantingshausen, medens oberst F. A. Jägerhorn var den sidste, som gav navn til regimentet før dets opløsning.

Et biografisk bilag, der først og fremmest er medtaget for at tjene genealogernes interesse, udgør et sidste kapitel i bogen. Selv om oplysningerne kun gælder officerer, underofficerer og civilmilitære (læger og præster m. fl.), der ikke er behandlet i Elgenstiernas eller Carpelans ättartavlor, og forfatteren medgiver ufuldstændighed, omfatter bilaget dog 35 officerer, 311 underofficerer og 71

civilmilitære; for en dels vedkommende drejer det sig om ganske udførlige oplysninger. Sidst i bogen findes kildefortegnelse omfattende 27 utrykte og 125 trykte kilder (heraf er 11 forfatterens egne skrifter) samt personregister med godt 500 navne.

Som det fremgår af det foran sagte må det biografiske bilag have en ikke ringe personalhistorisk betydning – en del sådant stof kan i øvrigt hentes rundt om i bogen. Dennes egentlige værdi ligger dog i den indgående behandling, som er blevet et svensk hvervet regiment – specielt dets personel – til del i en ret kort periode. Mange af de forhold, som Hirn drager frem, er forholdsvis almene for hvervede regimenter i 18. århundredes sidste halvdel – andre er selvfølgelig specielt svensk-finske. Alt i alt er bogen et godt eksempel på den nidkærhed og det sagligt høje niveau, som præger finsk militærhistorisk forskning.

HELGE KLINT

E. O. A. HEDEGAARD: *Krigen paa Sjælland 1807*. Helsingør, Poul A. Andersens Forlag, 1970. 157 s. Ill. 46,00 kr. Indb. 75,00 kr.

Hovedsigtet med bogen er at skildre de sjællandske, lolland-falsterske og mønske landeværnsbataljoners formering og opmarch samt deres nederlag over for de engelske tropper ved Køge den 29. august 1807. Forfatteren er af den opfattelse, at disse begivenheder i hidtidige fremstillinger er stillet i skyggen af Københavns belejring og bombardement samt flådens udlevering. Til behandling af disse – og man må dog nok sige – hovedbegivenheder i krigen på Sjælland 1807 er her kun anvendt få sider, således at bogens titel lover nok så meget, som der holdes.

Hedegaard har naturligvis udnyttet ældre trykte kilder, især Generalstabens *Meddelelser fra Krigsarkiverne* (1883 ff), G. T. Ræders *Danmarks Krigs- og Politiske Historie 1807–09* (1850 ff) og H. J. Bloms *Krigstildragelserne i Sjælland 1807* (1845). Men forfatteren har lagt et stort arbejde i at samle stof også andet sted fra til uddybelse og levendegørelse især af skildringen af landeværnets kamp – det såkaldte træskoslag. Det drejer sig bl. a. om engelske og hannoveranske kilder, danske rapporter, regimentshistorier og breve samt bevarede øjenvidneskildringer. Endelig har Hedegaard foretaget terrainrekognosceringer i kampområdet. Hverken disse eller det nævnte materiale har dog ændret væsentligt ved de store linier i fægtningens forløb, således som disse for længst er trukket op. Hedegaards fremstilling af kampens forskellige faser er imidlertid klar og instruktiv; medvirkende hertil er en række fortrinlige kortskitser med kalkeoverlæg, der desværre er anbragt bagi bogen.

Ved optakten til træskoslaget sendte den engelske general, der havde fået opgaven at nedkæmpe det sjællandske landeværn, lord Wellesley – senere hertug af Wellington – næsten halvdelen af sine krigserfarne linietropper under general von Linzingen frem vest for Køge Landevej – hvor Wellesley selv rykkede frem – for over Lellinge at falde hjemmeværnsenhederne i ryggen syd for Køge. Det lykkedes ikke, fordi von Linzingens fremrykning tog længere tid, end Wellesley havde påregnet. Dette forhold er aldrig blevet undersøgt helt til bunds, og det er heller ikke lykkedes Hedegaard at give nogen udtømmende forklaring på, at

Wellesley måtte vente forgæves på von Linzingen; at landeværnet havde afbrudt en bro over Køge Å ved Lellingegård har længe været kendt.

Hedegaards arbejde med opsporing af hidtil udnyttet stof i relation til træskoslaget har gjort det muligt for ham at fremdrage en del træk, der meget levende skildrer navnlig de menige landeværnsmands reaktioner og indsats under kampen, men også hvorledes befolkningen i Køge og omegn oplevede de engelske invasionstroppers færden. Landeværnsmandenes optræden i træskoslaget har i eftertidens skildringer som oftest et latterligt skær over sig; men Hedegaards undersøgelse har vist, at de trods den umulige opgave, som stilledes dem, i mange tilfælde optrådte uforfærdet og bed helt godt fra sig.

Ved den engelske landgang på Sjælland udnævnte kronprins Frederik general-løjtnant J. M. H. Castenschiold til chef for landeværnet på Sjælland, Lolland-Falster og Møn og tillige til kommanderende general på Sjælland med undtagelse af København. I den Castenschiold-biografi, der udgør et af bogens kapitler, fremhæver Hedegaard med rette, at generalen sattes på en uriaspost; i øvrigt er den omtale af Castenschiold, der findes flere steder i bogen, væsentlig mere forstående end hidtil almindeligt. Til gengæld lægger Hedegaard ikke fingrene imellem i sin omtale af kronprinsen – en omtale, der forekommer vel unuanceret og hård. Indrømmes må det dog, at kronprinsens direktiver for og tiltro til anvendeligheden af landeværnet i den foreliggende situation var højst uheldig.

Krigen på Sjælland, der er forsynet med noter efter hvert kapitel, med bibliografi og personregister, fremtræder i kvartformat; det topografiske udstyr er særdeles nydeligt, og det kriderede papir lader de mange udmærkede og velvalgte illustrationer med fyldige billedtekster komme til deres ret. Bogens smukke tilrettelæggelse tjener lige fuldt forfatter og forlag til ære. Støtte fra Ministeriet for kulturelle Anliggender, Hærkommandoen, Det krigsvidenskabelige Selskab, Det militærhistoriske Selskab og Specialgruppens Hovedorganisation har gjort udgivelsen mulig.

HELGE KLINT

JONAS HEDBERG: *Kungliga finska artilleriofficerares Dagböcker 1808–09*. Helsingfors. Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1969. 204 s. 33,70 FM.

Under det forskningsarbejde, der gik forud for forfatterens bog *Kungliga finska Artilleriregementet* (anmeldt i HT 12. rk. II, s. 250), traf han på en del materiale, som hidtil ikke var kendt eller ikke var udnyttet. Det drejede sig især om en del beretninger og journaler, der behandler krigen i Finland mod Rusland 1808–09, og er skrevet af officerer fra det nævnte regiment og fra det selvstændige artillerikompani i Savolaxbrigaden. Et udvalg af de nævnte skildringer har Jonas Hedberg samlet og kommenteret. Kommissionen för Finlands Självständighets-Jubileumsår 1967 har støttet udgivelsen.

Udvalget omfatter 9 skildringer, hvoraf 2 er skrevet af officerer ved artillerikompaniet. Med en enkelt undtagelse er beretningerne gengivet in extenso; undtagelsen er oberst O. A. Gripenbergs »Journal öfver Fällttåget i Finland År 1808«, der er meget omfattende og en allerede udnyttet primær kilde til

studiet af krigen, hvorfor kun et kort uddrag vedr. visse artilleristiske forhold er medtaget af Hedberg. Kompletterende eller korrigerende oplysninger er medtaget i noter eller i parenteser i teksten. Forud for hver skildring meddeler Hedberg biografiske oplysninger om den pågældende beretter, skildrer beretningens skæbne og anfører dens nuværende placering.

Oberstløjtnant J. T. Charpentiers »En gammel krigsmans anteckningar« er med sine 80 sider bogens mest omfattende skildring, og i den meddeles bl. a. væsentlige oplysninger, der belyser krigen i Pommern 1806–07, i Finland 1808–09, i Tyskland 1813–14 og Norge 1814. At Hedbergs seneste militærhistoriske værk også har personalhistorisk værdi fremgår af bogens personregister, der omfatter godt 300 navne. Registret over stednavne har 226 navne i Sverige-Finland og 107 i Danmark-Norge og andre lande.

HELGE KLINT

Aus Flensburgs Geschichte im 19. Jahrhundert. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E.V. Nr. 20 (Medlemskontingent 5 DM.). Flensburg 1969. 270 s. + 8 s. billeder.

Her er samlet 15 ret små afhandlinger, de længste ca. 30 s. Flere af dem skyldes samme forfatter (udgiver); Flensburgs stadsarkivar, dr. H. F. Schütt har bidraget med 3 og dr. Gerd Vaagt med 2. Begge skrev store partier af den 1966 udkomne statelige *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt* (se H. T. 12 r. II, s. 181 ff.). Fem bidrag stammer fra nu afdøde personer, deraf 2 fra hjemstavnsforskeren Christian Voigt (d. 1937) og et fra pastor Thomas Matthiesen (d. 1957).

Dr. Schütts velskrevne skildring af købmandsfamilien »Die Familie Petersen Schmidt in Flensburg« læses med udbytte. Skildringen omfatter tiden 1750–1904. Af familiens medlemmer var Peter Schmidt efter den kendte agent H. C. Jensens konkurs i krisen 1857 medlem af rigsrådet. Han stemte 1863 imod novemberforfatningen, men var afgjort tilhænger af Slesvigs forbliven ved Danmark. Dr. Sch. gengiver et længere brev fra 25. nov. 1863 fra Schmidt til hans hustru med motivering for sin stemmegivning og med udtryk for håbet om, at »Gammel Danmark« under den nye konge vil komme frelst gennem de truende farer. – Om agent Jensens afsky for den slesvig-holstenske bevægelse vidner de af dr. Sch. udgivne breve fra ham til datteren Dora. – Dr. Sch.s 3. bidrag omhandler »Die Spar- und Leihkasse des Flensburger Sparkassenvereins«, forud trykt i sparekassens festskrift ved dens 150-års jubilæum 1969. Forbilledet for sparekassen finder Sch. i England og betoner den datidige stærke engelske indflydelse på flensborgsk borgerkultur. Årstallet 1806 (s. 229) for udbruddet af krigen med England er en lapsus.

Ved siden af Schütts bidrag fortjener navnlig de af den danske skoleleder Wilhelm Klüver meddelte »Jugenderinnerungen« af lærer Georg Marten (f. 1870, d. 1933) at nævnes. G. M. var født i Flensburg, og hans skildring af familiens kamp for det daglige brød og af skolelivet i de flensborgske fattig(fri)skoler er et kulturhistorisk bidrag af høj rang. Hans moder var fra »det vestlige Angel« (sognet nævnes ikke), hendes skoletid faldt på sprogreskripterens tid. Hun kunde udenad hele den danske kongerække og samtlige byer i Danmark og lærte sønnen

dansk og sange som »Den tapre Landsoldat« og »Kong Christian stod ved højen Mast«.

Så godt kendskab til kongerækken som vaskekonens finder man knap i *Kersten frhr. von Rosens* i øvrigt oplysende og gode afhandling om »Flensburg als Garnison«. Han lader (s. 29) Christian V indføre enevælden i 1660. Når han (s. 40) omtaler Flensborgs »anerkendelse« af den provisoriske regering 26. marts 1848, havde det været korrekt at bemærke, at den ikke betød tilslutning til dennes regeringsprogram (se H. T. 11 r. III, s. 379 ff.). »Der Jubel und die Begeisterung der schlesvig-holsteinisch gesinnten Flensburger will kein Ende nehmen«, skriver han om det slesvig-holstenske militærs indmarch. At i hvert fald en række pøbeloptøjer forefaldt, er ubestrideligt (se Sønderj. Årb. 1952, s. 113 ff.).

Af de andre afhandlinger skal nævnes *Günter Lapps* interessante om den loyale postmester i Åbenrå Friedr. Joachim von Moltke, broder til den preussiske generalfeltmarskalk Helmuth v. M., og *Dieter Pusts* redegørelse for de flensborgske kommunevalg 1833–1918. – At der i nogle af afhandlingerne forekommer udtalelser (i begrænset tal), som man fra et dansk standpunkt vil anse for tendentiøse, kan ikke undre. At dr. Vaagt kalder bestyrelseskommissionen for den danske Landesverwaltung (s. 225), er vel en misforståelse? Overraskende virker det, at *Thomas Matthiesen* (s. 25) med tilslutning citerer det flensborgske Religionsblads program fra 1850 om den rolle, præsterne havde at udfylde til forsvar for den slesvig-holstenske insurrektion.

HOLGER HJELHOLT

ØVIND MIDBØE: *Eilert Sundt og fantesaken*. Oslo, Universitetsforlaget, 1968. 325 s. 38 n. kr.

Den norske præst og folkelivsforsker Eilert Sundt (1817–1875) hører til klassikerne i den sociologiske videnskab i Norden. Hans produktion var omfattende og drejede sig bl.a. *Om Giftermaal i Norge*, 1855 (for nylig udsendt i ny udgave) og *Om Sædeligheds-Tilstanden i Norge*, 1857. Også i undersøgelserne om dødeligheden i Norge, om almueskolevæsenet i Christiania, om ædruelighedstilstanden i Norge fremlagde han oplysninger, der vakte opmærksomhed i samtiden. En grundig gennemgang af Sundts liv og indsats er givet af H. O. Christophersen i monografien *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*, Oslo 1962.

Øyvind Midbøe har i denne afhandling, der er hans arbejde for den filosofiske licentiatgrad ved Oslo Universitet, koncentreret sig om Sundts indsats for fantesagen. Emnevalget er velbegrundet; lige fra Sundt i 1847 mødte de første tatere i Christiania tugthus, var han bestandig optaget af omstrejferproblemet – det var hans »Yndlings-Anliggende«. I 1850 udsendte han sin store *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*, og den blev i løbet af de næste femten år efterfulgt af fire andre beretninger herom fra hans hånd.

Midbøes fremstilling bygger på omfattende kildestudier. Den er roligt afvejende uden panegyrik. Redegørelsen for samarbejdet mellem Sundt og Stortingets justitskomite ved oprettelsen af fantefondet i 1854 og for Sundts arbejde for Kirkedepartementet synes velunderbygget og er spændende: i en liberalistisk tid bevilgede staten penge til at redde en foragtet folkelig minoritet af landstrygere.

Midbøe drøfter også Sundts teorier om fanternes sprog og afstamning. Ifølge Sundt skulle en del af dem være tatere (sigøjnere), indvandret i 1500tallet; andre var skøjere, indvandret et århundrede senere, stammende fra forskellige europæiske lande; og endelig var der nordmænd, der af en eller anden grund var kommet på kant med samfundet og var blevet strejfer. Midbøe stiller sig skeptisk over for teoriernes holdbarhed, men på dette område er forfatteren ikke specialist – og giver sig heller ikke ud for at være det.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

J. B. KELLY: *Britain and the Persian Gulf 1795–1880*. Oxford University Press 1968. ix+911 s. Ill. £ 10.10.0.

Indtil slutningen af det 18. årh. var Englands interesse i Den persiske Golf og de omliggende sheikdommer meget begrænset. Men på dette tidspunkt bragte to begivenheder en væsentlig ændring. I 1798 kom en fransk styrke til Ægypten, og omtrent samtidig trængte wahhabiternes fra det centrale Arabien ud til Golfen. Den franske ekspedition rejste for alvor spørgsmålet om sikringen af vejene til Indien, og wahhabiternes fremtrængen førte dels til et voksende sørøveri i Golfen og dels til, at også Muhammed Alis Ægypten søgte at skabe sig indflydelse i Golfen. Af disse grunde engagerede England sig derfor mere direkte i de politiske problemer omkring Golfen.

Forfatteren redegør omhyggeligt for disse problemer. Det drejer sig bl. a. om bekæmpelsen af sørøveriet, hvad der i 1853 førte til traktaten om fred på havet (The Trucial System) og bestræbelserne på at afgrænse Persiens indflydelse i Golfen, hvor navnlig de persiske angreb på Herat i det vestlige Afghanistan i 1837 førte til stærke engelske reaktioner. England førte også en lang kamp for at standse den arabiske slavehandel, og herunder blev adskillelsen af Muscat og Zanzibar et vigtigt mål, der blev opnået i 1862.

I hele denne periode arbejdede England så at sige alene i Golfen. De øvrige stormagter søgte ikke at gøre deres indflydelse gældende. Men i 1870'rne begyndte det tyrkiske rige en ekspansion i Golfen, og dette var den væsentligste baggrund af afslutningen i 1880 af traktaten med Bahrain, hvor sheiken forpligtede sig til ikke at afslutte traktater med andre lande uden engelsk accept. Ved denne første »eksklusive traktat« har forfatteren valgt at standse sin fremstilling. Golfproblemerne gled nu ind i en ny fase, hvor England måtte forsvare sine interesser over for andre stormagter.

Grundlæggende for den engelske politik i den skildrede periode var, at Golfen ikke i sig selv havde nogen større interesse, men klart var underordnet andre mål, navnlig sikringen af Indien. Derfor søgte England at blive indblandet så lidt som muligt i lokale anliggender. Fremstillingen viser imidlertid, hvorledes England gradvis bliver mere og mere inddraget i de lokale opgør.

Forfatterens uhyre omfattende redegørelse vil utvivlsomt gøre hans bog til et standardværk. Man har tydeligt fornemmelsen af, at akterne i Indienministeriet og udenrigsministeriet er blevet støvsuget for alt af interesse. Bogen er forsynet med to kortskitser, men det havde lettet brugen af den, om man her havde

været mindre karrig. Områdets politiske geografi er så kompliceret, at de fleste læsere vil have brug for kartografisk vejledning.

NIELS AMSTRUP

J. A. NORRIS: *The First Afghan War, 1838–1842*. Cambridge University Press 1967. xvi + 500 s. 80 sh.

Den første afghanske krig fandt sted i årene 1838–42. Den begyndte da en 21.000 mand stærk hær i december 1838 overskred Indusfloden for at indsætte en venligsindet fyrste som hersker over Afghanistan. Målet var et af England i udenrigs-politisk henseende afhængigt Afghanistan. Krigen var et led i Lord Palmerstons forsøg på at forsvare de britiske interesser i Tyrkiet, Persien og Centralasien. Det var særligt forholdene i Persien, der voldte bekymring. Her belejrede shahen tilskyndet af den russiske gesandt den afghanske grænseby Herat, medens en russisk udsending forhandlede med afghanerne i Kabul og Kandahar. Uafhængig af hinanden, men under indtryk af de samme depecher fra den britiske gesandt i Teheran, kom generalguvernøren i Indien Lord Auckland og den britiske udenrigsminister Lord Palmerston til den samme konklusion, nemlig at man måtte sikre sig direkte indflydelse på forholdene i Afghanistan. Kabuls hersker Dost Muhammed Khan var dem venligsindet, men betragtede Sikherne, som var englændernes allierede, som arvefjenden. Dette bragte englænderne i en vanskelig situation. De turde ikke opgive alliancen med Sikherne og forsøgte derfor at indsætte en anden og mere forhandlingsvenlig fyrste i Kabul. Shah Shuja som tidligere var blevet fordrevet genvandt nu tronen ved hjælp af de britiske tropper. Hans stilling forblev dog svag, og englænderne, som efter planerne skulle have trukket deres tropper tilbage, blev nødt til at forblive i landet som en besættelsesmagt. Naivitet hos de politiske rådgivere og inkompetence hos de militære myndigheder førte til et afghansk oprør og en tilbagetrækning af tropperne, som kostede omkring 16.000 menneskeliv. Slutresultatet var at englænderne opgav Afghanistan som primær interessesfære og Dost Muhammed vendte tilbage.

Allerede i 1851 udkom førstedelen af Sir J. W. Kayes trebindsværk *History of the war in Afghanistan*. Kayes opfattelse af krigen var, at den var et fatalt fejlgreb som naturnødvendigt og ifølge en højere retfærdighed endte i den fuldkomne katastrofe. Norris' studie af den afghanske krig er det første udførlige værk siden Kaye, og forfatteren har gjort et stort og samvittighedsfuldt arbejde i arkiverne. Resultatet er blevet en spændende og omfangsrig bog, som enhver der har interesse for den britiske udenrigspolitik i det 19. århundrede kan have glæde af. Det er imidlertid iøjnefaldende at forfatteren har taget parti for Whiggerne imod Toryerne, for Lord Auckland imod dennes efterfølger Lord Ellenborough og for Lord Palmerston, hvis udenrigspolitik han forsøger at retfærdiggøre. Kayes studie af den afghanske krig havde lige den modsatte tendens, og polemikken imod Kaye løber som en understrøm gennem hele fremstillingen. Dette forekommer både trættende og unødvendigt. Selv om både kendsgerningerne og motiverne for den britiske politik er draget frem er den egentlige analyse overladt til læseren. Til trods for forfatterens åbenbare interesse for det diplomatiske spil, er der intet forsøg på at analysere beslutningsprocessen og informationernes gyl-

dighed. De strategiske aspekter er kummerligt behandlet. Der er ingen ordentlige kort over Afghanistan i bogen, blot et enkelt der omfatter Mellemøsten, Syd- og Centralasien, og ikke engang passene gennem Hindu Kush er angivet. Forfatterens væsentligste konklusion er impressionistisk. Han bedømmer truslen fra Rusland som reel, en virkelig fare, som det var nødvendigt for englænderne at væbne sig imod. Hermed retfærdiggør han Lord Palmerston og dennes politik. Det er imidlertid næppe muligt at afgøre om Palmerston spillede sine kort rigtigt før de russiske arkiver er åbnet, dvs. før vi kender modstanderens hånd. Krigen var dyr både i menneskeliv og ressourcer. Den kostede 15 millioner pund sterling, hvilket vil sige en betydelig vækst i skattebyrden og den indiske statsgæld, et aspekt af krigen som Norris ganske forsømmer. Modstandere af krigen i samtid og i eftertid har ment at et tilfreds Indien uden en alt for tyngende skattebyrde var en bedre garanti for imperiets fremtid end en besættelse af Afghanistan; at krigens første og mere vellykkede fase var afgørende for Palmerstons diplomatiske succes i Mellemøsten er en mulighed for hvilken det vil være svært at føre bevis. Prisen som Indien måtte betale var dyr.

BENEDICTE HJEJLE

LARS LJUNGMARK: *For Sale – Minnesota. Organized Promotion of Scandinavian Immigration 1866–73. Studia Historica Gothoburgensia vol. XIII. Akademiförlaget 1971. viii + 304 s. 49,00 sv. kr.*

I 1850 boede der ialt 12 skandinavisk fødte indvandrere i territoriet Minnesota, en dansker, fire svenskere og syv nordmænd. Ti år efter var tallet steget til 11.700, i 1870 til 58.800 og i 1890 til 251.000 alle fødte i et af de nordiske lande. Det fascinerende perspektiv af mere end en kvart million skandinavers vandring over en afstand af ca. 10.000 km i løbet af 40 år appellerer til historikeres spørgelyst. Hvad var det, der styrede denne store menneskestrøm. Hvorfor kom de netop til Minnesota? Var det resultatet af en bevidst agitationsvirksomhed i USA, led i en egnsudviklingspolitik?

Man har hidtil almindeligvis opfattet masseudvandringen til USA før 1914 som en »naturproces«, et spontant udslag af den store forskel i den folkelige levestandard mellem Europa og USA. Man har påvist, at tiltrækningskraften, *the pull*, fra Amerika var kraftig, idet udvandringens fluktuationer i vid udstrækning fulgte de økonomiske konjunkturer i USA. I moderne emigrationsforskning er man imidlertid blevet stadig mere opmærksom på, at der var tale om en ganske bevidst propaganda- og agentvirksomhed i og udenfor USA, emigrationen var også et forretningsanliggende, et erhverv, der ernærede tusinder af selskaber, agenter osv.

Lektor Lars Ljungmark, Göteborg, har i sin disputats indledet studiet af denne systematiske *immigration promotion*. Ljungmarks afhandling (med den ikke helt heldige titel *For Sale – Minnesota*) er nærmest at betragte som en case-study, idet den bevæger sig indenfor et snævert område i Minnesota og kun dækker en periode på 7 år. Rammen er i og for sig rigtig, men man savner meget en kort oversigt både i tid og rum, der kunne give en forståelse for hele Minnesota-emigrationens forløb.

Afhandlingens styrke er, at den hviler på et enestående godt kildemateriale, arkivalier, som Ljungmark selv har fundet frem til gennem studier i Minneapolis-St. Paul. Mest fortjenstfuld er hans bearbejdelse af jernbanearkiverne fra Northern Pacific og Lake Superior Railroad. I arkiverne efter de store jernbanetruster ligger der særdeles værdifuldt materiale til belysning dels af Amerikas økonomiske historie i almindelighed, men ganske særligt stof til belysning af *pull*-faktoren i indvandringen fra Europa. Jernbaneselskaberne har imidlertid almindeligvis været særdeles påholdende med at åbne arkiverne for forskningen.

Ljungmarks undersøgelse søger at kortlægge propagandaaktiviteten fra tre grupper i Minnesota. For det første den, der udgik fra den statslige institution, Board of Immigration, som navnlig i de første år efter Borgerkrigens ophør udfoldede en vældig virksomhed for at få området beboet. For det andet de to ovenfor nævnte jernbaneselskaber, der fra 1869 begyndte anlægget af en bane fra grænsen til Wisconsin og ind i den øde prærie, over mod Dakota. For disse jernbaner var det en livsbetingelse at få området rundt om banen beboet, dels for at sælge den jord, som staten gav som subvention til byggeriet, dels for at skabe underlag for banens eksistens, forrentning af de kolossale investeringer. Dertil kom, at de havde stærkt brug for arbejdere ved selve anlægsarbejdet. Den tredje faktor, der deltog i immigrationspropagandaen, var de allerede indvandrede skandinaver. Ljungmark påviser, at det var den sidste gruppe, der var den stærkeste »promotor«, og at både staten og jernbanerne i høj grad udnyttede disse skandinaviske mindretal til deres eget formål. Lederen af Board of Immigration, svenskeren Hans Mattson, rejste således rundt til de nordiske *settlements* og opfordrede skandinaverne til at sende bud efter venner og slægtninge i Europa, ja han uddelte endda skrivepapir og konvolutter for at være sikker på at det blev gjort. Hans Mattson, der senere blev ansat af Lake Superior Jernbanen og endnu senere af den canadiske stat, spillede en betydningsfuld rolle, ja var vel i høj grad medvirkende til, at Minnesota fik en så stor skandinavisk befolkning. Hans aktivitet havde også rent personlige årsager: han havde politiske ambitioner og håbede ved hjælp af de skandinaviske stemmer i staten at nå højt på den politiske rangstige. Mattson gjorde to rejser til Sverige og gennem kombination af det svenske og amerikanske materiale kan Ljungmark kortlægge resultaterne og karakteren af sådan en amerikansk emigrationsagents propagandarejse.

Ljungmarks fortjenester består først og fremmest i at have åbnet vejen for studier af denne art og at have fremskaffet særdeles værdifuldt kildemateriale. Det vrimler med interessante detaljer i hans fremstilling. Men han har tydeligvis haft store vanskeligheder med at disponere sit stof på rette måde. Hoveddispositionen i bogen er i og for sig klar nok, men alligevel kan det knibe for læserne at følge linierne i fremstillingen, fordi den springer i kronologien og geografien og opererer med en række personer, hvis identitet og placering man ikke får præciseret. Disse mere formelle svagheder forstyrrer dog ikke indtrykket af et meget værdifuldt arbejde.

KRISTIAN HVIDT

NYESTE TID

IB DAMGAARD PETERSEN: Et internationalt systems sammenbrud. Forholdet mellem magterne 1870–1940. København, Munksgaard, 1969. 347 s. 72,00 kr.

Forfatteren har sat sig tre hver for sig omfattende opgaver med denne bog. For det første præsenterer han en række grundlæggende begreber i disciplinen international politik. Dernæst giver han en fremstilling af det internationale systems udvikling fra 1870 til 1940, og endelig behandler han Danmarks udenrigspolitik i den samme periode.

Det er i sig selv en positiv og utvivlsomt frugtbar bestræbelse at søge begreber og hypoteser fra de politiske discipliner anvendt på beskrivelse og analyse af kronologisk opfattede handlingsforløb, og forfatterens eksperiment fortjener alene af den grund interesse. I en kort omtale er det imidlertid umuligt at komme ind på alle de spørgsmål, det kunne være rimeligt at tage op, og i det følgende vil navnlig den første del af bogen, som hedder »Teoretisk indledning«, blive omtalt.

I sin præsentation af disciplinen international politik fremhæver forfatteren, at denne disciplin beskæftiger sig med samvirket mellem stater. Stater handler for at realisere bestemte værdier, og evnen til at realisere disse værdier er afhængig af staternes magt. Ved bedømmelsen af en stats magt spiller dens samvirkemuligheder med andre stater en afgørende rolle, og forfatteren analyserer detaljeret de forskellige dimensioner i samvirkemulighederne (s. 35–47). Det fremgår klart, at begrebet magt ikke opfattes som en absolut størrelse, men som en relativ, afhængig af mange faktorer. Hvis man ønsker at give magtbegrebet en så central placering som forfatteren har gjort i sin fremstilling, er dette i hvert fald væsentligt at få understreget.

Desværre bliver forestillingen om magt som en relativ størrelse forplumret i den efterfølgende fremstilling. Her overvejer forfatteren nemlig mulighederne for at »måle« magt, og selv om han nævner, at man her kun strejfer overfladen af meget udviklede problemer (s. 51), viser de anførte eksempler dog, at bl. a. militære og økonomiske indikatorer ifølge forfatteren kan tjene til en statistisk vurdering af staters magt. I bestræbelsen på at måle magt ligger der således en forestilling om, at magt trods alt er en absolut eller en målelig størrelse. Uholdbarheden af denne forestilling fremgår bl. a. af opstillingen s. 96 af en »stormagtsrangfølge« for 1938. Opstillingen giver som resultat, at »USA fremstår som den betydeligste magt med Sovjet på vej mod den sideordnede position, det har indtaget efter krigen«, og dette må vist anses for at være et lidet dækkende udgangspunkt for forståelsen af det internationale system anno 1938. Heller ikke ud fra en langtidsbetragtning forekommer rangfølgen oplysende eller interessant.

Som helhed må man vistnok sige, at den centrale placering af magtbegrebet i fremstillingen ikke forekommer overbevisende. Forfatteren har i øvrigt heller ikke taget stilling til den kritik af magtbegrebets analytiske anvendelighed, der er kommet frem i det sidste årti.

I sammenligning med magtbegrebet indtager de øvrige begreber, som disciplinen international politik arbejder med, en mere beskedne plads. Det gæl-

der således begrebet »system«. Som bogens titel angiver, er det forfatterens opfattelse, at hele perioden 1870–1940 er kendetegnet ved én type af et internationalt system. I forordet anføres ganske vist, at det internationale system »brød sammen« i 1914, og at den første verdenskrig medførte en række ændringer i systemets struktur, men at dette bevarede sin »grundlæggende karakter«. Først med udbruddet af den anden verdenskrig »sprængtes det traditionelle internationale system«. Der er jo her antydning af en række interessante spørgsmål vedrørende begrebet internationale systemer, men spørgsmålene lades ubesvarede i det kortfattede kapitel VI om system og struktur. Hvad vil det f. eks. sige, at systemet efter første verdenskrig bevarede sin »grundlæggende karakter«? Spørgsmålet besvares som sagt ikke, men et senere sted i bogen (s. 241) antydes en forklaring, nemlig at antallet af stormagter var omtrent det samme efter krigen som før. Hvorfor systemet sprængtes ved udbruddet af den anden verdenskrig, gives der ingen forklaring på. En nærmere redegørelse for, hvordan man i disciplinen international politik søger at anvende systembegrebet, havde her været på sin plads. Navnlig havde det været nyttigt at få stabilitetsbegrebet behandlet, da forfatteren i den senere fremstilling netop gør en del brug heraf. I stedet illustreres ved en række enkeltkeks-empler, hvordan et fordelingsproblem kan vandre fra en mindre gruppe af stater (et lokalt system) op til en større gruppe (et regionalt eller evt. det globale system). Dette kan være nyttigt nok, men hjælper ikke meget til en forståelse af strukturen og virkemåden i den pågældende periodes internationale system.

Også afsnittene om staters midler i udenrigspolitikken er summarisk. Her fastslår forfatteren, at staterne har mange midler til rådighed, men at det falder uden for rammerne af hans fremstilling at skildre disse, der iøvrigt er behandlet i mange andre bøger om international politik (s. 111). Men allerede på den næste side siges det, at man desværre ikke har »noget anvendeligt inventarium over midler i udenrigspolitikken«. Hvis det betyder, at forfatteren anser de tidlige »inventurer« af midler, som han har henvist til, for at være uanvendelige, havde det været interessant at få denne iagttagelse uddybet.

Det teoretiske afsnit af bogen afsluttes med en omtale af »værdierne« i udenrigspolitikken, d. v. s. de mål staterne søger at nå i deres samvirke med andre stater. Dette er utvivlsomt et af de vanskeligste spørgsmål at analysere. Forfatteren skitserer en model, hvor statens »faktiske adfærd« opfattes som resultat af vektorer for hver enkelt værdi. Analytisk er anvendeligheden af modellen ikke ganske klar, og det havde været nyttigt her at understrege et forhold, som senere drages frem, bl. a. ved omtalen af Tysklands udenrigspolitik efter 1870. På grundlag af Helmut Böhmes værk *Deutschlands Weg zur Grossmacht*, Köln 1966, peger forfatteren her på, at »værdierne« i tysk udenrigspolitik i væsentlig grad er styret af de indenrigspolitiske grupperinger i Tyskland. Også andre steder peges der på indenrigspolitikens indflydelse, og bl. a. dette synes at gøre anvendeligheden af vektor-modellen kompliceret indtil det umulige.

Anden del af bogen (»Fremstilling«) er delt i tre kronologiske afsnit: 1870–1914, 1914–1918 og 1919–1939. For hvert af disse afsnit omtales først værdierne i stormagternes udenrigspolitik, dernæst de internationale magtforhold og endelig Danmarks stilling mellem magterne.

Indledningsvis fremhæver forfatteren, at en væsentlig del af den internationale politiks historie i de sidste hundrede år drejer sig om »det tyske problem«. Der er vel ikke her nogen helt klar sammenhæng med en tidligere (s. 78) fremført tanke om, at beherskelsen af verdenshavene har været det vigtigste element i udøvelse af magt gennem de sidste hundrede år, men det er utvivlsomt væsentligt at lægge så stærk vægt på Tysklands stilling som forfatteren gør. Både i perioden 1870–1914 og 1919–1939 opnår Tyskland en forøgelse af sin styrke med deraf følgende krav om øget indflydelse. Da kravet ikke imødekommes, bliver Tysklands interesse i – gennem styrkeanvendelse eller trussel herom – at søge systemets »fordelingsmekanisme« ændret forøget.

Imidlertid bliver dette ræsonnement ikke rigtig fulgt op i den egentlige fremstilling. I det hele taget er forfatteren ikke særlig tilbøjelig til at anvende de i bogens første del opstillede begreber i sin fremstilling, og sammenhængen mellem de to dele af bogen er derfor ikke så tydelig som man nok kunne have ønsket.

Derimod finder man i behandlingen af Danmarks udenrigspolitik i de tre perioder en klarere tilknytning til betragtninger i den teoretiske redegørelse. Her har forfatteren peget på betydningen af en mindre stats marginale styrke (s. 80 f.), og dette bruges til en vurdering af Danmarks udenrigspolitiske vilkår (bl. a. s. 189 og s. 213 ff.). På den anden side fremhæves også, at denne marginale styrke er helt afhængig af, hvilken betydning stormagterne – det vil her sige Tyskland – tillægger kontrollen af dansk territorium, og det vises, at dette igen bl. a. er afhængigt af de tyske værnens indflydelse på de politiske beslutninger til forskellig tid. Forfatteren illustrerer dette bl. a. ved en analyse af forspillet til den tyske besættelse af Danmark i 1940, som ganske vist kronologisk falder uden for den almindelige afslutning af bogen, der er sat til krigsudbruddet i 1939.

Sammenfattende må det vist konstateres, at forfatterens forsøg på at sammenkæde disciplinerne international politik og international historie ikke er faldet heldigt ud. Det er imidlertid også en vanskelig opgave, og man må håbe, at både forfatteren selv og andre vil arbejde videre med sådanne problemer, således at de to discipliner bevarer en nær sammenknytning.

NIELS AMSTRUP

THEODOR SCHIEDER (ed): Handbuch der europäischen Geschichte. Band 6: Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und Europäische Weltpolitik bis zum Ersten Weltkrieg (1870–1918). Stuttgart, Union Verlag, 1968. xvii + 656 s. 64 (i subscription 58) DM.

I introduktionen til »L'Europe de 1815 à nos jours« indrømmer J.-B. Duroselle at det er umuligt for en enkelt historiker at overskue eller beherske den historiske produktion inden for et blot nogenlunde rimeligt stort tidsrum eller en nogenlunde væsentlig emnekreds. Dette har udløst en tendens til at lade enkeltmands-fremstillingen afløse af samleværket med mange specialiserede bidragydere, men, fortsætter Duroselle: »il est rare qu'un ouvrage collectif atteigne à la qualité d'un bon livre écrit par un auteur unique«. Dilemmaet er reelt. En bredere fremstilling,

der er én mands værk, kan naturligvis kun i meget mådeligt omfang bygge på primærstudier, slet ikke af kilderne men heller ikke af store dele af sekundærlitteraturen, og fejl, misforståelser og udeladelser er uundgåelige. Til gengæld bliver man – som oftest da – præsenteret for en sammenhængende fremstilling og en række sammenhængende synspunkter, en syntese. Samlefremsstillingen hævdes at have den fordel, at dilemmaets ene horn overvindes derved, at den i alle enkeltheder kan bygge på ekspertviden, men er denne opfattelse ikke i virkeligheden en illusion? Den enkelte historikers virkelige tilbundsgående ekspertise omfatter kun meget små nicher i det historiske begivenhedsforløb, og det ville være pretentiøst af nogen historiker at hævde, at han var ekspert fx. i Tysklands historie mellem 1870 og 1918. Dette betyder imidlertid, at de enkelte afsnit i et samleværk ofte kommer til at lide af de samme svagheder som enkeltmandsfremstillingen, samtidig med at syntesen, der må være den brede fremstillings *conditio sine qua non*, på det sørgeligste udebliver. Helt paradokser er resultatet blevet i »The New Cambridge Modern History«, der ihvertfald for det 19. århundredes vedkommende i kraft af sine fremragende registre til et tilfældigt indhold er blevet på det nærmeste livsfarlig at anvende som håndbog. Slet så galt er det ikke gået med denne »Handbuch«, måske fordi den er enklere i sin opbygning end det engelske samleværk, delt som den er i to hovedafsnit, et generelt sammenfattende og en række nationsartikler.

I bogens første afsnit behandler Theodor Schieder, værkets hovedredaktør, periodens almeneuropæiske tendenser, herunder udenrigspolitikken, med særlig vægt på udviklingen af de politiske idéstrukturer og på den forandring af partierne fra »Honoratiorenclubs« til massepartier, som han tidligere har behandlet i »Die geschichtlichen Grundlagen und Epochen des deutschen Parteiwesens« fra 1958. Perioden som helhed vurderer han som »ein Zeitalter der Antinomien«, fordi den i eminent forstand var en overgangstid: »Es gibt in ihm noch stark feudal-aristokratischen Elemente neben bürgerlichen, darüber lagern sich die proletarischen, die zuerst noch schwächer sind, sich aber in ihrem Gewicht gegen Ende des Jahrhunderts verstärken . . . Das Jahrhundert, das zwischen 1815 und 1914 keinen grossen Krieg erlebte, erzeugte ein Sicherheitsbewusstsein wie kaum ein Zeitalter, aber in seinem Untergrund entwickeln sich Spannungen von höchster Intensität . . . Überall herrscht Übergang, daher Unruhe, Unstetigkeit, die zuletzt ebensovohl dem politischen und gesellschaftlichen wie dem geistigen Leben das Gepräge gibt«. Udbruddet af verdenskrigen betød antinomiernes sejr over den prekære sikkerhed.

Schieder har skabt en fremragende og velkomponeret syntese i dette værkets første afsnit, og netop derfor kunne man ønske, at han havde påtaget sig også at udarbejde nationalitetsartiklerne. Ganske vist har hans afsnit svagheder, i første række den meget stedmoderlige behandling af den økonomiske historie, men denne mangel udfyldes alligevel ikke af de senere afsnit, og bogen ville da som helhed have haft en klar linie og en sikker holdning. Selvfølgelig er der også i behandlingen af de enkelte lande og landegrupper enkelte meget fornemme afsnit, hvoriblandt særligt kan fremhæves Georg von Rauchs afsnit om Rusland og Ernst Noltes om Italien; andre afsnit er derimod mere besynderlige, og det besynderligste af dem alle er måske Hermann Kellenbenz' afsnit om Skandinavien. Således læser man s. 435 til sin forbløffelse: »Einen starken Einfluss auf das

Volksleben erlangten die Bemühungen von Sören Kierkegaard um ein lebendiges Christentum und die vom Theologen Nikolai Grundtvig ausgehende »Innere Mission«, og at det fortrinsvis var »Söhne von Kleinbauern und Häuslern«, der besøgte højskolerne. S. 441 erfarer man, at Berg var i fuld vigør i 1901, og i registret kan man hente den interessante oplysning, at Viggo Hørup var »dän., sozialdem. Politiker«. Disse smagsprøver kan selvfølgelig betragtes som petitesser. Alvorligere er, at fremstillingen af den indre danske udvikling er kaotisk og springende, til tider direkte vildledende, til tider tung af parodisk virkende gentagelser af ligegyldige detaljer. Den må for store afsnits vedkommende simpelthen være uforståelig for den forudsætningsløse for ikke at sige sagesløse læser. Og professor Kellenbenz må vel være betragtet som ekspert, da det jo netop skulle være expertisen, der var samleværkets store fortrin? Det er muligt at kontrollere afsnittet om Danmark, men hvordan forholder det sig mon med gennemgangen af Rumænien og Montenegro? Bliver pålideligheden i virkeligheden større ved at dele stoffet ud på flere historikere? Eller er sandheden måske snarere, at risikoen for fejl og udeladelser, for ikke at tale om absurditeter, vokser, fordi det er sværere for en redaktør at kontrollere andre end for en forfatter at korrigere sig selv?

JOHNY LEISNER

HEDWIG WACHENHEIM: Die deutsche Arbeiterbewegung 1844 bis 1914. Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag, 1967. 678 s. 49.50 DM.

Allerede før den 1. verdenskrig tilsluttede Hedwig Wachenheim sig det tyske socialdemokrati (SPD) og deltog aktivt i det politiske arbejde. Fra 1928 til 1933 repræsenterede hun partiet i den preussiske landdag. Den foreliggende bog er skrevet dels med denne politiske virksomhed som baggrund, dels i kraft af et omfattende videnskabeligt arbejde, som HW har udført som medarbejder ved det amerikanske projekt »Inter-University Study of Labor Problems in Economic Developments«. I bogen redegøres der i fem hovedafsnit grundigt – til tider rigelig detaljeret – for den tyske arbejderbevægelses udvikling fra væveropstanden i Schlesien 1844 til SPD's skæbnsvangre beslutning om at stemme for bevillingen af krigskreditterne i august 1914. Hertil er føjet en efterskrift om SPD's rolle i Weimarrepublikken, hvor HW personligt oplevede partiets manglende muligheder for at realisere den oprindelige målsætning.

De første kapitler om arbejderbevægelsens oprindelse før og omkring 1848 forekommer at være de svageste og i vid udstrækning baseret på ældre fremstillinger. Til gengæld bringer afsnittene om den egentlige partidannelse i 1860'erne en tiltrængt nyvurdering af Ferdinand Lassalle, denne fascinerende skikkelse, hvis indflydelse rakte langt ud over den korte periode, det var ham beskåret at virke i den tyske arbejderbevægelse. Det er givetvis rigtigt at fremhæve den lassalleanske tradition i årtierne efter 1864 på bekostning af den gængse opfattelse af socialdemokratiet som overvejende marxistisk og revolutionært.

Bogens tyngdepunkt ligger i fremstillingen af perioden fra 1890 til 1914, hvor SPD udviklede sig til at blive det største tyske parti og samtidig det dominerende parti i den internationale arbejderbevægelse, et forhold, der kun sparsomt berøres

i bogen. Det påvises overbevisende, hvorledes forholdene under socialistlovene (1878–1890) havde bragt partiet ind i en revolutionær holdning, som der ikke var reel dækning for hos medlemmer og store dele af partiets ledelse. Det samfundsmæssige skæbnefællesskab, der opstod i arbejderklassen under socialistlovene, bidrog måske mere end noget andet forhold til at markere klassen over for de andre klasser, og det stillede dens enkelte medlemmer over for en udfordring, der krævede personlig stillingtagen og personlige ofre. Der skabtes i denne periode den kerne af klassebevidste arbejdere, som bevirkede, at SPD trods mange interne stridigheder blev en formidabel magt i og over for det tyske statssystem indtil 1914. Det var nok, som det ofte fremhæves i den ældre partilitteratur, en heroisk epoke for mange ledere, der måtte tilbringe lange perioder i fængsel eller eksil, men det var fremfor alt en konstituerende oplevelse for klassen som sådan, en illustration af, at den stod i et tilsyneladende uløseligt modsætningsforhold til det storagrare og kapitalistiske samfund. Periodens karakter understreges af opbygningen af en organisatorisk substruktur, der levede videre efter ophævelsen af socialistlovene, og som i høj grad betingede SPD's præg helt til 1914 af en stat i staten, hvor så at sige alle medlemmernes behov fra vugge til grav kunne tilgodeses.

Perioden frembød derfor også den bedst tænkelige grobund for marxismens indtrængen som partiideologi, men HW's betoning af lassalleanismens fortsatte tilstedeværelse i arbejderbevægelsen gør det lettere for hende at forklare reformismens tilsynkomst umiddelbart efter 1890 og revisionismens hurtige udbredelse efter århundredeskiftet. Partiets problem var, som Kautsky udtrykte det, at det var »eine revolutionäre, aber nicht Revolution machende Partei«. Dette dilemma vedblev at eksistere indtil 1914, selv om fagbevægelsens stigende indflydelse på partiet drev det til reelt at føre en reformistisk politik.

HW har nogle fremragende analyser af de teoretiske debatter i århundredets begyndelse. Hendes styrke her som i andre afsnit er, at hun placerer stridighederne ikke alene i en teoretisk sammenhæng, men også i den konkrete tyske politisk-sociale situation. Især forekommer understregningen af de næsten uløselige problemer, som partiets centrum omkring Bebel og Kautsky havde bragt sig i, overbevisende god. HW er personligt fast forankret i den lassalleansk-bernstainske tradition i SPD, og det giver bogen en konsekvens og indre sammenhæng, der af og til savnes i andre værker, hvor f.eks. analysen af arbejderklassens accept af krigspolitikken ofte virker konstrueret. Hvor denne accept af den radikale, revolutionære fløj betragtes som et forrædderi, ser HW den som resultatet af et behov i arbejderklassen for – efter årtiers isolation – at blive en del af det folkefællesskab, som krigen hævdes at have skabt. Det var efter HW's opfattelse et tryk fra neden, der tvang SPD til at stemme for krigsbevillingerne. Partiet var blevet for stort til at fortsætte en politik, der bragte det i total isolation, men samtidig var det for lille til at erobre den politiske magt: »Auf der Partei lag der Fluch ihrer Grösse«.

Problemet omkring arbejderbevægelsens stilling i og over for det bestående samfund er det gennemgående tema i HW's fremstilling. Derudover rummer bogen en interessant redegørelse for såvel partiets som fagbevægelsens organisatoriske udvikling med en diskussion af de spørgsmål, som Robert Michels i *Zur Soziologie des Parteiwesens* rejste, og som stadig er aktuelle. I kraft af sit per-

sonlige kendskab til en lang række af de ledende skikkelser i arbejderbevægelsen kan HW tegne nogle fremragende personportrætter. Det gælder især karakteristikken af SPD's ubetinget dominerende leder gennem mere end en menneskealder, August Bebel, der, som HW udtrykker det, gjorde partiet til en slags »Heimat« for de fædrelandsløse arbejdere.

En decideret svaghed ved bogen er det, at HW udelukkende behandler den socialdemokratiske del af arbejderbevægelsen og ganske negligerer den i perioder indflydelsesrige katolske og protestantiske arbejderbevægelse. Der er ellers en ganske omfattende nyere forskning inden for dette område at øse af. Bogen er uundgåelig præget af, at HW's opfattelse af arbejderbevægelsens udvikling er skabt i mellemkrigstiden. Selv om mange værker fra de senere år er medtaget i den fyldige bibliografi, viser notehenvisningerne, at det er den ældre litteratur, HW baserer sin fremstilling på og reagerer på. Det er ikke lykkedes hende at indarbejde resultaterne af de sidste årtiers meget omfattende forskning i den tyske arbejderbevægelse. Derved er en lang række af de her formulerede, spændende problemstillinger gået tabt.

Alligevel må bogen anbefales som et eksempel på en partihistorie i ordets bedste forstand. Den indeholder mange gode, engagerede ræsonnementer, som ægger til enighed eller uenighed, men aldrig til ligegyldighed.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

JOHN LASLETT: *Labor and the Left: A Study of Socialist and Radical Influences in the American Labor Movement, 1881–1924*. Basic Books. New York, 1970.

John Lasletts bog *Labor and the Left* handler om et emne som er blevet meget diskuteret på begge sider af Atlanten, for det meste med mere varme end viden: socialismen i U.S.A.'s historie. Amerikanske historikere, der ser over havet, indser hvor stærke socialismens virkninger har været og prøver at forklare hvorfor socialismen ikke blev til noget i deres land. Europæiske historikere kan ikke forstå hvordan De Forenede Stater kan have undgået en socialistisk bevægelse. De fleste fortolkninger koncentrerer sig om hvordan de højstillede ledere bar sig ad indenfor arbejderbevægelsen, den socialistiske bevægelse, og blandt politikere. Meget få undersøger de menige fagforeningsmedlemmer og deres stilling over for socialismen, men dette er præcis hvad John Laslett har gjort i sin bog om den amerikanske arbejderbevægelse.

Spørgsmålet om, hvorfor socialismen fik så ringe en tilslutning blandt amerikanske arbejdere, er blevet besvaret på adskillige måder. Fra en konservativ synsvinkel fortolkede Philip Taft i sin bog, *The A.F. of L. in the time of Gompers*, socialismens svaghed som en konsekvens af socialisternes egen politik, d.v.s. Daniel DeLeons »dual unionism«, der betød at Det socialistiske arbejderparti (SLP) oprettede fagforeninger, der konkurrerede med AFL fagforeninger. DeLeon var en konsekvent marxist, og betragtede alle ikke marxistiske arbejderledere som svindlere (labor fakirs). Fra en mere venstreorienteret synsvinkel anklager historikere som James Weinstein og Phillip Foner Gompers' politik. Gompers var ubøjelig i sin modstand mod socialismen. Nogle af hans taler til

AFL årssamlinger er næsten fanatiske imod socialisterne indenfor og udenfor arbejderbevægelsen. Efter Selig Perlman er socialismens svaghed i U.S.A. produktet af manglen på en venstreorienteret intelligentsia i U.S.A. som den der ledede socialismen i England og Tyskland.

John Laslett's bog er baseret på en meget nøje undersøgelse af socialismen indenfor seks store fagforeninger: bryggeriarbejdere, skotøjsarbejdere, damkonfektionsarbejdere, to minearbejderforbund og maskinarbejdere. Han bruger ikke bare offentlige erklæringer eller resolutioner fra årssamlinger som kilde-materiale, men diskuterer tillige alle stridigheder og manøvrer indenfor hver fagforening. Han giver en detaljeret beskrivelse af socialismens først voksende og derefter aftagende appel blandt arbejderne. Hans konklusioner afviger drastisk fra tidligere forskninger, men de syntes fuldkommen overbevisende. Han hævder, at socialismen i Amerika udvikledes under særlige amerikanske omstændigheder og ikke havde ret meget at gøre med højstillede ledere i arbejderbevægelsen og de socialistiske partier. Heller ikke var manglen på en intelligentsia af stor betydning i denne udvikling. Socialismens magt i Amerika var et produkt af en umådeligt hurtig industrialisering, som skabte hårdt pres på visse elementer blandt arbejderne, og oftest var disse elementer hverken de lavest stillede eller de nyeste invandrere. Det var disse elementer der blev tiltrukket af socialismen. Da tiderne forbedrede sig efter 1900 og Wilson fik vedtaget The Clayton Act i 1914, indså arbejderne at Gompers, »bread and butter unionism« var effektiv. Som Werner Sombart sagde: »On roast beef and apple pie all socialist utopias have gone to pot«. Og det skete før krigen og den russiske revolution sprængte verdens socialistiske bevægelse.

John Laslett viser i denne bog hvor farligt det kan være at fremsætte omfattende teorier uden at have detaljeret baggrundsmateriale. Hans konklusioner gælder måske blot disse seks fagforeninger, men for deres vedkommende kan man dårligt forestille sig at konklusionerne vil blive ændret af fremtidens historikere. Desuden kan man antage at denne udmærkede bog vil øve en vedvarende indflydelse på fortolkningen af dens vigtige emne.

DANIEL LEVINE

FIRUZ KAZEMZADEH: *Russia and Britain in Persia, 1864–1914. A Study in Imperialism.* New Haven & London, Yale University Press, 1968. ix + 711 s. 135 sh.

I den internationale politiks historie i sidste halvdel af det 19. årh. var modsætningen mellem England og Rusland et grundlæggende forhold. Et af de steder, hvor de to stormagter tørnede direkte sammen, var Persien. Det var også løsningen af det persiske problem i 1907, der banede vejen for Ruslands tilslutning til Ententen. En mere dybtgående redegørelse for udviklingen af konfrontationen mellem de to magter i Persien har hidtil ikke foreligget, og det er denne mangel forfatteren vil råde bod på med sin omfangsrige undersøgelse.

Bogen er således, som forfatteren også fremhæver i sit forord, et stykke diplomatisk historie. Han mener, at diplomatisk historie er »somewhat unfashion-

able« i vore dage, hvad han vist ikke har ganske ret i, men at diplomatiet netop i det persiske spørgsmål var de to magters vigtigste instrument, hvad han derimod utvivlsomt har ret i.

I det persiske spørgsmål spillede imidlertid ikke blot to stormagter en rolle. Også Persien selv øvede en stærk indflydelse på udviklingen. For begge stormagter tegnede det sig nemlig helt hen til omkring århundredskiftet som mere fordelagtigt at søge forståelse med den persiske regering end med hinanden, og dette gav Persien visse handlemuligheder. Det var i første omgang Rusland, der kom til at øve den største indflydelse, og kulminationen blev nået med låneaftalen af januar 1900, som gav Rusland en dominerende indflydelse på de persiske finanser. Det var en utilstrækkelig trøst for England, at d'Arcy i 1901 opnåede sin oliekoncession.

Hidtil havde de to stormagter kun i beskedent omfang haft direkte drøftelser om deres persiske mellemværende. Her sker der imidlertid i de følgende år en ændring. Den dybere baggrund for ændringen træder ikke særlig klart frem. Forfatteren synes tilbøjelig til at tillægge regeringsændringen i England 1905 og Isvolskis afløsning af Lamsdorff som russisk udenrigsminister i 1906 afgørende betydning. Langt vigtigere var dog utvivlsomt en russisk erkendelse af, at man ikke i længden var i stand til at hindre en engelsk fremtrængen, og at man derfor ville have fordel af i tide at gå ind på det engelske forslag om deling i indflydelsessfærer. I øvrigt fremgår det klart af redegørelsen, at Isvolski havde overordentlig vanskeligt ved at trænge igennem med tanken om at forhandle med England. Navnlige var den russiske generalstab en stærk modstander af forhandling.

Forfatteren har fremlagt en meget detaljeret og sober redegørelse for dette komplicerede handlingsforløb. Flere steder kan man måske nok mene, at han er for tilbøjelig til at løfte sin redegørelse op over det enorme aktmateriale han har samlet. Det er i den henseende karakteristisk, at bogen hverken har en indledning med præsentation af en problemstilling eller en konklusion. Trods denne mangel er bogen dog et vigtigt bidrag til den diplomatiske historie forud for den første verdenskrig.

NIELS AMSTRUP

ARTHUR S. LINK & WILLIAM M. LEARY, Jr. (ed.s): *The Diplomacy of World Power: The United States, 1889–1920. Documents of Modern History.* London, Edward Arnold, 1970. viii + 181 s. 30 sh. (Også i paperback).

RICHARD D. CHALLENGER (ed.): *From Isolationism to Containment, 1921–1952. Three Decades of American Foreign Policy from Harding to Truman. Documents on Modern History.* London, Edward Arnold, 1970. viii + 184 s. 30 sh. (Også i paperback).

I disse to små bind er samlet en række kilder til belysning af USA's udenrigspolitik fra 1889 til 1952. I begge bind er man gået den vej, at kildeudvalget er disponeret i en 6–7 emnemæssigt afgrænsede hovedafsnit. Men mens udgiverne af det første bind har givet en almindelig indledning og derefter forsynet hver enkelt kilde eller kildeuddrag med en yderst kortfattet præsentation, har

Rich. Challener placeret sine iøvrigt mere fyldige kommentarer som indledning til hvert af hovedafsnittene. Denne sidste fremgangsmåde forekommer langt den nyttigste.

Til gengæld har Challener haft en ulige vanskeligere opgave end Link & Leary. I perioden indtil ca. 1917 kan man nemlig sige, at amerikansk udenrigspolitik var koncentreret om en række afgrænsede spørgsmål, som var af ringe betydning for stormagtspolitikken som helhed. En undtagelse er den såkaldte »åbne dørs« politik over for Kina. Her involverer USA sig i et stormagtsspil, og det forekommer derfor ikke tilfredsstillende, at spørgsmålet alene søges belyst ud fra de to amerikanske noter af sept. 1899 og juli 1900 uden nærmere omtale af de europæiske stormagters Kinapolitik.

Derimod kommer USA efter den første verdenskrig ind i langt mere komplicerede udenrigspolitiske problemer. Challener peger med rette på, at den amerikanske »isolationisme« efter 1920 er en myte, idet USA spillede en rolle i bl. a. erstatningsspørgsmålet og en række nedrustningsforhandlinger. At ville belyse disse spørgsmål alene ved udvalg af amerikanske udtalelser er imidlertid en uheldig afgrænsning. Endnu mere gælder dette, når man kommer frem til den anden verdenskrigs samarbejde mellem de tre allierede og til efterkrigstiden med USA's langt mere vidtspændende forpligtelser og mål.

Det vil være uretfærdigt at sige, at Challeners bind er ringere end Links & Learys. Det er på mange måder bedre gennemarbejdet. Men man kan nok sige, at Links & Learys bind er mere dækkende, fordi USAs udenrigspolitiske problemer i denne tidlige periode er mere begrænsede og overskuelige. Begge bind kan dog nok tjene som en lettilgængelig støtte for den, der vil orientere sig i amerikansk udenrigspolitik siden 1890'erne.

NIELS AMSTRUP

L. C. F. TURNER: *Origins of the First World War. Foundations of Modern History*. London, Edward Arnold, 1970. vi+120 s. Kort. 24 sh. Paperback 12 sh.

I den kun få år gamle serie *Foundations of Modern History* under redaktion af A. Goodwin, hvori der allerede er kommet en række bind, spændende fra tredivåarskrigen til indisk politik op til 1920, og som nu ledsages af *Documents of Modern History* fra samme forlag, er der fremkommet endnu et indlæg i debatten om optakten til og udbruddet af den første verdenskrig. Forfatteren er den australske militærhistoriker, professor L. C. F. Turner, der — foruden at have beskæftiget sig med den anden verdenskrig — i flere afhandlinger har studeret de militære problemer op til og i 1914. Hans udgangspunkt i det foreliggende værk er den af Fritz Fischer i *Griff nach der Weltmacht* givne fremstilling af verdenskrigens forhistorie og udbrud, der fremkaldte en voldsom debat i Tyskland (jfr. HT 12. rk. III, s. 111–28). Kernen i Turners bog er tiden 1913–14, kulminerende i julkrisen 1914, der tilsammen optager omkring halvdelen af bogens sider, og hvortil der lægges op gennem en oversigt over hovedtrækkene 1909–13; opmærksomheden vil derfor i det følgende samle sig om denne del af bogen.

Det afgørende i fremstillingen er den vægt, der tillægges de militære forholds betydning, specielt at de politiske ledere kun i ringe omfang var fuldt vidende om de udenrigspolitiske følger af generalstabenes mobiliseringsplaner, der nødvendigvis måtte accelerere tempoet i en krisituation, som det skete efter 23./25. juli 1914. Turner peger med rette på, at militære forhold i for ringe grad har været inddraget og *forstået* af historikere, først og fremmest har Fischer og Immanuel Geiss forsyndet sig her, den sidste angribes bl. a. for i sin kildesamling *Julikrise und Kriegsausbruch 1914* at have udeladt væsentlige aktstykker (se s. 96 og 105); Luigi Albertini går derimod ram forbi. Dennes værk har hidtil stået så godt som uanfægtet – en vurdering, der fuldt ud deles af Turner (s. 116) – men en forudsætning for en frugtbar videre udforskning af julkrisen er efter anm.s mening bl. a. en kritisk prøvelse af italienerens undersøgelser. Diskussionen om krisen har i 1960'erne været koncentreret om Tysklands rolle, mens fx. Østrig-Ungarn har stået helt i baggrunden. Det er derfor beklageligt, at Turner ikke har inddraget Hugo Hantsch, *Leopold Graf Berchtold* fra 1963, hvori der trods visse svage sider gøres et meget tiltrængt forsøg på at modificere den af Albertini hævdede opfattelse, der karakteriserede lederne i Wien som »mere puppets« i de tyske statsmænds hænder (Albertini, *The Origins of the War of 1914*, bd. II, s. 495). Turner erkender ganske vist (s. 82), at Berchtold ofte er blevet fejlvurderet, men ser ikke, at dette nødvendigvis må ryste Albertinis autoritet, da denne jo netop har givet et stærkt fortegnet billede af den østrig-ungarske udenrigsminister, der i afgørende grad præger fremstillingen af Dobbeltmonarkiet under krisen. Hovedsvagheden ved Hantsch's biografi er, at den ikke trænger til bunds i problemerne, der savnes således fortsat en undersøgelse af, hvilken *virkning* den tyske pression havde i Wien – forskningen har i alt for høj grad undladt at inddrage denne side af sagen. Tyskland var fx. trods intenst pres ikke i stand til i de kritiske dage efter 25. juli at ændre Wiens holdning til Italien. Når dette forhold fremhæves her, er det fordi Turner opfatter krigserklæringen til Serbien, som han rigtigt betragter som et af de helt afgørende skridt under krisen, som fremkaldt af tysk pression (s. 98–99 og 115) uden at trænge dybere ned i overvejelserne i Wien, hvor kejser Franz Joseph, allerede forinden det tyske pres var blevet gjort gældende, havde fået forelagt en proklamation om krigserklæringen til Serbien til underskrift.

En af hovedfarene i det fortsatte studium af julkrisen ligger i en for stærk koncentration om fx. Tysklands rolle uden tilstrækkelig hensyntagen til de øvrige magter eller mobiliseringsproblematikken og generalstabenes betydning – Turner har iøvrigt i *Australian Journal of Politics and History* fra 1965 forsøgt en omvurdering af de respektive generalstabes betydning i 1914. Den svære balanceakt mellem forskellige poler er endnu ikke lykkedes helt, heller ikke for Turner, der undervejs på en række punkter tager afstand fra Fischers vurderinger (se fx. s. 58, 64–66, 70–74, 93, 95 og 100) og konkluderer, at netop undervurderingen af de militær-strategiske forholds betydning har ført til alvorlige fejltolkninger (s. 113). Gennem fremhævelsen af disse forhold har Turner villet vise, at krigsudbruddet »was essentially a tragedy of miscalculation« (s. 114). Hans argumentation herfor er næppe overbevisende, men alligevel kan bogen – som modstykke til de nedenfor omtalte værker – tjene som ind-

føring i *problemerne* om 1914, problemer der i dag trods en betydelig forskningsindsats stadig må betragtes som langt fra endeligt afklarede.

Desværre har forf. ikke kunnet benytte Fischers seneste værk, *Krieg der Illusionen* fra 1969, hvor netop Tysklands udenrigspolitik i det af Turner behandlede tidsrum analyseres, og hvori Fischers tese om den af Tyskland fremprovokerede kontinentalkrig er skærpet betydeligt. Han har heller ikke haft kendskab til den meget skarpe formulering af tesen om, at krigsudbruddet i 1914 var udtryk for en tysk præventivkrig, der er fremsat af Baseler-professoren Adolf Gasser i *Discordia Concors*, Festgabe für Edgar Bonjour, 1968. Begge arbejder argumenterer stærkt, sikkert for stærkt, mod den af Turner repræsenterede opfattelse af krigsudbruddet; for Gasser er kardinalpunktet den tyske generalstabs dispositioner 1911–13, særlig opgivelsen af den store østopmarch og godkendelsen af kuppet mod Lüttich.

Enkelte unøjagtigheder er løbet Turner i pennen; således henlægger han Berchtolds møde med Tisza til 29. juni (s. 82), en fejl som også Albertini har, det fandt først sted under Tiszas ophold i Wien 30. juni; endvidere fastholder han den traditionelle alt for unuancerede opfattelse af Wiesner-telegrammerne af 13. juli, tilmed med unøjagtighed i oversættelsen (s. 88); endelig anfører han tidspunktet for de franske statsmænds afsejling fra Rusland til 23. juli kl. 18.00 (s. 90), den fandt først sted adskillige timer senere.

For at reducere noteapparatet mest muligt har Turner i vid udstrækning undladt at henvise til de i teksten citerede aktstykker og memoirer, da han mener, at det alene ud fra tids- og personangivelserne vil være let at finde de relevante trykkesteder – en uheldig praksis, der vil holde alle andre end velbefarne tilbage fra at prøve hans citater (se fx. s. 82, 92 og 94). Besværligt for danskere er det desuden, at han ofte citerer værker af Fischer, Geiss og Ritter i engelske oversættelser, der ikke findes i danske biblioteker. Bogen sluttes med en »Bibliographical Note«, hvor forf. kortfattet, men anskueligt diskuterer nogle væsentlige værker, dog uden at opsamle de i noterne indeholdte afhandlinger; til gengæld har registret det fortrin også at henvise til de i noterne citerede forfattere, en afgjort lettelse ved forfølgelse af argumentationen.

KARL EVALD KRISTENSEN

WESLEY M. BAGBY: *The Road to Normalcy. The Presidential Campaign and Election of 1920.* Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1968. 208 s. \$ 2.25 (paperback).

Det valg, der førte Warren G. Harding frem til præsidentposten i USA, var skelsættende både uden- og indenrigspolitisk, og det har derfor i høj grad fortjent at blive gjort til genstand for en nærmere analyse, sådan som det sker i denne bog. Og lad det være sagt med det samme, Bagby's fremstilling er spændende læsning – også selv om udfaldet på forhånd er kendt. Vi følger de forskellige kandidater på deres vej mod partikonventet. Vi ser, hvordan tilsyneladende ubetydelige fejltrin og tilfældigheder kan bremse selv den mest oplagte kandidat. Men vi ser også, hvordan den dødsmerkede mand i Det hvide Hus i sin umådelige ambition om

endnu en præsidentperiode (en »third term«) forhindrer nomineringen af det demokratiske partis mest oplagte kandidat, William Gibbs McAdoo, tidligere finansminister og præsidentens egen svigersøn.

Vi ser også, og dette er vel bogens vigtigste erkendelse, at nomineringen af Harding ikke var helt så tilfældig endda, og manden måske heller ikke så ringe, som de senere skandaler kunne give det udseende af. Han var en af det republikanske partis populæreste senatorer, han var en partitro republikaner uden særstandpunkter, og han var fra Ohio, een af nøglestaterne. Men han var ingen personlighed, og det var just en fordel, for Woodrow Wilson havde givet det amerikanske politiske liv personlighed nok for lange tider. Analysen af Harding og de begivenheder, der førte til hans nominering, er baseret bl.a. på en gennemgang af Hardings egne papirer (som ikke var tilgængelige ved førsteudgaven 1962) og i det hele er alle tilgængelige privatarkiver konsulteret. Dette bringer sommedtider overraskende ting for dagen: I 1920 skrev Franklin D. Roosevelt således om Herbert Hoover: »He is certainly a wonder and I wish we could make him President of the United States. There could not be a better one«.

Bogen er stramt komponeret, så stramt, at man ofte kunne have ønsket sig en mere detaljeret diskussion, men kun analysen af selve valgkampagnen må siges at være så summarisk, at den bliver utilfredsstillende. Når man også kunne have ønsket sig de øvrige afsnit noget længere, er det derimod fordi man sjældent kan få for meget af noget godt.

INGA FLOTO

ANDREAS ØSTER: Barn i herrnhuternes Christiansfeld. 1965. 2. oplag 1966. 167 s. Ill. 19,50 (9,75) kr. – JENS BLADT: Alsiske Minder. 1967. 210 s. Ill. 21,00 (10,50) kr. – HAKON GJESSING: Drengear og manddomsvirke i Tønder. 1968. 164 s. Ill. 22,00 (11,00) kr. – I. J. I. BERGHOLT: Pligtens vej. En sønderjyde i 1. verdenskrig. 1969. 183 s. Ill. 22,00 (11,00) kr. – J. H. N. SKRUMSAGER: Ane Marie Skrumsager. Et lille mindeord skrevet for børn og venner. 1970. 161 s. Ill. 21,00 (12,00) kr. – JENS BLADT: – og så blev jeg folketingsmand. 1971. 152 s. Ill. 26,00 (15,00) kr. Alle bindene udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Den i parentes anførte pris er medlemsprisen.

Der er grund til at gøre opmærksom på, at Historisk Samfund for Sønderjylland ved siden af sin kendte skriferække, der fortrinsvis består af monografier samt vægtige memoire- og kildeudgaver, udsender en upretentiøs serie af levnedsskildringer i lille oktav. Disse levnedsskildringer betegnes udtrykkeligt som populære, men denne betegnelse dækker snarere pris, format og omfang samt udgivelsestidspunkt (i reglen lige før jul) end disse bøgers indhold, som er solidt sønderjysk memoirestof, ofte suppleret med noteapparat og personregister. I det følgende omtales seks af disse små bøger, stort set ordnet efter udgivelsesår.

Pastor Andreas Øster blev i 1887 født i Christiansfeld. Hans far var håndværker, familien tilhørte Brødremenigheden, der også prægede forf.s uddannelse til og med studietiden i Gnadenfeld/Schlesien. Som titlen antyder omfatter

erindringerne kun forf.s barndom i Christiansfeld, men i kraft af det sympatisk-kritiske indblik, de giver i det højst ejendommelige herrnhutiske samfund, placerer bogen sig som en rigt flydende kilde ikke blot til menighedens fromhedsliv, men også til den lidet kendte nationale strid, der delte den i to lejre.

I Jens Bladts *Alsiske Minder* er det en arbejder og en arbejderpolitikers erindringer, der lægges frem. Den i 1900 på Als som daglejersøn fødte forf. har selv sagt eminente forudsætninger for at skildre de ofte ublide kår, som blev budt småkårsfolk såvel i den preussiske tid som i tiden efter genforeningen. Den arbejderbevægelse, han stifter bekendtskab med under de forvirrede forhold efter den første verdenskrig, indfanger ham mere og mere, indtil han i 1940 går helt over i dens tjeneste som kontorbestyrer i Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejder Forbunds afdeling på Als. I sin skildring støtter forf. sig ofte til gamle forhandlingsprotokoller og andet internt partimateriale.

Den venlige modtagelse, som disse erindringer fik, har inspireret Jens Bladt til en fortsættelse: – *og så blev jeg folketingsmand* (1953–68). Den rummer ikke nogen politiske sensationer, men er lunt fortalt. Forf. selv kalder ikke uoffentlig bogen for »et beskedent bidrag til at karakterisere hverdagen på Christiansborg og alle de små ting, der præger arbejdsdagen for folketingsmanden på det jævne plan«. Det er netop det den gør, og det må siges at være ganske vigtigt at blive mindet om, at der på den politiske scene ikke blot optræder forgrundsfigurer i dramatiske roller. Forøvrigt giver Bladt en række varmtføjte karakteristikker af politiske kolleger, også af ikke-partifæller.

Dommer Hakon Gjessing er født i Tønder 1867, hvor hans far var advokat. Han tog studentereksamen i Ribe, læste jura i København, og gjorde karriere i Danmark, indtil han efter genforeningen kunne vende tilbage til sin barndomsby som dommer (1920–37). Hans erindringer blev i 1959 afleveret til landsarkivet i Åbenrå, hvis leder, landsarkivar Peter Kr. Iversen, har forsynet manuskriptet med noter af overvejende personalhistorisk tilsnit, samt underkastet det en skånsom sproglig bearbejdelse og forkortelse. Titlen er noget misvisende, da kun 16 af bogens sider vedrører dommergerningen, men om drengsårene fortælles til gengæld med megen sans for præcise detaljer.

Fhv. toldvagtmester I. J. I. Bergholts erindringsbog er koncentreret om hans oplevelser som dansk sønderjyde i den tyske hær under den første verdenskrig. Han havde mulighed for at flygte nordpå, men valgte dem så mange af sine landsmænd »pligtens vej« for ikke at fortabe retten til fortsat virke i hjemstavnen. Bogen er trods det tragiske emne fornøjelig læsning, et vidnesbyrd om det berømte og ukuelige sønderjyske lynne.

Til sidst skal nævnes den kendte sønderjyske bondefører Jørgen N. H. Skrumsagers erindringer om hans første hustru Ane Marie (1834–1895). I tid går de forud for hans utrykte erindringsværk *Æt og Minder*, der blev skrevet 1905–11, mens dette manuskript, der i 1970 blev afleveret til landsarkivet i Åbenrå, synes at være blevet til kort efter hustruens død. Arkivar Dorrit Andersen har besørget udgivelsen og noteapparatet af disse erindringer, der bærer den rørende undertitel »Et lille mindeord skrevet for børn og venner«, men i øvrigt er fri for sentimentalitet, præget som de er af en bondes nøgterne sind. Det fornægter sig heller ikke i skildringen af den berømte bortførelse i 1866, hvormed Skrumsager måtte gennemtrumfe sit og Ane Maries bryllup overfor hen-

des halsstarrige far, Hans Didrik Kloppenborg. I lang tid måtte Skrumsager lede efter en præst, der var villig til at forrette vielsen uden faderens samtykke. »Det var rele streng for de stakkels bæster« hedder det i den anledning om hans heste.

Memoirer er velsagtens i de allerfleste tilfælde vanskelige og plumrede kilder, men de udgør i sig selv en form for historieskrivning, som ikke blot har sin eksistensberettigelse som litterær genre, men som tillige ved hvad man kunne kalde deres mangel på en konsekvent problemorientering kan åbne historikernes øjne for sammenhænge, som det ellers ville have været svært at få øje på. Ud fra dette synspunkt kan man ikke andet end glæde sig over Historisk Samfund for Sønderjyllands lille serie, der også illustrationsmæssigt er velplejet med overvejende samtidige fotografier. Ikke mindst fordi det må formodes, at seriens fordringsløse tilsnit ligefrem kan opmuntre folk til at fortælle erindringer, som under mere fordringsfulde former aldrig ville se dagens lys.

LORENZ RERUP

HEINRICH BRÜNING: Memoiren 1918–1934. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. 721 s. 1 planche. 30 DM.

Heinrich Brünings tid som tysk rigskansler (28. marts 1930–30. maj 1932) er en af de mest omdiskuterede perioder i nyeste tysk historie. Og den vurdering, historikerne har givet af Brüning og hans politik, må i det store hele siges at have været mere negativ end positiv; årsagen hertil kan bl.a. søges i det forhold, at det var under Brünings regeringstid, at Hitler og hans nationalsocialistiske parti for alvor blev en politisk faktor af betydning i Weimarrepublikken. Og Brüning er af såvel samtiden som eftertiden blevet kritiseret for at have bidraget til denne udvikling gennem den politik, han praktiserede på f.eks. det økonomiske område til bekæmpelsen af den økonomiske verdenskrise, ligesom han kritiseres for gennem sin regeringspraksis at have været med til at skabe forudsætningerne for Hitlers magtovertagelse i 1933.

Det har længe været kendt, at Brüning havde skrevet erindringer fra sin rigskanslertid, men først efter hans død i marts 1970 kunne disse gøres tilgængelige for historikerne og en større offentlighed, da Brüning angiveligt af samvittighedsgrunde vægrede sig ved at lade dem udgive. De formidler hans egen udførlige redegørelse for hans rolle i tysk politik i årene 1930–1932.

Denne bog er ikke erindringer i egentligste forstand, idet den kun beskæftiger sig med Brünings liv som aktiv politiker; hvis man vil erfare mere om Brünings person, må man ty til Brünings nære ven og medarbejder Gottfried R. Treviranus, hvis erindringer *Das Ende von Weimar. Heinrich Brüning und seine Zeit* (Düsseldorf 1968) i det hele taget er et nyttigt supplement til Brünings egne. Det er måske betegnende for Brüning, at han lader sine erindringer starte med soldatertiden under 1. Verdenskrigs slutfase; denne krig gav ham som så mange andre af hans generation øjensynligt den afgørende livsoplevelse, nemlig den såkaldte »Frontoplevelse«. Denne frontoplevelse går som en slags rød tråd gennem memoirerne og den blev også en ledetråd i hans politiske adfærd: den undergivne reserve-

officers holdning til den militære øverstkommanderende (Hindenburg), hans appel til Adolf Hitler efter nationalsocialisternes valgsejr i 1930 om støtte under henvisning til den fælles og forenende frontoplevelse. Fra hans valg til leder af et soldaterråd under novemberrevolutionen 1918 følger man hans politiske karriere inden for Zentrumspartiet frem til 1929, hvor han blev leder af Zentrums rigsdagsfraktion og snart kom på tale som den mand, der af visse kredse ønskedes placeret på rigskanslerposten. Erindringerne formidler billedet af en konservativ og på bunden monarkistisk indstillet person, hvis sympati så afgjort lå hos partierne til højre for Zentrum. Som eksempler på hans indstilling kan nævnes hans stille beundring for Kapp-kuppet i 1920, mens novemberrevolutionen nærmest chokerede ham. Man får også det indtryk, at Brüning i grunden ikke følte sig særlig godt tilpas i Weimarrepublikkens parlamentariske demokrati, og at han også i ret udpræget grad manglede forståelse for et demokratis pluralisme. Og i 1929/1930 var det kommet så langt med Tyskland, at denne mand af visse indflydelsesrige kredse blev udsat til at være rigskansler.

Ligesom Brünings hidtil eneste større udsagn om sin rigskanslertid, hans brev til Rudolf Pechel i 1947 (*Deutsche Rundschau* 70, h. 7, s. 1–22), der var Brünings svar på kritik fremsat bl. a. af Hans Schlange-Schöningen i bogen *Am Tage danach*, 1945 (Schlange-Schöningen havde været medlem af Brünings regering), er skildringen af de to år som rigskansler i udpræget grad et defensorat for hans person og hans politik. Denne næsten fra dag til dag gennemførte redegørelse er afgjort også den historisk mest betydningsfulde del af erindringerne. Brüning skriver i indledningen: »Es gibt immer verschiedene Lösungen schwerer Probleme. Nichts ist gefährlicher, als wenn politische Führer oder Parteien an die Unfehlbarkeit einer einzigen Lösung glauben . . .« (s. 13). Måske kan dette opfattes som den aldrende Brünings tvivl på rigtigheden af den politik, han søgte at realisere – det var i hvert fald ikke den indsigt, der prægede hans politiske praksis som rigskansler. På ret anskuelig måde demonstrerer erindringerne den økonomisk-finansielle eksperts tro på, at der i årene 1930–1932 kun var én løsning på de problemer, verdenskrisen medførte for Tyskland; og Brüning argumenterer meget for, hvorfor han valgte denne løsning (deflationspolitikken), og ikke lyttede til f.eks. Keynes, der anbefalede en inflationistisk finanspolitik. Brüning søgte at bekæmpe krisen og dens virkninger gennem deflationspolitikken til trods for, at han udmærket var klar over, at denne i sig selv ville virke kriseforstærkende, da den indskrænkede den økonomiske aktivitet endnu mere; han kan vel heller ikke have været uvidende om denne politiks politiske ulemper, da den var alt andet end populær. Forklaringen herpå var bl.a., at det for Brüning ikke blot drejede sig om at få Tyskland ud af krisen. Målet for Brünings politik var i lige så høj grad at få Tyskland fritaget for Versaillesfredens skadeserstatningsbetalinger, som man trods krisen fortsat opfyldte; midlet hertil var deflationspolitikken, idet Brüning ville vise, at Tyskland trods dets gode vilje ikke var i stand til at opfylde de pålagte erstatningsforpligtelser. Brüning søger at vise, at der var en indre linie i hans politik: efterhånden som tiden skred frem forventede han, at løsningen på de indenrigspolitiske problemer (ikke alene den økonomiske krise, men også den politiske krise og det uafklarede forhold til det nationalsocialistiske problem) ville følge, når hans revisionistiske udenrigspolitik havde opnået for Tyskland gunstige resultater i form af en afslutning på skadeserstatningsbetalingerne og

Tysklands rustningsmæssige ligestilling med de øvrige stater; derved ville Versailles-»diktatet« også have mistet noget af sin indenrigspolitiske propaganda-virkning. Brüning kommer dog også til at vise, hvor fatal en sådan politik var på det tidspunkt.

Det bør selvfølgelig medgives Brüning, at der bl.a. som følge af hans store bestræbelser over for udenlandske politikere var rimelige udsigter til at hans politik med tiden ville lykkes; men det var et kapløb med tiden, og det tabte Brüning, således at det blev hans efterfølgere der høstede frugten af hans arbejde. På den anden side bør det fremhæves, at denne sikkert sagligt motiverede politik var psykologisk og politisk forfejlet, fordi den intet hensyn tog til et kriseramte tysk folk. Det er derfor typisk, at man i erindringerne læser den økonomiske og finansielle eksperts endeløse udredninger om økonomiske og finansielle forhold, bliver sat ind i hans store bestræbelser for at sikre tyske og udenlandske personers støtte for hans politik og får en masse statistik forelagt som udtryk for hans ærlige og samvittighedsfulde arbejde. Derimod får man ikke indtryk af, at Brüning i særlig stor grad har haft forståelse for de mennesker, der råbte smædeord som »Hungerkansler« efter ham. I det hele taget synes det at have skortet på kontakt til det tyske folk: man hører utroligt lidt om de millioner, der var arbejdsløse, korttidsarbejdere eller havde fået deres løn kraftigt beskåret, de mennesker hvem Brüning ikke mente at kunne love andet end nye ofre og som med tiden stemte nationalsocialistisk eller kommunistisk, fordi der fra den side blev lovet dem alt, de millioner af mennesker der dagligt måtte betale prisen for Brünings politik.

Generelt set bringer disse dele af erindringerne ikke opsigtsvækkende nye detaljer til billedet af Brünings politik; væsentlige nye detaljer indeholder memoirerne dog på to andre punkter, nemlig Brünings forhold til nationalsocialisterne og hans monarkistiske restaurationsplaner i forbindelse med forlængelsen af Hindenburgs rigspræsidentperiode. Brüning synes således efter septembervalget 1930, der nidoblede nationalsocialisternes mandattal, at have haft langt intimere og hyppigere kontakter med Hitler og hans fæller, end det hidtil har været kendt, og han synes også at være gået ret vidt i forsøget på dels at sikre sig deres støtte til den af Brüning tilsigtede udenrigspolitik, dels på at få deres medvirken til planen om en parlamentarisk forlængelse af Hindenburgs embedsperiode – selvfølgelig på Brünings betingelser, hvilket var uacceptabelt for nationalsocialisterne. For at løse den politiske krise påtænkte Brüning at restaurere monarkiet og dermed skrive udviklingen tilbage til tiden før 1918 – øjensynligt var planen vidt fremskredet, men strandede angiveligt, fordi Hindenburg ikke ville være stedfortræder for kronprinsen, men ønskede Wilhelm II. tilbage til tronen! Man bliver også udførligt sat ind i den voksende fremmedgørelse mellem Brüning og samme Hindenburg, der kulminerede i maj 1932 med Hindenburgs afskedigelse af Brüning.

Brüning lægger ikke fingrene imellem i skildringen af tidens fremtrædende personer: udpræget sympati møder man dog for de socialdemokrater, som han i grunden stod politisk fjernt, men som var rede til at støtte hans politik. Derimod er Brüning ret hård ved forskellige personer fra højrepartierne, da disse ikke efterkom hans anmodninger om samarbejde. Og af Hindenburg-myten er der ikke meget tilbage.

Brüning har med sine erindringer ikke givet memoiregenren nye fascinerende

momenter; han er en tør, saglig og måske lidt kedelig fortæller. Det bør man som historiker ikke beklage; sikkert er det, at hans erindringer kritisk benyttet vil blive af betydelig værdi for den historiske forskning i Weimarrepublikkens slutfase. Det vil dog næppe medføre nogen ny og dermed mere positiv vurdering af Brüning.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

CHRISTOPH M. KIMMICH: *The Free City. Danzig and German Foreign Policy, 1919–1934*. New Haven and London, Yale University Press, 1968. xii + 196s. 58 sh.

Kimmich er assistant professor i historie ved Columbia University. Hans bog om Danzig og tysk udenrigspolitik dækker en periode, der hidtil ikke er blevet beskrevet så nøje. Mellem 1919 og 1934 var Danzig jo heller ikke i brændpunktet for de internationale konflikter. Bogen bærer da også præg heraf. Hvis Danzig ikke senere havde fået en så stor betydning, ville meget af det, Kimmich beretter om, ikke have kunnet påkalde meget mere end lokalhistorisk interesse. Danzig var før 1914 en meget provinsiel og middelklassepræget by. Dens havn var kun den femte største i Tyskland med henblik på fragtom sætning.

Danzig blev dog allerede i den første fase af sin eksistens et barometer for forholdet mellem Tyskland og Polen og dermed for spørgsmålet om revision af Versaillestraktaten eller status quo. De små Danzigsager fik således tillagt en meget større og principiel værdi. En sag om polske postkasser i Danzig 1925 blev årsag til politiske og juridiske overvejelser på højeste plan i Folkeforbundsrådet og i Den Permanente Internationale Voldgiftsdomstol i Haag.

Forf. skildrer forholdet mellem Tyskland og Danzig ud fra det synspunkt, at dette forhold var et vigtigt led i hele Weimarrepublikkens revisionspolitik i øst. Han skelner mellem 3 perioder i denne politik: 1919–25 var det ikke meget mere end et tysk regeringsønske; i Stresemanns tid 1925–29 blev det mere et led i en politisk strategi; efter 1929 var denne strategi stivnet til en doktrin, der helt var ude af kontakt med den ændrede situation. Doktrinen var for længst forældet, da Hitler 1933 forkastede den og indledte den politik, der i 1934 førte til den polsk-tyske ikke-angrebserklæring.

Man får en udførlig beskrivelse af problemerne for Danzigfristaden, der blev skabt som et kompromis mellem de allieredes synspunkter i Versailles 1919. Danzig frygtede ustandselig polske overgreb, i enkelte kriser endog polsk annekation. Forf. gør opmærksom på, at Danzig heller ikke før 1918 kunne klare sig selv, men fik tilskud fra regeringen i Berlin. Dertil kom nu øgede udgifter, især til administration, og et ringe beskatningsgrundlag. Disse økonomiske og finansielle problemer får man grundig besked om. De bestod for en væsentlig del i, at man af politiske grunde ikke ønskede for stor polsk aktivitet i Danzig samt ikke for stor økonomisk afhængighed af Polen. Det naturlige politiske svar fra Tyskland måtte være stor tysk støtte til Danzig. Lige fra 1919 ser man da også utallige anmodninger fra Danzig til Berlin herom. Forf. fremhæver her, at man ikke i Berlin – og især ikke i finansministeriet – altid havde særlig stor forståelse for disse krav. Königsberg var som havneby gang på gang imod at give Danzig fordele. Aus-

wärtiges Amt måtte hver gang kæmpe mod en stor ministeriel uvilje for – af politiske grunde – at få denne økonomisk urentable hjælp til Danzig igennem.

Målet for den tyske udenrigspolitik over for Danzig blev først udformet i løbet af 1920'erne. Det langsigtede mål var at genvinde Danzig og med det også den polske korridor, der adskilte Vest- og Østpreussen. Man indså, at denne løsning ikke kunne nås ved magt, så længe Tyskland var svagt. Derfor søgte man at opretholde tyskheden i Danzig ved at give stor finansiel hjælp, handelsmæssige fordele og udstrakt støtte til kulturlivet. Stresemann håbede at nå målet ved på den ene side at vinde vestmagternes tillid til Tysklands politik i almindelighed samt ved effektiv propaganda at vinde dem diplomatisk for det tyske syn på en revision af østgrænsen i særdeleshed, på den anden side ved at gøre Polen mør, idet man ventede på og om muligt fremmede Polens økonomiske sammenbrud. Tanken var så, at en international konference derpå ville gennemføre en grænserevision. Fra 1925 udviklede der sig en polsk-tysk handelskrig. I 1924 gik 43,2 % af Polens eksport til Tyskland.

Det viste sig dog, at grundlaget for den tyske politik ikke var til stede. England og Frankrig var i 1926, da tidspunktet syntes at være kommet, ikke villige til at knytte betingelser om grænseændringer til ydelsen af lån til Polen – og Polen var aldrig villig til at modtage lån på den slags betingelser. Den proklamerede Stresemannske politik havde således ringe reelle chancer for virkeliggørelse. Forf. gør opmærksom på, at østrevisionspolitikken alligevel fortsat hørte til tyske politikeres faste krav – samt at de tyske regeringer efterhånden blev fange af deres egen propaganda.

Denne propaganda beskrives udmærket, så man får et indtryk af regeringsstøtten, især efter 1925, til udbredelsen af de tyske synspunkter, fra »videnskabelige« institutter med politisk sigte og presseaktivitet til arrangementer med rundrejser til Danzig og østområderne for vestlige politikere og journalister. Man fremhævede især spørgsmålet om Danzig, hvor den etnografiske begrundelse med de 96 % tyskere dårligt kunne afvises. Det var dog en misforståelse af tyske hensigter, når franske og engelske aviser 1931–32 foreslog, at Danzig skulle overgives til Tyskland, fordi Polen nu havde bygget Gdynia. Når den tyske propaganda talte om Danzig, mente den nemlig også hele korridoren; man ønskede sandelig ikke Danzig alene.

Det var en konstant faktor i Weimartiden, at man ønskede alt eller intet, man ville ingen delløsninger. Derfor så Auswärtiges Amt også med største bekymring på de enkelte tegn hos visse Danzig-købmandskredse, bl.a. under kriserne 1923 og 1925, i retning af ønsker om en mere forsonlig holdning til Polen. Svaret var øget økonomisk hjælp til Danzig – Berlin købte Danzigs loyalitet, som forf. udtrykker det. Til trods for Tysklands egne store økonomiske problemer betalte det en væsentlig del af Danzigs pensionsudgifter, gav afgiftsfrigatelser for handelen, placerede gunstige ordrer i Danzigs industri (bl.a. i skibsværftindustrien) og aftog Danzigprodukter til fordelagtige priser. Til gengæld forventede Berlin, at den uforsonlige kurs over for Polen blev opretholdt. En særlig Danzigånd – en neohansatisk patriotisme – som visse vestlige kredse havde håbet på, var der intet af. Man følte sig som tyskere; kun de hårde økonomiske kendsgerninger kunne føre til ønsker om et bedre forhold til Polen.

Den ændrede situation i Danzigproblemet ses i striden om »full use«. Det var

Danzigs fortrin, at Polens forbindelse med havet alene foregik via den. Med konkurrencen fra Gdynia ændredes dette radikalt. Nu måtte Danzig for at klare sig i 1930 kræve af Polen, at det traktatligt var forpligtet til fuldt ud at bruge Danzig. Polen afviste; denne konflikt – som alle de øvrige – kom i årevis for Folkeforbundet. Den økonomiske krise i 1929 var katastrofal for byen. Den tyske økonomisk-finansielle støtte blev dog stadig øget af hensyn til den samlede østpolitik, men Polen kunne – som det sås i 1932 – hurtigt økonomisk og militært presse Danzig til overgivelse.

Hitler gjorde op med denne forældede østrevisionspolitik og mødte heri stor modstand fra Auswärtiges Amt, der ville fortsætte den uforsonlige antipolske linje. Hitler kunne foreløbig bruge Rauschning som exponent for sin nye politik. Denne ændring skete gradvis, idet Auswärtiges Amt rutinemæssigt fortsatte den hidtidige kurs i starten. Det er interessant at se, hvor opbragt Auswärtiges Amt var over Rauschnings politik, som det fandt alt for eftergivende over for Polen. Hitlers langsigtede mål var dog helt andre end en revision af 1919-grænsen.

Fremstillingen er baseret på omfattende studier af utrykte kilder i tyske arkiver i Bonn og Koblenz. Forf. bruger både rigsministerierne, de preussiske ministeriers, fredsdelegationens, generalkonsulatet i Danzigs, det tyske gesandtskabs og politikeres papirer. Den ministerielle side synes således helt dækket. Den tyske hær eller rigsdagens synspunkter hører man derimod intet om. Begrænsningen i arkivmaterialet kunne vel nok forsvares ud fra den valgte problemstilling, der er Danzig og den tyske udenrigspolitik. Forf. holder sig imidlertid ikke hertil, men kommer ofte ind på beskrivelser og vurderinger af den polske politik. Formodentlig af sproglige grunde har forf. helt ladet polske kilder såvel trykte som utrykte samt fremstillinger ude af betragtning. Dette giver fremstillingen et ensidigt præg. For når forf. beskæftiger sig med de polske reaktioner er det hver gang ud fra tyske kilder, som han vel at mærke refererer ukritisk. Når forf. foregiver at skildre den polske politik, er det altså i virkeligheden den tyske opfattelse af den polske politik, hvilket ofte er noget helt andet. At forf. i for høj grad har ladet det i forvejen ensidige, men omfattende kildemateriale løbe af med sig afspejles også i hans vurdering af folkeforbundshøjkommissærerne, hvor de protyske Tower og Haking roses for deres upartiske mæglervirksomhed, medens både Mac Donnell og Joost van Hameln fremstilles som passive (nemlig over for de tyske ønsker) og skadelige i deres virke. Danskeren Helmer Rosting, der en kort tid var fungerende højkommissær, omtales enkelte gange.

En inddragelse af polske kilder kunne iøvrigt også have skærpet sansen for at vurdere de tyske kilder mere kritisk, idet mange af de tysk-polske samtaler findes i både tyske og polske referater. Forf. skildrer f.eks. s. 138 det vigtige møde mellem Hitler og den polske ambassadør i Berlin Wysocki 2. maj 1933. Hans kilde er et memorandum af Neurath fra samme dag. Efter et referat siger forf. derpå, at der på Wysockis anmodning efter mødet blev udsendt et communiqué, hvor Hitler udtalte sig om sin fredelige holdning. Ifølge en polsk fremstilling om de polsk-tyske relationer (M. Wojciechowski: *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań, 1965, s. 37) ses det, at nok bad Wysocki om et communiqué, men at det, som han foreslog, blev omredigeret af Hitler. Wojciechowski bruger ud over Neurath-kilden dels de meget mere udførlige utrykte Wysocki-erindringer, dels Wysockis samtidige rapport til det polske udenrigsministerium af 2/5, der er trykt i den

polske udgave af viceudenrigsminister Szembeks dagbog og papirer. Den kan nu læses i uddrag på engelsk i *Papers and Memoirs of Józef Lipski: Diplomat in Berlin 1933–39*, New York 1968. Wojciechowski konstaterer iøvrigt forskelle mellem det tyske og det polske referat. I Wysocki-redaktionen af communiquéet var der alene tale om Polens rettigheder i Danzig, i Hitlers redaktion, der var den endelige, var rammerne derimod væsentligt udvidet til at gælde alle polsk-tyske forbindelser.

Det er upræcist s. 5 at angive, at den Polske Kommission, der blev nedsat 12/2 1919 på Versailleskonferencen, skulle tage sig af grænsespørgsmål. Dens opgave var at modtage rapporter fra den Interallierede Mission, som konferencen havde sendt til Polen. Først 26/2 fik den tillige overdraget grænsespørgsmålene.

Bogen kan læses som en gengivelse af den officielle tyske holdning om Danzig-problemet, men ville have vundet væsentligt i værdi ved en mere kritisk holdning til det store nye kildemateriale og ved at have ladet referaterne og den kronologiske fremstilling i højere grad blive fulgt op af egne vurderinger.

Bagest i bogen findes en udførlig liste over de anvendte tyske arkivalier samt en bibliografi, der bl.a. registrerer propagandamateriale fra mellemkrigstiden.

KAY LUNDGREEN-NIELSEN

WERNER MASER: *Hitlers Mein Kampf*. München, Bechtle Verlag, 1966. 345 s.

Denne bog er Lesefruchte som er faldet af efter Werner Masers i 1965 udgivne bog om NSDAP's tidligste historie, *Die Frühgeschichte der NSDAP*. Idegrundlaget for denne bog ligger så langt tilbage som Trevor Ropers tolkning af Hitlers program sidst i 50'erne (se herom HT 12. rk. III, s. 129 ff). Forud er gået Gerhard Weinbergs offentliggørelse af manuskriptet til »Hitlers Zweites Buch« i 1961. Tanken om at eftervise idegrundlaget i *Mein Kampf* og dets betydning for den efterfølgende tid nøjere er naturligvis en fristende opgave, men kan næppe siges at være løst med Masers metode og materiale. Det er for billigt at gentage påstandene om de vestlige statsmænds forbryderiske uvidenhed om Hitlers planer, som de kunne læse ud af *Mein Kampf*, i 1966. Tankegangen bygger blandt andet på den nu ret alment accepterede påstand om, at Hitlers skrifter er en kilde til tolkning og forståelse af Hitlers politiske løbebane; men selv for den skarpsindige iagttager er detaileftervisningen gennem analyse af disse skrifter en mammutopgave, som i hvert fald efter min mening endnu ikke er løst tilfredsstillende. Min påstand gælder dels en egentlig kildekritisk analyse, der skal eftervise Hitlers afhængighed af en række tænkere og forfattere, dels min overbevisning om, at et teoretisk apparat, der kan benyttes til at forklare personen Hitler i dens samspil med den politiske og sociale omverden endnu fattes. Vi må her antageligt gå til modeller udviklet inden for den differentielle psykologi og benytte det efterhånden ret dækkende kildemateriale, som findes om Hitlers person, til at udfylde modellen. Netop fordi materialet er så betydeligt, kan Maser uden vanskelighed sammenstille en bog om *Mein Kampf*, men analysen er hverken original eller dybtgående, og set i det perspektiv, hvori opgaven bør ses, kan den ikke siges at være løst.

Bogen indeholder en redegørelse for nedskrivningsperioden i 1924–25, *Mein Kampf*'s stil og opbygning og senere ændringer. I bogens andel del beskæftiger Maser sig med »aspekter og konsekvenser af Hitlers verdensanskuelse, kommenterede uddrag af *Mein Kampf*«. I de kommenterende afsnit indgår en polemik mod Hitlers opfattelser f. eks. i jødespørgsmålet, hvilket i hvert fald i min videnskabelige tradition næppe forekommer særlig relevant.

Svaghederne i bogen træder også frem i dens første del, således afsnittet om »Litteraturkenntniss und Erfahrungen, das Arsenal des Autodidakten«. Her søges på en ret usystematisk måde udskilt et sæt oplysninger om Hitlers læsning i perioden op til 1924. Uden egentlig kildekritisk stillingtagen konkluderes s. 77, at Hitler op til 1924 havde læst mere end de fleste intellektuelle og akademikere på hans alder. Batteriet er i sandhed imponerende, klassiske forfattere, historiske værker, socialvidenskab, kunsthistorie, kulturhistorie m. v. Forsigtigvis tilføjer Maser i en fodnote efter kapitlet, at fordi Hitler havde denne omfattende baggrund er det ikke sikkert, at han var påvirket af denne litteratur. Det er en rimelig antagelse, at han ikke var påvirket af denne litteratur, simpelthen fordi han ikke kendte den, i hvert fald på første hånd. Kun en grundig analyse af hans personlighed, hans levnedsløb og de forskellige beretninger vil kunne give svaret mere entydigt. Svaret kan i hvert fald ikke gives ud fra en læsning af *Mein Kampf*, hvor vi kan koge tankeindholdet ned til et meget lille, men på sin vis effektivt sæt af opfattelser, der kunne udnyttes politisk.

Det eneste sted, hvor Maser mere direkte går ind på Hitlers påvirkning fra andre forfattere, er i forbindelse med Hitlers opfattelse af massepsykologien, hvor der henvises til Le Bon og McDougall. Dette forekommer rimeligt dels udfra en kildekritisk vurdering af oplysningerne om hans læsning af disse, dels udfra en analyse af *Mein Kampf*. Selv på dette punkt kræver det uendelig møje at påvise overensstemmelserne. Jeg har gennemløbet den tyske oversættelse af Le Bons *Psychologie des foules* fra 1912 og *Mein Kampf* fra ende til anden for at finde verbaloverensstemmelser. Der er så vidt jeg kan konstatere ingen, men betydelige overensstemmelser i tankesættet.

En utilgivelig kritisk fejl er det, at Hitlers forbillede, Richard Wagner, ikke gøres til genstand for en nøjere analyse. Det er måske det bedst dokumenterede faktum om Hitlers begrebsverden, at den var påvirket af Wagner. Forfatter efter forfatter går let hen over dette problem, for hvad var Wagner-temaet andet end romantisk drama? – Ingen har efter mit vidende gjort sig den ulejlighed at dykke ned i Wagners produktion, som vi har al god grund til at formode, at Hitler kendte til bunds. Af samme grund er det gået noget hen over hovedet på historikerne, at Wagner i vidt omfang var en *politisk skribent*.

Uden at have ført disse undersøgelser til ende er det min opfattelse, at vi kan henføre Hitlers tankeverden i det væsentlige til tre hjørnestene, Wagner, Le Bon og Ludendorff. Blandt geopolitikerne forekommer både MacKinder og Haushofer mig mindre sandsynlige, hvorimod Ratzels værker har visse fælles-træk med Hitlers tanker på disse områder. Både Le Bon og Ratzel forekommer mig at kunne være formidlet mundtligt til Hitler, dels gennem det propaganda-kursus, han gennemgik i Reichswehr (hvor Le Bon ikke forekommer på læse-listen), dels gennem Rudolf Hess. Hvis vi benytter Wagners politiske verdens-

billede, kan vi forstå Hitlers hårdnakkede påstand om, at han havde et fuldt udformet politisk verdensbillede, før han kom på propagandakursus i Reichswehr. Kontakterne med hæren kan have bragt Ludendorffs militærpolitiske konception inden for hans rækkevidde. Under alle omstændigheder var Ludendorff hans medanklagede efter det mislykkede kup. Hvorfor støttede Ludendorff den politiske opkomling? Denne historiske undersøgelse mangler endnu. Maser har ikke været manden, der kunne løfte opgaven, men han har bidraget til dens løsning gennem det materiale, han har fremlagt i sit forudgående værk. Det havde ingen skade været, hvis han havde undladt at gøre os delagtige i sine Lesefrüchte.

IB DAMGAARD PETERSEN

PETER HÜTTENBERGER: *Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP.* Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte Nr. 19. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1969. 239 s. 9.80 DM.

Peter Hüttenbergers dissertationsarbejde er kommet til verden under Bonnerprofessoren Karl Dietrich Brachers auspicer og har som Brachers egen forskning nationalsocialismens indre magtstruktur som primært studieobjekt, men med gauleiterne, partiets lokale førerelite og bevægelsens stærkeste »motorer« som særligt observationspunkt. Undersøgelsesfeltet er naturligt afgrænset til kun en del af de ialt 41 gauere, nemlig fortrinsvis de vestlige, men iøvrigt synes udvælgelseskriteriet noget tilfældigt baseret på, hvorvidt Hüttenberger er stødt på fyldige gauerarkiver eller ej; thi meget kildemateriale er destrueret og andet er endnu i brug i lokalforvaltningen og derfor utilgængeligt. I det hele kunne man nok have ønsket sig en bredere diskussion af de metodiske problemer omkring feltarbejdet, men nu får vi end ikke en arkivoversigt som den nødtørftigste tilnærmelse til hele spørgsmålet om undersøgelsens almindelige gyldighed. Samtidig skal det dog fremhæves at forfatteren i de centrale partiarkiver har fremdraget et kontrolmateriale, som turde sikre at afhandlingens hovedkonklusioner også kan bære på rigsplanet. En strømpil herfor finder vi i hvert fald i Peter Diehl-Thieles bredere anlagte *Partei und Staat im Dritten Reich*, der udkom samme år (jfr. ovenfor, s. 285).

Hüttenbergers afhandling har ikke noget biografisk eller sociologisk sigte, men er et forsøg på at kortlægge fluktuationerne i gauleiternes magtstilling indenfor partiet og staten fra reorganiseringen af NSDAP i tyverne og indtil sammenbruddet i 1945. Som ventet fremviser gauene i de første kampår et yderst sammensat billede i både politisk og ideologiske henseende. Partiapparatet er endnu helt rudimentært, og gauleiteren regerer alene i kraft af sin personlighed og sin husmagt og har oftest det største besvær med at sætte førerprincippet igennem overfor melleminstanserne på Orts- og Kreisleiterniveauet. Omvendt er tilknytningen til rigsledelsen i München særdeles løs og præget af en kraftig aversion, der kun undtager Hitler selv. Loyaliteten overfor ham er da også bevægelsens egentlige sammenbindende kraft. NSDAPs gennembrud i 1930 styrker partiledelsen på gauenes bekostning ikke mindst takket være centralinstansernes kontrol med finanserne – det eneste punkt hvor det nogensinde lykkedes at gennemføre en reel bremse på gauleiternes dispositionsfrihed. En stigende bureaukratisering sætter

nu ind både centralt og lokalt og medfører en gennemgribende udskiftning af Altkæmpferne med partifunktionærerne i alle gauhierarkiets mellemste og lavere led. Men opbygningen af partiapparatet sker langsomt, og organisationseffektiviteten er næppe baggrunden for nazisternes succes, mener Hüttenberger; forholdet er snarere omvendt. Magtovertagelsen i 1933 betyder en øjeblikkelig og stærk vækst i indflydelse, idet de allerfleste gauleitere nu kan forene partijobbet med de høje statsembeder som Reichsstatthalter og Oberpräsident, rigsregeringens kontrolinstanser på det lokale plan. Men på længere sigt er der tale om en udhuling og en devaluering, for Hitlers bestræbelser på at skubbe revolutionen i baggrunden til fordel for statsbureaukratiet og centralismen ramte gauleiterne både som partigængere og embedsmænd. Samtidig taber de i beføjelser til rivaliserende partiorganisationer som SS, SA, Arbejdsfronten m.fl. og henvises offentligt af Hitler til deres oprindelige rolle som politiske folkeopdragere og propagandister. Først ekspansionspolitikken og Verdenskrigen kalder igen på deres politiske ekspertise og ideologiske dynamik, og de rejses til nye højder som ekssekutorer af førerviljen i de erobrede områder og i selve Riget som Reichsverteidigungskommissare med efterhånden diktatoriske fuldmagter på alle væsentlige civile og til sidst også på vigtige militære områder.

Hüttenbergers undersøgelse bekræfter den gængse opfattelse af nazipartiet som stærkt i bunden, men relativt svagt i toppen, men den viser samtidig at gauleiterne trods deres urørlighed aldrig formåede at etablere sig som en samlet førerkaste i en fællesfront imod rigsledelsen. Dertil forstod Hitler alt for godt at spille dem ud imod hinanden. På den anden side var de ham samtidig en helt nødvendig modvægt imod det centralistiske partiapparat, som han selv havde skabt. Det ses særlig klart i krigens sidste år, da det gjaldt om at afbalancere den »uundværlige« Bormann og hans bestræbelser på at opkaste sig til veritabel »partidiktator«.

HANS KIRCHHOFF

KLAUS-JÜRGEN MÜLLER: *Das Heer und Hitler. Armee und Nationalsozialistisches Regime 1933–1940.* Schriftenreihe des militärgeschichtlichen Forschungsamtes. Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte Bd. 10. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1969. 711 s. (583 s. tekst med dokumentarisk tillæg). 38 DM.

Med denne 583 sider store og til tider ret omstændeligt skrevne afhandling har Klaus-Jürgen Müller givet en yderst udførlig redegørelse for forholdet mellem på den ene side Adolf Hitler og hans nationalsocialistiske styre og på den anden side hæren og dens ledende skikkelser i tidsrummet fra magtovertagelsen 1933 frem til vestfelttoget i maj 1940; de synspunkter, Müller fremlægger i bogen, kan på flere måder siges at korrigere og nuancere de hidtidige opfattelser såvel af hærens stilling som helhed som navnlig af enkelte af de centralt placerede og ledende militærpersoners rolle og holdning under og til det III. Rige. Forf. har osse i sin fremstilling kunnet bygge på et langt mere omfattende og bedre kilde-materiale end hans forgængere (f.eks. Wehrmachtsarkivet, samtidige breve og dagbøger); dog synes han i nogle tilfælde at gå for let henover de problemer,

kildematerialet rejser mht. repræsentativitet, ligesom selve kildeanvendelsen undertiden forekommer for ukritisk.

For vurderingen af hærens rolle i og dens forhold til den nationalsocialistiske stat må det være ret væsentligt, hvad Hitlers magtovertagelse i 1933 betød for hæren. For Müller bliver dette bl.a. et spørgsmål om kontinuitet mht. hærens og dens ledende repræsentanters politiske opfattelser og målsætninger; og det er en af Müllers centrale teser, at der ikke skete noget egentligt kontinuitetsbrud i 1933, men først i 1938 med reorganiseringen af Wehrmachts- og hærledelse. Denne kontinuitet ser forf. i de ledende personers bestræbelser på at sikre hæren en særlig vægt og betydning og dermed en i osse politisk henseende indflydelsesrig position i den nye stat.

Forf.s udgangspunkt er en skildring af Reichswehr og officerskorpsets stilling i Weimarrepublikken. Hæren var sluppet intakt igennem republikkens urolige start; den blev i kraft af sin blotte eksistens en vigtig politisk faktor i Weimarrepublikkens labile politiske system til trods for, at dens forhold til det parlamentariske demokrati må betegnes som køligt, ja negativt: hær og officerskorps havde vanskeligt ved at identificere sig med et politisk system, der ikke opfyldte de under kejserriget prægede idealforestillinger om et autoritært struktureret politisk system indadtil og en nationalstatslig stormagtsstilling udadtil, et system hvori hæren og officerskorpset ville få en særlig position.

Denne holdning til Weimarrepublikkens politiske system forklarer til en vis grad hærens og officerskorpsets holdning til magtovertagelsen. Som helhed – der var selvfølgelig undtagelser – synes man at have været positivt og sympatisk indstillet til det nye som nationalt opfattede regime, fordi dette syntes at skulle realisere idealforestillingerne såvel indenrigspolitisk som udenrigspolitisk. Osse Hitler selv bestræbte sig på at få et positivt forhold til den væbnede magt, og hans ord om hær og parti som de to bærende søjler i staten blev opfattet som udtryk for, at der skulle tilfalde hæren en særlig position i det nye system. Reichswehrledelsen (Blomberg og Reichenau) og hærledelsen (Fritsch og Beck) tog derfor imod Hitlers udstrakte hånd (våbenmonopol og oprustning mod til gengæld at forholde sig neutral på det indenrigspolitiske plan).

Müller påviser, at der i forholdet til den nationalsocialistiske stat ingen principiel uoverensstemmelse var mellem Reichswehrledelse og hærledelse: man akcepterede statens nationalsocialistiske grundlag og ønskede at sikre den væbnede magt en vigtig position. I spørgsmålet om hvordan, altså metoden, var der derimod visse meningsforskelle. Reichswehrledelsen søgte at realisere målsætningen gennem en bevidst åbnings- og optionspolitik over for systemet: man forholdt sig neutral under det indenrigspolitiske opgør i forbindelse med den totale magtovertagelse frem til sommeren 1934, hvilket faktisk betød, at man tog parti for Hitler og nationalsocialisterne; man lod hæren indoktrinere med nationalsocialistiske ideer og søgte i enkelte situationer (f.eks. mht. arierparagraffen) at agere mere nationalsocialistisk end det egentlig var påkrævet (dette er nu nøjere analyseret i M. Messerschmidt: *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination*. Hamburg, R. v. Decker's Verlag – G. Schenck, 1969). Hærledelsen, der en stor del af vejen fulgte Blomberg og Reichenau, søgte derimod at sikre hæren en autonom sfære midt i en nationalsocialistisk omverden. Dette var navnlig tilfældet, da systemets totalitetstendenser fra sommeren 1934 osse rettedes mod hæren.

Müller har ret, når han hævder, at hærledelsens politik selvfølgelig var urealistisk, da regimets totalitetsbestrebelse ikke kunne tolerere en ikke-national-socialistisk enklave i et nationalsocialistisk system; alene værnepligtens indførelse ville ændre grundlaget for hærens sammensætning. På den anden side førte Reichswehrledelsens politik og de mange kompromisser, der derved indgik, f.eks. opstillingen af bevåbnede SS-enheder, til en gradvis underminering af målsætningen og dermed til en svækkelse af hærens stilling som magtfaktor.

Bruddet med kontinuiteten skete formelt i 1938 med de ledende personers tilbagetræden; den selvstændige politiske ledelse elimineredes faktisk, da Hitler selv overtog Blombergs post, mens Reichenaus Wehrmachtsabteilung fra 1935 gradvis var blevet opbygget til OKW under Keitel. Fritsch blev efterfulgt af Brauchitsch, der faktisk renoncerede på at kæmpe for hærens magtposition, og Beck af Halder, der drog konsekvensen af den mislykkede politik og tænkte på statskup. Dermed havde hæren udspillet sin rolle som politisk magtfaktor. Müller påviser dog overbevisende, at der næppe var andre muligheder for Brauchitsch og Halder. Bruddet i 1938 bliver dermed i høj grad konsekvens af den politik, Reichswehrledelse og hærledelse havde ført op til 1938.

Müllers redegørelse for de førende generalers rolle i det III. Rige i tiden op til 1940 kaster også nyt lys over andre vigtige aspekter af hærens historie som f.eks. forholdet mellem OKW og OKH og hærens holdning til Hitlers udenrigspolitik; vigtigt er det, at Müller i nogen grad korrigerer billedet af de ledende personer Reichenau, Beck, Fritsch og Brauchitsch; derimod virker Müllers vurdering af Blomberg lidt utilfredsstillende: var Blomberg virkelig så politisk naiv, som det hævdes i bogen?

Bogens andet store hovedtema er militæroppositionen, der allerede er udførligt behandlet af andre historikere (Krausnick, Sendtner og senest Harold Deutsch). De første tegn på principiel opposition og vilje til modstand inden for hæren falder tidsmæssigt sammen med, at den førte politik mislykkedes. Müller kalder det ejendommeligt – uden dog at forklare dette nærmere – at oppositions- og modstandstilkendegivelser først kommer til udtryk, da Hitlers udenrigspolitiske risiko- og krigspolitik truer med at styre riget ind i en udenrigspolitisk katastrofe. De indre tilstande i Tyskland som f.eks. retsløsheden, polititerroren og jødeforfølgelserne havde ganske vist ofte bevirket kritik inden for hæren, men de havde dog aldrig motiveret nogen principiel opposition mod regimet endsige nogen vilje til modstand.

Det er især Halders navn, der er forbundet med de to modstandsinitiativer i september 1938 og oktober-november 1939; foruden Halder omfattede konspirationen forskellige militær- og civilpersoner. Müller yder konspirationen den veneration, dens initiativer har krav på, selv om forf. nok virker lidt skeptisk mht. de muligheder, der realistisk var for et gunstigt udfald. Enkelte af de oppositionelle kan vist osse nærmest karakteriseres som fantaster.

Müllers gennemgang af militæroppositionen er yderst minutøs, og han har da osse givet nye træk til billedet af denne opposition; dog forekommer det lidt urimeligt og set i et større historisk perspektiv ret formålsløst at fremdrage nye eksempler på oppositionelle planer og rådslagninger, når det af forf. erkendes, at de kun var en episode og uden nogen som helst betydning for det videre forløb (eksempelvis Witzleben-Sodenstern s. 399ff.). I det hele taget har Müllers ellers

så solide fremstilling fået slagside gennem den opmærksomhed, der vies denne opposition; set i relation til dens faktiske betydning indtager den en alt for stor plads (også omfangsmæssigt) i bogen. Dette synes at berettige en mere principiel betragtning, der måske ikke umiddelbart virker forståelig for en tysk historiker: osse udenlandske historikere har respekt for de mennesker, der i et totalitært diktatur aktivt går ind i oppositions- og modstandsplaner og -aktioner, men det forekommer dog, at dette anliggende (oppositionen mod Hitler) burde behandles med større nøgternhed fra tysk side. Mon ikke tiden efterhånden er moden til en i alle henseender virkelig kritisk redegørelse for oppositionen og navnlig for dens faktiske betydning? I al fald virker det i Müllers tilfælde lidt urimeligt, at forskellige oppositionelle militærpersoner (Halder, Witzleben, Canaris og delvis Beck) undertiden får tildelt en del mere opmærksomhed end dem – og det var vel trods alt flertallet – der i realiteten direkte eller indirekte gik ret langt i støtten til Hitler og hans regime. Det lykkes imidlertid Müller at vise, at hæren i denne fase af det III. Rige ikke var den faktor, hvorfra der kunne forventes opposition og modstand. Og Müller viser også hvorfor.

Vurderet som helhed er Müllers bog et vægtigt bidrag til hærens historie under det III. Riges første del; der fremsættes i bogen en del nye synspunkter, der er præget af forfatterens ret kritiske holdning til det behandlede emne. Man kunne blot ønske, at samme fremgangsmåde var blevet anvendt på militæroppositionen.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

TRUMBULL HIGGINS: *Hitler and Russia, The Third Reich in a two Front War 1937–1943*. New York, MacMillan, London, Collier-MacMillan, 1966. x+310 s. 55 sh.

Trumbull Higgins har med denne og sine foregående bøger, *Winston Churchill and the Dardanelles*, *Winston Churchill and the Second Front* og *Korea and the Fall of MacArthur* placeret sig som en af USA's betydelige militærhistorikere. Bogen er stram i sin plan, veldokumenteret, velskrevet og velafbalance-ret, selvom den lidt langtrukne klimaks om Stalingrad og de russiske modangreb tyder på, at Trumbull Higgins på dette tidspunkt selv er blevet noget udmattet efter en virkelig kraftindsats. Af den interesserede kan de 300 sider læses i ét tolv timers stræk, selvom visse forudsætninger måske er nødvendige for at få det fulde udbytte af det meget facetterede og righoldige billede.

Det er verdenshistoriens blodigste drama, der endnu engang rulles op med en analyse af såvel militærpolitiske som strategiske og taktiske problemer. Bogen er udkommet et år efter Hillgrubers *Hitlers Strategie* og det er derfor naturligt, at Trumbull Higgins ikke har nået at gøre brug af Hillgrubers forskning på at eftervise Hitlers militærpolitiske konception og dens placering i hans ideologiske verdensbillede (se HT 12.rk. III, s.627). Så meget mere fascinerende virker det her at se brikkerne til den helhed, som Hillgruber postulerer, lagt frem af en anden med i det væsentlige de samme konklusioner omend uden den afsluttethed, som præger Hillgrubers billede. Trumbull Higgins noterer sig som Hillgruber ligheden mellem Hitlers og Ludendorffs opfattelse af

Rusland og distancen til den tyske generalstabs opfattelse, der byggede på den ældre preussiske militærtradition. Som Hillgruber påpeger han, at Hitler blev tvunget til at føre en række »forkerte« krigs og lynkrigsstrategiens fallit i 1941. Det der gør Trumbull Higgins bog til et højest læseværdigt og selvstændigt værk er bredden i synsvinklen, hvor således spillet mellem Rusland, Tyskland og Japan er trukket langt bedre frem end hidtil, for eks. Stalins manøvrer for at undgå en tofrontkrig. I samme regi synes det virkeligt at kunne konstateres i hvor høj grad såvel tyske som vestlige militære vurderinger af svækkelsen af den russiske hær gennem udrensningerne i 1937 var en realitet, og i hvor høj grad Stalin selv vidste det. Dette stiller problemet virkelig skarpt om Sovjets evne til til trods for denne svækkelse at overleve de tyske angreb og presse dem tilbage.

Svaret her må efter Higgins bog være, med et udtryk hentet fra Wheeler Bennett: *the nemesis of power*. Higgins viser, hvorledes såvel Stalin som Hitler ønskede at føre krigen som deres egne feltherrer, men at Stalin under indtryk af de kolossale fejlpositioner, som hans strategi førte til, gradvis afgav denne rolle til mere kompetente personer, medens Hitler tværtimod forstærkede sin indblanding, hvilket blev katastrofalt, da Tyskland blev tvunget i defensiven. Både Hitler og Stalin lagde tilsyneladende enorm vægt på det prestigemæssige element, hvorved Stalin tillod den tyske hær at omringe og tilintetgøre 75 % af de russiske hære i Europa, fordi han ikke kunne bevæbne sig til strategiske tilbagetrækninger. Hitler begik nøjagtig samme fejl med stadig større konsekvens, da turen kom til ham. Her ligger noget af en forklaring på, at det lykkedes Sovjet at tilbageslå de tyske hære. Den russiske ledelse blev stadigt mere kompetent, den tyske stadigt mindre.

Det afgørende moment må vi imidlertid se i Hitlers overvurdering af sig selv og sin magtposition. Ved at starte den ideologiske racekrig straks ved felttogets begyndelse, da udsigterne lovede så godt, hindredes han i udnytte hadet mod det kommunistiske regime, som Stalin netop gennem de store udrensninger havde erkendt som en dødelig fare for ham. Typisk er det således, at den russiske propaganda formåede at udnytte tilintetgørelsen af millioner af russiske krigsfanger til at styrke de russiske enheders kampmoral væsentligt allerede i begyndelsen af 1942. Hertil kom, at Hitler i sikker forvisning om en hurtig sejr nedskar produktionen af krigsmateriel allerede i efteråret 1941 til fordel for en øget produktion af materiel, der skulle sættes ind mod sømagterne, og først i 1942 under Speers ledelse reviderede sin oprustningspolitik, hvilket i parentes bemærket var den tykke streg under lynkrigens fallit. Klimatiske og logistiske vanskeligheder hører naturligvis med i billedet.

(Man kan heller ikke frigøre sig for den tanke, at Hitler ønskede gennem krigen mod Rusland at slide den gamle tyske hær op, således at alene SS-enhederne, den tyske hær på nazistisk-ideologisk grundlag, der støt og sikkert udvikledes under hele krigen, kunne stå klar til at opfylde sin mission i det nye tyske slaveimperium, efter at krigen mod Sovjet var vundet. Tankegangen reflekterer en meget primitiv opfattelse af krigsførelsen, at kampen mod en modstander ved egne ofre uvægerligt vil decimere modstanderens styrke. Det minder meget om situationen under opslidningsslagene i første verdenskrig, men i den mobile krigs periode under anden verdenskrig var tankegangen fuldstændig forfejlet.)

Hertil kom det ikke uvæsentlige element, at Stalin under hele felttoget takket være et spionagenet i Schweiz var fuldstændig korrekt informeret om næsten enhver detalje i de tyske operationer. (Blot synes Stalin at have været næsten ude af stand til virkelig at benytte denne indsigt under sin egen ledelse, medens man øjensynlig i de senere stadier har gjort god brug af dette.) Gang på gang vender Trumbull Higgins med forskellige kilder tilbage til dette faktum, som vi iøvrigt er velbekendt med både fra værker om den amerikanske og engelske efterretningstjeneste. Vi har imidlertid i dag en langt mere udtømmende kilde i Acoce og Quets bog *The Lucy Ring* (Allen, London, 1967). Efter min mening er Rudolf Roesslers indsats ikke blevet tilstrækkeligt påagtet af historikerne endnu. Dette spionagenet byggede på en sammensværgelse mellem tyske generalstabsofficerer og synes at have været helt uafhængigt af såvel vestlige som østlige spionagenet og de kendte tyske modstandsgrupper. Det fungerede gennem hele krigen perfekt med en tilsyneladende direkte kontakt til såvel OKH som OKW. (Som et kuriosum kan det nævnes, at den tyske efterretningschef Gehlens erindringer placerer Martin Bormann som russisk spion. Det er efter min mening en efterrationalisering, der ikke forekommer plausibel.) Mindst tre-fire personer må have fungeret i hovedkvartererne og have overlevet alle udrensninger, alle udskiftninger og personelle ændringer gennem krigen. De er ukendte til denne dag. Det lykkedes aldrig de tyske efterretningstjenester selv at afsløre dem, selvom de vidste, at lækagen var der. Roesslers kontakt til Sovjetunionen var et initiativ fra dennes side. Spionagenettet var aldrig under russisk kontrol og også de allierede nød godt af oplysningerne. Det er måske kun et udtryk for menneskets irrationelle væsen, at Roessler, der måske mere end nogen anden enkeltperson i verden har bidraget til nazismens fald, under den kolde krig endte i fængsel og hans schweiziske hovedkontakt, efterretningsschefen Masson, blev afskåret fra sin videre karriere. De utilfredse giver os ofte de bedste historiske oplysninger. Uden Masson ville vi ikke have vidst, hvad vi ved om *The Lucy Ring*, der utvivlsomt også spillede en rolle i forbindelse med advarslerne til Danmark før 9. april.

IB DAMGAARD PETERSEN

CHARLES B. MACDONALD: *The Mighty Endeavor: American Armed Forces in the European Theater in World War II*. New York, Oxford University Press, 1970. xii + 564 s. Ill. Kort. £ 5.0.0.

Forfatteren fortæller under sin Bibliografi, at han igennem de sidste 20 år har arbejdet som militærhistoriker for det amerikanske forsvarsministerium og har skrevet (og været med til at skrive) en hel række bind om den 2. verdenskrig. I dette bind vil han forsøge at give et samlet udblik over krigen, idet han forlader sig på kollegers og andre forfatteres specialfremstillinger: emnet er så omfattende, at ingen enkeltperson vil kunne give en blot nogenlunde selvstændig fremstilling, understreges det.

Bogen virker i mange henseender som en ren databank m. h. t. 2. verdenskrigs historie. Der begyndes med en kort omtale af Cash and Carry og Lend-Lease lovgivningerne, de forskellige mobiliseringsplaner (hvoraf en blev røbet af Chi-

cago *Tribune* som led i dens isolationistiske politik), og tilbagekaldelsen af de sidste rester af 30'ernes Neutralitetslovgivning i November 1941, netop som Pearl Harbor kom d. 7. december og bragte USA ind i krigen. Derpå skildres Roosevelt's bestræbelser for at forene begge hovedpartier og fagforeningsledere såvel som erhvervsledere bag mobiliseringen. Men selvom der nu og da kastes sideblik (ofte meget livlige og humoristiske) til hjemmefronten, så er bogens hovedærinde en beretning om selve krigsførelsen i Europa fra det øjeblik Roosevelt havde fået trumfet igennem, at strategien måtte blive »Europa Først«, til fortrydelse for ledende militære og nogle tidligere isolationister som efter Pearl Harbor viste deres englandshad ved at forlange USA's krig koncentreret om Stillehavet. Efter den detaljerede gennemgang af invasionen i Nordafrika (med nøgtern gennemgang af Darlan episoden) skildres fremrykningen op gennem Italien og Mussolinis forsøg på at frigøre sig fra Hitler i 43. Dernæst kommer så invasionen i Normandiet 44, fremrykningen over Rhinen (som Patton med sit histrioniske talent urinerede i) og mødet med Russerne. Alt er fortalt med stor omhu, i et bredt sprog og med indstrøede glimt af de ledende generalers personligheder (ikke mindst Patton og Montgomery). Vi får også direkte (og indirekte) at se, hvordan Churchill tænkte »politisk« i forholdet til Rusland: Italienstoget skulle føres over mod Balkan, Berlin og Prag burde snappes af angelsaxerne, etc. Som forklaring på, at den 2. front først blev åbnet i 44, anføres stort set kun at man ikke kunne være forberedt før. U-bådskrigen (som var en fare frem til udgangen af 1942) og de strategiske bombninger i Tyskland får deres omtale, med understregning af, at den amerikanske taktik med præcisionsbombning havde større virkning end den engelske terrorbombning.

Rivaliseren mellem englænderne og amerikanerne og mistroiskhed hos russerne bliver udmærket skildret, omend det ville have været interessant at få disse emner uddybet. Bogens styrke er den grundige gennemgang af selve det militære begivenhedsforløb.

ERIK ARNE HANSEN

ROLF KLUGE: Norge og den 2. verdenskrig: Hjemmefrontledelsen tar form – Kretsen dannes sommeren 1941. Studier i Norsk Samtidshistorie. Oslo, Universitetsforlaget, 1970. 98 s. 12 no. kr.

Samtidshistorisk forskningsgruppe er en kreds af yngre norske historikere omkring professor Magne Skodvin, som i de seneste år har publiceret en række afhandlinger vedrørende Norge under den anden verdenskrig. Det er sket i billigbogsformat, med en brøkdel af de pengemidler og faciliteter som besættelsesprogrammerne i Danmark og Sverige har haft at råde over, og det har – hvad der ikke er det mindst prisværdige – bragt en række specialeafhandlinger ud til offentligheden, hvis skæbne ellers ville have været universiteternes arkiver.

Forskningsgruppens seneste offentliggørelse er Rolf Kluges studie i den tidlige modstands organisationshistorie. *Kretsen* var en i sin oprindelige form løst sammensat og uformel gruppe af fremtrædende nordmænd (Paal Berg, Gunnar Jahn, Eivind Berggrav og Didrik Seip m.fl.), der fandt sammen i sommeren 1941 i fælles bestræbelse på at styrke samarbejdet mellem hjemme- og udefront ved at

sende en repræsentant for modstandsbevægelsen til London. Resultatet blev at eksilregeringen, til trods for at ingen i Kretsen besad noget politisk mandat, når bortses fra Einar Gerhardsen fra Arbejderpartiet, men alene optrådte i kraft af deres personligheds autoritet, indvilligede i at optage finansråden Paul Hartmann i ministeriet. Den her etablerede kontakt med London – længe den civile modstandsbevægelses eneste – blev af afgørende betydning for Kretsens senere centrale placering i modstandsarbejdet og førte i juni 1943 til Londons godkendelse af denne og Paal Berg som leder af Civilorganisationen. Endelig i efteråret 1944 udnævntes Berg til formand for den samlede hjemmefrontledelse. Det er den spæde begyndelse til et af norsk modstandsbevægelses magtfuldeste politiske organer, som Kluge har påtaget sig at afdække gennem en detaljeret rekonstruktion, fortrinsvis baseret på beretninger, af gangen på de to møder i juni og august der gik forud for Hartmanns sendelse i september. Han understreger det improviserede i hele arrangementet, men fremhæver samtidig at det ikke var tilfældigt, at netop disse mennesker mødtes, som var forbundet af venskaber og forretningsforbindelser, og hvis kerne havde stået sammen i kampen for grundloven under Rigsrådsforhandlingerne. Det påvises at initiativet udgik fra et mindretal af et mere radikalt tilsnit, som ønskede et »krigskabinet« etableret i London af repræsentanter fra hjemmefronten, og som behøvede Paal Berg-gruppens autoritet for at fremme sagen. Men Berg og mændene omkring ham kunne ikke gå ind for en effektivisering af modstandsapparatet på bekostning af sammenholdet omkring landets konstitutionelle myndigheder, og tanken blev aldrig realiseret. Af samme grund førte møderne heller ikke umiddelbart til den aktivering af hjemmefrontledelsen, som initiativtagerne havde ønsket.

HANS KIRCHHOFF

A. S. KAN: Vnešnaja politika skandinavskich stran v gody vtoroj mirovoj vojny. Moskva, Isdatelstvo »Nauka«, 1967. 456 s. 2,20 rubler.

Forfatteren til denne fremstilling af de skandinaviske landes udenrigspolitik under Den anden Verdenskrig, Aleksander Sergejevitj Kan, er født i 1925 og er videnskabelig medarbejder ved Det historiske Institut under det sovjetiske Videnskaberne Akademi. Han har i flere afhandlinger behandlet moderne skandinaviske problemer og skrev i 1964 en bog om Sveriges nyere historie. Den her anmeldte bog er den trykte (og reviderede?) udgave af hans doktordisputats.

Kan har sat sig tre opgaver, nemlig at skildre de tre skandinaviske regerings diplomatiske virksomhed og militære politik i de forskellige faser af krigen; at paavise Sovjetunionens politik i Skandinavien (»en politik karakteriseret ved iagttagelse af Sveriges, Norges og Danmarks uafhængighed og neutralitet, ved hjælp til danskerne og nordmændene ved deres befrielse fra det nazistiske aag og til svenskerne ved bevarelsen af deres neutralitet«, s. 5); og at gennemføre reaktionære historiske synspunkter paa de internationale relationer i Nordeuropa.

Blandt sit kildemateriale nævner Kan materiale fra Sovjetunionens udenrigspolitiske arkiv (s. 6), hvilket lyder spændende. Men det er desværre meget begrænset, hvad han har faaet adgang til, nemlig udelukkende materiale af extern proveniens som eksempelvis de noter og memoranda, som Døssing afleverede i

udenrigskommissariatet. Dette stof kendes i forvejen, og kun i enkelte detaljer kan Kan meddele nye data. Saaledes ved han, at Døssing aldrig officielt overrakte politikernes og Frihedsraadets fælleshenvendelse fra januar 1945 om at blive allieret (s. 400), hvilket Døssing fortalte hjemefter.

Ogsaa i en anden henseende skuffes man. Kan annoncerer, at han har benyttet beretninger fra folk i det sovjetiske udenrigskommissariat, skandinaviske parti-medlemmer og modstandsfolk (s. 8), men intet saadant materiale har fundet vej til bogens danske afsnit. Derudover har han anvendt de internationale akt-publikationer og for Danmarks vedkommende især Den parlamentariske Kommissions betænkning, Besættelsestidens Fakta og Frit Danmarks Hvidbog.

Efter en kort omtale af den ældre sovjetiske historiografi om emnet konstaterer Kan, at »efter den 20.-22. partikongres (d.v.s. 1956-61) blev de sovjetiske videnskabsmænds stillingtagen til problemerne omkring de neutrale lande og arbejderklassens enhed alsidig og mere historisk saavel med hensyn til de samtidige vilkår som til fortiden« (s. 11).

Om de vestlige forskningssynspunkter konstaterer Kan, at de er principielt utilstrækkelige. Det gælder ikke blot »reaktionære« forfattere som Hubatsch, men ogsaa »de bedste af de ikke-marxistiske skandinaviske historikere, der staar paa et relativt progressivt grundlag« (s. 8 - ogsaa benævnt »den borgerligt-reformistiske historiografi«), blandt hvilke han i noterne henviser til P. Munch, Hartvig Frisch, Bjørn Svensson, Viggo Sjøqvist, Vilhelm laCour og Troels Fink. Selv i de bedste undersøgelser (her nævnes Jørgen Hæstrup) finder han kommunisternes og de venstreorienterede socialdemokraters fortjenester formindsket, ligesom han finder Sovjets krigsindsats fejlvurderet og Sovjet-regeringen tillagt motiver og hensigter, »der var den fuldstændig fremmed« (s. 9).

Det er imidlertid disse historikere, han bygger paa, for den politiske udviklings vedkommende P. Munchs behandling deraf i de to første bind af »Danmark under krig og besættelse«, redigeret af Aage Friis, og for modstandsbevægelsens vedkommende paa Jørgen Hæstrups bøger. Og vurderet af een, der forhaabentlig staar paa et nogenlunde progressivt grundlag, maa det siges, at Kan giver et fyldestgørende og loyalt referat af begivenhedsforløbet, saaledes som det er struktureret i disse fremstillinger. Ud over denne grundstamme anvender han et bredt udsnit af den danske litteratur om tiden, deriblandt gesandterne Reventlows og Bolt-Jørgensens og »modstandsdiplomat« Erling Foss' erindringer. Naar man tager i betragtning, hvilke uhyrlige misforstaaelser og fejltagelser man møder om danske forhold (ogsaa besættelsestiden) i udenlandske fremstillinger, maa man hilse denne bog velkommen og ønske den god spredning i alle dens 2100 eksemplarer ud over Sovjetunionen.

Ikke uden interesse vil man vende sig til Kan's vurdering af Sovjetunionens udenrigspolitik. Han siger herom i sin konklusion (s. 432), at til trods for reaktionære historikeres paastande »fulgte Sovjetunionen ikke i Skandinavien nogen aggressive maal«. Før krigen arbejdede Sovjet paa kollektivt af afværge erobringer, i krigens første fase paa at sikre sine nordvestlige grænser og fra 1941 paa at »forjage den tysk-nazistiske besættelsesmagt ogsaa fra denne del af kontinentet«. Kan konstaterer, at Sovjet »ikke forsøgte at udnytte sin sejr og sin militære overlegenhed i Nordeuropa til at undertrykke sine smaa naboers interesser«, og minder om, at Sovjet undlod at besætte Finland og hurtigt trak sine

tropper tilbage fra de befriede dele af Norge og Danmark (Bornholm). Om det i 1944–45 herhjemme saa brændende spørgsmaal om vor status som allieret, som i sidste ende strandede paa, at vi vilde have den, og vestmagterne give den paa andre konditioner, end Sovjet vilde gaa med til, konstaterer Kan, at Sovjet lige til det sidste indtog en meget tilbageholdende stilling (s. 401). I en note antyder Kan, at det kunde skyldes, at Stalin fejlagtigt troede, at vi ikke vilde anerkende Islands uafhængighed, og en halv side tidligere anfører han apologetisk, at i praksis betragtede den sovjetiske hærledelse, da den havde befriet Bornholm, øen som en allieret magts territorium. Dette saavel som den hurtige tilbagetrækning er imidlertid slutninger ex post facto og kan kun sige noget om sovjetisk politik efter maj 1945. Man havde gerne set noget om overvejelserne og maalsætningen for Sovjets skandinaviske politik under krigen. Og man havde ogsaa gerne set en analyse af, hvad Sovjet-regeringen lagde i begrebet »Det kæmpende Danmark«, som den anerkendte gennem modtagelsen af Døssing. Hertil yder Kan kun et negativt bidrag ved at stille det i modsætning til »de gamle politikere« (s. 350). Alt dette har de lukkede sovjetiske arkiver og hans loyalitet mod de danske forlægs strukturering hindret ham i. Til belysning heraf yder han ikke sine danske kolleger nyt materiale.

AAGE TROMMER

MARY DAU: Danmark og Sovjetunionen 1944–49. Dansk Udenrigspolitisk Instituts Skrifter 2. Århus–København, Munksgaard, 1969. 291 s. 45 kr.

Det er en vanskelig opgave at skildre forholdet mellem Danmark og Sovjetunionen i en så ny periode som 1944–49, for der er næsten intet skrevet om emnet og vestlige historikere møder lukkede døre, når de i Sovjetunionen vil studere historien efter 1917. Også i Danmark er mange offentlige og private arkiver endnu ikke tilgængelige.

Mary Dau, der er sekretær i Udenrigsministeriet, har da heller ikke studeret i Sovjetunionen, men har måttet klare sig med officielle sovjetiske fremstillinger samt aviser og tidsskrifter. Arbejdet er skrevet som prisopgave under en orlovsperiode, hvorunder forfatteren var stipendiat ved Århus Universitet; den belønnedes med accessit.

Resultatet er blevet en grundig og gennemtænkt fremstilling af et emne, som er vigtigt for Danmark, men af begrænset vigtighed for Sovjet. I den sovjetiske »optik« har Danmark betydning ved sin beliggenhed ved indsejlingen til Østersøen, og denne beliggenhed betød ikke meget i disse fem år. Til de strategiske hensyn kom de politisk-ideologiske: Sovjets ønske om, at Danmark skulle blive et socialistisk land, men også her gør Mary Dau det klart, at Danmark ikke havde nogen høj prioritet.

Ikke-angrebspagten mellem Tyskland og Sovjetunionen i 1939 betød bl.a., at de to lande fik frie hænder over for deres naboer. De sovjetiske myndigheder udtrykte tilfredshed med Tysklands angreb den 9. april 1940 på Danmark og Norge og ønskede held og lykke med foretagendet. Men fra sommeren 1941 havde Sovjet brug for nye venner og fandt dem i Vesteuropa. Dog ikke i det besatte Danmark,

som med undertegnelsen af anti-kominternpagten i november 1941 afskar forbindelsen til Sovjetunionen.

Forsøg på at retablere forbindelsen udgik fra de frie danske i Teheran, England og USA, men først måtte de være enige og dernæst måtte modstandsbevægelsen manifestere og konsolidere sig. Den 18. april 1944 henvendte en delegation fra Frihedsrådet sig til den sovjetiske chargé d'affaires i Stockholm. Man fik det svar, at Sovjetunionen gerne ville modtage en repræsentant for »det kæmpende Danmark«. Frihedsrådet havde to kandidater: Minister Peter Schou, som tidligere havde været gesandt i Sovjetunionen og sidst i Polen, og biblioteksdirektør Thomas Døssing. Denne havde ikke nogen diplomatisk erfaring, men var en fremtrædende kulturpersonlighed på venstre fløj, som tidligt havde taget stilling mod besættelsesmagten. Mary Dau giver Frihedsrådet ansvaret for, at det blev Døssing.

Den 31. juli 1944 ankom Døssing til Moskva. Den sovjetiske regering gav ham titel og rang som diplomat og han fik et enkelt værelse til sig selv og senere sin hustru og søn, men det var også alt, hvad man gav ham. Mary Dau er klar over de vanskeligheder, Døssing kom ud for: Forbindelsen med hans »regering«, Frihedsrådet, var langsom og usikker og de materielle forhold i det krigsførende Sovjet var selv for diplomater ubeskriveligt dårlige. Døssing manglede alt: En ordentlig bolig, varme og lys, et kontor, ja selv papir og blæk måtte skaffes ved endeløse forhandlinger med russerne eller ved velvilje fra mere heldige diplomatkolleger. Døssings ældste søn og dennes hustru befandt sig ved hans afrejse i tyske koncentrationslejre – ikke sært, om nerverne var spændte. Dertil kom sygdom.

Et anerkendende ord om Døssings mod og idealisme havde været på sin plads. I stedet vælger Mary Dau at korrekse ham. Han var kun diplomat i anførselstegn, ikke af karrieren; han var isoleret og uden indflydelse. Værre er den anklage, at Døssing lod sine private sympatier influere på de tjenstlige pligter – ganske vist ikke i de skriftlige forbindelser med russerne, men i samtaler med dem. Og hårdest bebrejdes det ham, at han låste sig fast i den situation, der eksisterede ved hans afrejse fra Danmark og ikke villigt tog forståelsen mellem politikere og modstandsbevægelse til efterretning.

Naturligvis har russerne prøvet at udnytte Døssings velvilje til at fremme egne politiske mål i Danmark, især dannelsen af en folkefrontsregering ved befrielsen, og Døssing har måske ikke forstået, at han blev udnyttet i et sådant spil. Men Mary Dau fører ikke bevis for, at dette var tilfældet, og derfor fremstår hendes skepsis over for Døssing som urimelig. S. 37 skriver hun: »Man kan spørge, om en person, der var mindre emotionelt engageret, kunne have udrettet mere, men svaret ligger gemt i de sovjetiske arkiver«. Hvorfor denne antydning? Hvad mere burde der have været udrettet? Sovjet havde siden Døssings ankomst en positiv opfattelse af Danmark; selv om det tabte spillet om befrielsesregeringen, bød det Danmark velkommen i De forenede Nationer.

Både befrielsesregeringen og regeringen Knud Kristensen ønskede, at Thomas Døssing skulle fortsætte som dansk gesandt i Moskva, og det gjorde han til sin død i april 1947; dette burde have været nævnt.

Redegørelsen for de danske kommunisters bestræbelser på at opbygge en folkefrontsregering og senere i sommeren 1945 på en sammenslutning med

Socialdemokratiet er fortræffelig, selv om den næsten udelukkende bygger på trykte kilder. Mary Dau konstaterer som andre historikere, at interviews mange år efter begivenhederne med personer, der var med til at forme dem, ikke er særlig givende.

God er ligeledes skildringen af russernes komme til Bornholm og deres tilbage-trækning i foråret 1946 efter en »mønsterværdig« besættelse. Forfatteren holder sig strengt til det udenrigspolitiske, dels forholdet mellem de to lande, dels Bornholmsproblemet i London og Washington. Danmarks passivitet var påfaldende; Mary Dau mener, at »tavshed i virkeligheden var dansk diplomatis største våben i sagen om Bornholm« og konstaterer, dog uden egentligt »bevis«, at rømningen hang sammen med udviklingen i Tyskland og Middelhavet.

Danmarks og Norges vej til NATO gik gennem det forgæves forsøg på at skabe et nordisk forsvarssamarbejde. Forgæves, fordi Norges og Sveriges interesser ikke kunne forenes. Danmark søgte at mægle, og det var længe uklart, hvilken side Danmark ville vælge, hvis mæglingen ikke lykkedes. Baggrunden var den kolde krig, især den kommunistiske magtovertagelse i Tjsekoslovakiet i februar 1948, og forfatteren følger de nordiske forhandlinger ikke bare på det nordiske plan (det er gjort før), men helt op i den store politik. Hun erklærer, at det ikke er hendes opgave at skrive historie om forsvarsforhandlingerne, men leverer alligevel en udmærket historisk oversigt.

Også i indledningen hævder Mary Dau: »Arbejdet gør intet krav på at være historieskrivning«. Hun forklarer det med, at kilderne er for mangelfulde og at hun ikke har gjort forsøg på en samlet fremstilling af de begivenheder, der fandt sted i årene 1944–49, og endelig med at hun måtte begrænse sig til »motiverne til handlingen fremfor selve handlingen«.

Hvorfor denne beskedenhed? Det er få historikere, der skildrer en moderne periodes totale historie; historikeren har ret til at koncentrere sig om motiver fremfor handlinger, og at kilderne er ufuldstændige, bør ikke afholde nogen fra at arbejde med problemerne – ofte er fremstillingen jo med til at kalde nye kilder frem eller åbne hidtil lukkede arkiver. Heldigvis har Mary Dau ikke fulgt sine egne forbehold. Det er god og nyttig historieskrivning, hun har præsteret.

Af egentlige fejl har anmelderen kun bemærket få. Det er ikke rigtigt, at Dansk Samling var »en nydannelse fra krigens tid« (s. 139), partiet blev stiftet i 1936. Den svenske professor Tingsted (s. 177) skal være Herbert Tingsten.

SIGURD RAMBUSCH

KURT JÜRGENSEN: Die Gründung des Landes Schleswig-Holstein nach dem zweiten Weltkrieg. Der Aufbau der demokratischen Ordnung in Schleswig-Holstein unter dem ersten Ministerpräsidenten Theodor Steltzer 1945–1947. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1969. 84 s. 8 tvl. 3 oversigter. 16.80 DM.

I denne bog, der tillige er udsendt som »Beiheft« til bd. 8 af *Geschichte Schleswig-Holsteins*, fremlægger forf. – en medarbejder af den kielske historiker K. D. Erdmann – et forarbejde til en mere fyldig fremstilling af Slesvig-Hol-

stens udvikling i efterkrigstiden, som skal dække perioden 1945–50 og udkomme inden for rammerne af den store slesvig-holstenske historie, hvoraf der nu foreligger 3 afsluttede bind samt nogle hæfter.

Som angivet af bogens lidt omstændelige undertitel vedrører dette forarbejde kun årene 1945–47, mere nøjagtigt tiden fra Tysklands sammenbrud i maj 1945 til april 1947, da Steltzers 2. kabinet ophørte med at fungere efter socialdemokraternes valgsejr ved det første landdagsvalg i samme måned. Til gengæld er der tale om to overmåde indholdsmættede år, hvor et frugtbart samarbejde mellem den britiske besættelsesmagt og slesvig-holstenske politikere resulterede i, at fundamentet blev lagt til den begrænsede »Eigenstaatlichkeit«, som tilkommer enkeltlandene i den vesttyske forbundsrepublik. Forsåvidt Slesvig-Holsten på grund af sin overskuelighed ligefrem blev militærregeringens »model-land« (s. 46) kan dette lokale samarbejde have haft vidtrækkende følger for udviklingen af forbundsrepublikkens struktur. Derimod har landets tilblivelse næppe haft ret meget at gøre med »ein starkes schleswig-holsteinisches Eigenbewusstsein«, som efterhånden skulle have udviklet sig fra et middelalderligt udgangspunkt. Dette betvivles med føje endda af en af Jürgensens kolleger i Kiel (jfr. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 95, 1970, s. 305). En anden skruptudse er forf.'s oprørende overfladiske omtale af den danske bevægelse i Sydslesvig – »offenkundig Zehntausende von Südschleswigern allein aus seelischer und materieller Not« (s. 28).

Hovedindtrykket af fremstillingens 54 sider – de resterende sider rummer en dokumentation, der helt overvejende gengiver hidtil utrykt materiale fra slesvig-holstenske myndigheder og arkiver – er dog, at Kurt Jürgensen har ydet et anerkendelsesværdigt kratrydningsarbejde, hvis afslutning må imødeses med spænding, selv om periodens slesvig-holstenske historie vel næppe kan skrives fyldestgørende, før de engelske arkiver åbner sig.

LORENZ RERUP

ALMINDELIG HISTORIE

RYTKÖNEN: B. G. Niebuhr	469
BERTELSEN: Ruslands og Sovjetunionens historie	470
GOODRICH: Kinas historie.....	474
CHESNEAUX: L'Asie orientale	475
CUNLIFFE: American Presidents.....	476

OLDTID OG MIDDELALDER

GELLING and DAVIDSON: The Chariot of the Sun.....	477
GLOB: Helleristninger i Danmark.....	477
HANDS: Charities and Social Aid in Greece and Rome	482
LINTOTT: Violence in Republican Rome.....	484
HARTNER: Die Goldhörner.....	485
SVENNING: Jordanes und Scandia....	488
SVENNING: Zur Geschichte des Goticismus	488
HOYT (Ed.): Life and Thought in the Early Middle Ages.....	493
JOHN: Orbis Britanniae.....	497
LYON and VERHULST: Medieval Finance	500
POST: Medieval Legal Thought.....	502
SKÅNLAND: Det eldste norske provin- sialstatutt.....	504
APPLEBY: England Without Richard..	505
APPLEBY: The Troubled Reign of King Stephen	505
LURIER: Crusaders as Conquerors....	505
KIERSNOWSKI: Wielka reforma mone- tarna XIII-XIV w	506
CONRAD (Hrsg.): Preussisches Urkun- denbuch 1352-56.....	508
OTTOSEN (Udg.): The Manual from Notmark	510
ARHNUNG (†): Roskilde domkapitels historie. II. 1416-(1536).....	510

NYERE TID

PIKE: Enterprise and Adventure.....	511
CHRISMAN: Strasbourg and the Reform	512
ACHELIS: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864	513
KISCH: Melanchthons Recht- und Soziallehre.....	513
To norske historisk-topografiske skrifter fra 1500-tallet.....	514
VERNADSKY: The Tsardom of Moscow, 1547-1682	515
SOOM: Der Handel Revels im 17. Jahrh.	516
MACARTNEY (Ed.): The Habsburg and Hohenzollern Dynasties	516
TYLER: A History of American Litera- ture 1607-1783.....	517
ERDMANN: Johann Reinhold von Patkul	518

JONASSON: Karl XII:s polska politik..	519
ANDERSEN: Den jyske hedekolonisation	521
HENNING: Dienste und Abgaben der Bauern im 18. Jahrh.	523
BOURDE: Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle	524
O'NEILL: Church and State in French Colonial Louisiana.....	527
GIRAUD: Histoire de la Louisiane Française.....	528
STANLEY: New France, 1744-60	529
LANCOT: Canada and the American Revolution, 1774-1783	530
GUPTA: Malabar in Asian Trade ...	530
HIRN: Från Lantingshausen till Jäger- horn	532
HEDEGAARD: Krigen på Sjælland 1807	533
HEDBERG (Utg.): Kungliga finska artil- leriofficerares dagböcker 1808-09..	534
Aus Flensburgs Geschichte im 19. Jahrh.	535
MIDBØE: Eilert Sundt og fantesaken..	536
KELLY: Britain and the Persian Gulf..	537
NORRIS: The First Afghan War.....	538
LJUNGMARK: For Sale - Minnesota...	539

NYESTE TID

DAMGAARD PETERSEN: Et internationalt systems sammenbrud.....	541
SCHIEDER (Hrsg.): Handbuch der euro- päischen Geschichte.....	543
WACHENHEIM: Die deutsche Arbeiter- bewegung 1844 bis 1914.....	545
LASLETT: Labor and the Left	547
KAZEMZADEH: Russia and Britain in Persia, 1864-1914	548
LINK and LEARY (Eds.): The Diplom- acy of World Power	549
CHALLENGER (Ed.): From Isolationism to Containment	549
TURNER: Origins of the First World War	550
BAGBY: The Road to Normalcy.....	552
Sønderjyske erindringsbøger.....	553
BRÜNING: Memoiren 1918-1934	555
KIMMICH: The Free City. Danzig and German Foreign Policy, 1919-1934	558
MASER: Hitlers Mein Kampf.....	561
HÜTTENBERGER: Die Gauleiter	563
MÜLLER: Das Heer und Hitler.....	564
HIGGINS: Hitler and Russia	567
MACDONALD: The Mighty Endeavor..	569
KLUGE: Norge og den 2. verdenskrig..	570
KAN: Vnešnja politika skandinavskih stran v gody vtoroj mirovoj vojny..	571
DAU: Danmark og Sovjetunionen 1944-49	573
JÜRGENSEN: Die Gründung des Schleswig-Holstein	575

INDHOLD

Side

Hvilken (kong) Svend belejrede Hedeby? Af professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN og redaktør, dr. phil. ERIK MOLTKE	297
Summary	325
H. C. Reedtz' henvendelse i august 1850 til Rusland og Frankrig om militær hjælp mod den slesvig-holstenske aggression. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	327
Résumé	342
Danmarks status efter 9. april 1940 og dr. P. Munchs politik. Af ambassadør NILS SVENNINGSEN	343
Summary	366

Oversigter

Byzansforskningen efter 1940. Af amanuensis, cand. mag. KARSTEN FLEDELIUS	371
Studiet af Danmarks nyeste historie i Sovjetunionen. Af amanuensis, cand. mag. BENT JENSEN	400

Nekrologer

Henry Bruun. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	433
Troels G. Jørgensen. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	436

Anmeldelser

AKSEL E. CHRISTENSEN: Vikingetidens Danmark (OLAF OLSEN)	441
ELSE KAI SASS: Studier i Christiern II's ikonografi (POVL ELLER)	451
GOTTLIEB JAPSEN: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	456

Nyt fra historisk videnskab

MEDELELSER

Prisopgave udskrevet af Historisk Samfund for Sønderjylland	461
Prisopgave udskrevet af komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen	461
Det kirkehistoriske Societet	462
Bibliografi til Norges historie	462

HJÆLPEMIDLER

ROACH: A Bibliography of Modern History	462
Bibliografi og Ikonografi 1864	465
SCHIÖTZ: Utlendingers reiser i Norge	466
National Maritime Museum. Catalogue of the Library	467
Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie. Nr. 1. A. F. Krieger	468
PIITZ: Übersicht über die Bestände des Niedersächsischen Staatsarchivs in Hannover	468

(Fortsættes på omslagets side 3)

Trykt i november 1971 af
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S